

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kilencvennegyedik évfolyam

LEVÉLTÁR 100

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

E SZÁMUNK SZERZŐI

Balázs Gábor PhD, történész, fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Csermelyi József** PhD, történész, levéltáros, Evangélikus Országos Levéltár; **Csízi István** PhD, történész, fõlevéltáros, csoportvezetõ, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Gecsenyi Lajos** történész, címzetes egyetemi tanár, ny. fõigazgató; **Germuska Pál** DSc, tudományos tanácsadó, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala; **Gyenesei József** PhD, történész, fõlevéltáros, igazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára; **Hegedûs András** levéltári kezelõ, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Iván László** levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára; **Kántor Klára** fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára; **Kárbin Ákos** PhD, tudományos fõmunkatárs, Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár; **Kovács Eszter** fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára; **Mikó Zsuzsanna** PhD, történész, fõlevéltáros, általános fõigazgató-helyettes, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Nagy Szabolcs** PhD, történész, egyetemi adjunktus, Széchenyi István Egyetem; **Ordasi Ágnes** PhD, történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Reisz T. Csaba** PhD, történész, fõlevéltáros, címzetes fõigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Ritter György** PhD, történész, fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Schmidt Anikó** PhD, történész, fõlevéltáros, osztályvezetõ, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szabó Csaba** PhD, történész, fõlevéltáros, fõigazgató, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; **Szepessyné Judik Dorottya** PhD, történész, fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára; **Tánczos-Szabó Ágota** fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára; **Völgyesi Zoltán** PhD, történész, fõlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Kreatív fotók: **Lantos Zsuzsanna**

Angol fordítás: **Miklós Dániel, Takács Ábel**

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

2023

Budapest, 2024

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvennegyedik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert (felelős szerkesztő),
Kovács Szabolcs, Kulcsár Krisztina, Miklós Dániel

Szerkesztőbizottság
Czetz Balázs, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_kozlemenyek
Email: lk@mnl.gov.hu

A borítóképhez felhasznált, 1939-ben készült fotó forrása:
Fortepan/Boda Balázs

HU ISSN 0024–1512
A kiadásért felel a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A borítót tervezte: Nagy Attila
Műszaki szerkesztő: Máté István
Nyomdai kivitelezés: OOK-Press Kft., Veszprém
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent 26,5 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Szabó Csaba: Üdvözet a 100 éves Levéltári Közlemények olvasóinak! 7

Levéltárügy, 100

Gecsényi Lajos: Hullámvölgyek között. A magyar levéltárügy fejlődése,
1920–2012 13

Mikó Zsuzsanna: A Magyar Nemzeti Levéltár tíz éve 21

Reisz T. Csaba: 100 évvel ezelőtt indult a Levéltári Közlemények 33

Szabó Csaba: A Levéltári Közlemények 100 éve 39

Levéltár, 100

Schmidt Anikó: Pauler Gyula 1899. évi külföldi tanulmányútja 71

Kárbin Ákos: A Magyar Országos Levéltár új épületének építési költségvetése,
1911–1923 79

Völgyesi Zoltán: Levéltári „palota” mint középítkezési projekt 1913–14-ben.
A kivitelezők versenyeztetése és szerződötetése az Országos Levéltár
építéséhez 101

Csizi István: Az Országos Levéltár épületének szerkezeti munkálatai
a „tégelakérdés” árnyékában 121

Ordasi Ágnes: Körön belül. Az Országos Levéltár építésének menete,
különös tekintettel a belső munkálatokra 141

Balázs Gábor: A legjobbak és a legolcsóbbak: az Országos Levéltár
épületgépészeti munkálatai és a pályázó cégek bemutatása 161

Germuska Pál: A Hadtörténelmi Levéltár a Bécsi kapu téren, 1918–1945 179

Schmidt Anikó: Tetőfelújítások az Országos Levéltárban 201

Hegedűs András – Ritter György: Úszómedencéből archívum.
A Lángliliom utcai levéltár születése Óbudán (elgondolástól az átadásig) 209

Levéltárak itthon és külföldön

Gyenesei József – Tánczos-Szabó Ágota: A kecskeméti városi archívum
rövid története 227

Iván László: A Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltár Deák Ferenc utcai
épületének építéstörténete (1772–1854) 247

Kántor Klára: Esztergom megye és levéltára a provizórium időszakában
(1860–1867) 283

Nagy Szabolcs: Egy megyei levéltár országos történelmi jelentőségű székháza.
A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára az egykori
Jutasi Altisztképző parancsnoki épületében 323

Garadnai Zoltán: Levéltárépítések Franciaországban a 21. század elején.
A Francia Nemzeti Levéltár, a Francia Külügyi Levéltár
és Bordeaux Város Levéltárának új épületei 333

Levéltárak és levéltárosok	
Csermelyi József: A bécsi Erdődy levéltár történetéhez, különös tekintettel annak oklevélsorozatára	349
Kovács Eszter Katalin: Dr. Kiss Mária levéltáros és az Erdődy család iratanyagának kapcsolata	369
Szepessyné Judik Dorottya: A hazakerült levéltár kényszerű polihisztora: Dr. Schneider Miklós (1933–1981)	385
Pro Archivo	399
Angol nyelvű összefoglalók	405

TABLE OF CONTENTS

Csaba Szabó: Greetings to the readers of the 100-year Levéltári Közlemények! 7

Archival history, 100

Lajos Gecsényi: Between ups and downs. The development of the Hungarian archival affairs from 1920 to 2012	13
Zsuzsanna Mikó: Ten years of the National Archives of Hungary	21
Csaba Reisz T.: 100 years since the start of the Levéltári Közlemények	33
Csaba Szabó: 100 years of Levéltári Közlemények	39

Archives, 100

Anikó Schmidt: Gyula Pauler's study trip abroad in 1899	71
Ákos Kárbin: The construction budget of the new building of the National Archives of Hungary between 1911 and 1923	79
Zoltán Völgyesi: From tendering to contracting. Selection and contracting of builders for the National Archives at the Bécsi kapu square	101
István Csízi: Structural work on the National Archives building in the shadow of the "brick question"	121
Ágnes Ordasi: The inner circle. The construction of the National Archives, with special reference to the internal works	141
Gábor Balázs: The best and the cheapest: Building engineering works in the National Archives and presentation of the applicant companies	161
Pál Germuska: The Archives of Military History in Bécsi kapu square, 1918–1945	179
Anikó Schmidt: Roof renovations at the National Archives	201
András Hegedűs – György Ritter: From a swimming pool to an archives. The birth of the Lángliliom Street Archives in Óbuda (from conception to delivery)	209

Archives in Hungary and abroad

József Gyenesei – Ágota Tánczos-Szabó: A brief history of the Kecskemét town hall archives	227
László Iván: History of the Ferenc Deák Street building of the Komárom-Esztergom County Archives (1772–1854)	247
Klára Kántor: Esztergom County and its Archives during the provisional period (1860–1867)	283
Szabolcs Nagy: The headquarters of a county archive of national historical importance: The Veszprém County Archives in the command building of the former NCO training school in Jutas	323
Zoltán Garadnai: Archive constructions in France at the beginning of the 21st century. The French National Archives, the French Diplomatic Archives and the new buildings of the Bordeaux City Archives	333

Archives and archivists	
József Csermelyi: The history of the Erdődy archives in Vienna, with particular reference to its series of charters	349
Eszter Katalin Kovács: The relationship between Dr. Mária Kiss and the archives of the Erdődy family	369
Dorottya Szepessyné Judik: The “forced polymath” of the returned Archives. Dr. Miklós Schneider (1933–1981)	385
Pro Archivo	399
Abstracts of the papers	405

ÜDVÖZLET A 100 ÉVES LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK OLVASÓINAK!

Vajon gondolt-e Csánki Dezső (1857–1933), az Országos Levéltár akkori főigazgatója 1923 januárjában arra, amikor papírra vetette a magyar levéltárügy legfontosabb szakfolyóirata első számának beköszöntőjét, hogy 100 év múlva is megjelenik majd a levéltári periodika? És ha igen, akkor Trianon árnyékában felötlött-e benne, hogy mennyi politikai, társadalmi és gazdasági válság, átalakulás befolyásolhatja az új kiadványsorozat életútját? Talán gondolt minderre a főigazgató, de akárcsak a fát ültető gazda, aki tudja, hogy nem ő, hanem leginkább az utódok fognak hűsölni a fa árnyékában, és ők élvezik majd a fa gyümölcseit, és persze rajtuk is múlik, hogyan gondozzák majd a fát, bizakodva tekintett a jövőbe.

A *Levéltári Közlemények* a magyar levéltáros szakma és történettudomány egyik kiemelkedő, immár egy évszázada működő folyóirata, amely 1923-as alapítása óta generációk számára jelentett nélkülözhetetlen szakmai támpontot. Az évtizedek során a lap folyamatosan reflektált a társadalmi és politikai változásokra, így különböző korszakok lenyomatát tükrözi.

Az indulás időszakában, a két világháború között elsősorban Klebelsberg Kuno tudománypolitikai gondolatai hatottak a publikációk irányvonalára. A levéltárak és a levéltárosok számára a magyar nemzeti identitás Kárpát-medencei meghatározó szerepének az igazolása és a nemzeti (ön)azonosság tudat további erősítése jelentette a fő tematikát. Bizonyára Klebelsberg fogalmazta meg a szerkesztők felé konkrét elvárásként, hogy igyekezzenek pótolni a korábban megszűnt *Történelmi Tárt*, vagyis az új levéltári szakfolyóirat kiemelten adjon helyet forrásközléseknek, forrásfeltárásoknak. Továbbá igyekezzen tehermentesíteni a *Századokat*, hogy ott a kizárólag történeti tárgyú feldolgozások érvényesülhessenek. A *Levéltári Közlemények* a két világháború közötti időszakban előszeretettel közölt levéltári szakközpontokat, a történelmi segéd tudományok körébe tartozó írásokat, ismertetéseket a különféle irategyüttesekről, levéltárakról, a nemzetközi levéltári módszerekről. Óriási érdeme volt a történelmi és levéltári tárgyú hazai és nemzetközi szakirodalom, könyvek, tanulmányok magas szintű ismertetése, recenziálása.

A második világháború után (1946) nyolc év kényszerszünetet követően, csak 1954-től jelent meg újra a *Levéltári Közlemények*. Addigra alaposan átalakult Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedése és a levéltári szakfolyóirat tematikája is. Az 1950-es évektől a magyarországi kommunista rezsim ideológiája nyomta rá a bélyegét a kiadvány tartalmára. A történeti írásokban az osztályharc, az elnyomott osztályok küzdelmeinek a bemutatása került előtérbe. A nemzeti felkelések és forradalmak új szempontú, marxista-leninista megközelítése

elvárt kelléke lett a történeti szakcikkeknek is. Néhányan túlbuzgó módon azonosultak a vonalas elvárásokkal, mások megelégedtek annyival, hogy a szakmailag továbbra is magas színvonalon megírt tanulmányaikat „megerősítették” egy-egy idézettel vagy utalással a marxizmus-leninizmus klasszikusaira. Többeket hosszú időre, sőt egyes korábban nagy hírnévnek örvendő szerzőket örökre eltiltottak a szakmai cikkek publikálásától. A sok leegyszerűsített, sematikus tanulmány mellett üdítően hatott egy-egy maradandó írásmű. A levéltártani közlések már nemcsak az Országos Levéltár feladataira, hanem a teljesen átalakult magyar levéltári rendszerre, a megyei levéltárakra is tekintettel voltak. Egyre több írás foglalkozott az erősen megnövekedett levéltári iratállomány szakszerű kezelésével. Az 1960-as évek végétől tovább gazdagodott a témaválaszték, és a szakmai tartalom is hangsúlyosabb szerepet kapott az írásokban. Időnként már el lehetett hagyni az ideológiai lózungokat. Nagyobb figyelem irányult a megyei levéltárakban őrzött iratanyagra, a helytörténeti feldolgozásokra is. Ezek a magyar vidék múltját és sajátos kulturális örökségét hozták közelebb az országos történeti témákkal foglalkozó szakemberekhez és az olvasókhoz.

A rendszerváltás utáni időszakban a lap tárgyköre ismét átalakult, immár korábban tabuként kezelt témák és háttérbe szorított kutatások is teret kaptak. Olyan irat-együttesek is ismertté váltak, amelyekhez korábban csak néhány kiváltságos kutató férhetett hozzá vagy teljesen el voltak zárva a tudományos kutatás elől. Az új politikai és társadalmi rendben, a gazdasági szerkezet átalakulása nyomán a levéltárak új típusú feladatai és a kialakításra váró szabályozás is a szaklap kulcsfontosságú témájaként kellett volna, hogy megjelenjen, de sajnos a folyóirat átalakulása lassabban zajlott, mint a változások az országban. Továbbá a ritka, évenkénti egyszeri megjelenés sem kedvezett a szakmai események gyors lekövetésének. A *Levéltári Közlemények* szerkezete a rendszerváltozást követő évtizedekben alig változott, de megőrizte a *Századok*, a *Történelmi Szemle*, és a *Hadtörténelmi Közlemények* mellett a hazai történettudományban és levéltárügyben kivívott előkelő helyét. Némi változást 2012 után a Magyar Nemzeti Levéltár megalakulása, az integráció hozott, amikor a szaklap tudatosan felvállalta, hogy az országos levéltári szerzők, és az országos jelentőségű szakcikkek mellett a megyei levéltárosok írásait és megyei témákat is közread. Ugyancsak újítként jelent meg, hogy az egyes számokat a szerkesztők előre meghatározott tematika mentén készítették el, vagyis egy-egy adott témához előre felkérték a szerzőket. Önálló blokként jelentek meg a levéltár-és irattani, állományvédelmi közlések. Tovább kívánjuk növelni a szaklap tekintélyét azzal is, hogy 2023-ban, a 100. évfordulón hivatalosan elindítottuk a *Levéltári Közlemények* Scopus által indexált folyóirattá történő minősítését.

Mit hoz majd a következő 100 év a *Levéltári Közlemények*, a magyar levéltárügy számára? Remélhetőleg kevesebb kataklizmát, mint a 20. század. Ugyanakkor biztosak vagyunk abban, hogy a jövő levéltárai előtt új távlatok nyílhatnak, különösen a mesterséges intelligencia térnyerésével, amely a levéltári anyag használatában is forradalmi változásokat ígér. Már ma ott tartunk, hogy a digitális adatfeldolgozási

technológiák révén a levéltárakban őrzött hatalmas adattömegek gyorsabban, pontosabban és átfogóbban hozzáférhetők, mint valaha. Az elkerülhetetlen technológiai fejlődés hatására, az AI humán intelligenciával ellenőrzött, kézben tartott segítségével új szempontok is megjelennek: nemcsak az iratok tömege lesz elektronikusan elérhető a felhasználók számára, de immár az egyedi információ gyors és hatékony kinyerése, valamint annak a széles körű hozzáférhetősége is alapvető követelményként lép előtérbe. Az „adathalászat” és az összefüggések feltárása nemcsak a történettudományban kínál majd új lehetőségeket, hanem meglátásunk szerint az élet minden terén. Mindehhez azonban új módszertan is szükséges. Nem tudjuk ígérni, hogy a *Levéltári Közlemények* még 100 év múltán is papír alapon jelenik majd meg, de abban biztosak vagyunk, hogy a jövőben is fontos szerepe lesz az új típusú alkalmazások és a tudás közvetítésében. Kiemelt jelentősége lesz a lapnak abban, hogy a hagyományos forrásközléseket lassan kiváltó, egyre jobban terjedő levéltári adatbázisok, online alkalmazások, sőt akár e-forrásközlések az oktatási rendszer különböző szintjein is megjelenjenek, integrálódjanak az iskolai tananyagokba. Elkerülhetetlen, hogy a fiatal generációk már iskolás korukban megismerkedjenek a történelem és környezetük hiteles, forrásalapú megközelítésével, amit leginkább a levéltárak tudnak szolgáltatni. A mesterséges intelligencia nyújtotta lehetőségek tehát nemcsak a levéltári szakma és annak papíralapú és/vagy digitális szakfolyóirata, hanem a szélesebb társadalom számára is új dimenziókat nyithatnak, ami egyben a történelmi tudatosság és a kulturális örökség iránti felelősség új korszakát is elhozhatja.

LEVÉLTÁRŰGY, 100

Az Országos Levéltár, 1934
Forrás: Fortepan/Friss Ildikó

HULLÁMVÖLGYEK KÖZÖTT A magyar levéltárügy fejlődése, 1920–2012

A magyar levéltárügy közel egy évszázadának története elválaszthatatlanul összefonódik a hazai történettudomány fejlődésével, a forrásbázis mennyiségi és térbeli kiszélesedésével, a múlt megismerésére irányuló igény társadalmasodásával, de nem utolsósorban a napi politika elvárásainak egyre erősödő kihatásaival. Ez azt is jelenti, hogy csakis az egyre gyorsuló változások fényében lehet és szabad a levéltárosok, a levéltárak munkáját vizsgálni és megítélni. Mindehhez jó alapot ad az, hogy a levéltári tevékenység értékelése, a levéltártörténet mindig nagy figyelmet kapott a szakmai irodalomban. A *Levéltári Közlemények* és a *Levéltári Szemle* tanulmányai, adatsorai, miként az utóbbi évtizedben megjelent¹ két nagy összefoglaló – a Magyar Országos Levéltár Lakos János által írt története² és a Körmeny Lajos által szerkesztett *Levéltári kézikönyv* történeti fejezete³ – gazdagon adatolták az intézményrendszerben végbement változásokat, elemezték a jogi szabályozásokat. Nem mellőzve, sőt támaszkodva ezekre a munkákra jómagam némileg másként közelíteném meg a témát, és elsősorban azt kívánom vizsgálni, hogy milyen viszony állt és áll fenn a levéltári anyag, a levéltáros, mint a levéltári anyagot őrző és feldolgozó szakember és a történettudomány között. Annál is inkább, mert a mai napig gyakran visszatérő kérdés, hogy hová is sorolhatjuk a levéltárak munkatársait: sajátos feladatokat ellátó, speciális szaktudással rendelkező hivatalnokok vagy kutató, elemző történészek közé? Ezzel részben összefügg az is, hogy a levéltári anyag őrzése és feldolgozása mikor és milyen feltételek között került az egyszemélyi kompetencia világából a köz által fenntartott intézményi keretek közé.

A megközelítően pontos válasz megfogalmazása megkerülhetetlenné teszi, hogy hosszabb távon tekintsük át a levéltárügy változásait. 1874 óta, amikor a polgári állam elvárásainak megfelelő Magyar Országos Levéltárat Pauler Gyula országos főlevéltárnok vezetésével létrehozta a kormányzat, a magyar levéltárügy folyamatos fejlődésen megy át. A levéltári anyag feldolgozását tekintve és az intézményre válás útján egyaránt. Miért hangsúlyoznám az intézményre válást?

¹ Gecsényi Lajos levéltárügy-történeti összegzésének első megjelenése: Uő: *Hullámvölgyek között. A magyar levéltárügy fejlődése, 1920–2012. Vázlat.* In: *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bószé Sándor emlékére.* Szerk. Mayer László – Tilcsik György. (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 14.) Budapest, 2015, 229–234.

² Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története.* Budapest, 2006.

³ Ez is Lakos János munkája. *Levéltári kézikönyv.* Szerk. Körmeny Lajos. Budapest, 2008, 290–311.

Mert 1874-ben ugyan létrehozták a Magyar Országos Levéltárat, amely egyesítette a Magyar Királyság és a vele egyesült Erdélyi Nagyfejedelemség központi kormányzati levéltárait, és amely már komoly apparátussal (ha önálló épülettel még nem is) rendelkezett, és mindinkább képes volt eleget tenni a történetkutatók igényeinek. Ám ezen túlmenően a vármegyék (és még nem szoltunk a városokról és mezővárosokról) levéltári anyagát jobb esetben egy-egy, történelem iránt érdeklődő jogász vagy tanár próbálta megmenteni az enyészettől.

A kiindulási alap a 19. század végén egyértelműen az volt, hogy a levéltári anyag részben elvesztette jogbiztosító jellegét, és a nemzeti fellendülés korszakában egyre erőteljesebben manifesztálódott mint történeti forrás. Mindazok, akik a történelem iránt és a nemzet története iránt fokozott érdeklődést mutattak, szembesültek azzal, hogy a megismerés egyik legbiztosabb alapja, háttere a levéltári anyag, és erre támaszkodva láttak hozzá kutatásaikhoz.

A fejlődési folyamatban az első világháborút követően négy csomópont tapintható ki:

- 1921–1923 – a Magyar Országos Levéltár Bécsi kapu téri épületének használatba adása és az épületbe történő beköltözés, Csánki Dezső főigazgatói működése.
- 1950 – a vármegyei és városi levéltárak államosítása, ami persze jogilag államosítás volt, de tartalmilag sokkal inkább illett rá a „központosítás”, s mint bebizonyosodott, komoly szakmai hozadékkal járt.
- 1968–1969 – mindennek az ellentéte, a helyi, kvázi-önkormányzati szervek, a tanácsok kezelésébe történő átadás.
- 2012 – az újabb „államosítás”, ami jogilag semmiben sem különbözött az 1950-ben történtektől, ám szakmailag ezt most is bizvást nevezhetjük központosításnak. A kérdés az, hogy több, mint négy évtized tartalmas munka után ez hozhat-e előrelépést. A szakma szempontjából ezt tartom meghatározónak.

Az első időszakban megtörtént a „honfoglalás” a Bécsi kapu téri épületben. Megindulhatott egy olyan munka, amely a két háború között fokozatosan eljutott odáig, hogy még erőteljesebben középpontba került a levéltári anyag tudományos feldolgozása. Ezzel párhuzamosan kiteljesedett az a tudományos gárda, amelyben ugyan nem volt annyi akadémikus, mint évtizedekkel korábban, de felkészültségében meghaladta elődeit. Ebben jelentős szerepet játszott az is, hogy 1923-tól a levéltár önálló publikációs fórumot kapott a *Levéltári Közlemények* formájában. A *Közlemények* szerepét akkor tudjuk értékelni, amikor azt látjuk, hogy a *Századok* és a *Hadtörténeti Közlemények* után ez volt a harmadik olyan történeti folyóirat, amelyik nagyon jelentős tanulmányokkal, forrásközlésekkel járult hozzá nem csak a történelem feldolgozásához, megismeréséhez, de a levéltári munka fejlődéséhez is.

Nagyon fontos változást jelentett az 1922:XIX. tc., amely rögzítette – és ezt sem szabad elfelejteni, mert a későbbiek során egyre nagyobb jelentősége lett –, hogy a

32 évnél régebbi iratokat kell átadni a levéltárnak. Ha arra gondolunk, hogy 1950 után ez a határidő jogilag 15 évre rövidült, *de facto* viszont egyre lejjebb ment, akkor érezzük ennek a jelentőségét. Ez magával hozta azt, hogy megkezdődött már a két háború között a levéltári anyag jelentős gyarapodása. Míg 1906 táján tízezer folyóméter anyag volt az Országos Levéltárban, 1950-ben már 24 700 folyóméter.

Arra, hogy a történettudomány és a levéltárügy változatlanul mennyire összefonódott, legjobb példaként Szabó Istvánnak 1931-ben, a *Levéltári Közleményekben*, *A magyar levéltárvédelem kérdései* címmel megjelent tanulmányát lehet idézni. Szabó, aki a magyar történetírás meghatározó, iskolateremtő személyiségei közé tartozott a 20. században, nem „átallott” a levéltárügy kérdéseiről komoly elemzést közzétenni. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy komolyan kell foglalkozni a vármegyei levéltárak állami felügyelet alá helyezésével, továbbá azzal a gondolattal, hogy kerületi állami levéltárakat hozzanak létre, végül pedig a magánlevéltárak problémájával. Néhány év múltán a kérdés már nem csupán elméleti szinten merült fel: az egyre növekvő állami iratok terhe alatt Sopron vármegye törvényhatósági közgyűlése 1935-ben határozatban kereste meg a többi törvényhatóságot és a Belügyminisztériumot az állami közlevéltárak létesítése ügyében.

Feltétlenül említenünk kell azt is, hogy az 1930-as években a Magyar Országos Levéltárban megindult több olyan munka, amely érdemben befolyásolta a kutatható történeti források körét. Az egyik az úgynevezett hungarika-gyűjtés volt. Az itthonról kiküldött levéltárosok megkezdték a trianoni határokon kívül maradt levéltári anyag mikrofilmezését. Ezzel megvetették a Magyar Országos Levéltár páratlan mikrofilmtárának az alapjait. Ez koncepcionális feladat volt, hiszen az ország vármegyei és városi levéltárainak jelentős – ráadásul igen értékes – része 1919–1923 között (1923 – Burgenland) az ország határain túlra került, azaz az ország történetére vonatkozó forrásanyag számottevő része a határokon kívül maradt. Ezt a hatalmas forrásanyagot valamilyen formában reintegrálni kellett, vissza kellett hozni a kutatásba. A feltárás és a másoltatás, noha a világháború eseményei megszakították a filmezést, oly szerves részévé vált a levéltári és történetkutatói együttműködésnek, hogy 1950 után fokozatosan ismét életre lehetett kelteni. Sokat ígérő változás volt a családi levéltárakat őrző Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályának az egyesítése a kormányzati iratanyaggal az Országos Levéltárban, és az erdélyi kormányhatósági levéltárak visszatartása.

1945-ben a levéltárakat, mindenekelőtt a Magyar Országos Levéltárat, súlyos károk érték. A kármentés azonban gyorsan haladt előre. Rövid idő alatt nemcsak az őrzés feltételei rendeződtek, de megnyílt a lehetőség a nagy tömegű közigazgatási anyag, sőt a gazdátlanul maradt családi levéltárak átvételére is. Az 1947-ben elfogadott levéltári törvény jelentős előrelépés volt, azonban nem lehetett több mint gesztus a magyar levéltárak felé. Tisztában kell lennünk ugyanis azzal, hogy 1947-ben nem álltak rendelkezésre sem a pénzügyi, sem a személyi feltételek egy új levéltári rendszer kiépítésére, egy második levéltári hálózat létrehozására és működtetésére.

Nem zárható ki azonban, hogy az 1950. évi 29. törvényerejű rendelet szakmai alapjai ebben a gondolati körben gyökereztek. Nem jöttek létre ugyan új állami levéltárak, de létrejött egy jellegében új (addig sohasem volt) levéltári hálózat a megyei és városi levéltárak összevonásával, kiterjedt jogkörrel és feladatokkal. Megtörtént állami irányítással a központosítás és egyúttal megkezdődött a levéltári intézmények kiépítése. Mi volt ebben a megrázó? A szubjektív oldalt tekintve kétségtelenül az, hogy a levéltárosnak vármegyei főtisztviselőből egy budapesti központú kis helyi „intézmény” vezetőjeként kellett működnie, sanyarú pénzügyi körülmények között, de annál több feladattal. Mert a szakmai teher valóban súlyos volt. Minden selejtezés ellenére ugyanis a korábbiakhoz képest hihetetlen mennyiségű irat (döntően a 20. századi egyre növekvő bürokrácia terméke) zúdult a levéltárakba, amelyet az első pillanatokban sem befogadni, sem kezelni nem lehetett. A levéltári anyag 1950-ben az Országos Levéltárban 24 700, 1957-ben 33 900, 1967-ben 37 700, kicsit előre szaladva 1980-ban 42 080, 1989-ben 53 269 és 2013-ban 82 614 iratfolyóméter volt. Tehát a levéltári anyag 1950 és 2013 között bőven megháromszorozódott. A vidéki levéltárakban a növekedés még ennél is nagyobb méretű volt: 1950-ben 49 650, 2013-ban 216 189 folyóméter.

A megoldás azonban – éppen a központosított állami irányításnak köszönhetően – mindezek ellenére gyorsan kialakult. Szükségpraktárákat hoztak létre, bármily szerényen, de létszámot fejlesztettek, szakmai segédanyagokat dolgoztak ki. Miként 30 évvel korábban a tudományos munkákat publikáló *Levéltári Közlemények* megindítása, most a szakmai tapasztalatokat közreadó és a szakmai közéletet erősítő, stencilezett *Levéltári Híradó* (később *Levéltári Szemle*) kiadása jelentett előrelépést. Bármennyire is nehéz időszak volt, a magyar levéltárak az 1950-es évek végéig eljutottak odáig, hogy az úgynevezett alapleltárak formájában átfogó áttekintésük lett nem csak a saját anyagukról, de ahol ez aktuális volt, még az egyházi levéltári anyagról is. Megkezdődött szovjet mintára, sajnos nehezen magyarázható ideológiai alapú korszakolással, a fond-állag rendszer kialakítása és a később már kvázisegédletként funkcionáló fondjegyzékek összeállítása. A Magyar Országos Levéltár ezzel egy időben megkezdte különböző típusú részletes segédleteinek kiadását, amely idővel, a térségben egyedülálló módon, meghaladta a 100 kötetet. Ezek jelentőségét aláhúzta, hogy a feldolgozott iratanyag értelemszerűen a teljes történeti Magyarországot átfogta. Mindehhez az idő előrehaladásával mindmáig értékálló kormányzat- és igazgatástörténeti monográfiái, forráskiadványai csatlakoztak.

Változást jelentett a levéltári munkában az is, hogy a korábbi igazgatási típusú feladatok, mint a nemességigazolások vagy éppen a háborús időkben a vármegyei adminisztrációban történő részvétel helyett megjelent az iratképző szervek nyilvántartása és a selejtezés ellenőrzése, azaz az előzetes iratgondozás, amely megfelelő személyzet híján ugyancsak a levéltárosokra hárult. Ez pedig valójában egy második, nagyon nehéz (eredményét tekintve szinte reménytelen) feladatkört jelent.

Országosan két ember volt ebben az időszakban meghatározó személyiség. Az egyik Ember Győző, a másik Borsa Iván. Az egyik majd negyven évig az Országos Levéltár, a másik 1956-ig a Levéltárak Országos Központja élén. A magyar levéltári hálózat, a hazai körülmények között modern levéltári intézményrendszer kialakítása és a történettudománnyal fennálló szimbiózisának megőrzése kettejük (és a maguk köre gyűjtött fiatalabb-idősebb történész-levéltárosok) elévülhetetlen érdeme. Nem melleleg Borsa volt az, aki 1958 után nem csupán a mikrofilmezés területén, de a levéltári informatikában is megvetette az alapjait a levéltári anyag (középkori oklevelek) modern feldolgozásának, nemzetközi tekintélyt szerezve a magyar levéltárügynek.

Ehhez mérten 1968–1969-ben visszajára fordult a levéltárügy. A teljes központositást a fenntartói és a szakmai decentralizáció váltotta fel. A változás indítéka annak a felismerése volt, hogy központilag a költségvetés nem tudja biztosítani a levéltári intézményrendszer fejlesztését, így rábízta őket a megyei tanácsokra. A döntés megalapozott volt, még akkor is, ha változatlanul együtt tartotta a teljes (megyei, városi, községi) „önkormányzati” iratanyagot és az állami iratokat, miközben a finanszírozás teljes mértékben a tanácsokat terhelte. A megyei és a helyi tanácsok, a pártbizottságok – természetesen megyénként eltérő módon – erre az időre már szembesültek azzal a felismeréssel, hogy kell valami helyi identitás, fontos a község, a város és a megye történetének megismerése, és ebben a levéltári anyag mint forrás megkerülhetetlen. (Ennek jó példája volt, hogy az addig egyesített Pest és Nógrád Megyei Levéltár szétvált és Nógrád megye visszaállította önálló levéltárát.)

Míg az átadás egyik pillanatról a másikra bekövetkezett, amikor az intézmények fenntartását és felügyeletét átadták a megyei tanácsoknak, a szakmai átadás valójában csak fokról fokra haladt előre. Ez utóbbihoz megbízható alapot adott az új levéltári törvény és a hozzá kapcsolódó végrehajtási rendelet, mindenekelőtt pedig a Levéltárak Ügyviteli Szabályzata. A törvény igazgatási feladatokat is ellátó tudományos intézménnyé nyilvánította a levéltárakat, ami betetőzése volt a két évtizede tartó fejlődésnek.

Az átalakulás következményeként a megyék többségében fokozatosan megkezdődött a létszám emelése, kisebb-nagyobb lépések történtek az iratanyag kedvezőbb elhelyezésére, vagy legalább a férőhely bővítésére. Az évtizedek folyamán új levéltárakat valójában csak Szolnokon építettek, de bővült új részekkel a Fővárosi Levéltár, a Csongrád, a Szolnok, a Vas, a Baranya, a Komárom-Esztergom, a Nógrád, a Szabolcs-Szatmár, a Veszprém és a Heves Megyei Levéltár, nem szólván a különböző fióklevéltárakról, külső telephelyekről. Kétség nélkül állíthatjuk, hogy a megyei levéltárak ekkor váltak valódi intézményekké.

Fontos előrelépés volt, hogy a levéltári anyag folyamatos gyarapodása mellett előrehaladt a feldolgozás is, és a központilag kezdeményezett tematikus segédletek (például a térképek, céhlevelek esetében) mellett számos kéziratot raktári jegyzék, fondismertetés készült. Kiemelten is említeni kell a vármegyei közgyűlési jegyző-

könyvek magyar nyelvű regesztáinak a nyolcvanas években közös programként indított kiadását. A legjelentősebb eredmények kétségkívül a helytörténeti sorozatok (évkönyvek, tanulmánykötetek), forráskiadványok, oktatási segédanyagok megjelentetésében születtek. Csongrád, Tolna, Baranya, Vas, Borsod, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Fejér, Somogy, Zala, Bács-Kiskun megyékben rendszeresen megjelenő évkönyvek, másutt önálló kiadványok sora volt a termés. Ezek jelentőségét növelte, hogy a levéltárak a helytörténeti kutatás virtuális központjaként számos magasan kvalifikált „külsős” kutatót vontak be a kiadványok munkatársai közé. Új tevékenységként jelent meg a közművelődési munka.

Országosan az átalakulás ugyancsak nem kevés változást hozott. 1970-ben az Országos Levéltár „népi demokratikus osztályából” megszervezték az Új Magyar Központi Levéltárat, az 1945 után keletkezett iratok őrzésére és feldolgozására. A politikai és vélhetően biztonsági megfontolások alapján történt – az 1945-ös korszakhatárral a levéltári anyag organikus összefüggéseit figyelmen kívül hagyó – szétválasztás (amely egyidejűleg az Országos Levéltárat zárt történeti levéltárrá változtatta) szakmailag nem feltétlenül volt rossz döntés. Bővebb lehetőséget adott az 1949/1950 után keletkezett, jellegükben és rendszerükben a korábbi időszaktól eltérő tömegiratok átvételére, selejtezésére, rendezésére, segédlettel való ellátására. Két évtizedes fennállása idején azonban a Levéltár a hiányos dologi és személyi feltételek miatt nem tudott ezen a téren érdemi eredményeket felmutatni, ami mindmáig kihat a jelenkori levéltári anyag állapotára. A tudományos munkában ezzel szemben az intézmény úttörő munkát végzett, az első 1945 utáni dokumentumkötetek és néhány fontos kézikönyv kiadásában.

Az 1969. évi levéltári törvény lehetőséget adott az úgynevezett állami szaklevéltárak alapítására, melyek között – a régóta létező Hadtörténeti Levéltár mellett – az egyetemi levéltárak lettek a legjelentősebbek és szakmailag teljes mértékben igazolhatók. Ettől eltérően a Központi Statisztikai Hivatal Levéltárát, az Orvostörténeti Levéltárat és a Vízügyi Levéltárat alapjaiban az adott területek erős érdekérvényesítési képessége hozta létre, különösebb szakmai indok nélkül. Nem hagyható azonban említés nélkül az sem, hogy a jogszabály szaklevéltárakká nyilvánította az egyházi levéltárakat is, ami ismét legalizálta önálló működésüket.

Nem az őrzött iratmennyiség, hanem az iratok tartalmi jelentősége miatt kell említenünk az 1949-ben létrehozott MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívumát és az 1961-től a szakmai irányításával működő (budapesti és) megyei pártarchívumi hálózatot, amelyet 1971-ben jogszabályba is foglaltak. Tagadhatatlan, hogy e hálózat létének köszönhető az állampárt iratainak megőrzése és a rendszerváltást követően – 1991-től immár az állami-önkormányzati levéltárak keretében – a kutatás számára történő gyors megnyitása.

A rendszerváltás az első években a levéltári rendszerben valójában csak országos szinten hozott változást, amikor 1991-ben ismét egyesítették a két országos levéltárat. Nem ezen az adminisztratív döntésen múlt azonban a magyar levéltárügy központi intézményének szakmai jövője, hanem sokkal inkább a férőhely

bővítésén, a technikai fejlesztésén, a szakmai állomány létszámának növelésén és összetételének javításán, ami aligha volt elképzelhető a kiemelt anyagi megbecsülés nélkül. Mindebből 1997-ig az óbudai új épülettel a férőhelybővülés valósult meg, ami kétségtelenül igen jelentős lépés volt a problémák kezelésében (napjainkig sajnos már ez az épület is majdnem megtelt), a létszám azonban még kilencvenes évek új közigazgatási feladattömege, a kárpótlási ügyintézés, a csódtörvényből adódó feladatok hatására sem változott érdemben, és az illetményrendszer szerkezete sem módosult. Még akkor sem, amikor vitathatatlan lett, hogy a gazdasági életben, az igazgatásban és nem utolsósorban a kutatási gyakorlatban bekövetkezett, csak az 1950-es évekhez hasonlítható változások a legnagyobb terhet a központi levéltárra zúdítják. (Nem lebecsülve ezzel az önkormányzati levéltárak ugyancsak jelentősen megnövekedett terheit, ahol a működési feltételek hasonlóképpen alig változtak.)

A demokratikus parlament érthető módon – időnként ugyan a levéltárakra is kisugárzó hisztérikus politikai és társadalmi felhangokkal kísértén – 1991-ben megszüntette az állampárt levéltári hálózatát és az ott őrzött iratok majd teljes körét a Magyar Országos Levéltárba, illetve a megyei levéltárakba utalta. (Miközben 1995-ben a hajdani hiteleshelyi levéltárakat visszaadta az egyházak tulajdonába.)

A levéltárak működésének jogi kereteit az 1995. évi levéltári törvény helyezte új alapokra, amikor kodifikálta a közlevéltárak és a nyilvános magánlevéltárak fogalmát, működésük kereteit, lehetőséget adott az egyházi levéltárak és a városi levéltárak újjászervezésére, a szabadon választott önkormányzatokat nevesítette a megyei levéltárak fenntartójaként. A levéltárak a változásokból fakadó nehézségek ellenére mind országosan, mind a megyékben (beleértve a néhány új városi levéltárat is) 1991-től két évtizeden át – a korábbi alapoknak köszönhetően – változatlanul magas színvonalon folytatták a munkájukat. Felépült Budapest Főváros Levéltárának új, korszerű épülete, egy évtizeden át jelentős állami különtámogatással sikerült komoly eredményeket elérni az állományvédelemben. Töretlenül folytatták a levéltári anyag átvételét, a segédletek összeállítását, forráskiadványok publikálását és az Nemzeti Kulturális Alap pénzügyi támogatásával a történeti feldolgozások készítését, kiadását, megkezdték az új típusú elektronikus kiadványok megjelenítését. Ez azt is jelentette, hogy fokozatosan megteremtődött az intézmények informatikai háttere, még ha ez nem is mindig tartott lépést a műszaki fejlődéssel.

Összességében kétségbevonhatatlanul meg kell állapítanunk, hogy a 20. század közepétől a hazai levéltárak jelentős fejlődésen mentek keresztül, és mind a levéltári anyag összegyűjtésével, feldolgozásával, a jó kutatási feltételek kialakításával, mind a levéltárosok önálló tudományos tevékenységével a történettudomány meghatározó háttérintézményeivé váltak.

Az újabb fordulat a szervezeti keretekben a 2010-től érezhető kisebb változások kifutásaként 2012-ben következett be, amikor a megyei levéltárakat és a Magyar Országos Levéltárat a Magyar Nemzeti Levéltár keretében egyesítették. Nehéz

volna még véleményt mondani az újabb „államosítás”-központosítás eredményéről, hatásairól. A változás indítéka – egyes szakmai érdekcsoportok átgondolatlan ötletezését felhasználva – a megyei önkormányzatok átalakulása és a helyi kulturális intézményrendszer ebből fakadó fenntartói átalakításának kényszere volt. Szakmai szempontból a kérdés az, hogy a négy évtized alatt kialakult és alapjaiban jól működő intézmények munkája szempontjából mi lesz a változás hozadéka? Sikerül-e megőrizni a korábbi értékeket és egyben előrelépni a férőhely-problémák megoldása, a technikai fejlesztés (informatika, állományvédelem) kérdésében? És nem utolsósorban a Nemzeti Levéltár meg tudja-e teremteni a szakmai feladatok egységes módszertani megoldásának kereteit, vagy megmarad a formális gazdasági és szakmai felügyelet szintjén? Ez a magyar levéltárügy meghatározó magját alkotó intézmények jövőbeni sorsának legfontosabb kérdése.⁴

⁴ Ajánlott irodalom: Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006.; *Levéltári kézikönyv*. Szerk. Körmendy Lajos. Budapest, 2009.; *Magyarország levéltárai*. Szerk. Balázs Péter. Budapest, 1983.; Szabó István: A magyar levéltárvédelem kérdése. *Levéltári Közlemények* 16. (1938) 7–13.

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR TÍZ ÉVE¹

Az Országos Levéltár háromszáz éves történetével összehasonlítva a Magyar Nemzeti Levéltár alig több mint tízéves története nem tűnik jelentős időtávnak. Az évek számától eltekintve viszont mégis azt mondhatjuk, hogy a külvilág és a levéltáros szakma változása miatt meghatározó időszak az Országos Levéltár életében is. A szervezeti változáson túl éppen erre az időszakra esik a levéltári/levéltárosi munka és ellátandó feladatok újraértelmezése. Az új technológiák megjelenése, a felhasználói elvárások radikális átalakulása, az információ értékének és jelentőségének felértékelődése miatt a hagyományokra épülő, lassan változó és újító intézmény teljesen átalakult. A levéltárban őrzött iratanyag elérhetősége, a technikai eszközök változása, a mesterséges intelligencia megjelenése, a mobiltelefon használatának központba kerülése és az új, digitális bennszülött generáció igényei új kihívások elé állították az intézményt.

A Magyar Nemzeti Levéltár 2012. október 1-jén jött létre, december 20-án aláírásra került az alapító okirat, amely tartalmazta a törvény által előírt szervezeti változást. A 2013-as év a szervezeti struktúra kialakításával telt, elkészült a szervezeti és működési szabályzat és az ügyrendek. A megalakulás óta a Magyar Nemzeti Levéltár több strukturális átalakításon ment át, de a megalakuláskor elfogadott célkitűzés, vagyis az egységes funkcionális és szakmai feladatellátás, nem változott. A szervezeti egységek önálló feladatellátása mellett a kezdetektől létrejöttek olyan központi szervezeti egységek, amelyek támogató területekként segítik a (vár)megyei és Országos Levéltárban folyó szakmai munkát. Az informatika, a digitalizálás, az állományvédelem, a képzés, a levéltár-pedagógia, a kutatói kiszolgálás, az ügyfélszolgálati munka, a nyilvántartások kezelése, a gyűjtőterületi feladatok ellátása az eltelt több mint tíz évben lépésről lépésre egységesült.

2014. január 1-jétől bevezetésre került az elektronikus iktatási rendszer, így az iratkezelési folyamatok MNL szintű egységes kezelése, az iratok útjának nyomon követése a jogszabályi előírásoknak megfelelően valósulhatott meg. Az elektronikus iratkezelés és ügyintézés a kezdetektől az intézmény stratégiai céljai között szerepel.

Az intézmény létrejötte óta meghatározó szerepet töltött be az épületállomány beruházásával és karbantartásával kapcsolatos feladatok ellátása. A megyei levéltári épületek mellett az Országos Levéltár épületeinek műszaki állapota és a raktárak telítettsége a mai napig tartó kihívást jelent. A helyzetet jelentősen meghatározta, hogy a Belügyminisztérium és a Nemzetgazdasági Minisztérium budai Várnegyedben történő elhelyezésével kapcsolatos intézkedésekről szóló 1837/2015. (XI. 24.)

¹ A tanulmányban a Magyar Nemzeti Levéltár éves beszámolóit és stratégiai dokumentumait használtam.

kormányhatározat alapján 2016. június 1-jén megkezdődött a Hess András téri részleg költöztetése a Budapest, Daróczi utca 3. szám alá. A költözéssel közel 10 kilométernyi iratanyag elhelyezésére került sor, a raktárhely azonban kevésnek bizonyult, így az iratanyagból Székesfehérvárra és más budapesti telephelyekre is át kellett szállítani. Ezzel tulajdonképpen a meglévő raktárkapacitás betelt és a telephelyek száma is gyarapodott, ami a feladatellátás szervezését jelentősen megnehezítette.

A Magyar Nemzeti Levéltár országos hatáskörű közgyűjteményként, tagintézményei révén jelentős nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezik. Megalakulása óta feladatunknak tekintettük a határon innen és túl élő magyarok számára a társadalmi emelkedéshez, a nemzeti és lokális önazonosságtudat megőrzéséhez és ápolásához szükséges értékekhez való hozzáférés biztosítását, a magyar identitás erősítését, a kulturális szolgáltatások terén a kulturális javakhoz való hozzáférés növelését, a magyar kultúra külföldi megjelenésének erősítését. Szerepet vállaltunk a határon túli levéltárakban őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok és magániratok feltárásában, folytatva a Kárpát-medence levéltáraiban található magyar provenienciájú fondok, állagok és sorozatok kötetének kiadását. Európai és nemzetközi pályázatok segítségével, nemzetközi szakmai kapcsolataink ápolásával rendezvényeink, kiállításaink segítségével aktív szerepet vállaltunk a kulturális diplomáciában, a magyar kulturális javak „exportjában”.

A nemzet levéltáraként felelősséget érzünk a határainkon túlra került iratanyagokért és az azt kezelő levéltáros kollégákért. Az Országos Levéltár idejében folyó hungarika-feltárás mellett az elmúlt években új irányként jelent meg a határon túli levéltárosok segítése képzésekkel és workshopokkal. Ennek keretében a Felvidéken, Erdélyben és a Vajdaságban tartottunk képzéseket 2018 és 2020 között. A Magyar Nemzeti Levéltár a tagintézményei által őrzött kulturális örökség digitális hozzáféréseinek további jelentős mértékű növelésével, a levéltári anyaghoz való hozzáférés lehetőségének bővítésével (digitalizálás, akadálymentesítés, távoli hozzáférés, széleskörű kultúraközvetítés) folyamatosan hozzájárult az állampolgári jogbiztosító szerepkör növeléséhez, a kulturális esélyegyenlőség szempontjainak érvényesüléséhez, a teljes magyarság számára a társadalmi emelkedéshez szükséges értékekhez való hozzáférés biztosításához, a magyar kulturális örökség nemzetközi megismertetéséhez.

A nemzeti kulturális örökség részeként a levéltári dokumentumok digitalizálása alapvető fontosságú társadalmi érdek és megkerülhetetlen állami feladat, mert az információs társadalom mennyiségileg több, minőségileg jobb, és minél gyorsabban megszerezhető információt igényel. A kulturális örökség digitalizált dokumentumai és az archivált digitális tartalmak elsődleges forrásként szolgálnak a kutatás, az oktatás és a tartalomfejlesztés számára. Az integrált Magyar Nemzeti Levéltár mára többmillió – Európában is jelentős mennyiségű, és több hazai, valamint európai portálon is megjelenő – digitális tartalma és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások a nemzeti adatgyűjtemény fontos részét képezik. Az identitásteremtés

területén a levéltárak kimeríthetetlen tárházai azoknak a dokumentumoknak, amelyekben szerepel bármely személy, család vagy hely neve az írásbeliség kezdetéig visszanyúló információkkal. Az archívumok és az anyakönyvek előrehaladott digitalizálásának köszönhetően nemcsak hatalmas családfákat lehet újjáépíteni, hanem őseink társadalmi hálózatait is. A családok múltjának, a születési és lakóhely történetének gépi feldolgozását támogató technológiák a személyes múlt megértésének új tapasztalatához segítenek hozzá, megerősítve az állampolgárok családi, helyi és nemzeti identitását.

Az MNL létrejötté a digitalizálási feladat újragondolását is eredményezte. A kapacitások bővülése és a szakemberek felkészültsége lehetővé tette, hogy a digitalizáció alatt ma már nem csak a közgyűjtemény gyűjteményi állagának digitális másolatkészítését értjük, hanem a teljes intézményi struktúra digitális átállását a gyűjtemény menedzsmentjétől a gyűjtemény szervezéséig, valamint a gyűjteménykezelés háttérfolyamataitól egészen a gyűjtemény publikálásáig. A digitalizáció területén az állampolgári elvárások és az Európai Unió célkitűzései egybeesnek. Ezek a levéltárakban őrzött, számukra kiemelten releváns iratanyagok minél nagyobb arányának távoli elérését kívánják. A 20. századi, különösen 1945 utáni dokumentumok elsősorban a hazai, az 1918 előtt keletkezett dokumentumok pedig az összmagyarság és a Kárpát-medencei népek érdeklődésére is számot tarthatnak. A digitalizálásnak köszönhető szélesebb körű hozzáférés hozzájárulhat a nemzeti és helyi öntudat megerősítéséhez. Mindemellett a leginkább kutatott iratanyagok digitalizálása az állományvédelmet is segíti, hiszen az online hozzáférhetővé tett dokumentumok a kutatótermi használatból kivonhatók.

A Magyar Nemzeti Levéltár létrejöttének fontos célja volt a területi egyenlőtlenségek felszámolása. A levéltárakban őrzött tudásanyag online hozzáférhetővé tételével lehetővé válik, hogy földrajzi környezetétől, területi elhelyezkedéstől függetlenül mindenki egyforma eséllyel juthasson hozzá az információkhoz. Ebben a tekintetben a 2013. év fordulópontot jelentett a levéltárak történetében. Az adatbázisok továbbfejlesztésével, a digitalizált képállomány növelésével és internetes elérhetőségével jelentősen megnőtt azok száma, akik jóval könnyebben férhetnek hozzá a levéltárakban őrzött információkhoz. Az elektronikus levéltári projekt befejezésével olyan infrastruktúra jött létre, amely integráltan teszi elérhetővé az MNL fondjegyzékét, digitalizált anyagainak és adatbázisainak megjelenítését.

Az MNL az elmúlt években megújította és újjáépítette online szolgáltatásait, miközben továbbra is részt vesz a hazai és nemzetközi ágazati és ágazatközi aggregátorok szolgáltatásaiban. A levéltár honlapját közvetlenül a levéltári integrációt követően alakítottuk ki azzal a céllal, hogy valamennyi tagintézmény egységes felületen, áttekinthetően tudja bemutatni tevékenységét. Az integráció egyben azt a célt is szolgálta, hogy a technológiai értelemben is eltérő színvonalú és tartalmú szolgáltatások egységes informatikai környezetben való elhelyezésével költséghatékony és könnyen karbantartható üzemeltetést tudjunk biztosítani.

Bár a Gyűjtőportál minden év statisztikái alapján az MNL leglátogatottabb online felülete, a későbbi tapasztalatok azt mutatták, hogy a felhasználók meghatározó célcsoportjainak információs igényei egyszerűbb, felhasználóbarát felületen kezelhetők. Azok a felhasználók, akik nem ismerik a levéltár működését, funkcióit és szolgáltatásait, a célcsoport szerinti struktúrában tudnak legkönnyebben eligazodni, mivel ez gyorsabb elérési útvonalat biztosít a kezdő felhasználóknak az elsődleges tartalom megismeréséhez. Erre tekintettel megkezdődött a honlap tartalmának célcsoportok (például kutatók, pedagógusok) szerinti kialakítása, mindegyik célcsoport egy önálló aloldalt, gyűjtőoldalt kap, ahol a számára releváns legfontosabb tartalmakban tallózhat.

Az *Elektronikus Levéltári Portál* a Magyar Nemzeti Levéltár és Budapest Főváros Levéltára online szolgáltatásainak felülete. 2020-tól a szolgáltatás kibővült az egyházi és felsőoktatási levéltárak aggregációs adatbázisaival is. A portál ezzel egyetemes belépési pontja lett a levéltárral kapcsolatba lépő magánszemélyeknek és intézményeknek, akár egyedi adatkérést kezdeményeznek, akár levéltári kutatást kívánnak végezni, vagy iratkezeléssel, iratadással kapcsolatos információkra van szükségük. A kereső és böngészést biztosító interfészek lehetővé teszik a kulcsszavas és összetett keresést, fazetták alapján való szűrést, böngészést a levéltári hierarchiában, mind a leírások, mind a digitális levéltári anyag tekintetében. A megjelenítést táblázatos, csempe és hierarchikus találati lista teszi felhasználóbaráttá.

Az *Adatbázisok Online*, a Magyar Nemzeti Levéltár részben segédlet-adatbázisokat, részben pedig digitalizált irategyütteseket, elektronikus forráskiadásokat tartalmazó adatbázis-komplexumának fejlesztése 2010-2011-ben a kezdődött, a Magyar Nemzeti Levéltár megalapítása, a Magyar Országos Levéltár és a megyei levéltárak 2012-es integrációja előtt. Az adatbázis-együttes eredetileg egy kísérleti projekt keretében jött létre, melynek alapvető célja az volt, hogy radikálisan különböző irattípusokat tartalmazó irategyütteseket és levéltári segédleteket többékevésbé azonos módon, azonos séma szerint lehessen az internetes felületen megjeleníteni. A kísérleti projekt eredményeképpen mára közel 140 levéltári adatbázis került publikálásra az *Adatbázisok Online* internetes felületén a legkülönbözőbb típusú iratanyagokból, a publikált rekordok száma több mint 5 500 000, közel 9 500 000 digitalizált tartalom érhető el.

A Magyar Országos Levéltár 2001-ben alapította – a levéltáros szakmában annak idején teljesen újszerű kezdeményezésként – a 20. század történelmével foglalkozó elektronikus forrásközlő folyóiratát, az *ArchívNet*et. Az évente hat alkalommal megjelenő lap egyre növekvő olvasólétszámmal rendelkezik, és nemcsak a szakemberek, hanem a történelem iránt érdeklődők széles taborának tudásvágyát is igyekszik kielégíteni. Az *ArchívNet* 2016-ban tartalmilag és formailag is megújult. A politika-, diplomácia-, művelődés- és hadtörténet mellett az eddigieknél is erőteljesebben vannak jelen a gazdaság- és társadalomtörténeti témák, nagyobb hangsúlyt kapnak a napjainkban egyre népszerűbbé váló személyes dokumentumok (naplók, memoárok, levelezések). Tematikus számok jelennek meg, az új felü-

let pedig korszerűbb, átláthatóbb, rendezettebb a korábnál. Akárcsak az elmúlt két évtizedben, az *ArchívNet* a jövőben is publikálási lehetőséget nyújt az 1867 utáni korszakkal foglalkozó magyar és külföldi levéltárosok, történészek, pedagógusok, diákok, doktoranduszok számára.

A 21. században a gyors társadalmi átalakulások, technikai változások, a megváltozott oktatási módszerek arra ösztönzik a közgyűjteményeket, hogy a felnövő generációkat új módszerekkel érjék el, új eszközökkel segítsék őket hozzá a kultúra megismeréséhez, és tanítsák meg őket sokszínű kulturális örökségünk értékelésére. A Magyar Nemzeti Levéltár kiemelt fontosságúnak véli, hogy a diákok megismerjék azokat az elsődleges történelmi forrásokat, melyekről ismereteiket egyelőre tankönyvekből szerzik. Ennek egyik legjobb eszköze a levéltár-pedagógia. A Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia keretében 2019-ben megújult *Oktatólapok* szolgáltatás előre elkészített feladatokkal és online levéltári dokumentumokkal segíti a köznevelési intézményeket a történelemoktatás élményszerűvé tételében. A felület nagy hangsúlyt helyez az egyéni tudásépítésre, a tantárgyközsiségre és a Nemzeti Alaptantervben meghatározott különböző kompetenciák, úgymint anyanyelvi kommunikáció, digitális kompetencia, szociális és állampolgári kompetencia fejlesztésére.

A mindennapi működés során kiemelten fontos volt, hogy a kutatói kiszolgálás mellett az állampolgárok adatkérései is magas színvonalon és az intézményben egységesen valósulhassanak meg. Az ügyfélszolgálati munkában még 2020-ban bevezettük a teljeskörű elektronikus ügyintézés *Poszeidon* szakrendszer segítségével, amely az elvégzendő feladatokat egyértelműsíti és egységesíti. A hivatalos szervek kizárólag hivatali kapun keresztül, míg az állampolgárok ügyfélkapun, postai úton, valamint személyesen is beadhatják igényüket a tagintézmények ügyfélszolgálatain az ügynek megfelelő űrlaptípus kiválasztásával és kitöltésével. Az adatok alapján elmondható, hogy az MNL tagintézményei továbbra is fontos szerepet látnak el a területi közigazgatás munkájának támogatása terén és az állampolgárok jogbiztosításában. Az ügyfélszolgálatok által intézett megkeresések és elvégzett levéltári kutatások főbb típusai a következők: tb munkaviszony-igazolások, építési, ingatlan- és hagyatéki ügyek, iskolai végzettség igazolása, valamint a kárpótlásokra vonatkozó ügyek.

Az egyre szerteágazóbb feladatok, az új elvárások és az intézményi napi működés biztosítása érdekében elengedhetetlenül szükségessé vált az MNL-en belüli szakmai képzések rendszerének kiépítése. A személyes jelenléti és online képzések, a belső hálózaton elektronikus formában elérhető képzési anyagok ma már nélkülözhetetlenek az új munkatársak és az egyes szakterületeken tovább fejlődni kívánó kollégák számára egyaránt.

A napi működés átalakulása mellett az elmúlt időszakot a tagintézmények közötti együttműködéssel, projektekkel lehet bemutatni. A magyar állam által létrehozott Reformáció Emlékbizottság az MNL-t kiemelt partnerének tekintve támogatta tudományos és közművelődési projektjeit, amelyek a reformáció emléké-

véhez kapcsolódtak. Az Országos Levéltárban folytatódott az 1526–1570 közötti időszak iratainak feltárása, digitalizálása és feldolgozása. Szintén az Országos Levéltár szervezte a határon túli egykori szabad királyi városok iratanyagának a feltárását, egyrészt a reformáció átvételének időszakára, másrészt a helyi protestáns egyházak 1918-ig terjedő időszakára vonatkozóan. 2016. április 6-án ünnepélyes keretek között indult el a Reformáció MNL projekt honlapja, amely azóta is folyamatosan biztosítja a hozzáférést a feltárt iratanyagokhoz. A 21 tagintézmény anyagáról készült *Vissza a forrásokhoz* című vándorkiállítás anyaga megfordult a megyei helyszíneken. A tagintézmények levéltári napjaik keretében reformációs témájú konferenciákat szerveztek, valamint minden levéltár részt vett az *Utazás Wittenbergbe* levéltári órák és vetélkedő megszervezésében. Az országos verseny döntőjére 2017. október 21-én került sor az Országos Levéltárban. Az MNL 21 kötetes forráskiadvány-sorozatot jelentetett meg.

Az MNL Reformáció projekt egymásra épülő elemekből állt: a forrásfeltárás eredményeit hasznosította a többi projektelem, erre építkezett valamennyi feladat, a különböző részek azonban egymáshoz is kapcsolódtak, erősítették egymást: a forrásfeltárás legszebb dokumentumai MNL szintű képes albumban és kiállításon is hasznosultak; a vándorkiállítás anyagának egy részét felhasználtuk a diákvetélkedő felkészülési anyagához; a reformációs honlap információiból kérdések születtek a diákverseny középdöntőjén. Az MNL többszáz dolgozója vett részt a csapatmunkában, az integrációt elmélyítő közös gondolkodás megnyilvánult külső esztétikai jegyekben is, így a projekt logójában, amelyet kiadványainkon, meghívóinkon szerepeltettünk, a vándorkiállítás szerkeszthető, egységes meghívójában, amelyet ugyan nem volt kötelező használni, de jól bevált és kedvelt lett az intézmények körében, s a projekt imázsfilmje is, amely a projektelemek ismertetésén és munkánk népszerűsítésén túl azt az egységet is igyekezett kifejezni, amely a közös munka során az MNL-t jellemezte.

Az MNL részt vett a 11 európai uniós tagállam 17 kulturális – közgyűjteményi és felsőoktatási – intézményét tömörítő, 2014 decemberétől 2018 novemberéig futó CO:OP (*Community as Opportunity, The creative archives' and users' network*) EU-s pályázatban. Ennek keretében elsősorban a proaktív kutatószolgálat jó gyakorlatának megvalósítására törekedtünk, ebben az Országos Levéltár és a megyei levéltárak kutatószolgálati munkatársai vettek részt. A projektben nagy hangsúlyt kapott a levéltári szakemberek és a felhasználók közötti együttműködés és a szolgáltatások minőségének javítása, e célt számos rendezvény segítette elő (workshopok, kerekasztal-beszélgetés, szakmai továbbképzés, blogtalálkozó, 100 000 oldal levéltári kiadvány digitalizálása és online közzététele a *Hungaricana Magyar Közgyűjteményi Portálon*). 2018-ban, a projekt utolsó évében működtettük az MNL egyik legsikeresebb online szolgáltatását, az *Aktakaland Kutatási Blogot*. Az iskolás csoportok számára versenyt hirdettünk filmkészítésre.

A Magyar Nemzeti Levéltár helyismereti vonatkozású gyűjteményei internetes közzétételének továbbfejlesztése (kataszteri térképek, Térkép- és Tervtár, fotódo-

kumentumok *Hungaricana* közgyűjteményi portálon történő publikációja) révén jelentős lépés történt az MNL tagintézményeiben őrzött kataszteri térképek digitalizálása, georeferálása és publikálása terén, amit az Arcanum Adatbázis Kft.-vel közösen végzünk 2008 óta. Az OL térkép- és tervtári anyagát publikáltuk a *Hungaricana* közgyűjteményi portálon, fontos előrelépés volt, hogy biztosítottuk a szabványos adatcserét a *Scope Archiv* és a *Hungaricana* közgyűjteményi portál között. A projekt során sikerült feltárni és leírni az OL-ban őrzött két nagy gyűjtemény fotóanyagából mintegy 20 000 rekordot mintegy 50 000 darab fényképészeti dokumentumról. A feldolgozott fényképészeti anyagok nagyon sokszínűek, többségük pozitív (fénykép), de vannak negatívok (például leica, roll, üveglemez stb.) és direktpozitívok (például dia, polaroid). Műfajukat tekintve megtalálhatók köztük portrék, családi fotók, eseményfotók, városképek, épületfotók, turistafotók, tárgy-fotók, amelyek jelentős kutatói érdeklődésre tarthatnak számot.

A Gulág Emlékéhez kapcsolódóan széles körű forrásfeltárást végeztünk az MNL megyei levéltáraiban és az OL-ban. A közel 600 ezer magyarral kapcsolatban, akiket a Táborkok Főigazgatósága regisztrált, azaz magyar Gulág fogolynak minősül, az MNL is fontos adatokkal, dokumentumokkal rendelkezik. Az MNL megyei tagintézményeiben fennmaradtak olyan összeírások, levelek, feljegyzések, amelyek megőrik, illetve számszerűsítik az „emberrablásokat”. Az Országos Levéltár őrzi azokat a dokumentumokat, amelyekben 1945 és 1948 között a magyar állami vezetés folyamatosan kérte a kényszermunkatáborból a magyarok hazaengedését, aminek hatására kb. 110 ezren haza is térhettek. Az 1953 és 1956 közötti csoportos szabadulások is számos helyen kutathatóak az Országos Levéltárban (pártiratok, minisztertanács, népjóléti, belügyi tárca stb.).

A kutatási eredményeket Magyarország első és 16 éve folyamatosan megjelenő online történeti, forrásközlő folyóiratán, az *ArchívNeten* is publikáltuk. Különszámot szenteltünk a GULAG-nak, ahol dokumentumokat, fotókat, mozgóképeket is közzé lehet tenni. A feltárt dokumentumokat, mozgóképes, hanyaganyagokat és fotókat tanulmánnyal ellátva az oktatás számára is hozzáférhetővé tettük. Elkészült egy interaktív multimédiás oktatóanyag, amely internetes alkalmazás segítségével segíti az oktatást. A Magyar Nemzeti Levéltár korábban már két alkalommal készített DVD alkalmazást a közép- és felsőoktatás számára a rendszerváltás és a koncepciók perек tárgy körében. Mindkét elektronikus alkalmazásnak nagy sikere volt. Nemcsak a média foglalkozott velük intenzíven, de a hallgatók és tanárok körében is jó fogadtatásra találtak a lemezek. A sorozat folytatásaként a Gulág Emlékbizottság támogatásával elkészült egy interaktív multimédiás oktatóanyag a GULAG/GUPVI témakörhöz. Immár nem a DVD alkalmazásban gondolkodtunk, hanem internetes felületre készítettük az oktatási segédanyagot. Elkészült a *Szenvedések földjén. Emlékezés a Gulág-évekre* című dokumentumfilm, amelynek a bemutatójára 2017. július 10-én került sor.

Az MNL 2015 és 2017 között ellátta a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága keretén belül működő *Mikes Kelemen Program* levéltári koordiná-

cióját. A koordináció keretében folyamatos szakmai konzultációt és tanácsadást nyújtottunk a program keretén belül kiküldött kutatók részére a kiküldetésük ideje során kapcsolatépítésre, levéltári anyagok kezelésére, feltárására vonatkozó szakmai kérdésekben, valamint az esetlegesen látókörbe kerülő iratanyagok helyszíni digitalizálásával kapcsolatos problémák esetén. További feladat volt a levéltári anyagok hazaszállítás utáni azonosítása, szétválogatása az Országos Széchényi Könyvtár által biztosított telephelyen, valamint beszállítása a levéltárba, állományba vétele és feldolgozása. Az MNL minitárlattal, sikeresen vett részt a Diaszpóra Tanács 2016. és 2017. évi ülésein.

A magyar állam szervei projekt indításaként 2016 decemberében megállapodást írtunk alá a Nemzeti Közzolgálati Egyetemmel a számukra rendelkezésre álló KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15 azonosítószámú, *A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés* című projektben való együttműködésre. A projekt révén 2018 januárjára elkészült egy adatbázis, amelyben feldolgozásra kerülhettek az 1944. december 21-től egészen napjainkig működő állami szervek (mintegy ötezer szerveről van szó). Ez azt jelenti, hogy minden aktuális változást (jogszabályi, illetve a szervezetet érintő átalakulást, megszűnést, összevonást) rögzítettünk a programban.

Az adatbázis egyediségét az biztosítja, hogy a nyilvánosan elérhető jogszabályi adatokon túl a levéltári iratanyagban található belső utasításokat és szervezeti szabályzatokat is feldolgoztuk. Ennek révén az egyes szervek esetében nemcsak az elvi szabályokat tartalmazó jogi leírás ismerhető meg, hanem a gyakorlati működés adatai is. Az elkészült adatbázisban az egyes szervek közötti jogelődi és jogutódi átalakulás, alá- fölérendeltségi viszonyok, illetve, ahol lehetséges volt, a szervezetben funkciókat betöltők személyi adatai is megtalálhatók. Az adatok vizuális megjelenítése felhasználóbaráttá teszi az alkalmazást. Az alkalmazás folyamatosan bővülő, napi használatban lévő adatbázisként alkalmazható.

A *Digitális Nemzet Fejlesztési Program* megvalósítása során 2017-ben elkészült a Közgyűjteményi Digitalizálási Stratégia és az erről szóló 1404/2017. (VI. 28.) Korm. határozat alapján az MNL közreműködött a megvalósításban. A program az MNL-t jelölte meg szakági aggregátorként, ennek nyomán az *Elektronikus Levéltári Portálon* folyamatosan hozzáférhetővé tesszük a közlevéltárak nyilvántartásait és digitális tartalmait, valamint gondoskodunk az adatok továbbításáról az *Európai Levéltári Portál* felé.

A *Digital Treasures* projekt keretében a Spanyol Kulturális Minisztérium vezetésével alakult konzorcium, amelyben a Norvég Kulturális Minisztérium, a Portugál Levéltári és Könyvtári Igazgatóság, a Máltai Nemzeti Levéltár mellett az IcarUS, a Cork Institute of Technology és a spanyol Factoria kulturális szervezet is részt vesz. 2018-ban a *Creative Europe* támogatási forma keretében 2018 és 2022 között megvalósítandó projekthez kapott támogatást az MNL konzorciumi partnerként. A projekt célja az volt, hogy olyan beruházásokat valósítson meg, amelyek az európai levéltárakban őrzött kulturális kincsek nagyobb láthatóságát, hasznosulását eredményezik a megváltozott kultúrafogyasztási környezetben. A Magyar

Nemzeti Levéltár – egy Európa történetét bemutató – vándorkiállítás koordinálásával, két kiállításban való közreműködéssel, a fiatal és az idősebb generációnak szervezett programok szervezésében, új üzleti modellek, promóciós megoldások fejlesztésében vett részt a projektben.

A Hunyadi Mátyás emlékévé levéltári projektje keretében került kifejlesztésre a *Merre járt Mátyás király?* című internetes alkalmazás, amely Hunyadi Mátyás és felesége, Aragóniai Beatrix tartózkodási helyeinek térképes megjelenítését tartalmazza. A térkép egyik fő célja, hogy segítse a történelem (különösen a politikatörténet és hadtörténet) oktatását a középiskolákban, élményszerűvé tegye az ismeretszerzést, tudásbővítést. Ugyanakkor a Kárpát-medence településeinek lakói is megtudhatják, hogy vajon járt-e – és ha igen, mikor – lakóhelyükön Mátyás király.

Az emlékévé eredményeként létrejött közös (a Magyarság Háza, a Magyar Nemzeti Bank és a Magyar Nemzeti Levéltár együttműködésében megvalósult) projektek bemutatása 2018. november 19-én történt a levéltár Bécsi kapu téri épületében, sajtótájékoztató keretében. A tudományos adatok és levéltári források vizualizációját széles médiaérdeklődés kíséri megjelenése óta. Megjelent továbbá *A Hunyadiak címereslevelei 1447–1489* című tudományos igényű reprezentatív, 320 oldalas kötet és oktató kisfilmek készültek Mátyás királyról. Részt vettünk szakértőként a Magyar Nemzeti Bank Mátyás emlékérmének kibocsátásában.

A Magyar Nemzeti Levéltár átfogó megújításának irányairól, kiemelten a levéltár-pedagógiai feladatok és a magyar vonatkozású külföldi levéltári anyag kutatásának fejlesztésével összefüggő feladatokról szóló 1107/2018. (III. 19.) Korm. határozat végrehajtásának keretében került sor a *Hetedízigen. Család–Történet–Kutatás* projekt megvalósítására. A 2019-ben megkezdődött program a családtörténet-kutatást segítő és a levéltár-pedagógiát központba helyező programként óriási népszerűsége tette szert. A projekt keretében szerveződő levéltári órák és kurzusok egységes segédanyagául két kiadványt hoztunk létre: a *Hetedízigen – A családtörténet kutatásról általános iskolásoknak* és a *Genealógiai hetedízigen – Családtörténet-kutatás középiskolásoknak és felnőtteknek* című foglalkoztatófüzeteket.

A kiadványok, melyek színes, tetszetős formában, a korosztályok sajátosságait figyelembe véve készültek, és az ezekre épülő órák által közvetített főbb értékek között szerepelnek: a család, a kisközösségek, a helyi identitás iránti elkötelezettség erősítése; az oktatás segítése mellett a helytörténet-kutatás, a történelem és a közgyűjtemények megismerése iránti igény felkeltése; az elsajátított ismeretek segítségével történő önálló kutatásra való képesség kifejlesztése.

A projekt népszerűsítésére kétféle szórólapot, valamint plakátokat készítettünk, amelyek alkalmasak a külső helyszínen való használatra is, a nem levéltárban tartott foglalkozások, külső rendezvények esetén is. A levéltári gyűjtőportál rendszeresen adott hírt a projekt foglalkozásairól, egyéb eseményeiről. Facebook oldalt is létrehoztunk, amelyen a levéltári órák anyagából is osztunk meg részleteket, feladatokat, oktatófilmeket, dokumentumfotókat, továbbá tudósítunk a projektről.

Az iskolások számára a pedagógusokkal egyeztetve egy-egy csoport/osztály számára az igényeket figyelembe véve, egy vagy több levéltári óra keretében tartottunk családtörténeti órákat (rendhagyó történelemórák, szakköri órák, általános bevezető foglalkozások, tematikus alkalmak). A felnőtteknek (beleértve a fiatal egyetemista korosztályt is) a megyei levéltárakban 4-5 alkalomból álló kurzusokat tartottunk, míg az Országos Levéltárban 10-12 kutatási részterületet érintő előadás-sorozatot.

Egyéb programjaink a családtörténet-kutatás témakörében: egyéni konzultációk, nem kezdő kutatók segítése, családi programok, levéltári nyári napközi, kiállítások, konferenciák. Több intézményünknek adódott lehetősége, hogy országosan ismert és sokak által látogatott rendezvényekhez csatlakozva saját intézménye családtörténeti programját is megismertesse a nagyközönséggel: Múzeumok Éjszakája, a Kulturális Örökség Napjai, a Kutatók Éjszakája.

Kiemelt feladatot jelentett a magyar társadalom információs kárpótlását szolgáló hadifogoly-projekt, amelynek köszönhetően sok évtized után sok százezer magyar család nyerhet végre biztos információt a szovjet hadifogságba, málenkij robotra elhurcolt hozzátartozóinak sorsáról.

2019. április 8-án a Magyar Nemzeti Levéltár és az Orosz Állami Hadilevéltár (RGVA) a Magyar–Orosz Kormányközi Levéltári Együttműködési Bizottság 2019. évi munkatervének megfelelően egyezményt kötött az Orosz Állami Hadilevéltárban őrzött, a második világháború idején a Vörös Hadsereg egységei által foglyul ejtett és ezt követően a Szovjetunióban hadifogolyként nyilvántartott magyar nemzetiségű személyek úgynevezett nyilvántartó kartonjainak (oroszul: *ucsofnie kartocski*) digitalizálásáról és a digitális másolatok átadásáról a Magyar Nemzeti Levéltár megőrzésébe. Az egyezményt – harmadik félként – a részben nemzetközi kulturális és tudományos projektek megvalósítását koordináló orosz állami alapítvány, a Nemzeti Projekt Alap írta alá, amely orosz részről a feldolgozó munkát, a digitalizálás és az adatbázis-fejlesztés folyamatát felügyeli.

Az együttműködési egyezmény értelmében 2019. december 1-ig öt etapban összesen 682 131 nyilvántartó karton másolata került a Magyar Nemzeti Levéltár megőrzésébe, ami mindösszesen 1 364 262 digitális felvételt jelent. A Magyar Nemzeti Levéltárnak átadott iratmásolatokhoz egy orosz nyelvű, cirill betűs adatbázis is készült, amely a nyilvántartó kartonokon szereplő, az egyes személyekhez köthető legfontosabb információkat tartalmazza. Az adatbázis összesen 13 adatmezőből áll, a hadifogolyként nyilvántartott személy vezeték- és keresztnévét, születési adatait (születési helye és időpontja), a fogságba esés helyét és idejét, a fogoly nemzetiségét, a tábor elhagyásának okát és idejét tartalmazza, illetve amennyiben az illető személy elhunyt a hadifogoly-táborban, az elhalálzásának időpontját és annak okát is feltünteti. Mivel a nyilvántartás rendje a szovjet hadifogoly-táborokban az idők folyamán változott, a nyilvántartó kartonok formája, és az azokon szereplő kérdéssor is átalakult, így összesen 5 kartonmintáról van tudomásunk.

Összességében elmondható, hogy a nyilvántartó kartonok legtöbbször 24-25 kérdésből álló kérdéssort tartalmaz. Az orosz fél által elkészített adatbázis adatmezőin kívül a kartonok rendszerint a fogságba esett személy vallási hovatartozására és iskolai végzettségére vonatkozó információt is tartalmaznak. Amennyiben megállapítható volt, szovjet részről azt is lejegyezték, hogy az illető személy a Magyar Honvédség mely csapattesténél szolgált a fogságba esése előtt, milyen katonai rangban szolgált, sőt, még azt is feltüntetik, hogy az illető szabad akaratából lépett-e be a magyar hadsereg kötelékébe vagy a magyar katonai szervek sorozták be.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a kartotékrendszer a Vörös Hadsereg által fogságba ejtett összes magyar személy adatát tartalmazza, nemcsak azokat, akik tényleges katonai szolgálatuk idején, a frontharcok során kerültek fogságba, hanem azon polgári személyek adatait is, akiket civilként internáltak, majd deportáltak a Szovjetunióba. A szovjet jogrend ugyanis 1941. július 1-től, a Népbiztosok Tanácsának vonatkozó rendeletének érvényével – szembehelyezkedve a korabeli, a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi konvenciókkal – azon civil személyeket is hadifogolyként nyilvánította, akiket a front háterszágában ejtettek foglyul és internáltak.

Az adatbázist elsőként 2021. február 25-én publikáltuk az *Adatbázisok Online* szolgáltatás részeként létrehozott Szovjetunióba elhurcoltak gyűjteményen belül, kilenc további kiegészítő adatbázissal. Különösen figyelemre méltó, hogy a Szovjetunióba elhurcoltak gyűjteményét használók többsége a Facebookon keresztül talált rá a szolgáltatásra (35%) és élményeit, illetve emlékeit is a közösségi médián keresztül osztja meg, folyamatosan növelve ezzel az érdeklődői kört. A rezponzív megjelenítésnek és a felhasználóbarát tervezésnek köszönhetően a levéltári kutatást többnyire a mobiltelefonon végzik (62%). A publikus felületet több százezer állampolgár kereste fel, közel 9 millió oldalletöltést generálva. Az adatok a történelmi kutatómunka mellett az állampolgárok számára információs kárptöltést jelentenek, hosszú évtizedek után megismerhetik elhurcolt családtagjaik sorsát.

Írásom nem vállalkozhat az Országos Levéltár magyar memzeti levéltári tíz évének teljes körű bemutatására. Rövid összefoglalásom révén is kirajzolódik az a kép, hogy a törvényben rögzített alapfeladatokon túl ma már mennyire más fókuszú feladatokat is ellát a levéltár. A felhasználó központú megközelítés eredményeként talán elmondhatjuk, hogy a levéltár tudományos és társadalmi elismertsége jelentősen megnőtt.

100 ÉVVEL EZELEŐTT INDULT A LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Egy évszázaddal ezelőtt, 1923. július elején jelent meg a *Levéltári Közlemények* első – kettős – száma.¹ Szakmai körökben már régóta tervezték egy levéltári szaklap beindítását, de az első világháború és az azt követő évek gazdasági viszonyai a kiadás finanszírozását lehetetlenné tették. Klebelsberg Kuno belügyminiszter az évtizedekig mostoha sorsú Országos Levéltár tudományos intézmény jellegét azzal is erősítette, hogy a folyóirat anyagi alapjait biztosította.

A levéltári tudományos folyóirat gondolata

Gróf Klebelsberg Kunót a Magyar Történelmi Társulat (MTT) 1917. február 15-i rendkívüli közgyűlésén választották meg a Thallóczy Lajos (1857–1916) tragikus halála miatt megüresedett elnöki tisztségre. E munkájában segítette őt Csánki Dezső, az Országos Levéltár intézményvezető országos főlevéltárnoka, aki a társulat alelnöke volt már 1903 óta. Bár a történettudományi kérdéseken túl a levéltárról is szó eshetett köztük, Klebelsberg megnyilvánulásaiban szinte semmi nyoma nincs annak, hogy elnökként a levéltárügy megoldandó problémáival törődött volna.

Ez azonban azonnal megváltozott, amint 1921. december 3-án ő lett az Országos Levéltár is felügyelő belügyminiszter. 1921. november 12-én még az MTT elnökeként első alkalommal vett részt az Országos Levéltár új épületének elkészítéséért felelős építési bizottság ülésén, ekkor már bizonyára tudta, hogy hamarosan tárcavezetőként kell az intézmény ügyeivel foglalkoznia.²

Klebelsberg az MTT 1921. december 30-án tartott közgyűlésén az elnöki megnyitójában is hangsúlyozta a levéltár iránti különös figyelmét. „*Kulturális nagy intézményeink sorában a legújabb időkig mostohagyermek volt a bennünket legközelebről érdeklő Országos Levéltár, mely mind a mai napig teljesen alkalmatlan helyiségekben zsellérkedik*” – mondta az elnök, hozzátéve, hogy az épület befejezésére jelentős összeget kapott tárcavezetőként a pénzügyminisztertől.³

¹ A cikk eredetileg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára „A hét dokumentuma” rovatában, *100 éves a Levéltári Közlemények* címmel jelent meg 2023. július 11-én, ezt a felelős szerkesztő kérésére kibővíttem.

² Lásd ehhez: *A nemzet levéltára*. Szerk.: Reisz T. Csaba. Budapest, 2023, 227–228., 362–363.

³ Klebelsberg Kuno: Elnöki megnyitóbeszéd. *Századok*, 55. (1921) 6–10: 145–160. Idézett hely: 148–149.

Beszédében azon igyekezetének is hangot adott, hogy a levéltár ne csak a nemesi családfák felülvizsgálatával foglalkozzék, hanem végezzen tudományos forrásfeltáró munkát, így többek között „a kútfők publikálásában közreműködjék és egy megindítandó folyóiratban az anyagot rendszeresen ismertesse. Ha az Országos Levéltár egyéb rokon kultúrintézményekkel összefogva évnegyedes folyóiratot adna ki, úgy ez nemcsak pótolhatná a megszűnt »Történelmi Tár«-t, hanem a »Századok«-at is tehermentesíthetné oly irányban, hogy a szigorúan szakszerű, főleg a diplomatikai és chronológiai cikkeket, meg a levéltári ismertetések is közreadhatná. A tisztán tudósoknak szóló cikkektől ekként leterhelt »Századok«-ban azután főleg feldolgozásokat, kisebb terjedelmű monographiákat, essay-eket és történelem-philosophiai cikkeket hozhatnának, s így a közönség szélesebb rétegeinek érdeklődésére is számíthatnának.”

A részletes koncepció

Klebelsberg szóban megbízta alelnökét, Csánki Dezsőt a folyóirat megjelentetésére vonatkozó részletek kidolgozásával, ő pedig már 1922. január 2-án felterjesztette a részletes jelentését.⁴ A kezdeményezést annál is inkább szívesebben üdvözölte, mert a levéltár már régóta érezte egy ilyen lap hiányát és szükségét, de a háború és az azt követő zilált viszonyok miatt nem tett javaslatot annak létrehozására.

Csánki szerint a lap fő profilja az Országos Levéltár, a fővárosi és a vidéki, illetve a külföldi levéltárak magyar anyagának ismertetése, közzététele, a bel- és külföldi levéltári kutatások eredményei, a levéltárak tudományos és adminisztratív ügyei lennének. A megszűnt *Történelmi Tár* (1878–1911) örökébe lépve pedig a diplomatika, a heraldika, a genealógia és a jogtörténet tárgykörébe tartozó cikkeket is megjelentetne, tehermentesítené ezáltal a *Századok*at, továbbá nyilvántartaná a levéltári kutatásokat és a történelem segédtudományait is művelné.

A folyóirat évi terjedelmét legalább 28–32 ívre (448–512 oldal), vagyis számonként 7–8 ívre (112–128 oldal), az ívenkénti költséget pedig 6000 koronára becsülte úgy, hogy abban már a szerzői tiszteletdíj és a postaköltség is benne foglaltatik. A szerzői tiszteletdíj megállapítását a szerkesztő hatáskörébe akarta utalni, eltérő összeget javasolva az egyes közleménytípusoknak: a szakcikkért 500 koronát, az oklevélkivonatért (regeszta) 300 koronát, a forrásközlésért pedig 200–250 koronát kapott volna a szerző ívenként.

⁴ Buzási János: A Levéltári Közlemények 70 éve. *Levéltári Közlemények*, 64. (1993) 1–2: 11–26. Csánki felterjesztését szó szerint idézi (11–12.). Az irat pontos jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), K 148 Belügyminisztériumi Levéltár, Belügyminisztérium, Elnöki iratok (=K 148), 1922-14-1594. 2561/1922. BM. A K 148. 1922-14-1594. ügyiratból öt iratot – Klebelsberg és Csánki hivatalos levélváltásait – közreadta Tóth Róbert: Adalékok a Levéltári Közlemények keletkezésének történetéhez, 1922. *Levéltári Szemle*, 28. (1978) 3: 611–619., Buzási ezt a forrásközlést nem használta fel cikkében.

Csánki legalább két, egy irányító és egy adminisztratív szerkesztőt kívánt a munkával megbízni, akiknek ívenként 200 korona járna. Minderre tekintettel 200 000 korona évi támogatást tartott szükségesnek, de azt nem tudta meghatározni, hogy mikor indulhat be a folyóirat, véleménye szerint legfeljebb akkor, ha fiatal tudományos szerzők érkeznek még a levéltárba.

A lap elnevezésére is javaslatot tett: „A folyóirat a Magyar Nemzeti Múzeum által kiadott Magyar Könyvszemle mintájára az Országos Levéltár közlönye és kiadása lenne, s esetleg a »Levéltári Közlemények« címet viselhetné. Ez a cím látszik legszabatosabban kifejezni a folyóiratnak levéltári és elsősorban adatközlő jellegét.”

Csánki javasolta az előfizetés lehetőségét, hogy a magánszemélyek és az intézmények kedvezményesen vagy ingyenesen jussanak példányokhoz, a Történelmi Szemle mintájára 80–100 koronás számonkénti összegben.

Folyóirat születik

Klebelsberg 1922. március 6-án kelt átiratában Kállay Tibor pénzügyminisztertől (1921–1924) egymillió koronát kért az Országos Levéltár számára.⁵ Kifejtette, hogy hivatali elődje – „politikai elfoglaltsága és más irányú érdeklődése” miatt – a levéltár ügyeit elhanyagolta, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium pedig a belügyminiszteri hatáskör miatt sem kívánt azokkal foglalkozni. „Így esett aztán, hogy úgyszólván az Országos Levéltár megalakításától kezdve közel fél évszázadon át ez az egész ügykomplexum teljesen el volt hanyagolva. Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy az állami pénzügyeknek mai katasztrofális helyzetében az ötven évi mulasztás pótlásáról szó sem lehet, mégis különösen most, midőn a bécsi titkos levéltár anyaga megnyílt, az elveszett országrészek levéltári anyagának megmentéséről pedig esetleg másolatok útján gondoskodni kell, megfelelő hitelre lenne szükségem.”

A pénzbeli támogatás igényét egy éppen folyamatban lévő üggyel támasztotta alá: Eötvös Loránd lányai megtalálták Eötvös József naplóit, és mivel anyagilag szorult helyzetbe kerültek, azzal kívánta segíteni őket, hogy a levéltár számára az Eötvös-iratokat megvásárolná. Ezért azt kérte minisztertársától, „hogy – figyelembe véve azt is, hogy az Országos Levéltárnak mindezideig tudományos dotációja egyáltalában nem volt – méltóztassék egymillió koronát akként rendelkezésemre bocsátani, hogy 500 000 korona előirányzat nélküli kiadásként az 1921/1922-ik kezelési év terhére számoltassék el, a másik 500 000 koronát pedig a jövő évi költségvetésbe állítanám be.”

Bár a pénzügyminiszter válasza nem ismert, valószínűleg azt javasolta, hogy a támogatást a Minisztertanácstól kérje, mert a költségvetési források felett az rendelkezik. Klebelsberg ezért előterjesztést tett arra, hogy Eötvös József iratait az Országos Levéltár számára megvásárolhassa, ezt a Minisztertanács az április 7-i

⁵ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-1594. 1594/1922.

ülésen – az 5. napirendi pontban – jóváhagyólag tudomásul vette.⁶ A döntésről Csánkit április 14-én az ügyiraton értesítették. (A Minisztertanács elé terjesztett előterjesztés mellett szerepelt egy kivonat a támogatásról. Ezt az ügyiratot megmutatták Csánkinak, aki az előadói ív első oldalára április 14-én jegyezte fel, hogy tudomásul vette az értesítést.). Az 1921/1922. pénzügyi év zárszámadásának tanúsága szerint az 500 000 korona támogatást történelmi és egyéb tudományos anyag megvételére (előirányzat nélkül) megkapta a levéltár.

Klebsberg ekkor szóban és írásban is utasította Csánkit, hogy a támogatás felhasználására tegyen javaslatot. A főigazgató a május 2-án kelt jelentésében az Eötvös-hagyaték megvásárlására 250 000 koronát, a támogatás másik felét pedig egy „történelmi és levéltári tudományos szakfolyóirat szerkesztésére és kiadására” fordítani javasolt. Jelezte, hogy a miniszter utasítására felvette a kapcsolatot Domanovszky Sándorral, a Széchényi Könyvtár Kiadói Rt.-vel, amely az előállítási költségeken túl csekély adminisztratív költségért vállalta a kiadást. A miniszter május 8-án engedélyezte az összegnek a javaslat szerinti felhasználását, hozzátéve, hogy a folyóirat irányára az elnöki megnyitóbeszédében részletesen nyilatkozott.

Csánki június 12-én még azt kérte Klebsbergtől, hogy a folyóirat írói és szerkesztői tiszteletdíjáról, az előfizetési díjról, a nyomtatandó, ingyenes és kedvezményesen kiosztható példányszámról nyilatkozzék, vagy hatalmazza őt fel annak megállapítására. Megjegyezte, hogy a *Történelmi Tár* 160–170 előfizetője alapján a nyomtatandó példányszámot 300–400 között vélné megállapítandónak. A miniszter a kérdésekkel nem kívánt foglalkozni, és a döntés jogát a főigazgatóra ruházta.

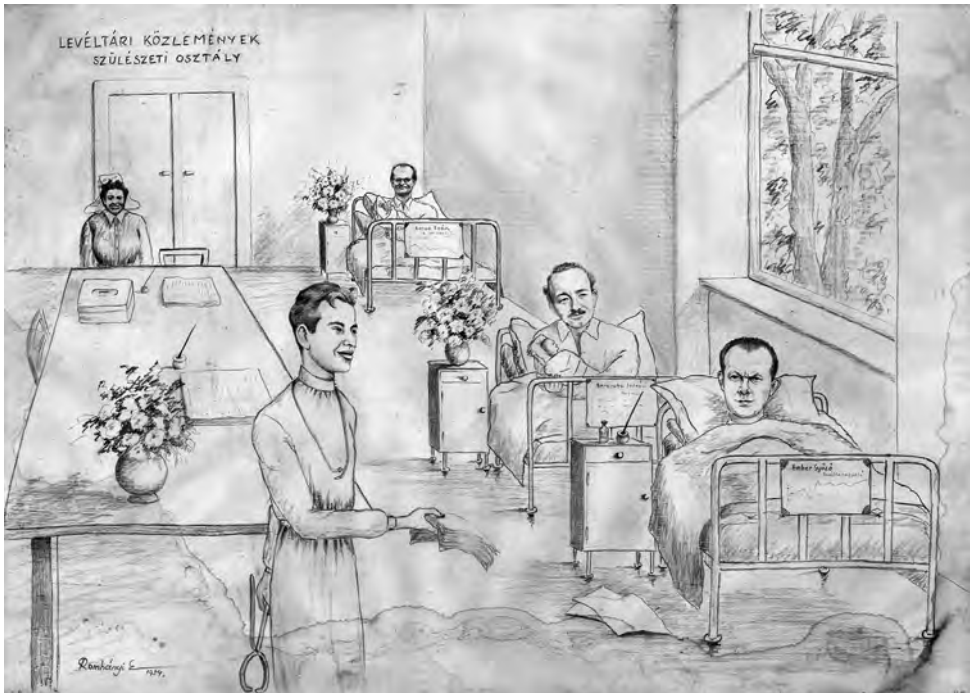
Alig fél év alatt a *Levéltári Közlemények* első – kettős – számába elkészültek a folyóiratcikkek és a szerkesztés, a *Századok* 1922. évi utolsó (9–10. november–december) számában pedig előfizetési felhívást is közzétettek. Eszerint a folyóirat évente négyszer (március, június, szeptember, december, esetleg félévente kettős füzetben), összesen 28–30 ív terjedelemben jelenik meg, évi 500 koronás előfizetési díjért, de az MTT tagjai 40 százalék kedvezményben részesülnek.

Csánki a folyóirat beköszöntőjét már 1923. január 23-ra keltezve megírta, de a *Levéltári Közlemények* első két száma végül összevontan, június legvégén jelenhetett meg, amiről júliusban aztán a sajtó is beszámolt. Elsőként Lukcsics Pál tudósított az új folyóiratról (*Napkelet*, július 1.), de a szaklapok – *Hadtörténelmi Közlemények*, *Turul*, *Századok* – mellett *Az Ujság* (július 7.), a *Budapesti Hírlap*, a *Szózat* (július 8.), az *Uj Nemzedék* (július 10.), a *Népszava* (július 11.) és a *Pesti Hírlap* (július 20.) is beszámolt. Az *Ujság* ismertetése szerint a szerzők „történelmi cikkei gazdag változottságban követik egymást, de felismerhető a kapocs, mely valamennyiüket egy nagy cél szolgálatába állítja: nemzetünk múltjának a hazai és külföldi levéltárakban fekvő emlékeit ismertetik feldogozott cikkek vagy értékes anyagok közlésének keretében.”

⁶ HU-MNL-OL-K 26 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1922. április 7. 5. napirendi pont.
<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944>
 (utolsó letöltés ideje: 2023. december 13.)

A Magyar Nemzeti Levéltár Levéltárában (Y szekció) a folyóirat megindítására vonatkozó ügyirat sajnos nincs meg vagy lappang, de a Belügyminisztérium iratanyagában Csánki felterjesztései, valamint a belügyminiszteri levelek fogalmazványai fennmaradtak, ezekből öt iratot Tóth Róbert a *Levéltári Szemlében* közreadott. Ugyanezt a forrásegyüttest használta Buzási János, aki az Y 7 Magyar Országos Levéltár iratai 1945-től állag ügyiratait is felhasználta.

A *Levéltári Közlemények* megjelenése 1947 és 1953 között szünetelt, ezért 2023-ban a 100 éve alapított folyóirat 94. évfolyama jelenik meg. Az 1923 és 2020 közötti (1–91.) évfolyamok a *Hungaricana* Közgyűjteményi Portálon és az Arcanum Digitális Tudománytáron, 2017-től (88. évfolyam) pedig a levéltár honlapján érhetők el.⁷

A *Levéltári Közleményeket* 1954-ben indította újra a Magyar Országos Levéltár, amelyet 1967-ig azonban a Levéltárak Országos Központja közlönyeként jelentettek meg, kiadója pedig 1954 és 1995 között az Akadémiai Kiadó volt. Az újraindításban részt vevőkről – Ember Győző, Borsa Iván, Baraczkza István – Romhányi Emil karikatúrát is készített 1954-ben.⁸

⁷ https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

⁸ Romhányi Emil: *Levéltári Közlemények, Szülészeti Osztály*, 1954. Magyar Nemzeti Levéltár szülészeti osztály. Magyar Nemzeti Múzeum, Levéltári Múzeum.

A LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK 100 ÉVE

A magyar levéltárügy és a történettudomány 1923-ra jutott el odáig, hogy önálló forrás- és tanulmányközlő folyóiratot indíthasson. Természetesen mindez szorosan összefüggött az Országos Levéltár új budavári palotájának az átadásával, és Klebelsberg Kuno szakmai gondoskodásával.¹ A *Levéltári Közlemények* megjelenése előtt is elérhetőek voltak már komoly szakmai folyóiratok a hazai történettudomány iránt érdeklődők számára. 1855-ben indult el Toldy Ferenc² szerkesztésében a *Magyar Történelmi Tár*, amely tudatosan felvállalta a kisebb történelmi cikkek mellett a források közlését is. Igaz, a lap nem érte meg az Országos Levéltár épületének az átadását, 1915-ben megszűnt.³ Viszont 1923-ban már 56 éves múltra tekintett vissza a legrangosabb magyar történelmi periodikus kiadvány, a *Századok*. A Magyar Történelmi Társulat szakfolyóirata után a második legrégebbi társadalomtudományi folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia által 1888-ban alapított, mind a mai napig működő *Hadtörténelmi Közlemények* volt.⁴ Ugyancsak léteztek már korábban a segédtudományoknak is teret adó egyéb folyóiratok, például a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság közlönye, az első alkalommal 1883-ban kiadott *Turul*.⁵

¹ Ezzel kapcsolatban lásd Reisz T. Csaba közleményét a jelen számban. Továbbá Lakos János: Klebelsberg és a magyar levéltárak. Klebelsberg Éva (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete 1994*. A Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek, 1. szám. Budapest, 1994, 81–85. Klebelsberg Kuno kultúrpolitikai, tudományszervező tevékenységére lásd „A legnagyobb álmú magyar kultuszminister” *Gróf Klebelsberg Kuno*. Válogatta és szerkesztette: Ujváry Gábor. Budapest, 2013. Továbbá Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” – *Klebelsberg Kuno (1875–1932)* – Sziluett. Korszerű történelmi életrajzok, Pécs, 2014. Legutóbb Szabó Csaba: *Klebelsberg Kuno és az Országos Levéltár*. Vannai Dorottya – Juhász Erika (szerk.): *Klebelsberg 100. A 100 éve hivatalba lépett Klebelsberg Kuno kultuszminister tiszteletére rendezett ünnepi konferencia emlékére*. Budapest, 2022, 45–51.

² Toldy (Schedl) Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, titkára. Fia, Toldy László fővárosi főlevéltárnok volt.

³ A *Magyar Történelmi Tár* három sorozatban jelent meg: 1855–1863 között az első 12 kötet. Négy év szüneteltetés után, 1867–1878 között a 13-tól a 25. kötetig, majd hosszabb kihagyás után, 1914–1915-ben és végül 1934-ben a 26–28. kötet.

⁴ A szerkesztőváltás, majd az új szerkesztő váratlan halála és anyagi okok miatt a *Hadtörténelmi Közlemények* 1898 és 1910 között nem jelent meg. 1918 és 1922 között is szünetelt a lap kiadása, akárcsak 1944 és 1954 között.

⁵ A *Turul* teret adott heraldikai, diplomatikai (oklevéltan), szfragsztikai (pecséttan) és genealógiai (családfakutatás) közleményeknek. Jelentős szerkesztői 1950 előtt: Fejérfatay László, Áldásy Antal és Holub József. 1950-től 42 évig nem jelent meg a lap. 1992 utáni jelentős szerkesztők (napjainkig): Nyulásziné Straub Éva, Pandula Attila, Rainer Pál, Kollega Tarsoly István, Draskóczy István, Ráczy György, Kovács Eleonóra, Debreczeni-Droppán Béla, Katona Csaba, Körmendi Tamás, Laczlavik György, Neumann Tibor és Soós István.

A *Levéltári Közlemények* indítását nemcsak a magyar levéltárügy addig nem tapasztalt fejlődése, egy új reprezentatív országos levéltári palota átadása eredményezte, de erre az időszakra nőtt fel a magyar történészek, társadalomtudósok legújabb, a kiegyezéstől számított második vagy talán harmadik generációja. A történelem legújabb irányzatait ismerő, nyelvekben, paleográfiában és egyéb történeti segédtudományokban képzett, európai szintű tudósok álltak készen, hogy a klebelsbergi elvárásoknak is megfelelően munkáikkal igazolják a magyarság évezredes Kárpát-medencei meghatározó szerepét. Persze az ő tudásukat, ismereteiket az elődök táplálták.

Mások mellett Szilágyi Sándor (1827–1899) a *Millenniumi nagy magyar történet* főszerkesztője, aki Pauler Gyulával (1841–1903), az új Országos Levéltár első levéltárnokával (lényegében ő volt az első főigazgató az intézmény élén) együtt állította össze *A magyar honfoglalás kútfői* című szöveggyűjteményt.⁶ Mindenképpen meg kell említeni a nagy elődök közt Fraknói (Frankl) Vilmos (1843–1924) váradi kanonokot, arbei címzetes püspököt, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárát, aki 1875-től a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának (mai megfelelője az Országos Széchényi Könyvtár) őre (vezetője), a római magyar történeti intézet alapítója (1892) volt.

A magyar jobbagyság történetét monografikusan feldolgozó Acsády (Adler) Ignác (1845–1906) nem hagyható ki ebből a felsorolásból, és úgyszintén Márki Sándor (1853–1925) sem, a magyarországi parasztmozgalmak és szabadságharcok első jelentős kutatója, akinek a rendkívül adatgazdag naplói a Magyar Nemzeti Levéltár kiadásában sorra jelennek meg napjainkban.⁷ Károlyi Árpád (1853–1940), a bécsi Házi, Udvari és Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) igazgatója (1909–1913), majd megszervezését követően 1920 és 1928 között a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója nélkül ez a névsor semmiképpen sem lenne teljes. Több évtizedes bécsi kutatásai nyomán neki köszönhetjük többek között a 16–17., valamint a 19. századi magyar és erdélyi történelemre vonatkozó bécsi levéltári források feltárását és közreadását.

Fontos megemlíteni az elődök között Marczali (Morgenstern) Henriket (1856–1940), a 18. századi magyar és egyetemes történelem első szakszerű feldolgozója okán. Thallóczy (Strommer) Lajos (1857–1916) az Országos Levéltárban kezdte a karrierjét (1877-től), majd 1885-től Bécsben a császári és királyi közös Pénzügyminisztérium osztályfőnöke, a közös Pénzügyminisztériumhoz tartozó bécsi udvari kamarai levéltár igazgatója. A Theresianumban a magyar történet és közjog, a

⁶ Pauler Gyula és Szilágyi Sándor eds. *A magyar honfoglalás kútfői*. A honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest (1900).

⁷ *Márki Sándor naplói*. Sajtó alá rend., szerk.: Erdész Ádám. Gyula. 1. (1873–1892), 2015; 2. (1893–1903), 2018; 3. (1904–1914), 2021; 4. (1915–1919), 2023.

Konzuli Akadémián a magyar közjog tanára, valóságos belső titkos tanácsos, Ferenc József egyik bizalmasa volt.⁸

A magyar diplomatika atyja, Fejérpataky László (1857–1923) ugyancsak a nagy elődök sorába tartozik. Egyetemi tanár, akadémikus, könyvtáros és nem melleleg a párizsi *École nationale des chartes*-ban levéltáros képesítést is szerzett. A Nemzeti Múzeum levéltárosa, majd ugyanitt az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója, később a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója (1915-től haláláig).⁹ Pauler Gyula mellett az Országos Levéltár újjászervezését, szakmai alapjainak a lerakását Tagányi Károlynak (1858–1924) köszönhetjük. Az Országos Levéltár akkori anyagának talán legjobb ismerője volt, áttekintő leltárt készített a Régi Országos Levéltárról és a magyar, valamint az erdélyi kancelláriai levéltárról is. Emellett heraldikai és genealógiai munkássága is jelentős.

Az említett nagy elődök valamennyien levelező vagy rendes tagjai voltak a Magyar Tudományos Akadémiának. A kiegyezés előtt született neves magyar társadalomtudósok szellemi nagysága és elkötelezettsége alapozta meg a következő évtizedekben a trianoni Magyarország nemzetközi híré történeti és levéltárszakmai tudományosságát. Az itt felsoroltak és más neves kortársaik tudásából, ismereteiből merítettek az egy generációval fiatalabb utódok is. Ők már kivétel nélkül az Osztrák–Magyar Monarchiában születtek. Megélték a nagy háborút, az azt követő kataklizmát, a Monarchia bukását. Ez az új levéltáros-történész generáció már tettere készen állt 1923-ra, amikor megkezdődött a szakmai munka az Országos Levéltár új budavári, Bécsi kapu téri palotájában. Számukra kínált megjelenési, publikációs lehetőséget az Országos Levéltár ugyancsak 1923-ban elindított szakfolyóirata, a *Levéltári Közlemények*. Elegendő kézbe venni az első évfolyamok köteteit, hogy belássuk, az új periodika szerzői méltók voltak a nagy elődökhöz, és nem egy esetben akár „mestereik” fölé nőttek szakmailag.¹⁰

⁸ Vö. Dževad Juzbašić – Ress Imre (szerk.): *Thallóczy Lajos, a történész és politikus. Bosznia és Hercegovina múltjának felfedezése és a modern történettudomány*. Sarajevo – Budapest 2010.

⁹ Nekrológia Holub József: Fejérpataky László † 1857–1923. *Levéltári Közlemények*, 1. (1923) 1–2.: 223–225.

¹⁰ A következő oldalakon a *Levéltári Közlemények* elmúlt száz évéből mutatunk be karakterisztikus szerzőket, akik a magyar levéltárügyhöz, a levéltári kutatásokhoz, az Országos Levéltárhoz szorosan kötődtek, még akkor is, ha csak rövid ideig, vagy egyáltalán nem is voltak a Levéltár munkatársai. A levéltárosok mellett a következőkben ismertetett tudósok, történészek ugyanakkor biztosan sok támogatást kaptak a levéltáros kollégáktól, ők pedig ugyancsak pezsdítően hatottak a levéltárosokra. Elnézést kérek az olvasótól, e helyen nem lehet a *Levéltári Közlemények* minden jeles szerzőjét, minden fontos cikkét bemutatni. Kénytelen vagyok írásomban a szubjektív és véletlen választásra támaszkodni, hogy a legjelentősebb magyarországi levéltári szakfolyóirat generációkon átívelő, máig tartó sikerét igazoljam. Szerencsére a világhálón több helyen is elérhető a *Levéltári Közlemények* minden száma, például a *Hungaricana* közgyűjteményi portálon, és elérhető két kötetben a legrégebbi számoktól 2004-ig a folyóirat részletes mutatója. Vö. *Levéltári Közlemények – Mutató 1923–1993*. Összeállította: Szabó Anikó. Budapest, 1995. Továbbá *Levéltári Közlemények – Mutató 1994–2004*. Összeállította: Szabó Anikó. Budapest, 2005.

Ugyancsak itt kell megemlíteni, hogy az Országos Levéltár új épületének átadása és a *Levéltári Közlemények* kiadása gyakorlatilag egybeesett egy másik klebelsbergi gondolat megvalósulásával, a Bécsi Magyar Történeti Intézet (1920), később a Collegium Hungaricum (1924) megalapításával. A vesztes első világháború, a közös Monarchia széthullása, Magyarország megcsonkítása után Klebelsberg Kuno fogalmazta meg a célt, hogy a magyar identitás erősítése, az ország és az öszsmagyarság történelmi jelentőségének az alátámasztására szükség lesz az egykori magyar királyság bécsi levéltárakban fellelhető írásos örökségének szakszerű feldolgozására is.¹¹ A bécsi intézet rangos forráskiadványai, a *Fontes* sorozat 42 kötete 1921-től 1944-ig került kiadásra.¹² A *Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvei* pedig a *Levéltári Közlemények* indulásához képest néhány év késéssel, csak 1931-től jelentek meg. Csupán tíz kötet látott napvilágot 1940-ig,¹³ de ezek a *Fontes* sorozattal együtt a két világháború közötti bécsi magyar társadalomtudományi kutatás alpmunkái. A bécsi szerzők közül pedig többen írtak tanulmányokat a *Levéltári Közlemények* két világháború közötti számaiba is. A *Fontes* sorozat szerkesztői közül ki kell emelni az első köteteket jegyző Károlyi Árpád nevét, aki haláláig közreműködött a Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyveinek a szerkesztésében.¹⁴ Igaz, ő szerzőként nem szerepelt a *Levéltári Közlemények*ben, csak a munkásságát méltatták mások.¹⁵

Négy olyan szerzőt mindenképpen meg kell említeni, akik nemcsak a két világháború közötti bécsi kutatásokban, és a Bécsi Magyar Történeti Intézet kiadványa-

¹¹ Vö. Schneider Márta: Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum. *Magyarságkutatás*, 1989, 205–216.; Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet megalapítása. Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Szeged, 1995. 64–101.; Uő.: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. *Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet*. Győr, 1996.; Uő.: A Gárdapalotától a Collegium Hungaricumig. Magyar történelem Bécsben. *Európai utas*, 39. (2000) 2: 65–74.

¹² *Magyarország újabkori történetének forrásai. Fontes historiae Hungaricae recentioris*. Budapest, 1921–1944.

¹³ *A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve (1933-tól a Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve) 1931–1940*. Vö. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/a-becsi-magyar-torteneti-intezet-evkonyvei> (utolsó letöltés ideje: 2024. október 26.).

¹⁴ *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I–II. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Károlyi Árpád. Magyarország újabkori történetének forrásai. *Fontes historiae Hungaricae recentioris*. Budapest, 1921–1922.

¹⁵ Dr. Csánki Dezső és dr. Károlyi Árpád kitüntetése. *Levéltári Közlemények*, 2. (1924) 1–4: 188.; Némétújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró póre. Írta, az adatokat összegyűjtötte és szerkesztette: Károlyi Árpád. Budapest, 1932. Magyarország Újabkori Történetének Forrásai. I. XIV + 658. II. 691 1. Ism.: Friedrich Endre. *Levéltári Közlemények*, 10. (1932) 3–4: 330–334; Bittner Lajos: Károlyi Árpád a levéltárnok. *Levéltári Közlemények*, 11. (1933) 3–4: 173–207; Jánossy Dénes: Károlyi Árpád † 1853–1940. *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 416–417.

iban, de a *Levéltári Közleményekben* is már az első évfolyamtól kezdve közreműködtek tanulmányaikkal. Lukinich Imre (1880–1950) a pozsonyi egyetem (1918–1923), majd a pécsi Erzsébet Tudományegyetem címzetes nyilvános rendes tanára (1925-től), 1929-től 1949-ig a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára. Az Országos Levéltár munkatársa (1923–24-ben igazgató), majd a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának igazgatója (1924–1929). Az MTA tagja (levelező tag 1919, rendes tag 1931), a Magyar Történelmi Társulat főtitkára, 1943–46-ban alelnöke volt. Különösen az Erdély történetével¹⁶ és a Rákóczi-korszakkal kapcsolatos alapos forrásközléseivel¹⁷ vívta ki a történész szakma elismerését. Az OSZK igazgatójaként kiemelkedik gyűjteménygyarapítási tevékenysége (például a Térképgyűjtemény, a Zenei Gyűjtemény elindítása, Haynald Lajos kalocsai érsek iratai és az Apponyi-gyűjtemény begyűjtése). 1949-ben kizárták az Akadémia tagjai közül, csak 1989-ben rehabilitálták.

Hajnal István (1892–1956) a Magyar Nemzeti Múzeum és az Magyar Országos Levéltár tisztviselője, egyetemi tanár, az MTA tagja (levelező tag 1928, rendes tag 1939). A budapesti egyetem történelem–földrajz szakán többek között Marczali Henrik és Fejérpataky László is tanította. Az első világháború után Klebelsberg Kuno megbízásából a bécsi levéltárakban a Kossuth-emigráció törökországi történetéhez gyűjtött az anyagot.¹⁸ 1931 és 1942 között ő szerkesztette a *Századok* című folyóiratot. 1949-ben kizárták az Akadémia tagjai közül, 1950-ben pedig nyugdíjazták. Haláláig több ismertetése, kisebb közleménye is megjelent a *Levéltári Közleményekben*, ahol Komjáthy Miklós írta róla a nekrológot.¹⁹ 1990-ben posztumusz Széchényi-díjat kapott a magyar történettudományban végzett szociológiai és társadalomtörténeti összefüggések feltárásáért.

Miskolczi Gyula (1892–1962) gyakorlott levéltáros és a Bécsi Magyar Történeti Intézet kutatója, 1922-től 1930-ig az Országos Levéltár munkatársaként dolgozott. 1930 és 1935 között a Római Magyar Intézet igazgatója, egyúttal a Római Tudományegyetem rendes tanára volt. 1935-től a bécsi Collegium Hungaricum és egyben a Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet vezetője volt. 1933-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett, de 1949-ben tagságát megvonták, és csak 1989-ben állították vissza. 1948-ban nem tért haza Magyarországra, Bécsben telepedett le, és haláláig a tudományegyetemen tanított. Tucatnyi

¹⁶ *A szatmári béke története és okirattára*. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Dr. Lukinich Imre. Magyarország újabkori történetének forrásai. Fontes Historiae Hungaricae aevi recent. Budapest, 1925.

¹⁷ *II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára*. I–II. Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Dr. Lukinich Imre. Budapest, 1935.

¹⁸ *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Szerkesztette és a történeti bevezető tanulmányt írta Hajnal István. Magyarország újabkori történetének forrásai. Fontes historiae Hungaricae recentioris. Budapest, 1927.

¹⁹ Komjáthy Miklós: Hajnal István (1892–1956). *Levéltári Közlemények*, 27. (1956) 272–273.

ismertetést írt a *Levéltári Közleményekben*. Fő kutatási területe Ausztria és Magyarország, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia 19. századi története, valamint a horvát kérdés volt.²⁰

Mályusz Elemér (1898–1989) az egyik legjelentősebb magyar középkorkutató. A budapesti Eötvös József Collegium történelem–latin szakos hallgatójaként szerzett oklevelet a budapesti tudományegyetem bölcsészkarán. Két évig levéltári kutatásokat folytatott a Bécsi Magyar Történeti Intézetben, majd 1922-től nyolc évig az Országos Levéltár munkatársa volt. Ebben az időben több fontos alapleltárt is közreadott a *Levéltári Közleményekben*.²¹ Ezek az aprólékos forrásfeltáró munkák bizonyítják a fiatal Mályusz Elemér türelmét, elkötelezettségét és tiszteletét a történelmi dokumentumok iránt. Az országos levéltári évek közben is időről időre visszajárt ösztöndíjasként a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe. Ő is elkészített egy *Fontes* kötetet.²² 1931–1935-ig a *Századok* című szakfolyóirat szerkesztője volt Domanovszky Sándorral és Hajnal Istvánnal együtt. A Pázmány Péter Tudományegyetemen a magyar történelem nyilvános rendes tanára (1934–1945). 1945-ben politikai okokból kényszernyugdíjazták. 1947 és 1954 között az Evangélikus Országos Levéltár vezetőjeként tevékenykedett, majd az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársaként a *Zsigmondkori Oklevéltár* összeállításán dolgozott 1968-as nyugállományba vonulásáig.²³ Az MTA tagja (levelező tag 1930, rendes

²⁰ *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában*. I–II. Az irományokat kiadta és a bevezető tanulmányt írta Miskolcgy Gyula. Magyarország újabbkori történetének forrásai. *Fontes historiae Hungaricae recentioris*. Budapest, 1927–1928. A *Levéltári Közleményekben* Mályusz Elemér írt ismertetést a műről. Vö. 6. (1928) 1–4: 333–337. Miskolcgy Gyula: *A kamarilla a reformkorszakban*. A Magyar Történelmi Társulat könyvei. Budapest, 1938; Miskolcgy Gyula: *A magyar nép történelme a mohácsi vésztől az első világháborúig*. Tankönyv. Róma, 1956.

²¹ Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei, 1531–49. I. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 1. (1923) 1–2: 126–149. II. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 1. (1923) 3–4: 287–309. III. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 2. (1924) 1–4: 55–69. IV. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 3. (1925) 1–4: 68–85. V. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 4. (1926) 1–4: 94–129. VI. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 5. (1927) 1–4: 83–103. VII. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 6. (1928) 1–4: 66–86. VIII. utolsó közlemény. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 3–4: 231–277. Továbbá: Mályusz Elemér: A szlavóniai és horvátországi középkori páloskolostorok oklevelei az Országos Levéltárban. I. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 3. (1925) 1–4: 100–191. II. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 5. (1927) 1–4: 136–209. III. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 6. (1928) 1–4: 87–203. IV. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 3–4: 278–311. V. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 1–2: 65–111. VI. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 3–4: 284–315. VII. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 10. (1932) 1–2: 92–123. VIII. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 10. (1932) 3–4: 256–286. IX. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 11. (1933) 1–2: 58–92. X. közlemény. *Levéltári Közlemények*, 12. (1934) 1–4: 111–154. XI. befejező közlemény. *Levéltári Közlemények*, 13. (1935) 1–4: 233–265.

²² *Sándor Lipót főherceg, nádor iratai 1790–1795*. Kiadta, a bevezető tanulmányt és a magyarázatot írta Mályusz Elemér. Magyarország újabbkori történetének forrásai. *Fontes historiae Hungaricae recentioris*. Budapest, 1926.

²³ *Zsigmondkori oklevéltár*. Összeállította: Mályusz Elemér. I. (1387–1399). Budapest, 1951. (a *Levéltári Közleményekben* Szűcs Jenő ismertette. 25. [1954]: 277–278.) II/l. (1400–1406). A

tag 1941). 1949-ben tagságát megvonták, és 1989-ben, még életében visszaállították. Máig megkerülhetetlenek a magyarországi középkorra vonatkozó politika-, társadalom-, egyház- és művelődéstörténeti, valamint eszmetörténeti kutatásai, a hűbériség és a rendiség kérdéseit feldolgozó írásai.²⁴ Élete végéig kötődött az Országos Levéltárhoz, szívesen küldött cikket a *Levéltári Közleményekbe* is.²⁵ A levéltári szaklap méltó nekrológot közölt az egykori munkatársról, a neves történésről.²⁶

A bécsi levéltárak forrásbősége már a két világháború közötti időszakban is elegendő „municiót” adott a magyar történelemtudománynak a kutatásokhoz és a forrásfeltárásokból születő dokumentumközlésekhez, cikkekhez. E publikációkat a *Századok* és más szakfolyóiratok mellett a *Levéltári Közlemények* is örömmel befogadta. Elég csak a levéltári szaklap első számának szerzőgárdáját megnézni, hogy belássuk az erős bécsi befolyást, és a még ennél is fontosabb, az egész életutat meghatározó levéltári hatást. A nagyobb közleményeket, az „Értekezéseket” jegyző Miskolczy Gyula, Eckhart Ferenc, Holub József, Hajnal István, Mályusz Elemér, Főglein Antal közül²⁷ csupán Holub és Főglein nem kötődött Bécshez. De a levéltárakhoz, az Országos Levéltárhoz valamennyien. Főglein Antal (1876–1964) a Budapesti Egyetem elvégzése után országos levéltári fogalmazói szakvizsgát tett. 1904-ben Baranya vármegye allevéltárnoka lett. Majd Zólyom vármegyébe került, melynek levéltárnoka, majd főlevéltárnoka volt. Az első világháború után, 1920-ban az Országos Levéltárhoz kapott beosztást. Ott dolgozott 1939-es nyugdíjazásáig.²⁸

Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok, 3. Budapest, 1956. (a *Levéltári Közleményekben* Szűcs Jenő ismertette. 30. [1959]: 158–161.) II/2. (1407–1410). A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok, 4. Budapest, 1958. (a *Levéltári Közleményekben* Szűcs Jenő ismertette. 30. [1959]: 158–161.).

²⁴ A 80 éves Mályusz Elemér műveinek bibliográfiáját Soós István adta közre első alkalommal. Vö. *Történelmi Szemle*, 21. (1978) 3–4: 609–621. Legutóbb: *Mályusz Elemér visszaemlékezések*. Szerk., sajtó alá rend. Soós István. Magyar történelmi emlékek. Elbeszélő források. Budapest, 2021.

²⁵ Mályusz Elemér: A magyar medievisztika forráskérdései. (Medievisztika és oklevélkiadás). *Levéltári Közlemények*, 38. (1967) 1: 3–29.; Uő.: I. István születési éve. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968) 2: 199–204.; Uő.: A „csúti főesperesség”. *Levéltári Közlemények*, 40. (1969) 2: 271–277.; Uő.: Gróf Kemény József oklevélhamisítványai. *Levéltári Közlemények*, 59. (1988) 2: 197–216.

²⁶ Bélay Vilmos: Mályusz Elemér (1898–1989). Krónika. *Levéltári Közlemények*, 61. (1990) 1–2: 201–202.

²⁷ Lásd a szakfolyóirat első számának „Értekezések” rovatának szerzőit. Vö. *Levéltári Közlemények*, 1. (1923) 1–2: Miskolczy Gyula: Az országos levéltár felállítása 6–24., Eckhart Ferenc: A bécsi udvari kamarai levéltár 25–68., Holub József: Kutatások a párizsi levéltárakban 69–97., Hajnal István: Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből 98–125., Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei 126–149., Főglein Antal: Zólyom vármegye levéltára 150–164.

²⁸ Néhány cikke a *Levéltári Közleményekben*: Főglein Antal: Pest vármegye levéltárának rendezése. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 3–4: 271–284.; Uő.: Gömör vármegye levéltára. *Levéltári Közlemények*, 11. (1933) 3–4: 208–222.; Uő.: A vármegyei nótárius. *Levéltári Közlemények*, 14.

Eckhart Ferenc (1885–1957) a magyar jogtörténetírás egyik doyenje úgy, hogy jogi diplomát nem szerzett. Az Eötvös Kollégium diákjaként a budapesti bölcsészkaron történelem–latin szakon tanult, és közben a jogi karon jogtörténeti előadásokat is hallgatott. Az egyetemi tanulmányai után 1911-ben a bécsi állami levéltárba került.²⁹ 1928-ban a bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatója lett. 1929-től a budapesti egyetem jogi karán a jog- és alkotmánytörténet tanszéket vezette. A forráskutatáson alapuló pozitívista történettudományos módszereket, a jogszabályok elemzésén túl azok hatályosulásának a vizsgálatát is a jogtörténetírás eszköztárába emelte.³⁰ Emiatt az országgyűlésben is támadások érték, tanszékét is csaknem elvesztette. Leginkább a magyar jog fejlődése, a Szent Korona-tan, a földesúri bírászkodás és a megyei igazságszolgáltatás kérdése foglalkoztatta.³¹ 1943 és 1945 között a *Századok* szerkesztője, 1946 és 1949 között pedig a Magyar Történelmi Társulat elnöke volt. Az MTA tagja (levelező tag 1919, rendes tag 1934). Az 1950-es években jogtörténészként háttérbe szorult, gazdaságtörténeti kutatásokba kezdett.³²

Holub József (1885–1962) a Budapesti Tudományegyetemen történelem–latin szakos tanári oklevelét 1908-ban szerezte. 1909 és 1923 között a Magyar Nemzeti Múzeum kézirattárának őre volt egyre magasabb beosztásokban. Közben, negyven évvel azután, hogy Zala vármegye 1869-ben pályázatot írt ki a megye múltjának feldolgozására, jelentkező híján szakértőket kerestek a feladatra. Holub József 1909-ben elfogadta a felkérést. Ötvenöt állami és magánlevéltár több mint százezer oklevelét nézte át zalai vonatkozásokat kutatva, és húsz év alatt elkészült Zala vármegye középkori történetéről írt monográfiája,³³ a magyarországi helytörténetírás egyik klasszikusa. Egyetemi karrierje 1923-ban indult el. A pécsi Erzsébet Tudományegyetemen a magyar történeti tanszék rendkívüli tanárának nevezték ki,

(1936) 149–171.; Uő.: A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye. *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 196–254.

²⁹ Vö. Eckhart Ferenc: Az osztrák levéltárügy a háború után. *Levéltári Közlemények*, 4. (1926) 20–43.

³⁰ Vö. Varga Endre; Meznerics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Budapest, 1933. Torday Lajos: A megyei polgári peres eljárás a 16–19. században. (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából, 1–2.) Budapest, 1933. *Levéltári Közlemények*, 13. (1935) 289–293. Továbbá Varga Endre; Bónis Gy.: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica Commissio). (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából, 5.) Budapest, 1935. *Levéltári Közlemények*, 15. (1937) 295–296.

³¹ Eckhart Ferenc: A magyar alkotmányfejlődés. *Magyar Jogi Szemle*, 12. (1931) 5: 201–215.; Uő.: *A Szentkorona-eszme története*. Budapest, 1941.; Uő.: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1946.; Uő.: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Budapest, 1954.

³² Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Budapest, 1958. Ismertette Nagy István. *Levéltári Közlemények*, 30. (1959) 150–152.

³³ Dr. Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. A megyei és egyházi közigazgatás története. Pécs, 1929. Ismertette Pleidell Ambrus: Holub József: Zala megye története a középkorban. Első kötet: A megyei és egyházi közigazgatás története. 1929. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 1–2: 146–147.

1924-ben rendes tanárrá minősítették. 1929–1930-ban a bölcsészkar dékánja. 1938-ban meghívást kapott az állam- és jogtudományi kar magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszékére. 1943–1944 folyamán a jogi kar dékánja volt. 1944–1945-ben az egyetem rektori tisztségét töltötte be. 1952-ben méltatlanul nyugdíjazták. Az MTA tagja (levelező tag 1923, rendes tag 1945). 1949-ben tagságát megvonták, és csak 1989-ben állították vissza.

Életkora, szocializációja, történelemszemlélete és hatása okán is mindenképpen a második történész- és levéltáros generációhoz kell sorolnunk még Domanovszky Sándort (1877–1955), aki az egyik történész szakértője volt a párizsi magyar béke-delegációnak.³⁴ A Történelmi Társulat alelnökeként (1916–1946) szoros kapcsolatba került Klebelsberg Kunóval is. Részt vett a bécsi kutatásokban, a *Fontes* kiadásában.³⁵ Agrár- és gazdaságtörténeti munkái éppen olyan jelentősek, mint a magyar középkor történeti forrásait feltáró dolgozatai.³⁶ A szerkesztésében megjelent ötkötetes *Magyar művelődéstörténet* máig értékes kiadvány.³⁷

Szentpétery Imrét (1878–1950) joggal tarthatjuk „tiszteletbeli” levéltárosnak. A rendkívül alapos történész 1923-tól a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen a történeti segédtudományok tanára. Elsősorban oklevéltani kutatásokkal és forráskiadásokkal foglalkozott. Műveit generációkon keresztül a mai napig használják a középkorászok, de a történelem és a levéltár szakos képzésben is alapvető szakirodalom.³⁸

³⁴ Vö. Domanovszky Sándor: *A magyar kérdés történeti szempontból tekintve*. Budapest, 1920.

³⁵ *József nádor iratai. I. (1792–1804)*. Kiadta és magyarázatokkal kísérte dr. Domanovszky Sándor. Magyarország újabbkori történetének forrásai. *Fontes historiae Hungaricae recentioris*. Budapest, 1925. Ismertette Ányos Lajos. *Levéltári Közlemények*, 3. (1925) 256–262.

³⁶ Domanovszky Sándor: *A szepesi városok árumegállító-joga*. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért, 1358–1570. Budapest, 1922. Ismertette Paulinyi Oszkár. *Levéltári Közlemények*, 2. (1924) 164–167. Lásd még tanulmányainak a halála után megjelent gyűjteményes kiadását. Uő.: *Gazdaság és Társadalom a középkorban*. Történetírók tára. Budapest, 1979.

³⁷ *Magyar művelődéstörténet*. I–V. A Magyar Történelmi Társulat megbízásából szerkesztette Domanovszky Sándor. Budapest, 1939–1942. Hasonmás kiadása: Szekszárd, 1991.

³⁸ *Oklevéltani naptár*. Brinckmeier, Grotefend és Knauz művének felhasználásával szerkesztette Szentpétery Imre. Budapest, 1912. Az 1974-ben megjelent reprint kiadást ismertette Bendefy László. *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 2: 315.; Szentpétery Imre: *Chronologia*. Budapest, 1923. Vö. Szentpétery Imre: *A kronológia kézikönyve*. A Chronologia és az Oklevéltani Naptár összevont, javított és bővített kiadása. A szerző hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte Gazda István. Kiegészítette Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Tudománytár. Budapest, 1985. Ismertette Bertényi Iván. *Levéltári Közlemények*, 56. (1985) 2: 264–266.; Szentpétery Imre: *Magyar Oklevéltan*. Budapest, 1930. Ismertette Döry Ferenc. *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 3–4: 338–340. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II. Szerk.: Szentpétery Imre. Budapest, 1923–1943. Ismertették: [Pleidell Ambrus]. 5. (1927) 1–4: 293. [Ila Bálint]. 8. (1930) 3–4: 303; Borsa Iván. *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 399–400.

Életkora alapján ugyancsak ennek a második történész generációnak volt jeles tagja Herzog József (1880–1941) levéltáros, történész, az MTA tagja (levelező tag 1936), az Országos Levéltár főigazgatója 1934-től haláláig. 1906-ban került az Országos Levéltár állományába, 1922-től már főlevéltáros, közreműködött a levéltári iratok Bécsi kapu térre költöztetésében. Miután az Országos Magyar Gyűjteményegyetem 1934-ben megszűnt, Herzog felügyelte a Nemzeti Múzeum Levéltárának a beillesztését az Országos Levéltár anyagába. Számos levéltári leltárat, jegyzéket készített,³⁹ de alapvető tanulmányokat adott közre a levéltári munkák szakszerű végzéséről is.⁴⁰

Természetesen az eddig bemutatott szakemberek mellett még sokakat fel lehetne sorolni a második nagy magyar történész-, levéltárosgeneráció tagjai közül. A névsor e helyen nem lehet teljes, de ennek a nemzedéknek csaknem valamennyi tagjáról el lehet mondani, hogy szakmájuk mesterei voltak, kivétel nélkül kiváló felkészültséggel rendelkeztek, idegen nyelvekben is, de a történelem segédtudományaiban is jártasak voltak. Hosszabb-rövidebb ideig kötődtek az Országos Levéltárhoz is, de a levéltárakhoz mindenképpen, hiszen ott végezték kutatásaikat, amellyel megalapozták szakmai hírnevüket.

A második világháború végére további fiatalok is megjelennek a *Levéltári Közlemények* szerzőgárdájában. Ők húsz, sőt akár harminc évvel is fiatalabbak voltak elődeiknél (például még a legutóbb említett Domanovszkynál, Szentpéteryénnél és Herzognál is). Még mindig az Osztrák–Magyar Monarchiában születtek, de szocializációjuk már a trianoni Kis-Magyarországon következett be. Itt nőttek fel, végezték egyetemi tanulmányaikat. Gondolatvilágukat még mindig a klebelsbergi tudománypolitika határozta meg. Mindaz, amit Klebelsberg Kuno megfogalmazott a 20-as évek elején. Egyéni sorsukkal, személyükkel kapcsolatban más kérdés, hogy tudományos karrierjüket a második világháború végén, de még inkább 1949/50 után miként tudták folytatni. „Kompromittálták-e” magukat annyira, hogy az új társadalmi rend, illetve az új marxista-leninista szemléletű történetírás nem tudta befogadni őket, és legalább egy időre vagy akár örökre perifériára szorultak. Esetleg megkötötték a maguk kompromisszumát ...

³⁹ Herzog József: A szepesi kamara levéltárnokának 1622. évi utasítása és a levéltár ugyanazon évből való leltára. *Levéltári Közlemények*, 1. (1923) 1–2: 165–179.; Uő.: Az Országos Levéltárban őrzött nádori levéltár 1554–1781. évi iratainak jegyzéke. *Levéltári Közlemények*, 5. (1927) 1–26.; Uő.: A magyar kamarai levéltár története I. Előzmények és szervezés. *Levéltári Közlemények*, 6. (1928) 1–52.; Uő.: A magyar kamarai levéltár története II. A szervező és a titkos utasítás gyakorlati eredményei. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 3–4: 155–192.; Uő.: Az Országos Levéltárban őrzött nádori levéltár 1790–1848. évi iratainak jegyzéke. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 1–2: 37–53.; Uő.: A magyar kamarai levéltár története III. A levéltár kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 3–4: 226–283.

⁴⁰ Herzog József (Pleidell Ambrussal): Reformtörekvések az iratkezelés terén. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 1–2: 31–44.; Herzog József: Magyar levéltári terminológia. *Levéltári Közlemények*, 10. (1932) 1–2: 1–11.

Jánossy Dénes (1891–1966) korán, már 1916-ban az Országos Levéltár tisztviselője lett, 1919-ben levéltári kezelői, 1922-ben levéltári fogalmazói vizsgát tett. 1923-tól már országos levéltárnok. 1926–1927-ben a Columbia Egyetem hallgatója és levéltári kutatásokat végzett az Amerikai Egyesült Államokban. 1928-tól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban titkár. 1930-tól minisztériumi megbízással osztálytanácsosként, majd címzetes országos levéltári osztályigazgatóként a bécsi levéltárakban végzett kutatómunkát hazatéréséig (1936). Azután az Országos Levéltár osztályigazgatója. 1941-ben az intézmény címzetes igazgatójává, 1942-ben főigazgatójává nevezték ki. Bevezette az úgynevezett „Jánossy-rendszert”, amely előírta, hogy az iratanyagról a referenseknek egy alap- és egy ismertető leltárat is össze kell állítaniuk. Ez alapján kezdődtek meg az Országos Levéltár iratanyagának leltározási munkálatai.⁴¹ Történelmi kutatásai az 1848–1849, illetve a forradalom és szabadságharcot követő időszak magyar politika- és diplomáciatörténetére, a Kossuth-emigráció tevékenységére irányultak. Forráskiadványai és feldolgozásai a mai napig megkerülhetetlenek a korszak tanulmányozásához.⁴² 1944-ben, Budapest ostroma idején beköltözött az Országos Levéltárba, hogy jelenlétével és tekintélyével óvja a levéltár anyagát.⁴³ 1945-ben levéltári főigazgatói munkaköre mellett a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke lett. Az MTA levelező tagja (1940). 1947-ben fegyelmi és büntetőeljárást indítottak ellene.⁴⁴ 1948. december 6-án múzeumelnöki, majd 1949. január 27-én levéltári főigazgatói állásából is felmentették. 1949. március 31-én nyugdíjazták, később társadalmi és tudományos tagságaitól is megfosztották, bár a törvényszék az ellene hozott vádakot ejtette.

Az egyik legjelentősebb magyar agrártörténész, Szabó István (1898–1969) pályája is levéltárban kezdődött. 1921-en levéltárkezelői, 1925-ben levéltári fogal-

⁴¹ Levéltártani munkái: Jánossy Dénes: *A központi ügykezelés vezérfonala*. Budapest, 1929. Uő.: Nem állami levéltáraink védelme. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 105–135.; Uő.: A modern aktermelés és a levéltár. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 43–55.; Uő.: Felszabadult levéltárak Somorjától Ipolyságig. *Levéltári Közlemények*, 16. (1938) 323–330. Nekrológiát főigazgató utódja írta. Ember Győző: Jánossy Dénes 1891–1966. (Krónika). *Levéltári Közlemények*, 37. (1966) 1: 174.

⁴² Jánossy Dénes: Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849. *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvei*, 1931. 314–335. Uő.: Die Geheimpläne Kossuths für einen zweiten Befreiungsfeldzug in Ungarn. 1849–1854. *Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 1936. 226–302.; Uő.: *Great Britain and Kossuth*. Budapest, 1937.; Uő.: *Die ungarische Emigration und der Krieg im Orient*. Budapest, 1939. *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–52*. I–II. A bevezető tanulmányt írta és az okirattárat összeállította Jánossy Dénes. Magyarország újabbkori történetének forrásai. *Fontes historiae Hungaricae recentioris*. Budapest, Budapest, 1940–1948.

⁴³ Jánossy Dénes: Budapest ostroma és az Országos Levéltár. *Levéltári Közlemények*, 24. (1946) 1–11. Vö. legutóbb Pál Zoltán: Újjáépítés, 1945–1956. *A nemzet levéltára*. Fejezetek az Országos Levéltár történetéből Szerk.: Reisz T. Csaba. Budapest, 2023, 456–462.

⁴⁴ Az eljárás egyik oka Jánossy 1943-ban írt 24 oldalas tanulmánya volt. Vö. Jánossy Dénes: *Der ungarische Lebensraum. Ungarn im Donaauraum*. Hrsg. von Gál, Stefan. Budapest, Leipzig, 1943.

mazói szakvizsgát tett, 1920 és 1924 között a debreceni levéltárban ideiglenes szakdíjnokként dolgozott. 1923-ban államtudományi doktorátust szerzett a szegedi egyetemen, majd 1927-ben jogtudományi, 1928-ban pedig bölcsészdoktori címet. Ugyanettől az évtől az Országos Levéltár tisztviselője lett 1943-ig.⁴⁵ Ekkor visszatért Debrecenbe, ahol az egyetemen a magyar történelem nyilvános rendkívüli, majd 1944-ben nyilvános rendes tanára lett. Az egyetemi rendszer 1949/1950-es átalakítása után kinevezték a bölcsészettudományi kar dékánjának, egyetemi tanárnak és a magyar történelem tanszék vezetőjének. Az 1956-os forradalom idején az egyetem forradalmi tanácsának társelnöke volt. 1959-ig oktatott, majd Budapestre költözött és ott élt 1969-ben bekövetkezett haláláig.⁴⁶ Ezekben az években is aktívan dolgozott, sőt halála után is jelentek meg írásai. Agrártörténeti munkássága iskolateremtő.⁴⁷ Posztumusz Széchenyi-díjas, az MTA levelező tagja (1941).

Paulinyi Oszkár (1899–1982) egyetemi tanulmányait az Eötvös József Collegium tagjaként a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte történelem–latin szakon. 1922-ben magyar művelődéstörténetből doktorált. 1923-ban az Országos Levéltárban kezdte pályafutását (allevéltárnok), majd 1930 és 1946 között a bécsi levéltárakhoz kirendelt magyar delegátus lett. 1947–1949-ben a Szovjet Tudományos Akadémia megbízásából szervezett bécsi kutatásokban

⁴⁵ Szabó István: A német levéltári törvény és levéltárvédelem problémái. *Levéltári Közlemények*, 6. (1928) 306–319.; Uő.: A Debreceni Kereskedő Társulat levéltára. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 1–2: 121–126.; Uő.: Az 1848–49. évi országgyűlés levéltára. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 1–2: 30–36.; Uő.: A magyar levéltárvédelem kérdése. *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 3–4: 151–225.; Uő.: Középkori levéltártörténeti adatok. *Levéltári Közlemények*, 10. (1932) 1–2: 124–130.; Uő.: Az Országos Levéltár kutatói az utóbbi nyolc év alatt. *Levéltári Közlemények*, 11. (1933) 3–4: 313–319.; Uő.: A magyar levéltári irodalom feladatai. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 7–22.; Miklós Ödön – Szabó István: A magyarországi református egyház levéltárai. *Levéltári Közlemények*, 15. (1937) 177–184.; Szabó István: Visszatért levéltárak. *Levéltári Közlemények*, 16. (1938) 7–13.; Uő.: A levéltár válsága. *Levéltári Közlemények*, 17. (1939) 7–18.; Uő.: A magánlevéltárak ügye. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 76–105.

⁴⁶ Nekrológja: Sinkovics István: Szabó István (1898–1969). Krónika. *Levéltári Közlemények*, 40. (1969) 1: 191–192.

⁴⁷ Válogatás a jelentős életműből: Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember*, 9. (1929) 5: 214–244.; Uő.: A debreceni uradalom a mohácsi vész korában. *Debreczeni Képes Kalendáriom*, 1935, 85–90.; Uő.: *Ugocsa megye*. Budapest, 1937; 2. kiad. Szerk.: S. Benedek András. Budapest – Beregszász, 1994. Uő.: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940.; Uő.: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941; németül 1944; Reprint 1990.; Uő.: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában*. Budapest, 1947.; Uő.: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948. Uő.: *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. Budapest, 1954.; Uő.: A prédiium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle*, 5. (1963) 1–2: 1–49., (1963)3: 301–338.; *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1849–1914)*. 1–2. Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965; 2. kiad. 1972.; Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, 1966.; Uő.: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969.; Uő.: *A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig*. Budapest, 1975.; Uő.: *Népiségtörténeti tanulmányok*. Szerk.: Erős Vilmos. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, 2005.

vett részt. 1949 és 1955 között a Magyar Országos Levéltár előadója, osztályvezetője, majd kamarai levéltárának referensként dolgozott.⁴⁸ 1957-től az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, 1960-tól nyugalomba vonulásáig (1970) főmunkatársa. A késő középkori magyar gazdaságtörténettel, a magyar pénzverés és bányászat történetével foglalkozó munkái máig megkerülhetetlenek.⁴⁹ A *Levéltári Közlemények*ben Vörös Károly búcsúzott tőle.⁵⁰

Fekete Nagy Antal (1900–1969) azon levéltárosok közé tartozott, akiknek magasra ívelő tudományos karrierje a második világháború végén egyértelműen kettétört. A Budapesti Tudományegyetemen végzett 1925-ben, majd ösztöndíjat nyert a Bécsi Magyar Történeti Intézetbe. A nemesség tagozódásával és birtokjogaival foglalkozott, valamint a középkori Magyarország társadalmi, nemzetiségi viszonyainak és egyháztörténetének a kutatásában ért el jelentős eredményeket.⁵¹ 1928-tól az Országos Levéltárban dolgozott, de jobboldali nézetei miatt 1945 után elbocsátották. 1956-ban ismét a levéltárban folytatta munkáját 1966-os nyugdíjazásáig.⁵² Élete utol-

⁴⁸ Paulinyi Oszkár: *A Helytartótanács levéltára*. Levéltári alapleltárak I. Országos Levéltár 8. Budapest, 1954.; Uő.: *Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok*. Levéltári alapleltárak I. Országos Levéltár 11. Budapest, 1956.; Uő.: A bizottsági ügyvitel rendszeresítése a magyar udvari kamaránál (1749–1772). *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 1: 15–26.; Uő.: A Magyar Kamara városi bizottsága, 1733–1772. (Forrástani tanulmány). *Levéltári Közlemények*, 34. (1963) 1: 33–46.

⁴⁹ Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 1936. 32–142.; Uő.: A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a 16. század derekán. *Történelmi Szemle*, 1. (1958) 1–2: 351–378.; Uő.: *A vállalkozás kezdeti formái a feudáliskori nemesérbányászatban*. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 40. Budapest, 1966.; Uő.: *A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán*. Történeti statisztikai kötetek, Budapest, 1967.; Uő.: *A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán*. (Adatsorok 1547–1549.). Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, 1967. Ismertette Bogdán István. *Levéltári Közlemények*, 38. (1967) 2: 257–259.; Uő.: A körmöcbányai kamara 1434–1435. évi számadása. *Magyar Numizmatikai Társulat 1972. évi Évkönyve*. Budapest, 1973. 79–94.; Uő.: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában (1000–1526). (Gazdag föld – szegény ország). *Századok*, 106. (1972) 3: 561–608.

⁵⁰ Vörös Károly: Paulinyi Oszkár 1899–1982. Krónika. *Levéltári Közlemények*, 54. (1983) 1–2: 242–243.

⁵¹ Fekete Nagy Antal: A magyar – dalmát kereskedelem. Eötvös-füzetek VII. Budapest. 1926. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia. Usque ad annum 1400 p. christum*. Ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai. Etudes sur l'Europe centre-orientale 29. Dirigées par Emerico Lukinich. Budapest, 1941.; Uő.: A románság megtelepülése a középkorban. *Erdély és népei*. Szerk.: Mályusz Elemér. Budapest, 1941.

⁵² Fekete Nagy Antal: A báró Malonyay család levéltára. *Levéltári Közlemények*, 7. (1929) 1–2: 45–54.; Uő.: A Petróczy család levéltára. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 1–2: 54–64.; Uő.: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. (Első közlemény) *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 3–4: 190–264. Továbbá (Második közlemény) *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 1–2: 38–111.; Uő.: A báró Rudnyánszky család levéltára. *Levéltári Közlemények*, 11. (1933) 1–2: 16–57.; Uő.: A levéltárak kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 23–36.; Uő.: II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 441–455.; *Az Orczy család levéltára – repertórium*. Levéltári leltárak 9. Budapest, 1959.

só éveiben a Dózsa-féle parasztfelkelés kutatására koncentrált, amelynek anyaga csak halála után jelent meg.⁵³

Váczy Péter (1904–1994) Budapesten, Bécsben, Párizsban, Rómában, Londonban és Zürichben folytatta történelmi és művészettörténeti egyetemi tanulmányait. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte doktori fokozatát 1928-ban. Disszertációját a királyi szerviensek és a patrimonális királyság kapcsolatáról írta.⁵⁴ 1929-től a Magyar Nemzeti Múzeum, később az Országos Levéltár munkatársa lett (1934–1940), majd a budapesti egyetemen középkori egyetemes történelmet tanított. Az 1950-es évek tisztogatásai következtében ugyan maradhatott a középkori egyetemes történeti tanszéken egyetemi tanár, de egyetemes történeti előadásokat nem tarthatott, 1949 és 1961 között csak művészettörténeszeket oktatott. Akadémiai tagságát (1940-től levelező tag) is elveszítette. Később, 1961 és 1968 között a budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott, széles körű érdeklődésének megfelelő kutatásait folytatta.⁵⁵

Közel fél évszázados országos levéltári működésével, 29 évi főigazgatóságával Ember Győző (1909–1993) a 20. századi magyar levéltárügy egyik legemblematisabb szereplője. A Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte meg történelem–latin szakos diplomáját és doktorátusát 1933-ban, Szekfű Gyula tanítványa-

⁵³ Barta Gábor – Fekete Nagy Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973. Továbbá Antonius Fekete Nagy – Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi – Geisa Érszegi: *Monumenta rusticorum Hungariae anno 1514 rebellium*. Budapest, 1979. A Balassa-család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rendezte és szerkesztette Borsa Iván. Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 18. Budapest, 1990. Fekete Nagy Antal nekrológját lásd Borsa Iván: Fekete Nagy Antal 1900–1969. *Levéltári Közlemények*, 40. (1969) 1: 193–194.

⁵⁴ Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimonális királyság. 1. rész. *Századok*, 61. (1927) 1–3: 243–260; 2. rész. *Századok*, 61. (1927) 9–10: 351–414.

⁵⁵ Váczy Péter: A bakonybéli összeírás és hitelessége. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 3–4: 314–331.; Uő.: A helytörténeti kutatás problémái. *Budapesti Szemle*, 1931. 223. köt. 647. sz. 53–82.; Uő.: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1. rész. *Minerva*, 11. (1932) 5–7: 100–145; 2. rész. *Minerva*, 11. (1932) 8–10: 167–209.; Uő.: Szellemtörténet. *Nyugat*, 25. (1932) I: 106–109.; Uő.: *Die erste Epoche des ungarischen Königtums*. Danubia, Pécs, Fünfkirchen, 1935.; Uő.: A magyar királyság központi igazgatása a XI–XII. században. *Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1937, 607–624. Ismertette Istványi Géza. *Levéltári Közlemények*, 15. (1937) 291.; Uő.: Gyula és Ajtony. *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulója ünnepére 1938. szeptember 23*. Budapest, Pécs, 1938, 475–506.; Uő.: A középkor története. *Egyetemes történet*. II. Szerk.: Hóman Bálint, Kerényi Károly, Szekfű Gyula. Budapest, 1936. 2. kiadás. 1944. Reprint 1991.; Uő.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. Szerk.: Serédi Jusztinán. Budapest, 1938, 213–265. II. 33–69.; Uő.: A magyarság a román és gót stílus korában. Társadalmunk az Árpádok és Anjouk korában. *Magyar művelődéstörténet*. I. Szerk.: Domanovszky Sándor. Budapest, 1939. Reprint 1991.; Uő.: A hunok Európában. *Attila és hunjai*. Szerk.: Németh Gyula. Budapest, 1940. Reprint 1986.; Uő.: A Vazul-hagyomány középkori kútfőinkben. Forráskritikai tanulmány. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941) 304–338.; Uő.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok*, 92. (1958) 1–4: 265–345.; Uő.: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, 1994.

ként. Kutatásait a Bécsi Magyar Történeti Intézet ösztöndíjasaként az osztrák főváros levéltáraiban kezdte, majd 1934-ben az Országos Levéltár munkatársa lett (gyakornokként, levéltári segédörként, később allelvéltárnok, majd levéltárnok). 1949-től 29 éven át főigazgatóként irányította az intézményt nyugdíjazásáig (1978). Vezetése alatt alakult ki a levéltári anyag egységes rendszere,⁵⁶ felgyorsult az alapleltárak készítése és az iratanyag középszintű rendezése, amely máig meghatározza a kutatói munkát. Jelentős Ember Győző levéltártani munkássága is.⁵⁷ Történészként főként az újkori magyar közigazgatás, gazdaság- és társadalomtörténet területén végzett jelentős kutatásokat.⁵⁸ Aktívan részt vett a tudományos közéletben. Az MTA levelező (1945), majd rendes (1961) tagjai közé választották. Az egyetlen Kossuth-díjas magyar történész, levéltáros (1949). Megkapta a Munka Érdemrend ezüst (1956), majd arany (1967) fokozatát, és a Szocialista Magyarorszáért Érdemrendet (1978) is.

A kétségtelenül felkészült, alapos és széles látókörű Ember Győző a szocialista Magyarország levéltári életének legmeghatározóbb egyéniségévé tudott válni.

⁵⁶ *A Magyar Országos Levéltár fond- és állagjegyzéke. A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. I/1. rész: A-P szekciók. 2. rész: Q-X szekciók és mutatók. Kézirat. Budapest, 1959–1960. A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagjainak jegyzéke. I. „A–O” szekciók. II. „P–Z” szekciók. III. „X” szekció. Mutató az I–III. kötethez. Szerk.: Ember Győző. Budapest, 1974–1975.*

⁵⁷ Ember Győző: *Az 1848/49-i minisztérium levéltára*. Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári Leltárak 1. Budapest, 1950.; Uő.: *A levéltári segédletek*. Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltárban és történeti segéd tudományok. Budapest, 1958.; Uő.: *Levéltári terminológiai lexikon*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 4. Budapest, 1982. A *Levéltári Közlemények*ben több mint 30 nagyközlést írt, és közel 50 kisebb közlemény, ismertetés köthető a nevéhez. Munkatársai, kortársai a levéltári kiadvány teljes számát neki szánták a 65. születésnapján. „Ember Győzőnek születésének hatvanötödik, országos levéltári szolgálatának negyvenedik, és főigazgatói működésének huszonötödik évfordulója alkalmából ajánlják jelenlegi vagy egykori munkatársai a magyar levéltárügy különböző területein.” *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1973–1974). Halála után az utódok is megemlékeztek az egykori főigazgatóról egy önálló kötettel. „Ember Győző emlékére”. *Levéltári Közlemények*, 65. (1994) 1–2.

⁵⁸ Doktori értekezését lásd Ember Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése III. Károly korában*. Budapest, 1933. Ismertetését lásd Bónis Györgytől. *Századok*, 70. (1936) 1–3: 105–106.; Ember Győző: *A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, 1940.; Uő.: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a törökök kiűzéséig*. Magyar Országos Levéltár kiadványai. III. sorozat. Hatóság- és hivatal történet. 1. Budapest, 1946. Ismertette Döry Ferenc. *Levéltári Közlemények*, 24. (1946) 302–304.; Ember Győző: *Der österreichische Staatsrat und die ungarische Verfassung 1761–1768*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*. Budapest, 1959–1960. Erste Mitteilung, 6. (1959) 1–2: 105–153. Zweite Mitteilung, 6. (1959) 3–4: 331–371. Dritte Mitteilung, 7. (1960) 1–2: 149–182. Ember Győző közreműködött összefoglaló magyar történeti szintézisek kiadásában is. Például társszerzőként Wellmann Imrével és Balázs Évával: *Magyarország története. 1526–1790. 1/2. A gyarmatosító feudális Habsburg-abszolútizmus kiépítése Magyarországon. 1711–1790*. Budapest, 1954. A múlt század nyolcvanas éveinek legnagyobb történettudományi vállalkozásában, a Magyarország története tíz kötetben is részt vállalt. Vö. Ember Győző. *Magyarország a Habsburg birodalomban. Magyarország története 1686–1790, I–II*. Szerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest, 1989, I. 353–390.

Eredményeit azonban képzett munkatársainak is köszönhetta. Közülük mindenképpen meg kell említeni Borsa Iván (1917–2006) nevét,⁵⁹ aki nemcsak elismert levéltáros, de középkorkutató történészként is jelentős életművet alkotott.⁶⁰ A budapesti piaristáknál érettségizett, majd 1940-ben történelem–latin szakos tanári és bölcsészdoktori diplomát szerzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. A Fővárosi Levéltárban kezdte pályafutását, ami az Országos Levéltárban teljesedett ki 1942 után. Ő irányította a második világháború utáni mentési és helyreállítási munkákat 1945 és 1950 között. Azután a Levéltárak Országos Központját (LOK) vezette, majd 1958-tól csaknem két évtizedig az Országos Levéltár Mikrofilmosztályát irányította. Borsa Iván alkotta meg a Mikrofilmtár első fond- és állagjegyzékét.⁶¹ Levéltáros szakmai felkészültségét idehaza és külföldön is elismerték.

⁵⁹ Borsa Ivánt 75. születésnapján munkatársai, tisztelői köszöntötték a *Levéltári Közlemények* önálló kötetével. Vö. *Levéltári Közlemények*, 63. (1992) 1–2. Lásd még *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk.: Csukovits Enikő. Budapest, 1998. Borsa Iván visszaemlékezése 2000-ben jelent meg. Borsa Iván: Emlékezések. (60 év levéltárban). Visszaemlékezés. *Levéltári Közlemények*, 71. (2000) 1–2: 233–266. Legutóbb a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Levéltár 2017. szeptember 8-án az MNL Országos Levéltára konferenciatermében tartott megemlékezést Borsa Ivánról. A konferenciáról készült beszámolót lásd Horváth Terézia – Kanász Viktor: Emlékkonferencia Borsa Iván (1917–2006) születésének centenáriumán. *Századok*, 151. (2017) 6: 1393–1396. Az emlékkonferencia néhány előadása megjelent: *Turul*, 95. (2022) 2.

⁶⁰ Egyetemi doktori értekezését Janits Iván néven jelentette meg: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevélkiadó működése 1526-ig*. A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai. Budapest, 1940.; Borsa Iván: A veszprémi püspökség levéltárának első jegyzéke 1352-ből. *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945) 384–402.; Uő.: III. Béla 1177. évi könyv alakú privilégiuma az aradi káptalan számára. *Levéltári Közlemények*, 32. (1962) 2: 205–218.; Uő.: A magyar medievisztika forráskérdései (Medievisztika és a levéltári anyag). *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1973–1974) 103–121. Borsa Iván máig használt fontos forráskiadványokat is kiadott. Többek között Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával folytatta *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke*-nek a kiadását. Lásd a II/2–3. füzet. 1272–1290. Budapest, 1961. Továbbá a II/4. füzet. 1290–1301. Budapest, 1987. Mályusz Elemér kézírata alapján kiadta *A Szent-Ivány-család levéltárát*. 1230–1525. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 14. Budapest, 1988. Fekete Nagy Antal kézírata alapján befejezte *A Balassa-család levéltárát*. 1193–1526. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18. Budapest, 1990. Borsa Iván szerkesztette *A Justh-család levéltárát*. 1274–1525. Budapest, 1991. Uő. jelentette meg *Az Abaffy család levéltára*. 1247–1515. – *A Dancs család levéltára*. 1232–1525. – *A Hanvay család levéltára*. 1216–1525. Ila Bálint kézírata alapján sajtó alá rendezte Borsa Iván. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 23. Budapest, 1993. Folytatta Mályusz Elemér *Zsigmond-kori oklevéltárát*. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette. III. (1411–1412). Budapest, 1993. A további kötetek kiadásában is közreműködött haláláig. IV. (1413–1414). Budapest, 1994., V. (1415–1416.) Budapest, 1997., VI. (1417–1418). Budapest, 1999., VII. (1419–1420). Budapest, 2001., VIII. (1421). Budapest, 2003., IX. (1422). Budapest, 2004.

⁶¹ Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár filmtárának állománya. *Levéltári Híradó*, 9. (1959) 3–4: 152–155.; Uő.: Az Országos Levéltár Filmtárának 1964. évi gyarapodása. *Levéltári Szemle*, 15. (1965) 1–2: 156–184.; Uő.: A Magyar Országos Levéltár biztonsági filmtára az Esztergomi Állami Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 15. (1965) 3: 298–299.; Uő.: Mikrofilm-publikáció: forráspublikáció mikrofilmen. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968) 2: 177–197.; Uő.: Legal Validity of Microfilms.

Mindig nyitott volt a levéltárakban alkalmazható új technikai, technológiai megoldásokra.⁶²

A *Levéltári Közlemények* a második világháború alatt és után csak összevont számokkal jelent meg, utoljára 1946-ban.⁶³ Nyolc év szünet következett. 1954-ben, a *Közlemények* újraindulásakor Ember Győző felelős szerkesztő, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója fogalmazta meg a szaklap előtt álló új elvárásokat, feladatokat. „A *marxi-lenini ideológia alapján álló szocialista tudomány alapvonása az elmélet és a gyakorlat szilárd egysége. Mit jelent ez a levéltártudomány és annak folyóirata számára? Jelenti elsősorban azt, hogy a levéltárelméletnek a legszorosabb kapcsolatban kell lennie a levéltárakban folyó gyakorlati munkákkal. De ezen túlmenően jelenti azt is, hogy a levéltárelméletnek éppúgy, mint a gyakorlati levéltári munkáknak, nem szabad elszakadniuk a szocializmus építésének időszerű céljaitól és feladataitól.*” Továbbá: „A magyar levéltárügy fejlődésében a felszabadulás óta végbement változás, a már említett döntő tartalmi átalakuláson túl, négy lényeges pontban foglalható össze. Először: létrejött az egységes magyar levéltári szervezet. Másodsor: kitágult a levéltári gyűjtőkör. Harmadszor: újfajta levéltári munkák indultak meg. Negyedszer: bevezették az egyetemen a történetész-levéltáros képzést. E tényeket a *Levéltári Közlemények* céljainak és feladatainak új megállapításánál figyelembe kell venni.”⁶⁴

Ember Győző és Borsa Iván életrajza kapcsán felmerülhet az olvasóban, hogy mivel mindketten a két világháború közötti időszakban szocializálódtak, 1949 utáni karrierjük nem elvtelen magatartásuknak tudható-e be. Egyetemi tanulmányaik során a klebelsbergi tudománypolitika legjelesebb művelőitől szereztek meg

International Council on Archives [86]. *UNESCO Bulletin for Libraries*, 30. (1976) 2: 71–77.; Uő.: Anyagvédelem az Országos Levéltárban 1874–1974. *Levéltári Közlemények*, 51–52. (1980–1981) 127–138.; Uő.: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei. 1882–1892. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 1: 3–19.; Uő.: Az iratfényképezés a Magyar Országos Levéltárban 1899–1974. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 1: 79–93. *Levéltári mikrofilmmezés*. Levéltári módszertani füzetek 1. Összeáll. Borsa Iván – M. Román Éva. Budapest, 1983.

⁶² Borsa Iván: A családi levéltárak szerkezeti problémái. *Levéltári Közlemények*, 32. (1961) 48–56.; Uő.: A technika fejlődése és a levéltárak. *Levéltári Közlemények*, 34. (1963) 2: 163–196.; Uő.: A levéltári szintek kérdéséhez. – A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára. 1. A gyűjtemény kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 40. (1969) 1: 21–35.; Uő.: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára egyes adatainak gépi segítséggel történő feldolgozása. *Levéltári Közlemények*, 42. (1971) 1: 3–32.; Uő.: A magyar medievisztika forráskérdései: medievisztika és levéltári anyag. – A fototechnika alkalmazása a levéltárakban. *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1973–1974) 103–121.; Uő.: Törekvések a gépi adatfeldolgozás alkalmazására a levéltári szolgálatban. – A levéltári-irattári mikrofilmmezés szervezési kérdései. *Levéltári Szemle*, 25. (1975) 1: 179–196.; Uő.: A hungarikakutatás aktuális kérdései. *Levéltári Szemle*, 36. (1986) 2: 8–13.; Uő.: Középkori oklevelek egyes adatainak gépi feldolgozása a Magyar Országos Levéltárban. 1. közlés. *Levéltári Szemle*, 42. (1992) 2: 27–39. 2. közlés. *Levéltári Szemle*, 42. (1992) 4: 41–49.

⁶³ Vö. *Levéltári Közlemények*, 18–19. (1940–1941), *Levéltári Közlemények*, 20–23. (1942–1945), *Levéltári Közlemények*, 24. (1946).

⁶⁴ Ember Győző: A *Levéltári Közlemények* új feladatai. *Levéltári Közlemények*, 25. (1954) 3–13.

tudásukat. Családi háttérük, neveltetésük és kapcsolatrendszerük a polgári középosztályhoz kötötte őket. Mint láttuk, mások tudományos pályája az egypártrendszer kiépülése után elakadt, megbicsaklott vagy egyértelműen kettétört. Az övék nem. Miként kell értékelni tevékenységüket 1949 után? Tekinthejük-e őket a kommunistákkal társutas, kollaboráns értelmiségieknek? Csupán szimpatizáltak a hatalommal vagy még azt sem? Mennyire tekinthető aktívnak vagy passzívnak az együttműködésük? A Magyar Országos Levéltár, a Levéltárak Országos Központjának a vezetőiként nyilvánvaló, hogy szerepet kellett vállalniuk a rendszer fenntartásában.⁶⁵ Természetesen ezekre a kérdésekre jelen tanulmány keretei között nem lehet választ adni, mint ahogy arra sem, hogy miként befolyásolta személyiségüket a fennálló rendszerhez fűződő viszonyuk. Mennyiben befolyásolta emberi kapcsolataikat politikai szerepvállalásuk, bármennyire is csekély volt az. Most, amikor a *Levéltári Közlemények* elmúlt 100 évének történetét tekintjük át, csakis a szakmai eredményekre koncentrálunk. Ez alapján pedig meggyőződéssel állítjuk, hogy Ember Győző is, és Borsa Iván is a levéltáros szakmát és a történelmi hivatást tartották a legfontosabbnak. Még az osztályharcos igényt kielégítő írásaik is vállalhatók, akár 70 év távlatából is.⁶⁶ Körmendy Lajos idézte fel Borsa Ivánnal kapcsolatban, hogy a szakmaiságot úgy tudta érvényesíteni, hogy semmit nem adott fel a tisztességéből.⁶⁷ Lakos János is kiemelte, hogy Ember Győzőt és Borsa Ivánt az ötvenes évek elején több vád is érte amiatt, hogy a szakmai szempontokat próbálták érvényesíteni a politikai nyomás ellenére.⁶⁸

Az Országos Levéltár MDP/MSZMP tagságának a vizsgálata is érdekes következtetésekre ad alkalmat. 1948–1949-ben alig volt néhány kommunista párttag a levéltár tudományos állományában. Az 1950-es évek első felétől, különösen az új belépők miatt jelentősen megváltozott a helyzet. Az intézményi MDP szervezetnek (együtt a LOK munkatársaival) 1950 február elején 18, 1953 márciusában 40 tagja volt. Ember Győzőt csak 1953 végén vették fel az MDP-be. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején az intézményi pártszervezet összeomlott, és a forradalom leverése után is csak nagy nehézségek árán szerveződött újjá az MSZMP országos levéltári pártcsoportja. 1956 legvégén a LOK-kal és a Központi Gazdasági Levéltárral együtt is csupán öt fővel alakult meg az új szervezet. Még 1968 őszén is csupán tizennyolc főt számlált a párttagság a 127 főt foglalkoztató Országos

⁶⁵ A levéltári vezetők nehéz politikai helyzetére lásd Cseh Gergő Bendegúz: Borsa Iván, a párt és az állambiztonság. *Turul*, 95. (2022) 2: 74–77.

⁶⁶ Vö. Ember Győző: *Magyar parasztmozgalmak 1848-ban*. Budapest, 1949.; Uő.: *Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez*. Budapest, 1951.

⁶⁷ Körmendy Lajos: Borsa Iván (1917–2006). In memoriam. *Levéltári Szemle*, 56. (2006) 1: 92–94.

⁶⁸ Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006, 333.

Levéltárban. 1988/89-ig ez a helyzet lényegében nem változott (160 munkavállalóból csak 18 tagja volt az MSZMP-nek).⁶⁹

Mindezek alapján erős meggyőződésünk, hogy nemcsak az állampárt időszakára, hanem a rendszerváltozás éveire, majd az azt követő évtizedekre, egészen napjainkig érvényes a megállapítás, hogy az Országos Levéltárban is, és a *Levéltári Közlemények* szerzői között is az ideológiai, politikai nézetek többnyire szerencsésen háttérben maradnak a szakmaisággal szemben. És ez lényegében igaz a szakmai folyóirat elmúlt 100 évében a szerzők minden generációjára.

Anélkül, hogy mindenkit fel tudnánk sorolni, mégis közzéteszünk egy abszolút szubjektív válogatást a *Levéltári Közlemények* azon szerzőiről, akiknek a pályakezdése már az ötvenes évekre esett, karrierjük pedig azt követően, de még a rendszerváltozás előtt alakult ki. A sort Szedő Antallal (1903–1975) kell kezdeni. Ő árvaházi gyermekből lett az Eötvös Kollégium tagja. Több idegen nyelven beszélt. 1933-tól kezdve részt vett a munkásmozgalomban. Aktív tagja volt a Szociáldemokrata Pártnak, majd 1948-tól a Magyar Dolgozók Pártjának, később az MSZMP-nek is. 1951-ben a Magyar Országos Levéltárba került a II. osztály vezetőjeként, majd főigazgató-helyettesé lépett elő. 1957-ben helyezték a Levéltári Igazgatóság (LIG) élére, ott működött nyugállományba vonulásáig (1968). 1960-tól kilenc éven át részt vett a *Levéltári Közlemények* szerkesztésében, és amellet, hogy rendszeres beszámolókat írt a Levéltárak Nemzetközi Kerekasztal-Konferenciáiról, számos szakkikke is megjelent a folyóiratban.⁷⁰ Nyelvtudása révén eredményesen képviselte a Levéltári Igazgatóságot a Nemzetközi Levéltári Tanácsban. Baraczká István (1908–1991) a Fővárosi Levéltár levéltárosa (1939–1957), majd igazgatója (1957–1968) volt, de 1960 és 1969 között közreműködött a *Levéltári Közlemények* szerkesztésében is, sőt ismertetései mellett több tanulmányt is közzétett a szaklapban.⁷¹ Komoróczy György (1909–1981) Eötvös-kollégistaként a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Domanovszky Sándor tanítványa volt. 1934 után ÁDOB (Állástalan Diplomások Országos Szövetsége) támogatással került az Országos Levéltárba. Közben 1935-ben Bécsben, majd 1937-ben Csehszlovákiában kutathatott. 1940-től a kassai Abauj-Torna vármegye főlevéltárnoka 1944-ig. 1945-ben

⁶⁹ Uo. 337–338. és 416.

⁷⁰ Szedő Antal: A levéltárak III. nemzetközi kongresszusa. *Levéltári Közlemények*, 31. (1960) 377–378.; Uő.: A ma levéltárelmélete. *Levéltári Közlemények*, 35. (1964) 1: 3–20.; Uő.: 20 év munkája a magyar levéltárakban. *Levéltári Közlemények*, 36. (1965) 1: 3–10.; Uő.: Levéltári filmezés. *Levéltári Közlemények*, 37. (1966) 1: 3–16.

⁷¹ Baraczká István: A levéltári kutatás. Néhány szempont a törvényhatósági levéltárakban való kutatás kérdéséhez. *Levéltári Közlemények*, 24. (1946) 12–20.; Uő.: A selejtezés időszerű kérdései. *Levéltári Közlemények*, 25. (1954) 56–76. Uő.: Néhány XVII. század végi városi számadáskönyvünk írása. Adatok a magyarországi német írás paleográfiájának problémáihoz. *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 2: 219–253.; Uő.: A hazai pénzrendszer és pénzek történetéhez. Nyugatdunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján, 1540–1560. *Levéltári Közlemények*, 36. (1965) 2: 235–256.

alhadnagyként bevonult, hadifogságba esett. A 115. számú jereváni hadifogolytáborban (Örmény SZSZK), majd a 176. számú nyezsini hadifogolytábor (Ukrán, Moldáv SZSZK) raboskodott. 1947-ben tért haza.⁷² Ismét levéltárosként dolgozott Szikszón, majd 1950-től a Debreceni Állami Levéltár vezetője lett nyugdíjazásáig (1973). Középkori gazdaság- és társadalomtörténeti munkái, köztük a magyar borkivitelről szóló jelentések.⁷³

Komjáthy (Kring) Miklós (1909–1993) a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett oklevelet 1932-ben, majd a Bécsi Magyar Történeti Intézet rendszeres tagjaként az osztrák levéltárakban kutatott. Hazatérése után gyakornok, fizetetlen tanársegéd és adjunktus Domanovszky Sándor mellett. 1941-ben a középkori magyar gazdaság- és társadalomtörténelem egyetemi magántanárává habilitált, 1949-ig egyetemi előadásokat tartott. 1949 és 1951 között az Országos Könyvtári Központban dolgozott, majd a Levéltárak Országos Központjának önálló tudományos kutatója lett. 1952-től nyugdíjazásáig (1976) a Magyar Országos Levéltár munkatársa volt.⁷⁴

Iványi (Iczkovits) Emma (1915–1995) a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett bölcsészdoktori és történelem–latin szakos középiskolai tanári oklevelével a két világháború között nyelvi lektor, magánvállalatok levelezője, középiskolai tanár, utóbb igazgatóhelyettes. A Magyar Országos Levéltárba 1950-ben nyert felvételt. 1962-től főlevéltáros 1980. évi nyugdíjazásáig. Az MTA Történettudományi Intézete külső tudományos munkatársaként is dolgozott (1950-től). Erdélyi településtörténettel, a 18. századi parasztság történetével, de 19. és 20. századi gazdaság- és politikatörténettel is foglalkozott. A hatvanas évektől érdeklődése a magyarországi nádorság történetére irányult. Monográfiát írt Esterházy Pál nádorságáról (1681–1712), amely a Mohács utáni nádori intézmény első tudományos

⁷² Nyilvántartó kartonja megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisában. <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/szovjet-taborok-magyar-foglyai/> (utolsó letöltés ideje: 2024. november 7.)

⁷³ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Fejezet a magyar kereskedelem történetéből. Kassa, 1944. Halála után nekrológiát Ember Győző írta. Komoróczy György 1909–1981. *Levéltári Közlemények*, 51–52. (1980–1981) 377–378. Komoróczy Györgytől több tucatnyi ismertetés is megjelent a *Levéltári Közleményekben*, egyéb írásai mellett. Vö. például Az állami élet megindulása a felszabadult Bihar megyében. *Levéltári Közlemények*, 36. (1965) 1: 11–55.

⁷⁴ Széles történelmi érdeklődését tükröző írásainak válogatása. Komjáthy György: Hunyadi kormányzói kancelláriájáról. *Levéltári Közlemények*, 27. (1956) 1: 35–47.; Uő.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. *Levéltári Közlemények*, 26. (1955) 27–47.; Uő.: Hunyadi kormányzói kancelláriájáról. *Levéltári Közlemények*, 27. (1956) 35–47.; Uő.: A breszt-litovszki béketárgyalások anyaga a bécsi Staatsarchivban. Problémák a legújabbkori irattan köréből. *Levéltári Közlemények*, 28. (1958) 129–150.; Uő.: I. Károly királyi állítólagos pecsétnyomója. Oklevéltani és kormányzat-történeti adalék. *Levéltári Közlemények*, 37. (1966) 2: 207–226.; Uő.: Két ismeretlen „közös” minisztertanácsi jegyzőkönyv. Az osztrák–magyar államközösség történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1974) 273–295. Nekrológja Bélay Vilmos: Komjáthy Miklós (1909–1993). *Levéltári Közlemények*, 64. (1993) 1–2: 221–222.

igényű feldolgozása, máig megkerülhetetlen munka. Nem életrajz, hanem inkább a nádori hatáskör közigazgatás-történeti feldolgozása.⁷⁵

Sashegyi (Kranczly) Oszkár (1915–1994) budapesti egyetemi tanulmányai után a budapesti Trefort utcai Gimnázium tanára, majd a bécsi Collegium Hungaricum állami ösztöndíjasa volt. Kisebb kitérő után 1943-ban került az Országos Levéltárba, de behívták frontszolgálatra. A háború után a Bécsi Magyar Kulturális Intézetek szakasszisztenseként dolgozott (1945–1948). Ezt követően ismét a Magyar Országos Levéltár munkatársa lett az Abszolutizmuskori Osztályon.⁷⁶ 1968-tól tíz éven át a levéltár főigazgató-helyettese volt. 1960 és 1989 között tagja volt a *Levéltári Közlemények* szerkesztőbizottságának is. Az ELTE BTK címzetes egyetemi docenseként (1978–1994) újkori egyetemes és magyar történelmet, a klasszikus abszolutizmus és a neoabszolutizmus korának művelődés- és közigazgatás-történetét adta elő.⁷⁷

Maksay Ferenc (1916–1984) az Eötvös Collegium tagjaként a Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem–latin szakán tanári (1939) és bölcsészdoktori oklevelet szerzett (1940). Az egyetem Magyarságtudományi Intézetének gyakornoka, tanársegéde volt a háború végéig, majd a budapesti Kelet-Európai Intézet Néptudományi Intézetének munkatársaként, a néptörténet előadó tanáraként dolgozott (1946–1949). Ezt követően került a Magyar Országos Levéltárba. Rendezte a Thököly- és Rákóczi-szabadságharc levéltárát, számos repertóriumot szerkesztett.⁷⁸ Jelentős eredményeket ért el a középkori és kora újkori Magyarország nemességének birtoklás-, gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásában.⁷⁹ Fügedi (Filipek) Erik (1916–1992) a budapesti piarista gimnáziumban érettségizett, majd

⁷⁵ Iványi Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713*. Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 10. Budapest, 1991.

⁷⁶ Sashegyi Oszkár: Levéltári leltárak. *Levéltári Közlemények*, 28. (1958) 3–34.; Uő.: *Az abszolutizmuskori levéltár*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. Levéltári leltárak 4. Budapest, 1965. Ismertette Vörös Károly. *Levéltári Közlemények*, 36. (1965) 2: 296–299.; Sashegyi Oszkár: Magyarország beolvasztása az ausztriai császárságba. Iratok az olmtüzi alkotmány előtörténetéhez. *Levéltári Közlemények*, 39. (1968) 1: 63–104.; Uő.: Bányapolgárok a forradalomban. Az 1848. évi országos bányászati értekezlet jegyzőkönyve. *Levéltári Közlemények*, 40. (1969) 2: 325–352.; Uő.: A Magyar Kamara szerepe a bányaugyi igazgatásban, 1790–1848. *Levéltári Közlemények*, 42. (1971) 2: 271–300.; Uő.: Közigazgatásunk polgári kori ügyviteli és iratkezelési módszereinek kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1974) 461–503.

⁷⁷ Széchenyi István válogatott művei, 1799–1860. I–III. k. Válogatta, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta: Gergely András, Spira György, Sashegyi Oszkár. (Magyar Remekírók). Budapest, 1991. Ismertette Hermann Róbert. *Levéltári Közlemények*, 64. (1993) 1–2: 210–215.

⁷⁸ Maksay Ferenc: A Rákóczi-szabadságharc levéltára. *Levéltári Közlemények*, 25. (1954) 94–129.; Uő.: A Thököly-szabadságharc levéltára. *Levéltári Közlemények*, 26. (1955) 65–79. *Urbáriumok. XVI–XVIII. század*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7. Budapest, 1959. Ismertette Zimányi Vera. *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 1: 183–185.

⁷⁹ Nekrológja Buzási János: Maksay Ferenc (1916–1984). *Levéltári Közlemények*, 56. (1985) 1: 137–139.

az egyetemen latin–történelem szakon végzett, 1938-ban doktorált Mályusz Elemér tanítványaként. Ezt követően az Országos Levéltárban kezdett dolgozni. 1947 júliusától 1949 végéig a kulturális emlékek pusztulásának megakadályozására és felmérésére létrehozott hivatalt vezette.⁸⁰ Miután felszámolták munkahelyét, 1950 őszén a Levéltárak Országos Központjához került osztályvezetőnek. 1953-tól 1961-ig a Gyümölcs- és Főzelékkonzervgyár tervekészítőjeként dolgozott. Ezután visszatérhetett a tudományos életbe, a Magyar Történelmi Társulat adminisztrátora lett. 1965 és 1980 között a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának történeti kutatócsoportjában tevékenykedett. 1984-től 1986-ig középkori magyar történelmet adott elő az ELTE-n. 1992-ben Széchenyi-díjat kapott a magyar középkorkutatás terén végzett munkásságáért, a legfrissebb nemzetközi eredmények, módszerek, megközelítések átültetéséért, eddig elhanyagolt kutatási területek, például az egyháztörténet műveléséért.⁸¹

Felhő Ibolya (1921–1998) történelem–földrajz szakos egyetemi oklevelének megszerzése után, 1945-től az Országos Levéltár munkatársa lett 1958-ig. Ezután a Budapesti Fővárosi Levéltár I. Feudális és Polgári Kori Osztálya főlevéltárosa, 1970-től osztályvezetője lett (1980-ig). 1972-től közreműködött az ELTE BTK-n a levéltár szakos hallgatók képzésében. Tudományos érdeklődése a várostörténettől a közigazgatás-történetig ívelt. Feltárta a magyar királyi helytartótanács működését.⁸²

Vörös Károly (1926–1996) történelem–latin szakos tanári diplomáját a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezte 1949-ben. Díjtalan gyakornokként

⁸⁰ Fügedi Erik: Magánlevéltáraink háborús veszteségei. *Századok*, 79–80. (1945–1946) 315–316.

⁸¹ Egy rövid válogatás Fügedi Erik gazdag tudományos életművéből: Fügedi Erik: Középkori város-történetünk statisztikai forrásai. *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1. (1957) 1: 43–58., 1. (1957) 2–4: 16–75., 2. (1958) 1–2: 33–46.; Uő.: A XV. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1963–1964*. Budapest, 1965. 35–71.; Uő.: Magyarország története és gépi adatfeldolgozás. (A számítógépek és a történettudomány című, 1972. okt. 25-én rendezett kerekasztalkonferencián elhangzott problémafelvető referátum.) *Történelmi Szemle*, 15. (1972) 527–532.; Uő.: *Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai*. Budapest, 1974.; Uő.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82. Budapest, 1977.; Uő.: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 1: 93–131.; Uő.: A befogadó: a középkori magyar királyság. *Történelmi Szemle*, 22. (1979) 2: 355–376.; Uő.: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1981.; Uő.: Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás. *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok. Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Budapest, 1984. 107–130.; Uő.: *Ispánok, bárók, kiskirályok*. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Budapest, 1986.; Uő.: A középkori Magyarország történeti demográfiája. *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének Történeti Demográfiai Füzetei* 10. Budapest, 1991. 7–60.; Uő.: IV. Béla adományai és a szóbeliség. *Levéltári Közlemények*, 63. (1992) 1–2: 39–52.

⁸² Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. *Levéltári Közlemények*, 24. (1946) 209–267. Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A helytartótanácsi levéltár*. A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári Leltárak 3. Budapest, 1961. Ismertette Sashegyi Oszkár. *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 2: 274–278.; *Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában*. Dunántúl. Szerk.: Felhő Ibolya. Budapest, 1970.

alkalmazták az Országos Levéltárban (1948). Tizenöt évig levéltárosi munkakörben dolgozott az Országos Levéltárban, illetve a levéltárak szakmai irányítását ellátó Levéltárak Országos Központja, majd a Levéltári Igazgatóság tisztviselőjeként. 1963-ban átkerült a Budapest Történeti Múzeumba, ahol megbízták, hogy írja meg Budapest 1849 és 1918 közötti történetét. 1970-ben a MTA Történettudományi Intézetébe került státuszba. 25 évig, csaknem haláláig itt dolgozott. Országosan elismert kutatóvá, egyetemi oktatóvá vált (ELTE Művelődéstörténeti Tanszék, 1980-tól), de a levéltáraknak sohasem fordított hátat. A Magyar Országos Levéltárban és Budapest Főváros Levéltárában éppen olyan megbecsülést vívott ki magának, mint a megyei levéltárakban. Harmincöt évig közreműködött a *Levéltári Közlemények* szerkesztésében 1954-től. A városi, budapesti nagypolgárságról, a virilisekről írt munkái szorgalmas levéltári kutatáson nyugvó alapvető szakirodalomnak számítanak ma is.⁸³

Trócsányi Zsolt (1926–1987) Magyarország német megszállása után részt vett a nemzeti ellenállásban. A nyilas Nemzeti Számonkérő Szék az antifasiszta fegyveres szervezkedés vezetésében való részvétel vádjával halálra ítélte (1944. december 22.). Később mégis szabadlábra helyezték (1945. január 1.). A Pázmány Péter Tudományegyetemen történelem–levéltár–latin szakon tanult az Eötvös Collegium tagjaként (1944–1949). Levéltár szakos diplomát is szerzett (1950). A Magyar Országos Levéltárban kezdett dolgozni 1949-től. Az I. Feudális Kormányhatósági Osztályon a Gubernium és az Erdélyi Kancellária referense volt nyugdíjazásáig (1986). Erdély 16–19. századi politika-, gazdaság- és közigazgatás-történetével foglalkozott.⁸⁴

A Magyar Országos Levéltárat 1978-tól a rendszerváltozásig vezető Varga János (1927–2008) a Műegyetem Vegyész-mérnöki Karára felvételizett 1947-ben. Fél év elteltével azonban átiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol magyar–történelem szakos hallgatóként folytatta tanulmá-

⁸³ Vörös Károly: *Egy világváros születése*. Budapest, 1973.; Uő.: *Budapest legnagyobb adóízfetői 1873–1917*. Budapest, 1979. Halála után jelent meg tanulmányainak gyűjteményes kiadása. Vörös Károly: *Hétköznapiak a polgári Magyarországon*. Budapest, 1997. Nekrológja Gyáni Gábor: Vörös Károly (1926–1996). *Levéltári Közlemények*, 68. (1997) 1–2: 294–297.

⁸⁴ Trócsányi Zsolt: A Rákóczi-szabadságharc történetének forrásanyaga az erdélyi levéltárakban és az erdélyi udvari kancellária levéltárában. *Levéltári Közlemények*, 25. (1954) 194–210.; Uő.: Erdélyi kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. *Levéltári Közlemények*, 26. (1955) 148–187.; Uő.: *Az Északi Partium 1820-ban*. A Conscriptio Czirakjana adatai. Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, 1966. Ismertette Orosz István. *Levéltári Közlemények*, 38. (1967) 2: 256–257.; Trócsányi Zsolt: Bécs és Erdély, 1741–1745. A Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis. *Levéltári Közlemények*, 56. (1985) 1: 3–72. Uő.: Reformok előtt. A Ministerialkonferenz in Rebus Transylvanicis és a Hofkommission, illetve Hofdeputation in Transylvanicis, Banaticis et Illyricis, 1745–1751. *Levéltári Közlemények*, 57. (1986) 2: 189–245.; Uő.: Erdélyi konferenciák, erdélyi miniszterek. Erdély kormányzatának legfelsőbb irányítása, 1752–1761. *Levéltári Közlemények*, 59. (1988) 2: 217–290. Nekrológja Bélay Vilmos: Trócsányi Zsolt 1926–1987. *Levéltári Közlemények*, 59. (1988) 1: 193–194.

nyait. A levéltáros képzés megindulása után leadta a magyar szakot, és történelem-levéltár szakos hallgató lett. Az Eötvös Kollégium tagja volt. Az egyetem elvégzése után tanársegéd lett a Középkori Magyar Történeti Tanszéken. 1956 októberében elvállalta az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság elnökségét. 1957-ben eltávolították az egyetemről, és az MTA Történettudományi Intézetében helyezkedett el. 1968-tól a Művelődésügyi Minisztérium Varga Jánost kérte fel a levéltári terület szakmai irányítására akkor létrehozott LIG vezetésére. 1978-ban bízták meg a Magyar Országos Levéltár vezetésével, amelyet 1990-ig nyugdíjazásáig vezetett. Az ELTE címzetes egyetemi tanára. 2005-ben Széchényi Ferenc-díjjal ismerték el munkásságát.⁸⁵

Idehaza és külföldön egyaránt az egyik legismertebb magyar középkorászunk, Szűcs Jenő (1928–1988) a tanulmányait az ELTE-n végezte (1948–1953), az Eötvös Collegium tagjaként. 1952-től nyolc évig a Magyar Országos Levéltár munkatársa volt. Dolgozott a Középkori Gyűjtemény és a Családi Levéltárak osztályán, majd a Kamarai Levéltár referenseként. 1960-tól az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, 1976-ban megbízták a Középkori Osztály vezetésével. A középkori magyar várostörténet kutatásától eljutott a nemzeti kérdés elméletének a megfogalmazásáig. A szamizdatban terjesztett Bibó emlékkönyvbe (1980) írta meg egyik legfontosabb tanulmányát Európa három régiójáról: Magyarországot a Nyugat- és Kelet-Európa közé ékelődött történeti régióként – Kelet-Közép-Európa – fogalmazta meg.⁸⁶

⁸⁵ Varga János: Szocialista levéltárügyünk negyedszázada. *Levéltári Közlemények*, 46. (1975) 1: 3–7.; Uő.: A felszabaduló rusztikus világ. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 2: 175–185.; Uő.: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Zalai gyűjtemény 15. Zalaegerszeg, 1980. Ismertette Csizmadia Andor. *Levéltári Közlemények*, 51–52. (1980–1981) 327–329.; Uő.: Fogalmazvány, tiszttázat – eredeti, másolat. Egy 1849-i kormányzói irat viszontagságai. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 1: 95–110.; Uő.: Arany János emlékére. Forrásközlés. *Levéltári Közlemények*, 53. (1982) 2: 261–263.; Uő.: Határozatiak és feliratiak 1861-ben. Gróf Károlyi Sándor levelei Bárány Jósika Miklóshoz. Forrásközlés. *Levéltári Közlemények*, 54. (1983) 1–2: 191–223.; Uő.: Hány János elődei. (Forrásközlés). *Levéltári Közlemények*, 54. (1988) 2: 307–346. A hatvanéves főigazgatót munkatársai, tisztelői is köszöntötték a *Levéltári Közlemények* 1987. évi 1–2. számában. Vö. Varga Jánosnak, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának születése 60. évfordulója alkalmából ajánlják jelenlegi és egykori munkatársai a magyar levéltárügy különböző területeiről. Lásd itt részletesen: Varga János szakirodalmi munkássága. *Levéltári Közlemények*, 58. (1987) 1–2: 275–278.

⁸⁶ Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, 1955.; Uő.: *Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie – Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn, 1450–1650*. Red.: György Székely. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 53. Budapest, 1963. 97–164.; Uő.: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (Tézisek és vita). *Történelmi Szemle*, 14. (1971) 1–2: 188–211.; Uő.: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények*, 43. (1972) 2: 213–263.; Uő.: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Társadalomtudományi könyvtár. Budapest, 1974.; Uő.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 24. (1981) 3: 313–359. Uő.: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983. Szűcs Jenő: *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813*. Magyar Országos Levéltár

Két évtizeddel a nyugdíjazása után is bejárt a kis levéltári szobájába és csendesen, szorgalmasan dolgozott Szűcs László (1929–2017). A Levéltárak Országos Központja, a Levéltári Igazgatóság munkatársa, a Párttörténeti Intézet Archívumának vezetője (1974–1989), a Magyar Országos Levéltár egykori főosztályvezetője, a *Levéltári Közlemények* szerkesztőbizottsági tagja (1962–1989), számos forráskiadvány, repertórium értő, nagy tudású szerzője és szerkesztője.⁸⁷

Kállay István (1931–1998) szakmai pályafutása 1954-ben a Baranya Megyei Levéltárban kezdődött. 1956 és 1959 között a Fejér Megyei Levéltár igazgatója volt. Hat évig magyar levéltári delegátus a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban és a Hofkammerarchivban, majd az Országos Levéltár Feudáliskori Osztálya levéltárosaként dolgozott két évig. 1967-ben kinevezték a Népi Demokratikus Osztály osztályvezető-helyettesévé, majd 1970-től a Családi és Gyűjteményi Osztály vezetője lett. 1970-től 1989-ig közreműködött a *Levéltári Közlemények* szerkesztésében, számos tanulmányt és ismertetést adott közre a szakfolyóiratban. 1980-tól haláláig

kiadványai I. Levéltári leltárak 7. Budapest, 1990.; Uő.: *Az utolsó Árpádok*. História könyvtár. Monográfiák 1. Budapest, 1993. Nekrológia Hóvári János: Szűcs Jenő (1928–1988). *Levéltári Közlemények*, 61. (1990) 1–2: 203–204.

⁸⁷ Szűcs László: *A Miniszterelnökség levéltára 1867–1944*. Levéltári leltárak 8. Budapest, 1958.; *Horthy Miklós titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1962.; Szűcs László: Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez (1875–1918). *Levéltári Közlemények*, 33. (1962) 1: 27–42.; Uő.: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt értekezlete, 1917. november 25. (Forrásközlés). *Levéltári Közlemények*, 38. (1967) 1: 87–106.; Uő.: Iratkezelési problémák. *Levéltári Közlemények*, 38. (1967) 2: 139–157.; Szinai Miklós – Szűcs László: Iratok az 1918–1919. évi magyar forradalmak történetéhez az Osztrák Külügyi Levéltárban. *Levéltári Közlemények*, 40. (1969) 1: 105–136.; *Bethlen István titkos iratai*. Az iratokat sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a magyarázatokat írta Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1972.; *A szociológia első magyar műhelye*. A Huszadik Század Köre. I–II. Szerk.: Litván György – Szűcs László. Budapest, 1973.; Szűcs László: Az európai levéltárosok konferenciája az iratkezelésről és az iratkezelés szervezéséről. Budapest, 1985. április 23–26. *Levéltári Közlemények*, 56. (1985) 2: 269–275.; Uő.: A Központi Pártarchívumról és a magyarországi pártlevéltárügyről. *Levéltári Közlemények*, 58. (1987) 1–2: 261–273.; Uő.: Kormányzói audiencia az első zsidótörvény előtt (1937. november 11.). (Forrásközlés). *Levéltári Közlemények*, 64. (1993) 1–2: 143–164.; *Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) Minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. A köt. 1944. december 23. – 1945. november 15. B köt. 1944. december 23. – 1945. november 15. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 28. Budapest, 1997.; *Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1947. június 2. – szeptember 19*. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 36. Budapest, 2000.; *Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*. A köt. 1946. február 5. – 1946. július 19. B köt. 1946. július 26. – 1946. november 15. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 38. Budapest, 2003.; *Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1946. november 22. – 1947. május 31*. A és B köt. Szerkesztette, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Szűcs László. A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 46. Budapest, 2008. Nekrológia T. Varga György: Szűcs László (1929–2017). *Levéltári Közlemények*, 88. (2017) 517–518.

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelem Segédtudományai Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanaraként dolgozott.⁸⁸

Buzási János (1932–2012) felsőfokú tanulmányait a Lenin Intézet hallgatójaként kezdte (1952–1955), majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán folytatta (1958-ig). Ezután a Magyar Országos Levéltárba került, ahol a feudalizmus kori királyi kincstári kormányzások levéltárainak referense lett. 1967-től 1973-ig Bécsben dolgozott magyar levéltári delegátusként. Miután hazatért, az Országos Levéltárban a vállalati levéltárak osztályát vezette. 1978-tól 1999-ig a Levéltár főigazgató-helyettese, majd Varga János nyugdíjazását követően 1990–1992 között mint megbízott főigazgató működött.⁸⁹

Gecsényi Lajos (1942–) levéltáros pályája az 1960-as évek közepén kezdődött, majd a rendszerváltozás után a Magyar Országos Levéltárat a leghosszabb ideig vezető főigazgatóként tiszteljük. 1960-tól az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának történelem–könyvtár szakán kezdte tanulmányait, majd 1962 és 1965 között történelem–levéltár szakon fejezte be. 1965-től tíz évig a Magyar Szocialista Munkáspárt Párttörténeti Intézet Archivumában levéltárosként dolgozott, közben néhány évig az ELTE-n is oktatott. A pártarchívum után 13 évig Győrben a megyei levéltár igazgatójaként tevékenykedett. 1987 és 1994 között bécsi levéltári delegátusként, majd ismét a Győr Megyei Levéltár igazgatójaként dolgozott. 1997 és 2002 között, majd 2003 és 2009 között a Magyar Országos Levéltár főigazgatója volt. 1993-tól az ELTE BTK megbízott előadója, egyetemi

⁸⁸ Kállay István: *Az abszolutizmus kori pénzügyigazgatási levéltár*. Repertórium. Levéltári leltárak 50. Budapest, 1970.; Uő.: *Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában*. Budapest, 1972. Ismertette Csizmadia Andor. *Levéltári Közlemények*, 66. (1975) 1: 144–146.; Kállay István – Pataky Lajosné: *A Balassa család levéltára*. Repertórium. összeállítás, Levéltári leltárak 55. Budapest, 1972.; Kállay István: *Az Esterházy család hercegi ágának levéltára*. Repertórium. Levéltári leltárak 66. Budapest, 1978. Uő.: *A Fesztetics család levéltára*. Repertórium. Levéltári leltárak 73. Budapest, 1978.; Uő.: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 5. Budapest, 1980. *A történelem segédtudományai*. Szerk.: Kállay István. Budapest, 1986.; Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 9. Budapest, 1989.; Uő.: *Városi bíraskodás Magyarországon 1686–1848*. Budapest, 1996.

⁸⁹ Itt mindenképpen meg kell említeni, hogy Buzási János is írt egy korábbi évforduló alkalmával cikket a *Levéltári közleményekről*. Vö. Buzási János: A Levéltári Közlemények 70 éve. *Levéltári Közlemények*, 64. (1993) 1–2: 11–26. A szakfolyóiratban számos cikket, ismertetést és nekrológot is közreadott. További munkásságához lásd Buzási János: *Az Österreichische Geheime Staatsregistratur magyar vonatkozású iratai*. *Levéltári Közlemények*, 44–45. (1974) 123–142.; Uő.: *A kapitalizmus kori vállalati iratanyag levéltári rendezésének problémái*. *Levéltári Közlemények*, 48–49. (1978) 3–21.; Uő.: X. Nemzetközi Levéltári Kongresszus – Bonn, 1984. *Levéltári Közlemények*, 66. (1985) 1: 73–95.; Uő.: *A szocialista országok jelenkori levéltári terminológiájának szótára*. Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 5. Budapest, 1988.; Uő.: *A levéltári állományvédelem időszerű kérdései*. *Levéltári Közlemények*, 67. (1996) 1–2: 27–31. Nekrológia Sipos Antalné: Buzási János (1932–2012). Emlékezés Buzási Jánosra. *Levéltári Közlemények*, 83. (2013) 461–463.

docens, címzetes egyetemi tanár (2004). Nyugdíjazása után is aktív maradt a tudományos és szakmai életben. Kutatási területe a 16–17. század gazdaság- és társadalomtörténete, illetve a 20. században a magyar–osztrák kapcsolatok története.⁹⁰

Dóka Klára (1944–2012) az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–történelem szakán végzett 1968-ban. A következő évben doktorált, 1974-ben megszerezte a történelemtudományok kandidátusa, 1996-ban az akadémiai doktori fokozatot. Diplomája átvétele után kizárólag levéltárakban dolgozott: Budapest Főváros Levéltára, 1974-től az Országos Vízügyi Levéltár, 1984-ben az Új Magyar Központi Levéltár, majd 1992-től a Magyar Országos Levéltár munkatársa lett. A 18–19. század gazdaságtörténetére irányuló tudományos kutatásai mellett sikeresen szervezte az irattárosok és a levéltárosok szakmai (tovább)képzését is.⁹¹

⁹⁰ Gecsényi Lajos: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. *Agrártörténeti Szemle*, 8. (1966) 4: 470–485.; Uő.: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. *Agrártörténeti Szemle*, 14. (1972) 3–4: 340–352.; Uő.: Városi önkormányzat a XVII. században Győrött. *Arrabona. A győri Xantus János Múzeum évkönyve*. 22–23. (1986) 99–127.; Uő.: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. *Levéltári Szemle*, 38. (1988) 3: 14–34.; Uő.: *Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái*. 1580–1637. I. (1580–1616), II. (1617–1626), III. (1627–1637). Győr, 1990, 1995, 2004.; Uő.: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. Az erődvaros megjelenése. *Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk.: E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Budapest, 1991, 145–158.; Uő.: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században – Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez. *Századok*, 129. (1995) 4: 767–790.; *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964*. Összeállította és szerkesztette Gecsényi Lajos. Budapest, 2000.; Gecsényi Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. *Magyar évszázadok*. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk.: Ormos Mária. Budapest, 2003, 100–113.; *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956*. Válogatta, szerkesztette jegyzetkkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta Gecsényi Lajos. Budapest, 2007.; Gecsényi Lajos: *Gazdaság, társadalom, igazgatás*. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008.; *Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990*. Szerk.: Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos. Budapest, 2015.; *Nagy Imre első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. I. 1953. július 10. – 1954. január 15.* Szerk.: Baráth Magdolna – Gecsényi Lajos. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Kiadványai II. Forráskiadványok 57. Budapest, 2018.; Gecsényi Lajos: Dokumentumok Habsburg Ottó és a Magyar Nemzeti Bizottmány kapcsolatához 1948–1950. *Levéltári Közlemények*, 88. (2017) 277–309.; Uő.: A magyar–osztrák kapcsolatok 1945–1990. *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*, Szerk.: Horváth Sándor, Kecskés D. Gusztáv, Mitrovits Miklós. Magyar Történelmi Emlékek. Kézikönyvek. Budapest, 2021, 379–408. Lásd még Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. *FONS*, 9. (2002) 1–3. *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest – Győr, 2012. Ugyanitt olvasható Gecsényi Lajos műveinek bibliográfiája (1966–2012). Összeállította: Pótó János. 873–904.

⁹¹ Dóka Klára: *A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években*. Bölcsészdoktori értekezés. Az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványai, I. Budapest, 1970.; Uő.: *A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872*. Budapest, 1979.; Uő.: *Levéltárosok német szójegyzéke*. Levéltári módszertani füzetek 4. Budapest, 1985.; Uő.: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzékei*. Plébániai levéltárak „A”. Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei II. Budapest, 1986.; Uő.: *A baptista, görögkeleti,*

Miután Érszegi Géza (1944–2022) az ELTE bölcsészkarán diplomát szerzett (1968), a Magyar Országos Levéltárban helyezkedett el, és innen ment nyugdíjba is. 1979-től tanított az ELTE bölcsészkarán, 1984-től a jogtudományi karon is. Tudományos fokozatait 1979-ben (a történettudomány kandidátusa) és 1991-ben (a történettudomány doktora) szerezte. Olaszországi és vatikáni levéltárakban kutatót. Egyháztörténettel, történeti segédtudományokkal és forráskiadással kapcsolatos munkái jelentősek.⁹²

Lakos János (1947–2017) a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történelem–földrajz szakán végzett (1972), majd elvégezte az ELTE-n a levéltár kiegészí-

izraelita és unitárius egyházak fondjegyzékei. Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei IV. Budapest, 1986.; Uő.: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzékei.* Plébániai levéltárak „B”. Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei II. Budapest, 1987.; Uő.: *A Magyarországi Katolikus Egyház levéltári anyagának fondjegyzékei.* Plébániai levéltárak „C”. Magyarországi egyházi levéltárak fondjegyzékei II. Budapest, 1987.; Uő.: *A vizimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918).* Budapest, 1987.; Uő.: *Iratkezelési ismeretek 1–2.* Jegyzet az irattáros tanfolyamok hallgatói számára. Levéltári módszertani füzetek 10. Budapest, 1990. (Több kiadásban); Uő.: *Magyarországi egyházi levéltárak térképei.* I–XVI. Budapest, 1989–1992.; Uő.: *Térképgyűjtemények az egyházi levéltárakban.* Levéltári módszertani füzetek 15. Budapest, 1992.; Uő.: *Az esztergomi érsekség birtokai (1726–1895).* (Áttekintés az uradalmi levéltár forrásai alapján). *Levéltári Közlemények*, 66. (1995) 1–2: 93–119.; Uő.: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században.* METEM Könyvek. Budapest, 1997.; Uő.: *A Körös-Berettyó vízrendszert szabályozása a 18–19. században.* (Egy táj átalakulása). Közlemények Békés Megye és környéke történetéből 7. Gyula, 1997.; Uő.: *Levéltárkezelői ismeretek.* Oktatási segédanyag a tanfolyami hallgatók részére. Levéltári módszertani és oktatási füzetek 7. Budapest, 2001. Nekrológia Kiss József Mihály: Dóka Klára (1944–2012). *Levéltári Közlemények*, 83. (2012) 459–460.

⁹² Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magán levéltárában 1193–1542. *Fejér megyei Történeti Évkönyv.* Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 5. Fejér megyei Levéltár Évkönyve, Székesfehérvár, 1971, 177–264.; *Árpád-kori legendák és Intelmek.* A válogatás, a bevezető tanulmány, a jegyzetek és a szöveggondozás Érszegi Géza munkája. Budapest, 1983. (Több kiadásban); *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Francisci Döry collectionem manuscriptorum additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 19. Budapest, 1989.; Érszegi Géza: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon (1199–1417). Akadémiai doktori értekezés. Kézirat (kiadása előkészítés alatt), Budapest, 1989.; Érszegi Géza: A XIII. és XIV. századi eredeti pápai oklevelek számbavétele. *Levéltári Közlemények*, 61. (1990) 1–2: 197–201.; *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* Tomus quartus ab A. 1350. ad A. 1358. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Archivum primatiale – Argumentum, Strigonii – Budapestini, 1999.; *De bulla aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII.* Szerkesztők – Curatori – Editores: Lajos Besenyei, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero. Szöveggondozás – Testo latino a cura di – Latin text edited by Géza Érszegi. Fordítás – Traduzioni di – Translated by Géza Érszegi, Márk Aurél Érszegi, Cecilia Pedrazza Gorlero, Enéh Gizella Szabó. Edizioni Valdona – Verona 1999.; *Archivum regni – regnum archivi.* A Magyar Országos Levéltár palotája. Szerk. Érszegi Géza. A felvételeket készítette: Szelényi Károly. Veszprém – Budapest, 2005. Kollégái, tisztelői 2005-ben köszöntötték fel születésnapján. Vö. *Studia professoris-professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk.: Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Budapest, 2005.

tő szakot is (1979). 1972-től a Magyar Országos Levéltárban dolgozott segédlevéltársként, majd 1976-ban átkerült a Pest Megyei Levéltárba, 1977-ben történelemből doktorált. 1982-től már a levéltár igazgató-helyettese lett. 1983 és 1992 között a Művelődési, majd Művelődési és Köznevelési Minisztérium Levéltári Osztálya főmunkatársaként dolgozott, 1987-től osztályvezető-helyettes. A minisztériumból megpályázta és elnyerte a Magyar Országos Levéltár főigazgatói állását (1997-ig). Irányításával vonták össze az Új Magyar Központi Levéltárat és a Magyar Országos Levéltárat, és elkészült a rendszerváltozást követő legnagyobb közgyűjteményi beruházás, a Magyar Országos Levéltár óbudai (Lángliliom utcai) új épülete. 1998-tól 2012 végéig levéltári vezető szakfelügyelőként dolgozott. Címzetes főigazgatói címet kapott. A két világháború közötti magyar mezőgazdaság történetével, gazdaságtörténettel, illetve a két világháború közötti kormányzattörténettel foglalkozott. Levéltáros szakmai és jogszabályi ismereteit munkatársai is nagyra értékelték.⁹³

A magyarországi rendszerváltozást követő években hamar világossá vált, hogy a Magyar Nemzeti Levéltárban hiányzik egy generáció. Az 1940-es években született levéltárosokat nem vagy alig követték az 1950-es években született utódok. Sajnos a kevés kivételből ráadásul idejekorán elmentek többen is: Bösze Sándor, Ódor Imre, Kapiller Imre mások mellett. Mivel hiányoztak az ötvenes évek szülöttei, csak a hatvanas években születettek következtek. Amíg korábban az idősebb generáció tagjai szakmai tudásukat, ismereteiket általában át tudták adni a náluk mintegy 10 évvel fiatalabb utódaiknak, addig 1990 után az akkori „öregek”, az akkor a negyvenes éveikben levő levéltárosok, vezetők nem támaszkodhattak a harmincasokra, hanem csak a húszas éveikben járó fiatalabb generációra. Ők pedig, e sorok szerzőjével együtt csak az ezredforduló után értek be annyira, hogy

⁹³ *A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 1. Helytartótanácsi térképek. I–III. Szerk.: Lakos János. Budapest, 1976–1979.; A Magyar Országos Levéltár térképeinek katalógusa 2. Kamarai térképek. I–III. Szerk.: Dóka Klára és Lakos János. Budapest, 1978–1988.; Lakos János: A „generális” bukása (Adalékok Tisza Kálmán lemondásának okaihoz). *Levéltári Közlemények*, 58. (1987) 1–2: 147–158.; *A Magyar Országos Levéltár. Levéltárismerető. Szerk.: Lakos János. Budapest, 1996.; Lakos János: Ismeretlen dokumentumok az Országos Levéltár 1956. novemberi égiséről. *Levéltári Közlemények*, 67. (1996) 1–2: 135–153.; Uő.: Das Badener Abkommen und die österreichisch-ungarischen Archivbeziehungen in der Zwischenkriegszeit. Gemeinsame Veranstaltung von: Österreichisches Staatsarchiv, Wien – Ungarisches Staatsarchiv, Budapest – Collegium Hungaricum, Wien – Botschaft der Republik Ungarn, Wien. Wien, 27. März 1996. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderband 4. 1998. 29–35. A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1890. március 16. – 1895. január 13. I–II. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta Lakos János. Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 33. Budapest, 1999.; Lakos János: A Magyar Országos Levéltár feladatkörének és szervezeti helyének változásai 1875–1995. *Levéltári Közlemények*, 73. (2002) 1–2: 101–129.; Uő.: *A Magyar Országos Levéltár története. Budapest, 2006.; Uő.: A Magyar Országos Levéltár és a rendszerváltozás. Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak. Szerk.: Majtényi György – Szabó Csaba. Budapest, 2008, 105–115.; Uő.: A magyar levéltárak kialakulása és fejlődése az 1940-es évek végéig. / A levéltárügy alakulása 1950-től 1995-ig. *Levéltári kézikönyv. Szerk.: Körmeny Lajos. Budapest, 2009, 279–322. Nekrológia Mikó Zsuzsanna: Lakos János (1947–2017). *Levéltári Közlemények*, 88. (2017) 515–516.*****

tapasztalt levéltárosokká, szakemberekké, vezetőkké váltak. Ma ezek közé a levéltárosok közé sorolhatjuk a Magyar Nemzeti Levéltárban, vagyis az Országos Levéltárban és a vármegyei tagintézményekben például: Dominkovits Pétert, Fiziker Róbertet, H. Németh Istvánt, Kulcsár Krisztinát, Laczlavik Györgyöt, Majtényi Györgyöt, Mikó Zsuzsannát, Molnár Andrást, Ö. Kovács Józsefet, Rácz Györgyöt, Reisz T. Csabát, Szatucsek Zoltánt, Szepesiné Simon Évát, Tuza Csillát, ... és még lehetne folytatni a sort. Mára már szerencsés a helyzet, mivel a hatvanas évek szülőtteit követik a hetvenes és a nyolcvanas években születettek. Közülük többen már (fő)osztályvezetők, igazgatók. Arany Krisztinát, Czetz Balázst, Gőzsy Zoltánt, Káli Csabát, Kiss Andrást, Oross Andrást, Schmidt Anikót, Török Enikót, Wencz Balázst lehetne említeni mások mellett. És már őket is követi egy újabb generáció, akik most vannak a húszas-harmincas éveik fordulója körül. Már megszerették vagy szerzik a tudományos fokozataikat, már jól ismerik a levéltári szakmai kihívásokat, nyitottak az új megoldásokra, készek az új feladatokra: Avar Anton, Bakó Zsigmond, Főcze János, Gál Máté, Ordasi Ágnes, Pál Zoltán ...⁹⁴

Mindezt azért tartottuk fontosnak felvetni a *Levéltári Közlemények* elindításának a 100. évfordulója kapcsán, mert az a jó tapasztalat, ha a szakmában a legjárta- és a fiatalabbak egymás mellett, egymást kiegészítve, segítve, egymástól tanulva, együtt haladnak előre. Ha folyamatos az utánpótlás, mindig jönnek újabb, jól felkészült generációk, akik aztán majd átveszik a stafétát az idősebbektől, akkor biztos a jövő. Talán mindezt sejtette Csánki Dezső, amikor munkatársaival beköltöztek az Országos Levéltár új épületébe, amikor elindult a *Levéltári Közlemények*.

⁹⁴ Megkövetek és elnézést kérek mindenkitől, aki úgy gondolja, hogy kimaradt ebből a véletlenszerű felsorolásból. Szerencsére jóval több tehetséges ember dolgozik a Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeiben és különböző részlegein, mint azt fel tudtam volna sorolni. Hiszen a közös sikerhez mindenki hozzáteszi a magáét. Köszönöm!

LEVÉLTÁR, 100

A levéltár épülete a Fortuna utca felől, 1967

Forrás: Fortepan/Antal Gábor

PAULER GYULA 1899. ÉVI KÜLFÖLDI TANULMÁNYÚTJA

Az osztrák–magyar kiegyezést követően helyreállt a parlamentnek felelős magyar kormányzat. Ezzel egyidejűleg – mint az önálló magyar államiság kifejezőeszköze – megfogalmazódott az igény az addig Bécsben és Erdélyben őrzött iratok egy helyszínen, az Országos Levéltárban való őrzésére. A külföldön található, nagy mennyiségű irat hazahozatala és biztonságos elhelyezése, őrzése már 1868-ban felvetette a levéltár önálló épületbe költöztetésének gondolatát.¹ Mivel a Belügyminisztérium épületének különböző helyiségeiben működő levéltár a folyamatosan gyarapodó gyűjtemény elhelyezésére nem rendelkezett elegendő és állományvédelmi szempontból megfelelő hellyel, 1872 őszén szaktudósokból és tisztviselőkből álló bizottságot hoztak létre a levéltár ideiglenes elhelyezésének megvitatására.² Horváth Mihály történész ennek során hazai példa híján a müncheni, párizsi, brüsszeli és firenzei levéltárak tanulmányozását és működési szabályzataik áttekintését javasolta. Az uralkodó 1874. október 14-én nevezte ki dr. Pauler Gyula (1841–1903) jogászt és történészt az Országos Levéltár vezetőjének, aki 1874. december és 1875. február között a levéltári szervezet tanulmányozására európai tanulmányúton vett részt, amelynek során a brüsszeli, a müncheni, a berlini, a bécsi, a drezdai, a hágai és a párizsi levéltárakat látogatta meg. Az önálló levéltári épület megvalósításának gondolata 1897 és 1901 között került ismét napirendre. Pauler Gyula sürgetésére végül a belügyminiszter is támogatóan lépett fel az önálló levéltári épület ügye mellett, amely elnyerte a miniszterelnök támogatását is. Ezt követően a pénzügyminiszter 1899. március 10-én beleegyezett, hogy a levéltár számára új palota készüljön. Pauler Széll Kálmán miniszterelnöknél a levéltár új épületének megtervezésére Pecz Samut, a Műegyetem középítészeti tanárát javasolta, akit a főigazgató 1899. május 23-án kért fel a feladatra. Pecz a megbízást örömmel elfogadta, és éveket töltött a levéltári épület megtervezésével.³ A szükséges szakmai előtanulmányok elkészítéséhez Széll Kálmán belügyminiszter Paulert 1899. április 7-én európai tanulmányútra küldte ki, amelynek során elsősorban németországi levéltárakat tekintett

¹ Reisz T. Csaba: Adalék a Magyar Országos Levéltár központi épületének építéstörténetéhez. *Levéltári Szemle*, 65. (2015) 4: 5–32., itt 5., 8.

² A rossz körülményekről bővebben lásd Döry Ferenc: Az új országos levéltár megépítése. *Századok*, 58. (1924) 1–6: 403–417., különösen 405–406.

³ Reisz: i. m. 8.

meg.⁴ A boroszlói,⁵ drezdai, weimari, és strassburgi levéltárak, valamint a boroszlói városi könyvtár megtekintése során szerzett legfőbb tapasztalatait összefoglaló, 1899. április 29-én benyújtott beszámolóját az alábbiakban változtatás nélkül közöljük.

*Pauler Gyula 666/899. alszámú jelentése*⁶

„Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! A f.[olyó] é.[v] 938. eln.[öki] számú kegyes rendeletre, hogy Németországban némely levéltári épületeket megtekintsek, van szerencsém mély tisztelettel jelenteni, hogy amikor értesültem, hogy a nagyméltóságú Külügyminisztériumtól számomra kért ajánlólevél monarchiánk németországi képviselőihez utasításomhoz képest Bécsben már átvehető f.[olyó] é.[v] április 9-én, Bécsbe utaztam, másnap (április 10.) a Külügyminisztériumban A.) alatt csatolt ajánlólevelet átvettem, a közös titkos állami levéltár igazgatójának, Dr. Winter Gusztávnak⁷ ez év elején hason[ló] célból tett utazására szóló jelentést – melynek másolatát Nagyméltóságod 503/99 alszámú folyamodásomra a közös Külügyminisztériumtól kérte, de az már csak az elutazásom után érkezett meg f.[olyó] é.[v] április 15-én 37788/99 b.[el]ü.[gy] szám alatt az országos⁸ levéltárhoz – nevezett igazgató úr szívességéből fogalmazványban megtekintettem, azután fölkerestem Pokorny építészeti tanácsos urat, Winter igazgató úr útítársát, hogy a Bécsben épülő levéltár[a]t illető terveket s adatokat megtekintsem, de azok nem lévén kéznél, részben még el sem készülvén, ezt visszajövelelemre hagytam, s április 11-én *Boroszlóba* utaztam, ahová este megérkezvén, másnap felkerestem az 1877-ben épült királyi (a sziléziai tartományi) állam[i] levéltárt (igazgatója Geheim[er] Archivrat, *Grünhagen*)⁹, mely egyébiránt régi rendszerével csak csekély érdekléssel

⁴ Ezt követően még két további külföldi tanulmányút is megvalósult: 1905. július 14-én Thallóczy Lajos közös pénzügyminiszteri osztályfőnök és a közös pénzügyi levéltár igazgatója, Károlyi Árpád külügyminisztériumi osztálytanácsos és a bécsi K. u. K. Haus-, Hof- und Staatsarchiv másodigazgatója és Pecz Samu műépítész utazott ki a baseli, strassburgi és karlsruhei levéltárak megtekintésére, majd 1905. szeptember 15-én Övály Lipót, az Országos Levéltár főlevéltárnoka, Pecz Samu műépítész, Csánki Dezső, Tagányi Károly, Dóry Ferenc országos levéltárnokok tekintették meg a bécsi, drezdai, lipcei, weimari és párizsi levéltárakat. Beszámolójukat lásd Jelentés az új országos levéltári épület elhelyezése, tervezése és építése céljából kiküldött bizottság külföldi tanulmányútjáról. 667/1906. A másolatot hitelesítette: Övály Lipót. 1906. HU-MNL-OL-K 148-1922-14. 1–40. (727. cs.).

⁵ Ma Wrocław, Lengyelország.

⁶ A dokumentum jelzete: HU-MNL-OL-K 148-1907-14-166, 1899-2424. Ezúton is köszönöm Reisz T. Csabának, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

⁷ Gustav Winter (1846–1922), a cs. és kir. Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója. Életéről, munkásságáról bővebben: Károlyi Árpád: Dr. Winter Gusztáv. *Levéltári Közlemények*, 1. (1923.) 1–2: 218–221.

⁸ Lap alján: méltóságú Széll Kálmán magyar királyi miniszterelnök, mint magyar királyi belügyminiszter úrnak. Helyben.

bírt, és a városi könyvtárt a Karlsplatzon – igazgatója Dr. *Markgraf* H. tanár¹⁰ –, mely már teljesen a legújabb, vasrostélyos állványokból álló ún. magazin system szerint van megalkotva, s felette tanulságos.¹¹ Boroszlót f.[olyó] hó 13-án elhagyván Drezdába utaztam, ahol a királyi állami levéltár régi épületben, régi rendszer szerint van felállítva, s most tervelnek csak új épületet, de nem is ez, hanem az új szász hadi levéltár (Kriegsarchiv a Neustadtban, a Marienallee 3. igazgatója *Exner* alezredes)¹² volt utam célja, mely csak 1897-ben készült el teljesen a típusul szolgáló weimari épület mintájára.¹³ Kicsi lévén, épülete is kicsi, de célszerűen, minden

⁹ Colmar Grünhagen (1828–1911) német levéltáros és történész, 1862 és 1901 között a Sziléziai Akadémiai Tartományi Levéltár (Schlesisches Akademisches Provinzial-Archiv) igazgatója. Életéről, pályafutásáról bővebben: Comar Grünhagen, Wikipédia. https://en.wikipedia.org/wiki/Colmar_Gr%C3%BCnhagen (utolsó letöltés ideje: 2022. június 1.).

¹⁰ Karl August Hermann Markgraf (1838–1906) német történész és levéltáros. https://de.wikisource.org/wiki/Hermann_Markgraf (utolsó letöltés ideje: 2022. február 15.).

¹¹ A Breslauer/Boroszlói/Wrocławui Állami Levéltárat (ma Archiwum Państwowe we Wrocławiu) 1811-ben hozták létre Sziléziai Tartományi Levéltárként (Das Schlesische Provinzialarchiv). 1867-ben átszervezték, és a Wrocławui Állami Levéltár (Staatsarchiv Breslau) nevet kapta. 1906-ban megnyílt a maga korában nagyon modernnek számító levéltári épület a Tiergartenstrasse 13-ban (ma Marii Curie-Skłodowskiej utca). Breslau ostroma során ez az épület a raktárakkal együtt teljesen elpusztult. A német hatóságok által a második világháború alatt evakuált iratok egy részét visszaszerezték, más részük azonban – többek között a pergamen iratok 80%-a – menthetetlenül elpusztult. A háború után a lengyel hatóságok a Pomorska utca 2. szám alatt található egykori Munkaügyi Hivatal (Arbeitsamt) épületében újraindították az Állami Levéltárat Wrocławban, amelynek a hivatalos átadására 1946. december 17-én került sor. A levéltárat 1951-ben egyesítették az 1948 óta működő Városi Történelmi Levéltárral. Forrás: EHRI: Archiwum Państwowe we Wrocławiu (<https://portal.ehri-project.eu/institutions/pl-003152>) (utolsó letöltés ideje: 2022. február 26.).

¹² Moritz Heinrich Exner (1845–1911) alezredes, 1894-től a drezdai Kriegsarchiv igazgatója. Életéről, pályafutásáról bővebben, közgyűjteményben őrzött portréfotóval lásd: museum-digital:sachsen. (<https://sachsen.museum-digital.de/index.php?t=objekt&oges=7749>) (utolsó letöltés ideje: 2022. február 15.).

¹³ A Drezdai Állami Főlevéltárat (Hauptstaatsarchiv Dresden) 1834-ben alapították, és egészen 1933-ig ez volt az egyetlen állami levéltár Szászországban. 2005. január 1-jén a chemnitzi, freiburgi és lipcsei állami levéltárakat összevonták a Hauptstaatsarchivval. Ez a levéltár őrzi a szász minisztériumok, valamint a drezdai kerületi igazgatóság hatóságainak, bíróságainak és egyéb közterületeknek az iratanyagát amely több mint 47 000 ifm terjedelmű iratanyagot jelent. A levéltár 1915 óta egy erre a célra épített épületben található az Albertstrasse/Archivstrasse területén, amelyet Karl Ottomar Reichelt és Karl Heinrich Koch építtetett 1912. szeptember 5. és 1915. június 7. között. A történelmi épületegyüttes, amely raktáregyületből, adminisztrációs épületből és régi olvasóteremből, valamint a mögötte lévő kazánházból áll, műemléki védelem alatt áll. Minderről bővebben lásd EHRI: Sächsisches Staatsarchiv – Hauptstaatsarchiv Dresden honlapján (<https://portal.ehri-project.eu/institutions/de-002497>) (utolsó letöltés ideje: 2022. február 26.). A Szász Királyi Hadilevéltár (Königlich-Sächsisches Kriegs- und Heeresarchiv) korának egyik legmodernebb szászországi levéltáregyülete volt, melyet 1896/1897-ban építettek Drezda Albertstadt kerületében a Marienallee főutcában. Az építkezés finanszírozási problémák miatt elhúzódtott, végül 1897. október 4-én nyitották meg. A levéltár egy adminisztrációs épületből és egy hozzá kapcsolódó levéltári szárnyból állt, amelyet vaslemezrel ellátott dupla ajtókkal és modern tűzvédelmi

felül szabadon, parkírozott terület közepére van építve. Drezdából ápril[is] 14-én este Lipcsébe utaztam, ahol az egyetemi könyvtár (igazgató O. L. v *Gebhardt* tanár)¹⁴ épülete nagy hírnek örvend, a bécsi titkos levéltár kiküldöttjei is meglátogattak, de én, bár külsőleg igen szép, nem minden tekintetben tarthatom célszerűnek.¹⁵ Lipcsében töltvén április 15. másnap – április 16. vasárnap – Weimarba utaztam. Április 17-én hétfőn felkerestem a levéltárt (igazgatója Geheimer Hofrat Dr. K. A. H. *Burkhardt*)¹⁶ – mely kicsi, de a csendes, pormentes, kertszerű Alexanderplatzon, mindenfelől szabadon fekszik, a magazin system szerint van építve, a palló vasrostély, de az állványok impregnált fából vannak. Ezt tekintik most a levéltári épületek legtökéletesebb típusának, bár az igazgató úr maga mondá nekem, hogy ha most építene, sok mindent másképpen csinálna, s hogy Strassburgban az alsó-elzási kerületi levéltár épületében a rendszert némileg fejlesztik, azt tehát nézzem meg.¹⁷ Ugyanezt a tanácsot nyervén már Drezdában is, valamint ezt nyerték a tit-

berendezésekkel láttak el. A könyvtár és az olvasótermek is itt voltak. A négy emeletet egy vas csigalépcső és egy lift kötötte össze. Drezda bombázása során az adminisztrációs épületrész súlyosan megsérült, a háború után pedig a gyűjtemény egy részét a Szovjetunióba vitték. Innen 1955-ben hozták vissza, és helyezték el a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) Központi Katonai Levéltárába. 1956-tól az NDK Nemzeti Néphadserege néhány helyiséget nem nyilvános katonai könyvtárként használt, majd a német újraegyesítést követően 1999-ig az épület városi levéltárként működött. Iratanyagát 1991 óta a Drezdai Állami Főlevéltár őrzi. Forrás: Marienallee. http://www.dresdner-stadtteile.de/Neustadt/Albertstadt/Strassen_Albertstadt/Marienallee/marienallee.html (utolsó letöltés ideje: 2022. február 26.).

¹⁴ Oskar Leopold von Gebhardt (1844–1906) könyvtáros, egyháztörténész. Életről, munkásságáról bővebben: Baltisches biografisches Lexikon digital (2012-) <https://bbld.de/GND1213381010> (utolsó letöltés ideje: 2022. február 15.).

¹⁵ A Lipcsei Egyetemi Könyvtárat (Universitätsbibliothek Leipzig/Bibliotheca Albertina) 1542-ben alapította az egyetem akkori rektora, Caspar Borner, aki meggyőzte Moritzot, Szászország hercegét, hogy a felosztott lipcsei Szent Pál domonkos kolostor tulajdonát és épületeit az egyetemnek adományozza. A könyvtár az egyik kolostorépületben kezdte meg működését, majd 1543-ban a lipcsei egyetemre került. A könyvállomány gyarapodásával a 19. században szükségessé vált a gyűjtemény nagyobb épületbe való költöztetése, így pályázatot írtak ki. A benyújtott épülettervek közül a döntőbe 10 pályaterv jutott, ahol az 1883. október 15-i és 16-i tanácskozást követően Arwed Rossbach terve győzött. Az építkezés 1891. október 24-én fejeződött be. Albert szász király tiszteletére az új épület a Bibliotheca Albertina nevet kapta. A második világháborúban a főépület súlyosan megrongálódott a Lipcsét ért 1945. április 6-i légitámadások során, és az állományból hozzávetőlegesen 42 ezer kötet veszett oda. A háború után csak a sértetlen bal szárnyat használták, majd 1994-ben, a német újraegyesítést követően megkezdődött az épület átfogó helyreállítása és bővítése. Ennek során a jobb oldali szárny romjait teljesen eltávolították, egy második pincszintet emeltek, a homlokzatot pedig az eredeti módon rekonstruálták. A felújítás és restaurálás 2002-ben fejeződött be. Forrás: Leipzig University Library. (https://en.wikipedia.org/wiki/Leipzig_University_Library) (utolsó letöltés ideje: 2022. február 26.).

¹⁶ Karl August Hugo Burkhardt (1830–1909).

¹⁷ A Weimari Állami Levéltárat (ma Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar) 1547-ben alapították. Kifejezetten levéltári célokra Carl Heinrich Ferdinand Streichhan (1814–1884) 1883 és 1885 között épített neki új, neoreneszánsz stílusú épületet az Alexanderplatz (ma Beethovenplatz) 3. szám alatti területen. Korának legkorszerűbbnek tartott levéltári épületében a raktárakat és az irodahelyiségeket

kos állami levéltár kiküldöttjei is, de nekik már nem volt érkezésük, hogy ez[t az] utat megtegyék, én április 18.[án] Weimarból Strassburgba indultam, s több mint 10 órai gyorsvonati úttal még aznap estefelé megérkeztem, s másnap (április 19.) a levéltárt (igazgató Dr. *Wiegand Vilmos*)¹⁸ meglátogattam. Ez 1596-ban épült két utca sarkán elszigetelten, parkírozott telken, melyen még terjeszkedni lehet. Belső szerkezete a magazin system, hat emeletes, vasrostély folyosója, de impregnált faalkotmánnyal, s az épület jellemző sajátága, hogy a Bajorországban bíró szokás szerint a levéltár és a hivatalhelyiségeket, s az esetleges tiszti vagy szolgálakásokat tartalmazó épület nemcsak erős tűzfalal van elválasztva egymástól, hanem teljesen külön is áll, és csak itt Strassburgban 10 méter hosszú, egyébiránt 3 emeletes, folyosó köti össze.¹⁹ Strassburgban dolgomat elvégezvén, s minden kívánható felvilágosítást megnyervén április 20.[án] reggel elindultam, s útközben Linzben meghálván, április 21.[én] este Bécsbe érkeztem. Ott április 22.[én] felkerestem Pokorny építészeti tanácsos urat az odautazásomkor már keresett adatok végett, s minthogy mindennel még nem volt készen, kért, hogy jöjjek másnap, április 23.[án] délben – vasárnap –, amikorra mindent elkészítvén, a már megmutathatókat megmutatta, s az adatokat a Bécsben építendő levéltárról összeírván nekem átadta, s így én még aznap délután 2 órakor Bruckon át hazaindulhattam, s este Budapestre érkezvén f.[olyó] é.[v] április 9-23-ig terjedő utazásomat befejeztem. Űtiszámlámat, melyre ugyancsak a 938/899 eln.[öki] sz.[ámú] a. rendelet 200 f[o]r[in]t v. é. előleget kaptam, egyidejűleg, de külön, nehogy a levéltári palota építése kérdését késleltesse, nyújtván be, itt csak azt emelem ki, hogy mindenütt, ahol jártam, a legnagyobb szí-

tűzfal választotta el, a Pauler által is méltatott négyszintes fapalcok alapjai pedig beépítették a pincébe. 1951-től Thüringisches Landeshauptarchivnak nevezték, és alá tartoztak Altenburg, Gotha, Greiz, Meiningen, Rudolstadt és Sondershausen tartományi levéltárai. A német újraegyesítést követően átnevezték Thüringisches Hauptstaatsarchivra. Ma a Weimari Thüringiai Állami Levéltár 1920-ig terjedő állományának ad otthont. Forrás: EHRI: Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar (<https://portal.ehri-project.eu/institutions/de-002709>) és Archival Repositories in Enemy Occupied Countries. Ernst Poser összeállításában. Washington, 1944, 111.

- ¹⁸ Wilhelm Wiegand (1851–1915) német levéltáros és történész, fő kutatási területe az elzászi térség történelme és II. (Nagy) Frigyes (1712–1786) kora volt. Életéről és pályafutásáról bővebben: https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Wiegand (utolsó letöltés ideje: 2022. február 15.).
- ¹⁹ Bas-Rhin Megyei Levéltár Elzászi Levéltárának (Archives d’Alsace et Archives départementales du Bas-Rhin) monumentális, eredetileg is levéltári célokra szánt épületét 1890-ben építették Elzász-Moselle tartományban, Neustadt építészeti és városfejlesztési programjának kultúrpolitikájának részeként. Az eklektikus neoreneszánsz és neoklasszicista stílusú Bas-Rhin megyei levéltár két épületét, amely egy raktárhelyiségből és egy adminisztrációs épületből állt, Wilhelm Jerschke vállalkozó építtette Maximilian Metzenthin kormányépítész tervei alapján, Samuel Landshut és Paul Cavael közreműködésével, akiket a munkálatok irányításával bíztak meg. A gyarapodó iratanyag miatt a levéltár a 20. században több új épülettel is bővült. Forrás: S&AA Patrick SCHWEITZER & Associés <https://www.schweitzer-associés.com/single-project.php?albumID=22> és Archival Repositories in Enemy Occupied Countries. Ernst Poser összeállításában. Washington, 1944. pp 75. Online elérhető: Google Könyvek (https://books.google.hu/books/about/Archival_Repositories_in_Enemy_Occupied.html?id=4ILUAAAAMAAJ&redir_esc=y) (utolsó letöltés ideje: 2022. február 26.).

vességgel és előzékenységgel találkoztam, anélkül, hogy a nagyméltóságú Külügyminisztérium nyílt levelével követségeink támogatását igénybe kellett volna vennem, mindenütt kijelenték, hogy további felvilágosításokkal is bármikor a legszívesebben szolgálnak, sőt a drezdai hadilevéltárban, Weimarban, Strassburgban azt is kijelenték, hogy építési terveket is – ha kellenek – a legszívesebben közlik velünk. *Célszerűnek tartanám tehát, sőt, mély tisztelettel esedezem is, hogy amennyiben erre nézve valami nehézség fenn nem forog, az általam meglátogatott intézetek igazgatóinak, kiket jelentésemben név szerint felsoroltam, a magyar kormány köszönetét kifejeztetni méltóztassék, annyival is inkább, mert nemcsak a jelen építkezési ügy további folyamában, hanem egy általában véve a magyar tudományos törekvéseknek és közszolgálatnak még szüksége lehet ez uraknak készségére és támogatására.*²⁰

Ami már most a dolog érdemét, az építendő országos levéltárt illeti, – annak előre bocsátásával, hogy minden levéltári épületnél anyagának mennyiségéhez, minőségéhez, feladatához kellően alkalmazkodni, szolgálai utánzás éppenséggel nem volna helyes –, továbbá technikai részletek mellőzésével, melyről szólni úgyszem én vagyok az illetékes, s melyekről egyébiránt még jórészt szólni sem lehet: az új levéltári épületnek *általános* kellékeit vagyok bátor tekintetbe véve a mi sajátságos viszonyainkat előterjeszteni a következőkben:

- 1.) Az épület izoláltan álljon, oly téren, melyen – tűzbiztonsági szempontból – [min]dig távol essék más épületektől, s amelyen a növekedésnek, tovább építésnek a lehetősége meg legyen adva. *Kívánatos*, hogy lehetőleg por-, *szükséges*, hogy árvízmentes vidéken (a balparti rész tehát ki van zárva), ne nagyon távol a Belügyminisztériumtól álljon, s a közönség, amennyire lehetséges, könnyen hozzáférhessen.
- 2.) A tulajdonképpeni levéltár attól az épülettel, melyben a hivatalszobák, egyikét szolgáló, fűtő és a *kezelő* főigazgató lakása van, vagy erős tűzfallal el legyen zárva, vagy teljesen külön álljon, csak folyosókkal lévén összekötve mint Strassburgban.
- 3.) Az iratok elhelyezésében az ún. magazin system alkalmazandó, mely abból áll, hogy az összes iratállványok az egész épületen keresztülmenő vasoszlopokon nyugszanak, közben alosztályaik vannak, oly – 2,25–2,50 méternyi – magasak csak, hogy a legfelsőbb polcra is kézzel le lehessen venni a csomókat. Ez állványok lehetnek rostélyos vasból – mint a boroszlói vagy lipcsei könyvtárban, vagy a bécsi titkos állami új levéltárban lesz –, vagy a tűzmentesség végett impregnált fából, mint Weimarban, Drezdában, Strassburgban, Karlsruhében. Az épülő badeni állam[i] levéltárban most üvegállványokat akarnak alkalmazni, ezt azonban – bár sok előnye lehet –, mint még ki nem próbált dolgot, nem vélném alkalmazandónak, hanem mindent összevéve, különösen az olcsóságot is, keményfa-alkotmányt javallanék, mindezenetire azonban a közben eső folyosókat vas rostélyzat alkotván, s így a vilá-

²⁰ A szövegben piros vonallal kiemelve.

gosság behatása és a levegő cirkulációja lehetőleg előmozdítható. Épp évégett kívánatos is, hogy a levéltári – *nem a hivatali* – helyiség lehetőleg délre legyen fordítva.

- 4.) Az említetten új szerkezetű német levéltárakban az állvány komplexum teljes összefüggésében szabadon áll, Bécsben azonban vízszintes és függőleges falazattal egymástól tűzmentesen elzárt termekre osztják, s így talán valamicske vész a világosságából, de megvan az az előny, hogy tűzvész, vagy más valami baj esetében a veszélyt inkább lehet lokalizálni.
- 5.) A tűzvész elkerülésére egyébiránt minden emeleten vízvezető csap és villanyos világítás legyen, az utóbbi arra az esetre, hogy ha éjjel történik valami baj, a helyiségeket meg lehessen világítani.
- 6.) Szükséges központi gőzfűtés mind a hivatalos, mind a levéltári helyiségek számára, az utóbbira nézve legalább valami 10° R elérésére, ami nem csak azért, hogy a levéltári helyiségben télen is dolgozni lehessen, hanem az iratok konzerválására is szükséges.²¹
- 7.) Az iratok föl- és leszállítására alkalmas helyeken és módon felhúzókat alkalmazandók.
- 8.) Kívánatos, hogy az épületnek, mint a Pénzügyminisztériumban Gränzenstein Béla államtitkár úr is megjegyze, valami díszterme legyen, mely a most is már fennálló, s meg bővítendő kiállítás befogadására, s esetleges ünnepi alkalmakra felhasználható lenne.

Ezeket a legáltalánosabb vonásokban mozgó eszméket bőven is ki lehetne fejteni, de még abban az esetben sem volna elkerülhető, hogy konkrét alakba öltöztetésük végett egy műszaki közeg ki ne küldessék, aki velem a dolgot megbeszelné, és tekintetbe véve a jelenlegi *szükséges* helyiséget, amelyre vonatkozó adatokat ugyancsak a 938/99. eln.[öki] sz.[ámú] a. rendelet következtében kiküldött műszaki közeg távollétem alatt eszközölt felmérések alapján – már összegyűjtötte és egykét nap alatt rendelkezésemre fogja bocsájtani – az építendő levéltárról, nagyságáról, az ennél fogva szükséges területről, költségekről részletesebb képet fogna[k] összeállíthatni, s ennél fogva mély tisztelettel esedezem, hogy *ilyen közeg kiküldését, ki esetleg az építési terveket is elkészíthetné, s az építést végrehajtani is képes legyen*, azzal a felhatalmazással, hogy esetleg a szükséghez képest az általam meglátogatott németországi levél- és könyvtárak közül egyikét-másikat szintén meglátogassa: sürgősen kieszaközölni kegyesen méltóztassék.

Budapest, [18]99. április 29.

Nagyméltóságodnak alázatos szolgálja, Dr. Pauler Gyula, vm. főlevéltárnok, min.[iszteri] tanácsos.”

²¹ 1 Réaumur fok 1,25 Celsius fok, tehát a javaslatban megadott érték 12 Celsius fok.

A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR ÚJ ÉPÜLETÉNEK ÉPÍTÉSI KÖLTSÉGVETÉSE, 1911–1923

Bevezetés

Az Archivum Regni működésének szerves folytatásaként 1874-ben jött létre a történeti értékű iratokat őrző intézmény, az Országos Levéltár (a továbbiakban OL), amely a történettudomány és más társadalomtudományok számára is alapvető fontossággal bírt. Az új intézmény az Archivum Regni korábbi helyén, az egykori helytartótanácsi, akkor már belügyminisztériumi épületben működött, egyre több helyiségben. A kezdet kezdetétől volt igény az intézmény önálló épületben történő elhelyezésére, de a különféle tervek rendre megfeneklettek, elsősorban a pénzügyminiszterek ellenállása miatt.¹

A magyar államszervezet történeti értékű iratainak megőrzése céljából korábban nem épült a célnak megfelelő épület, nem volt a nyugat-európai trendekhez felzárkózó épített környezet, a gyakorlatban az iratok megőrzésére kizárólag szükségmegoldások születtek. Az ország levéltárának méltó körülmények közé helyezésére a kiegyezést követően számos elképzelés és tervszületet, azonban ezen tervek megvalósítására a dualizmus utolsó szakaszáig várni kellett. Az építkezést elsősorban az anyagi források hiánya akadályozta meg. Más kormányzati épületek megépítésének sorába illeszkedve az új levéltári palota kivitelezése is napirendre került. Az 1911-ben indult állami beruházások közül elsőik között tervezett épületnek 1914-re állnia kellett volna, azonban a kivitelezési munkálatok jelentősen megcsúsztak. Ennek számos oka volt: a világháború kedvezőtlen gazdasági, pénzügyi és munkaerőpiaci következményei, majd a félkész épületbe több minisztérium szervezeti egységének „ideiglenes” beköltözése,² végül a Tanácsköztársaság zűrzavaros időszaka hátráltatta az épület eredeti funkciójának betöltését. A projekt befejezésére Klebelsberg Kuno belügy-, majd vallás- és közoktatásügyi minisztersége alatt került sor, aki a kormányzaton belül kiharcolta az ehhez szükséges pénzügyi fedezetet. Ezzel együtt a költségek is kolosszális változásokon mentek keresztül, amiért részben a korona inflációja tehető felelőssé, mint azonban látni fogjuk, bizonyos ballépéseket a döntéshozók is elkövettek az épület kivitelezésével kapcsolatban.³

¹ Reisz T. Csaba: Adalék a Magyar Országos Levéltár központi épületének építéstörténetéhez. *Levéltári Szemle*, 65. (2015) 4: 6–10.

² Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006, 179–180.

A tervezés időszaka

A 20. század elejére a különféle állami hivatalok a székesfővárosban kinőtték az addigi épületeiket, sőt némelyek önálló, illetve saját épülettel sem rendelkeztek. Ennek orvoslására Lukács László pénzügyminiszter 1911. január 14-én körlevelében kért tájékoztatást a minisztériumoktól az elhelyezkedésükre vonatkozóan. Az adatok elemzését követően a pénzügyminiszter 1911. március 4-re értekezletet hívott össze, amelynek témáját nagyszabású állami beruházások képezték.⁴ Előzetesen az Igazságügyi Minisztérium, a Kereskedelmi Minisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Belügyminisztérium, az Állami Számvevőszék, a Közigazgatási Bíróság, az Állami Nyomda, valamint a Központi Járásbíróság épületeinek kivitelezését tervezték, és az összes építkezés megvalósítására tíz esztendőre irányoztak elő. E koncepcióban az OL új épületének létrehozása is szerepelt. A tervezés ezen szakaszában már egyértelműen a budai Várban elhelyezkedő Bécsi kapu térre tervezték az épületet.

A végül 1911. március 11-én megtartott megbeszélésen Khuen-Héderváry Károly miniszterelnököt, aki egyúttal a belügyminiszteri tárcát is betöltötte, dr. Némethy Károly és Horváth Emil⁵ államtitkárok képviselték. Ugyanis az OL a Belügyminisztérium (a továbbiakban BM) felügyelete alatt állt. Ezen az ülésen döntöttek az állami épületek beruházásairól, köztük az új levéltári épületről is. Pecz Samu,⁶ a tervezéssel megbízott építész a tervek mellett a költségvetésre is számítá-

³ Az OL palotájának tervezésétől kezdve a kivitelezésen át egészen a munkálatok befejezéséig olyan számlát, pénzügyi dokumentációt, amely a konkrét költségvetésre, az építkezés komplex anyagi ráfordítására vonatkozik, kutatásaim során nem találtam. A téma feltárása során kutatásokat folytattam a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Pénzügyminisztérium K 255 (Elnöki osztály 1867–1944) és a K 269 (Általános iratok 1867–1945) iratanyagában, azonban elenyésző és töredék iratokat találtam. Sőt, bizonyos pénzügyintézetek iratanyagát is áttekintettem, amelyek fennmaradt iratai között nem volt nyoma az épülettel kapcsolatos pénzmozgásnak. Így az építéssel, pontosabban a költségvetéssel összefüggésben a Belügyminisztérium K 148 (Elnöki iratok 1867–1944), valamint a Magyar Országos Levéltár levéltára Y 1 (Általános iratok 1875–1944) irategyütteseket, továbbá az 1911 és 1925 közötti időszakra vonatkozó magyar költségvetéseket és zárszámadásokat használtam a téma kifejtésékor.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban HU-MNL-OL) K 148 1133/1911 BM. Lukács László levele Khuen-Héderváry Károlyhoz. Budapest, 1911. február 19.

⁵ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 30. Budapest, 1911, 80. A Belügyminisztérium elnöki osztálya vezetőjének az ügykörét meghatározó szövegben az első mondatban szerepel az Országos Levéltár: „A Belügyminisztérium és az Országos Levéltár tiszti személyzetének, alkalmazottjainak és szolgaszemélyzetének ügyei”, továbbá Horváth Emil nyugdíjazásáig menedzselte az épület ügyének előmozdítását. „Horváth Emil, akivel mostanában kétszer is tárgyaltam, elég jóindulattal van ügyünk iránt.” Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz. Budapest, 1912. május 12. In: Reisz T. Csaba (szerk.): „Kedves Lajosom!” Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916. Budapest, 2017, 84. Horváth nyugállományba vonulását követően dr. Némethy Károly látta el a megbízatással járó feladatot.

⁶ Gy. Balogh Ágnes – Róka Enikő: *Pecz Samu*. Budapest, 2022, 155.

sokat végzett, amelyet 3 200 000 koronában állapított meg.⁷ Ebben a költségelőirányzatban Pecz, az épület paramétereit is számításba véve, a kijelölt három telek mellé a szomszédos másik két telek megvásárlását is javasolta.

Az 1911. május 10-én tartott Minisztertanács arról döntött, hogy az OL számára új épületet építenek, amelynek tervezése egy nagyszabású és hosszútávú projektbe illeszkedett bele.⁸ A terveknek megfelelően a kormány összesen kilenc új épület – Központi Járásbíróság, Belügyminisztérium, Közigazgatási Bíróság, Kereskedelmi Minisztérium, Vasúti- és Hajózási Főfelügyelőség, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban VKM), Állami Nyomda, Igazságügyi Minisztérium – megépítését vállalta az OL új épületével egyetemben. A nagyszabású terv kivitelezésére a kormány tíz esztendő és összesen 40 000 000 koronát irányzott elő, amely keretből évente 4 milliót használnak fel. Ugyan a tervezetet Lukács pénzügyminiszter adta elő, azonban a kivitelezéssel a BM-t bízták meg. A jegyzőkönyvben Lukács részletezi azt, hogy az építkezések költségeit államadóssági kötvények kibocsátásával kívánja finanszírozni. Az 1911. évi zárszámadás alapján az állami épületekkel kapcsolatos beruházás előkészítésére 2 000 000 korona keretösszeg volt előirányozva, amelyből 1 542 070,86 koronát használtak fel.⁹

Lukács pénzügyminiszter az 1912. évi költségvetés indoklásában rögzítette azt, hogy a minisztériumok elhelyezésére szolgáló építkezések költségeinek második részletül 4 000 000 koronát vett fel, vagyis az 1911. májusi Minisztertanácsan is engedélyezett 2 000 000 koronának a dupláját. Megjegyezte azt is, hogy az állami épületek rovat hitelét a jövő évekre a jelenlegi összeggel állandósítani kívánja, és nemcsak a minisztériumok központi hivatalainak elhelyezésére szolgáló épületeknek, hanem elsősorban az OL, továbbá a Közigazgatási Bíróság, a Budapesti Járásbíróságok és az Állami Nyomda céljaira emelendő épületeknek költségei is az e rovat alatt rendelkezésre bocsátandó hitelek terhére lesznek elszámolandók.¹⁰ Ebből kifolyólag már látni lehetett azt, hogy a 40 000 000 koronában korábban meghatározott 10 évre szóló keretösszeg biztosan nem fedezi a beruházás költségeit.

Végül a döntéshozók az iratok szükségszerű és sürgető elhelyezésének kérdése nyomán úgy határoztak, hogy a felépítendő állami épületek közül az új levéltári palota az elsők között legyen megvalósítandó, a tervezést pedig 1912–1913-ra írá-

⁷ Döry Ferenc: Az új Országos Levéltár megépítése. *Századok*, 58. (1924) 1-6: 411.

⁸ HU-MNL-OL-K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1911. május 10. 70. napirendi pont.

⁹ A M. Kir. Állami Számvevőszék jelentése az 1911. évi zárszámadásról, valamint az államháztartás, államvagyon és állami adósságok kezelése körül az 1911. évben szerzett tapasztalatairól. Budapest, 1912, 432.

¹⁰ Állami költségvetés a Magyar Szent Korona Országai részére az 1912. évre. Pénzügyministerium indoklása. Budapest, 1911, 102.

nyozták elő.¹¹ Az Építési Szakbizottság¹² kérésére Pecz 1911 szeptemberére átdolgozta tervét, mivel a bizottság az egyik szárny bővítését szorgalmazta, amelynek következtében a költségek 4 000 000 koronára módosultak. Ez azonban mégsem nyerte el a bizottság tetszését, és októberre Pecz új költségelőirányzatot készített, amely 3 800 000 koronára redukálta a kiadásokat.¹³ A ráfordítással kapcsolatos arányokra nézve tanulságos Csánki Dezsőnek Thallóczy Lajoshoz írt levele: *„Az értekezleten kiderült, hogy 4 300 000 korona kellene. A front díszesebb kiképzése címén 500 000 koronát lecsaptunk, de még mindig 3 800 000 K kell, a megszavazott 3 200 000 K ellenében. A mutatkozó 600 000 korona főleg amiatt kell, mert az adminisztratív épületet, mely jóformán már a beköltözéskor sem lenne elég – ki kellett bővíteni. Ez épület ti. a repositoriumok által körül van bástyázva, s így később nem bővíthető. Ebbe tehát már bele kellene menni a miniszterelnöknek. A cubatura 45 koronával van számítva, s így több építési kiadás úgyszemint várható.”*¹⁴ Végül a miniszterelnök ugyan jóváhagyta a ráfordítást, azonban a pénzügyminiszter az eredeti 3 200 000 korona összegű kiadást engedélyezte. Ugyanis Teleszky János, a Pénzügyminisztérium (a továbbiakban PM) államtitkára rámutatott arra, hogy a tervezetbe nem számították bele a telekköltséget, amely jelentős áremelkedést jelentett volna: a telek ára 500 000 korona volt, ami az építési költségek 3 200 000 koronájával együtt már 3 700 000 koronát tett ki.¹⁵ Ugyanakkor Teleszky javaslatára a PM átvállalta a telek költségének megtérítését.¹⁶ Az 1912. évi zárszámadásban rögzítésre került, hogy a pénzügyi tárca 540 256,94 korona értékben jóváírta a telekárakat a BM számára.¹⁷ A kisajátítással kapcsolatos jogi ügyintézés egyébként egészen sokáig elhúzódott.

A kormány az 1911. december 16-án tartott Minisztertanácson döntött arról, hogy az állami épületek beruházási projekt keretében elsőként az OL új épületét építtetik meg 1912 és 1914 között. A költségek finanszírozásáról pedig a következők rögzítették: *„Az egyes építkezésekhez szükséges hitelek folyósításának ideje s a folyósítandó hitelrészletek mérveire nézve az egyes miniszter urakkal külön tárgyalásokat*

¹¹ HU-MNL-OL-K 148 4365/1911 BM. Khuen-Héderváry Károly levele [Levéltervezet.] Lukács Lászlóhoz. Budapest, 1911. július 13.

¹² Az Építési Szakbizottság 1911 és 1913 között működött, minden valószínűséggel helyét az 1912 augusztusában alapított Építési Bizottság vette át.

¹³ Döry: i. m. 412.

¹⁴ Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz. Budapest, 1911. október 6. In: Reisz T. Csaba (szerk.): „Kedves Lajosom!” 72–73.

¹⁵ HU-MNL-OL-K 148 10/1911 BM. Építési szakbizottság jegyzőkönyve 1911. november 20.

¹⁶ HU-MNL-OL-K 148 7511/1911 BM. Pro domo az aktában lejegyezve. 1911. november 24.

¹⁷ M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése az 1912. évi zárszámadásról, valamint az államháztartás, államvagyon és állami adósságok kezelése körül az 1912. évben szerzett tapasztalatairól. Budapest, 1913. II. Füzet. Belügyminisztérium 26–27.

szándékozik [a pénzügyminiszter] *folyamatba tenni*”.¹⁸ Az épületek felépítésére meghatározott időtartam továbbra is 10 esztendő, a költségkeret pedig 40 000 000 korona, amelyből évente 4 milliós keretösszeg használható fel.

Az OL palotájának építése előremozdulni látszott, bár a miniszterelnök felhívta a főépítész figyelmét, hogy az engedélyezett költségvetési keretösszeg 3 200 000 korona, viszont „*az építési költség a 3 000 000 koronát nem haladhatja meg*”.¹⁹ Csánki levelezéséből tudjuk, hogy a költségek még 1912 kora telén is vita tárgyát képezték: „*Az Orsz. Levéltárról most csak annyit, hogy Pecz, hozzám intézett levele szerint, e hó folyamán állítólag kész lesz a részlettervekkel. Ellenben mint bizalmas dolgot közlöm, hogy a pénzügy a 3 200 000 K-ból 200 000 K-t minden megokolás nélkül újra leütött*”.²⁰

A PM-ben az állami építkezések megvalósításának előmozdítása érdekében fontos megbeszélésre került sor 1912. március 19-én. Lukács javaslatára az Építési Szakbizottság mellett működő Külön Építési Bizottságot alapítottak, amely a következő tagokból állt: elnök a Pénzügyminisztériumból, bizottsági tagok a Belügyminisztériumból, a Kereskedelemügyi Minisztérium magasépítészeti és közszállítási osztályáról, a Pénzügyminisztérium egyéb delegáltjai, továbbá a középítési tanács által kijelölt műszaki szakértő, valamint építési ellenőr.²¹ Megállapodtak abban, hogy az állami építkezések kivitelezése közül első a levéltári épületé, továbbá az ütem ezen részéhez csatlakozott másodikként az Igazságügyi Minisztérium és harmadikként a Központi Járásbíróság épületkomplexuma. Teleszky államtitkár és bizottsági elnök jelezte, hogy a levéltár új épületének kivitelezéséhez szükséges pénzügyi keret a 1911. és az 1912. évi állami költségvetésben biztosított, az 1913 és 1915 közötti rész pedig jóváhagyásra vár. Továbbá, hogy az első ütem ezen három beruházása a 40 milliós keretösszegeből 18 millió koronát tesz ki. A három épületre összesen 1912-ben és 1913-ban 7 400 000, míg 1914-ben 2 400 000 korona volt előirányozva. Az OL új épületének építésére vonatkozó költségek terén az előzetes terveknek megfelelően úgy számoltak, hogy 1912-ben és 1913-ban a 3 200 000 korona összegű keretből 2 300 000, majd 1914-ben 800 000, végül a munkálatok befejezésére 1915-ben pedig 100 000 korona még rendelkezésre fog állni. Végül az OL új épületének céljaira kisajátított telkeket a BM 1912. augusztus 1-jén a tulajdonába vette.²²

¹⁸ HU-MNL-OL-K 27 1911. december 16. 33. napirendi pont.

¹⁹ HU-MNL-OL-K 148 11/1911 BM. Khuen-Héderváry Károly levele Pecz Samuhoz. Budapest, 1911. december 18.

²⁰ Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz. Budapest, 1912. február 5. In: Reisz T. Csaba (szerk.): „Kedves Lajosom!” 79.

²¹ HU-MNL-OL-K 148 Másolat a 3573/1912 BM. elnöki számhoz. Az 1912. március 19-én a PM-ben tartott megbeszélés jegyzőkönyve.

²² HU-MNL-OL-K 148 3252/1913 BM. Az akta előadói vére felvezetve.

A korábbi két bizottság mellett egy újabb is alakult, viszont az előző kettőnek a további üléseiről nem rendelkezünk információval. Az újonnan megalakult és kifejezetten a levéltár épületének koordinálására felállított Építési Bizottság (továbbiakban ÉB) 1912. augusztus 28-án megkezdte munkáját. Ezen az ülésen más egyebek mellett abban is megállapodtak, hogy: *„a jóváhagyott tervek és költségvetések keretein belül azonban a bizottság a hozzáutalt egyes ügyekben, mint rendelkező fórum jár el, hacsak az elnök a bizottság valamelyik ilyen határozata tekintetében saját minisztériumának elhatározását fenn nem tartja*”.²³ Eszerint a bizottság elnöke, valamint a belügyminiszter befolyásolhatta a döntéseket. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy végső soron a pénzügyminiszter is ráhatással lehetett az anyagi kondíciók alakulására, valamint az építési költségek folyósítására.

Az OL-nak az 1912. és 1913. évekre tervbe vett felépítésével kapcsolatban gondoskodni kellett a történeti értékű iratok biztonságos átköltöztetéséről is. Az átköltözés előkészítése céljából az iratcsomagokhoz nagy mennyiségű fedőtábla és heveder beszerzésére volt szükség. A munkálatok elvégzésénél a helyiségek fűtését és világítását is biztosítani kellett. Ezen folyamatok finanszírozására 20 000 koronát különítettek el.²⁴ A költözés előkészítésére a BM az 1912. évtől egészen annak befejezéséig a költségvetésbe illesztette az azzal kapcsolatos kiadási tételt a fenti összeggel.²⁵

Csánki is nagyon bízott abban, hogy a levéltár új palotája 1915-re állni fog, így a költözés előkészítését megkezdték: *„Az Orsz. Levéltárban az az újság, hogy N. Gy. Tagányit megbízta a levéltár átköltözésére vonatkozó teendők vezetésével, a négy főosztály mostani vezetőit pedig (Döry, Maróthy, Lampért és Barabás) azzal, hogy az osztályok mibenlétéről s a végzendő munkálatokról 13 hónap alatt (1912. dec. 31-ig) tegyenek jelentést. Részemről erre most csupán azt jegyzem meg, hogy mivel a költözés előtt az Orsz. Levéltár valamennyi osztályát, a dipl. osztályt is fasciculus, dekli és doboz, sőt itt-ott egyesítés tekintetében is át kell dolgozni, hamarabb hozzá kellene átalakítani, mindenkifelett pedig kályhákkal ellátni. De ehhez idő, költség és nézetem szerint emberek kellene, minél hamarább, hogy 1915-ben költözködhessünk*”.²⁶

Az ÉB 1913. február 8-án jóváhagyta Pecz korábbi javaslatát, mivel bele kellett férniük abba a keretbe, amelyet még Lukács pénzügyminiszterként állapított meg. Viszont Pecz kalkulációi alapján az előzetes költségek 3 233 288,42 koronát tettek ki, azonban az épület alapozási munkálatai és a fűrészek területén úgy

²³ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. Jegyzőkönyv, 1912. augusztus 28.

²⁴ Állami költségvetés a Magyar Szent Korona Országai részére az 1913. évre. Budapest, 1912. Belügyministerium – Indoklás 14.

²⁵ Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei 1874–1974. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 33.

²⁶ Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz. Budapest, 1911. december 3. In: Reisz T. Csaba (szerk.): „Kedves Lajosom!” 76.

kívánt spórolni az építész, hogy azok árát 90 000 koronáról 56 711 koronára kérte leszállítani.²⁷

Az építési költségekre vonatkozóan a kereskedelemügyi tárca magasépítészeti ügyosztálya tájékoztatta a belügyminisztert arról, hogy a 2 474 759,48 korona költség a beépítendő épület területére vetítve megállja a helyét.²⁸ Továbbá jelezte azt is, hogy az építkezés ellenőrzésére és felülvizsgálatára még 11 000 koronát el kell különítenie. 1913. május 24-én ÉB ülést tartottak, amelyen a 90 000 koronára rúgó többletköltséget 33 288 koronával kívánták csökkenteni.²⁹ Egyúttal a Pecz által készített terveket és a költségvetést jóváhagyták, és az építkezés mielőbbi megkezdését javasolták.

A PM rugalmasan állt az épület finanszírozásához és segítette a kivitelezést: „a jövőre nézve is fenntartom azt a megállapodást, hogy az utalványozást a Pénzügyminisztérium által egy-egy évre kijelölt összeg erejéig a megfelelő címen a beruházások között előirányzaton kívül az építetető minisztérium eszközölje, s mivel a hitelek a pénzügyi tárcánál vannak engedélyezve az előirányzat nélküli elszámolás az egyes tárcáknál azzal indokoltassék, hogy a pénzügyi tárcánál ezen összeg erejéig megfelelő megtakarítás éretik el”.³⁰

A gazdasági életben 1913 nyarán némi pangás volt megfigyelhető. Ennek oka az 1913. június 29-én kirobbant második Balkán-háborúban keresendő, amely pénzügyi zavarokat és gazdasági bizonytalanságot okozott, továbbá az építőiparban a vállalkozói kedv visszaesésével járt. A Balkán-háború közvetlen módon nem, de közvetetten mégis befolyásolta az építkezést. A Monarchia 1904 és 1914 között a hadsereg fejlesztésére 145 millió korona kölcsönt vett fel a tüzérség technikai és számbeli elmaradottságának megszüntetésére. 1911 és 1913 között a hadsereg évente 20 millió korona összegű hitelt kapott a katonai reform végrehajtására. A balkáni háborúk eredményeként 125 millió kölcsönt hagytak jóvá az 1912/13–1915 közötti időszakra, amit a hadsereg 250 millió hiteligényének első feleként, nagyrészt a tüzérség bővítésére használtak fel.³¹ A hadsereg az 1909-től 1911-ig terjedő költségvetési időszakra pótlólagos igényeket nem támasztott. 1912-ben és 1913-ban a közös Hadügyminisztériumnak további hitelekre volt szüksége az annexiós válság és a Balkán-háborúk miatt.

²⁷ HU-MNL-OL-K 148 1442/1913 BM. Horváth Emil levele Lukács Lászlóhoz. Budapest, 1913. február 15.

²⁸ HU-MNL-OL-K 148 3880/1913 BM. Berczik Gyula levele Lukács Lászlóhoz. Budapest, 1913. május 13.

²⁹ HU-MNL-OL-K 148 4321/1913 BM. ÉB jegyzőkönyv, 1913. május 24.

³⁰ HU-MNL-OL-K 148 84719/1913 BM. Grün János levele Thúróczy Vilmoshoz. Budapest, 1913. július 29.

³¹ Anatol Schmied-Kowarzik (szerk.): Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1908–1914. *Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867–1918*. 6. Band. Budapest, 2011, 58.

A kivitelezési munkálatok megkezdése

Az építkezést megelőzően az OL leendő palotájának telkén álló épületek bontásával kezdődött meg a munka 1913 októberében, ami rögtön nem várt nehézségekbe ütközött. A régi támfalak bontása, majd a megépítendő új tornyot elbíró fal megerősítése is hátráltatta az építési munkálatok tényleges megkezdését.³² Érdekes adalék, hogy a bástyafal bontásával kapcsolatban a 4. (budapesti) hadtestparancsnokságnak semmi kifogása nem támadt, ugyanakkor leszögezték, hogy a tulajdonjogaikat továbbra is fenn kívánják tartani, valamint a bontás kapcsán őket semmilyen anyagi követelés nem terhelheti.³³ Az építkezés megindításának anyagi akadályá ekkor nem volt. Az állami költségvetés továbbra is biztosította a minisztériumok és egyes központi hivatalok elhelyezésére szolgáló építkezések költségeit – V. részlet – az 1913. évhez hasonlatosan 4 000 000 korona összegben.³⁴

Egy szerződés kapcsán kimutatható, hogy Pecz és helyettese, Nagy Károly – Csánkihoz hasonlóan – továbbra is bíztak abban, hogy a levéltár épülete 1915-re állni fog, legalábbis 1914. április 15-én még így tűnhetett.³⁵ A nagy háború árnyéka ugyan már rávetült Európára, annak közeli kitörésére azonban senki sem számított.

Az építkezés végül 1914 nyarán indult meg, amely azonban a háború kitörésével jelentősen lelassult. A frissen megkezdett munkálatokat a BM 1914. szeptember 9-én leállította.³⁶ Az építkezés szüneteltetésének igazi okára csak az ÉB 1915. március 13-án tartott ülésén (amelyet hét hónap szünet után hívtak össze) derült fény. Itt esett szó arról, hogy a belügyminiszter rendelete alapján a munkálatokat 1914. szeptember 12-től a pénzügyminiszter kérésére állították le (Borsa ezt 1914. szeptember 9-re datálja),³⁷ ugyanis a korábbi megállapodással ellentétben az építkezési munkálatokhoz az olcsóbb mészhomoktégla helyett a drágább agyagtéglát szereztek be. A megállapodás felrúgásának azonban rendkívül prózai oka volt. A mészhomoktéglát jóval messzebről kellett volna szállítani, mint az agyagtéglát (nem kellett hozzá gépkocsi), és a hadihelyzet miatt egyszerűen nem volt meg a szükséges szállítási kapacitás.

³² HU-MNL-OL-K 148 8849/1913 BM. Pecz Samu levele Sándor Jánoshoz. Budapest, 1913. november 22.

³³ HU-MNL-OL-K 148 9697/1913 BM. Tersztyánszky Károly levele Sándor Jánoshoz. Budapest, 1913. december 17.

³⁴ Állami költségvetés a Magyar Szent Korona Országai részére az 1914/15. költségvetési évre. Budapest, 1914. Indoklás a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium 1914/15. évi költségvetéséhez. 113.

³⁵ HU-MNL-OL-K 148 1914 BM. Szerződés a M. Kir. Államkincstár-Belügyminisztérium és Mikula Ferenc között. Budapest, 1914. április 15.

³⁶ Borsa: i. m. 33.

³⁷ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. Jegyzőkönyv, 1915. március 13.

Mindemellett az építkezést több más ok is hátráltatta: a katonai szolgálatot teljesítők miatt bekövetkező munkaerőhiány mellett a háború okozta infláció is hatást gyakorolt a munkabérek növekedésére és az építéshez szükséges anyagok drágulására is.³⁸ Ezen folyamatok pedig természetesen hatottak a kivitelezőkkel korábban kötött szerződésekre, így a háborút megelőzően rögzített áron már nem lehetett folytatni a beruházást. A minisztériumnak kompenzációt, vagyis felárat kellett fizetni a vállalkozók számára. Ezzel az építkezésre szánt eredeti pénzügyi keretet nem lehetett tartani. A helyzetet tovább rontotta az, hogy a jó minőségű nyersanyagokat a hadipar szívta el az építkezés elől, így azokat számos esetben gyengébb minőségűvel voltak kénytelenek helyettesíteni.

A költségek a háború kitörését követően érezhetően és a mindennapi működésben egyre inkább tapasztalhatóan emelkedni kezdtek. Tételesen látszódik, hogy az 1914. első félév végével kimutatott hátralék 1 134,25 koronáról 469 162,44 koronára, majd 1915-ben pedig 610 708 koronára duzzadt.³⁹ Viszont az építkezés megakadásához nem kifejezetten anyagi okok vezettek.

A háború okozta pénzügyi zavarok építőiparra gyakorolt hatását jogi, egyúttal pénzügyi segítséggel igyekezett Teleszky János pénzügyminiszter enyhíteni. Ugyanis az állami építkezések leálltak, anyagi források hiányában megfeneklettek. Az 1915. évi XV. törvénycikk az 1915–16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról című törvényben rögzítették, hogy a tárcavezető az új állami építkezések megsegítésére a pénzügyminiszter által 50 000 000 korona erejéig engedélyezett és folyósított új törlesztéses kölcsönök alapján kibocsátandó záloglevelekből 20 000 000 korona értékű záloglevelet az államkincstár részére átvehessen.⁴⁰ Bár Teleszky munkájában megjegyezte, hogy záloglevelek kibocsátására és az államkincstár részére való átengedésére mégsem került sor.⁴¹ Az épület viszont 1916. május 1-jére már állt, pontosabban a főfal és nagyrészt a tetőtartó szerkezet elkészült, noha költözésre, birtokbavételre nem volt alkalmas.

Az infláció okozta pénzromlásra és az azzal összefüggő vállalkozókat, kivitelezőket illető felárakra jó példa Csánki 1916. október közepén írott levele. „A legutóbbi orsz. levéltári építési bizottsági ülésen csak a vállalkozók apró ügyeivel, különösen pedig a háborús drágaságból kifolyólag kért ún. feláraik ügyével foglalkoztunk. Sajnos a háború miatt legalább 700 000 koronával drágább lesz az építkezés, mint a

³⁸ Döry: i. m. 414.; Lakos: i. m. 179–180.

³⁹ M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Szent Korona Országainak az 1914/15. költségvetési évre vonatkozó állami zárszámadásról, valamint az államháztartás vitele, az államvagyon és állami adósságok kezelése körül az 1914/15. költségvetési évben szerzett tapasztalatairól. Budapest, 1916. Belügyministerium 22–23.

⁴⁰ 1915. évi XV. törvénycikk az 1915–16. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról V. paragrafus.

⁴¹ Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt*. Budapest, 1927, 339.

megkötött szerződések alapján előirányoztuk. Szerencsére ezen előirányzat szerint 505 000 korona megtakarításunk volt, s így, legalább egyelőre, csak mintegy 200 000 korona túlkiadással állunk szemben”.⁴² A sort tovább folytatva Pecz egy konkrét eset nyomán hívta fel a belügyminiszter figyelmét az ÉB-n keresztül a Walla József Cementárugyár Rt. többletköltség-igényének kiegyenlítésére. Walla még 1913 szeptemberében nyert az OL-hez nyilvános pályázaton műkőmunkát 10 415,10 korona értékben, aminek ára az 1916. évi munkálatok során keletkezett számlákkal igazolva közel 50%-kal emelkedett meg, így 4 810,29 korona „felfizetés” engedélyezését kérte a főépítész a minisztertől.⁴³ Ez egy kiragadott példa a vállalkozók többletköltség-kifizetésére; számos ilyen kérvényt, igényt találhatunk az építéssel kapcsolatos BM-iratok között. A zárszámadás szerint 1916–1917 között az OL palotájának befejezésére 646 751,35 koronát költöttek, míg 1917–1918-ban már közel a dupláját, 1 141 322,58 koronát írtak jóvá.⁴⁴

Az ÉB 1917. április 21-én is ülésezett. Pecz beszámolója szerint a torony 15 méteres magasságban ekkor már állt, s a következő ütemben még 15 métert fognak hozzáépíteni talán az elkövetkező két hónapban.⁴⁵ Ugyanakkor az építkezés 1917 végére szinte leállt. Az ekkor befejezetlen épületet a Honvédelmi Minisztérium (a továbbiakban HM) nyomására a kormány átadta a tárca felmentési osztályának elhelyezésére (300 fő). A harmadik Wekerle-kormány 1918. január 11-én tartott Minisztertanácsán a még pár napig hivatalban lévő Ugron Gábor⁴⁶ belügyminiszter a HM igénye ellen nem emelt kifogást, viszont kérte, „*hogy tekintettel a munkák elvégzésére vonatkozólag a vállalkozókkal fennálló szerződésekre, a részletek a vezetése alatt álló minisztériummal egyetértőleg állapítassanak meg*”.⁴⁷ Ezzel együtt ígéretet kapott a BM Szurmay Sándor báró honvédelmi minisztertől arra vonatkozólag, hogy mivel az épület teljes kivitelezése még várat magára, úgy azt katonai segítséggel befejezik.⁴⁸ Az OL építésére a zárszámadások

⁴² Csánki Dezső levele Thallóczy Lajoshoz. Budapest, 1916. október 16. In: Reisz T. Csaba (szerk.): „Kedves Lajosom!” 187.

⁴³ HU-MNL-OL-K 148 31394/1917 BM. Pecz Samu jelentése az ÉB-hez. Budapest, 1917. május hó.

⁴⁴ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1916/17. és 1917/18. számadási években, valamint az 1918. évi július hó 1-től 1918. évi október hó 31-ig terjedő időszakban utalványozott kiadásairól és előírt bevételeiről szerkesztett kimutatáshoz. Budapest, 1924. Belügyministerium II. 7.

⁴⁵ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1917. április 21.

⁴⁶ Anka László – Mátyás Zoltán: *Rendszerváltások szemtanúja. Ifjabb Ugron Gábor élete*. Budapest, 2020, 36–37.

⁴⁷ HU-MNL-OL-K 27 1918. január 11. 24. pont Az Országos Levéltár új épületének igénybevétele a minisztérium egyes osztályai számára (HM).

⁴⁸ HU-MNL-OL-K 148 591/1918 BM. Szurmay Sándor levele Ugron Gáborhoz. Budapest, 1918. január 18.

szerint 1918. július 1-jétől október 31-ig 545 569,72 korona,⁴⁹ 1918. november 1-je és 1919. március 20. között 566 877,39 korona, míg 1919. március 21-től 1919. augusztus 6-ig 161 755,12 korona költség került elszámolásra.⁵⁰ A pénzromlás mértéke itt is nyomon követhető.

Az épület kálváriája tovább folytatódik

Végül a levéltár épületének befejezése nemhogy felgyorsult volna, hanem abba további hivatalok, minisztériumok és lakók költöztek be. A BM 1919. március 4-én „felszólította” a HM-et, hogy május 15-ig ürítse ki az épületet, a Tanácsköztársaság alatt a Népbiztosság a BM átíratára május 21-én válaszolt, és hajlandók voltak bizonyos engedményekre.⁵¹ De az épület levéltár részére történő átadásának kérdése még évekig nem rendeződött.

Arra, hogy mennyire „kihasználta” a be nem fejezett épület, kiváló példa Rákosi Sándor BM-számtanácsos – aki egyúttal az épület gondnoka is volt – 1920. május 10-i felmérése, amely szerint az épületben csaknem az összes minisztériumnak – belügy, honvédelmi, külügy, fölművelésügyi, kereskedelemügyi – osztálya, raktára, irata vagy alkalmazottja volt elhelyezve.⁵² Ugyanakkor a kivitelezési munkálatok sem álltak meg teljesen, mivel a Tanácsköztársaságot és a trianoni békeszerződést követően a zárszámadás szerint a levéltár épületére továbbra is folyamatban lévő állami épületek beruházási projekt keretében 1919. augusztus 7-től 1920. június 30-ig 463 814,09 koronát használtak fel.⁵³

Hegedüs Lóránt pénzügyminiszter az 1921–1922. évre vonatkozó büdzsé összeállításakor megküldte az irányelveket a BM-hez a tárca költségvetésének előkészítéséhez. Ezek alapján a BM nem sok jóra számíthatott az OL palota befejező munkálatainak finanszírozása tekintetében. *„A legnagyobb takarékoságot kell kérnem a már folyamatban lévő intézkedések költségeinek és a már elhatározott programok fokozatos megvalósítására szükséges kiadásoknak az előirányzatánál is. Tisztelettel megjegyzem, hogy az előirányzatok beérkezése után magam szándékozom a költség-*

⁴⁹ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1918. évi november hó 1.-től 1919. évi március hó 20.-ig és 1919. évi március hó 21.-től 1919. évi augusztus 6.-ig terjedő időszakokban utalványozott kiadásairól és előírt bevételeiről szerkesztett kimutatáshoz. Budapest, 1923. Belügyministerium II. 7.

⁵⁰ U. o. Belügyministerium 7.

⁵¹ Borsá: i. m. 33.

⁵² HU-MNL-OL-K 148 3115/1920 BM. Kimutatás az új Országos Levéltár épületében elhelyezett összes hivatalokról és ügyosztályokról az általuk elfoglalva tartott helyiségek számának megjelölésével. Budapest, 1920. május 10. Készítette Rákosi Sándor belügyminisztériumi számtanácsos.

⁵³ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1919. évi augusztus hó 7-től 1920. évi június hó 30-ig terjedő időszakban utalványozott kiadásairól és előírt bevételeiről szerkesztett kimutatáshoz. Budapest, 1924. Belügyministerium II. 6.

vetési előirányzat minden tételét legbehatóbb és legszigorúbb megvizsgálás alá venni és könnyelmű, vagy túltengő gazdálkodásra való törekvések érvényesülését nem fogom megengedni” – írta Hegedüs, nyomást gyakorolva Ferdinandy Gyula belügyminiszterre.⁵⁴

Egyébiránt a befejezetlen épület nagy károkat szenvedett el a különféle hivatalok és magánszemélyek beköltözése és működése során. Problémákat okozott a válaszfalak beépítése, a födémek áttörése a szennyvíz elvezetéséhez, valamint az ablakokon kivezetett kémények füstje, koromja, amely lerakódott a kőfaragásokon, a homlokzaton. Pecz levélben tájékoztatta az épület állapotáról Ferdinandy belügyminisztert, és felhívta az általános katonahiány miatti üres kaszárnyákra a figyelmet, ahová átköltözhetne az OL palotájában ideiglenesen elhelyezett minisztériumi részleg. Az építész szólt azokról a munkálatokról, amelyek az épület befejezéséhez szükségesek: „Nem készülhettek el azonban az épület belsejének legfontosabb részei, t. i. a raktári vasállványok legnagyobb részei, valamint a belső felszerelés, festés, falburkolatok, a toronybeli víztartó, szivattyú és tűzoltó berendezés, továbbá a telek rendezése, az udvarok bekerítése, stb”.⁵⁵ Az építész levelében kitért az épülettel kapcsolatos költségvetésre, illetve annak az infláció okozta változásaira. Pecz rögzítette, hogy eredetileg az épület 3 200 000 koronába került volna, ehhez képest már az akkori félkész állapotban 7 000 000 koronába került. Ha az építkezés az átirat keletkezésének időpontjában valósult volna meg, úgy az 250 000 000 koronába kerülne, s ehhez jönne még a karbantartás összege, amely az építési költség 5%-át jelentette, vagyis 12 500 000 korona kiadást. Pecz számításai szerint 9–10 millió koronából az eredeti állapotot visszaállító, valamint a befejező munka finanszírozható, amelyre megközelítőleg 8–10 hónapra van szükség. Az eredeti költségvetés már a nagy inflációs áremelkedést megelőzően is kevésnek bizonyult, az elszabadult pénzromlás pedig az egekbe röpitette az árakat.

A levéltár épületének ügye egészen magas körökig eljutott, ugyanis a méltatlan helyzet feloldására maga a miniszterelnök, Bethlen István gróf járt közben az érintett minisztériumoknál, és szorgalmazta az épület kiürítését, valamint átadását az OL számára.⁵⁶ Ezen előzményeket követően a BM felszólította a honvédelmi és kereskedelemügyi tárcákat az épület elhagyására.⁵⁷

Az OL új épületének ügyét Ráday Gedeon belügyminiszter kérésére tárgyalták az 1921 júniusában tartott Minisztertanácson, amely hozzájárult az épület befejezésére

⁵⁴ HU-MNL-OL-K 148 ad. 455/1922 BM. Hegedüs Sándor levele Ferdinandy Gyulához. Budapest, 1921. január 17.

⁵⁵ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. Pecz Samu levele a belügyminiszterhez. Budapest, 1921. február 21.

⁵⁶ Borsá: i. m. 34.

⁵⁷ HU-MNL-OL-K 148 3387/1921 BM. Ráday Gedeon levele a honvédelmi- és kereskedelemügyi miniszterekhez. Budapest, 1921. május 25. [Tervezet az előadóívben.]

szánt 65 297 korona nagyságú póthitel folyósításához.⁵⁸ Sőt azt is előirányozta a miniszter, hogy ezt a hiteltúllépést később utalványozásként engedélyezzék. Ugyanitt a tárcavezető szólt arról is, hogy a hiteltúllépést Hegedüs pénzügyminiszter engedélyezte. Egy héttel később újabb Minisztertanácsot tartottak, amelyen a helyzetet sokkal súlyosabbnak ítélték meg, mint korábban. Az 1918 januárja és 1921 tavasza között elszenvedett károk megszüntetésére, valamint az épülettel kapcsolatos munkálatok befejezésére Pecz Samu számításai alapján 10 000 000 koronára lett volna szükség. A miniszterek elismerték ennek az igénynek a jogosságát, azonban az ország súlyos gazdasági helyzetére való tekintettel Hegedüs miniszter csak 3 000 000 korona költséget engedélyezett a helyreállításra és 400 000 koronát a költözésre.⁵⁹ Ráadásul a megvalósítást nehezítette az a körülmény is, hogy 1918-ig visszamenőleg a költségvetést terhelte még 3 500 000 korona értékű ki nem egyenlített tartozás különböző típusú munkálatok után.

Hosszú időt követően (1919. január 25.) az ÉB ismét ülésezett 1921. június 25-én, amelyen az akkor már nyugalmazott dr. Némethy Károly államtitkár elnökölt. A bizottság tagjai egyöntetűen érzékelték azt a tényt, hogy a kormányzat által jóváhagyott 3 000 000 korona nem fedezi az előttük álló feladatok költségeit.⁶⁰ Ugyanakkor még a HM felmentési osztályának, a Hadtörténeti Levéltárnak, és bizonyos minisztériumi osztályoknak, továbbá nem utolsósorban a civil lakosságnak is ki kell költöznie az OL épületéből, sőt az általuk használt helyiségeket helyre kellene állítaniuk, és nem volt tisztázott az sem, hogy az ezekkel járó kiadásokat, plusz költségeket ki fedezi.

Az 1921–1922-re vonatkozó költségvetésben pedig világosan látszik, hogy Hegedüs az OL befejezésére 3 000 000 koronát szánt,⁶¹ sőt annak részletes indoklásában a következőt olvashatjuk: „Az Orsz. levéltár új hivatali épületének építési munkálatai befejezés előtt állnak. Az építési költség 6 500 000⁶² K, melyből eddig 3 833 300 K kiutalványoztatott, a még felülvizsgálat alatt álló és érvényesítendő végszámlák összege 2 666 700 K-t tesz ki, ezenkívül a felvonók motorvezetékének elkészítésére 150 000 K, a tervező és művezető építész tiszteletdíjára 160 000 K, végül az épület karbantartási és a felülvizsgálati munkákra 170 000 K szükséges. Az említett költségek fedezésére irányoztatott elő a fenti összeg.”⁶³ Ugyanakkor a belügyminisz-

⁵⁸ HU-MNL-OL-K 27 1921. június 3. 4. napirendi pont.

⁵⁹ HU-MNL-OL-K 27 1921. június 10. 10. napirendi pont.

⁶⁰ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1921. július 25.

⁶¹ A Magyar Állam költségvetése az 1921/1922. számadási évre. Budapest, 1921. Belügyminisztérium 8.

⁶² A költségvetésben ez a szám szerepel, amely vélhetően elírás.

⁶³ A Magyar Állam költségvetése az 1921/1922. számadási évre. Budapest, 1921. Belügyminisztérium, Indoklás. 50.

ter az 1921–1922. évi költségvetésben a rendkívüli kiadások rovatban az OL új épületének befejezési munkálataira összesen 3 834 315 koronát szánt.⁶⁴

A felhasznált összegek tekintetében két adattal rendelkezünk: az 1920–1921. évre vonatkozó zárszámadás szerint 177 103,96 koronát számoltak el,⁶⁵ ugyanakkor a 1921–1922. évekre 4 381 263,97 koronát tettek ki a költségek.⁶⁶

A Minisztertanácson és az ÉB ülésén elhangzottakkal összhangban Ráday a 3 000 000 koronát, mint a BM által kért rendkívüli beruházási összeget azonnal fel kívánta használni, azonban a PM közölte a belügyminiszterrel, hogy a teljes keretet nem tudja rendelkezésére bocsátani, azt csak részletekben kaphatja meg.⁶⁷ Sőt a PM jelezte azt is, hogy a bontással járó költségeket a HM-nek kell vállalnia.

Az eredeti tervtől eltérő beltéri beépítések bontási munkálatai az 1921. július 5-én tartott ÉB-jegyzőkönyv szerint megindultak. A HM a bontási teendők fedezésére 364 000 koronát szánt, ugyanakkor az nem derült ki, valójában ezen összeg fedezi-e a költségeket.⁶⁸ Némethy pontosan rögzíteni kívánta azokat a feladatokat, amelyeket a katonaságnak el kell végeznie.

A PM által biztosított 3 000 000 korona időközben elfogyhatott, illetve az addig ki nem fizetett tartozások kiegyenlítése emésztette fel azt. Ezért a BM újabb összeg lehívását sürgette. Ennek nyomatékosítására a BM egy minisztertanácsi előterjesztés-tervezetet is előkészített, amelyben részletezi azt, hogy a 3 000 000 korona már az épület átépítésére és a korábbi tartozások kifizetésére sem elegendő, így a költségvetésen felül még 956 000 korona póthitel folyósításának engedélyezését kérte a PM-től.⁶⁹ Sőt a tárca a minisztertanácsi előterjesztés-tervezetet is megküldte a PM számára jóváhagyás végett. A szigorú és elutasító válasz nem is késlekedett: *„az új levéltári épület költségeire a 3 000 000 K-án felül a 1921/22. számadási évben további összegeket semmi esetre sem fogok Nagyméltóságodnak rendelkezésére bocsátani, ma is teljes egészében fenn kell tartanom, mert további pénzüsszegek fedezéséről gondoskodni nem áll módomban”*.⁷⁰ Tehát a minisztertanácsi előterjesztéshez sem járult hozzá a PM, vagyis a kormány nem tárgyalta erről.

⁶⁴ A Magyar Állam költségvetése az 1921/1922. számadási évre. Budapest, 1921. Indoklás a M. Kir. Belügyminisztérium 1921/22. évi költségvetéséhez 8.

⁶⁵ M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1920/21. számadási évben utalványozott kiadásairól és előírt bevételeiről szerkesztett kimutatáshoz. [h. n.; d. n.] Kimutatás 153.

⁶⁶ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1921/22. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1921/22. évben szerzett tapasztalatairól. [h. n.; d. n.] 294.

⁶⁷ HU-MNL-OL-K 148 5761/1921 BM. A PM levele Ráday Gedeonhoz. Budapest, 1921. július 12.

⁶⁸ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1921. július 25.

⁶⁹ HU-MNL-OL-K 148 5262/1921 BM. Előterjesztés a Minisztertanácshoz! [Tervezet. Dátum nélkül.]

⁷⁰ HU-MNL-OL-K 148 7109/1921 BM. Vértessy Sándor levele Ráday Gedeonhoz. Budapest, 1921. szeptember 30.

Klebelsberg Kuno, az OL épületének patrónusa

A fentebb említettek miatt és egyéb más okokból újabb ÉB-ülést szerveztek, amelyet 1921. november 12-én tartottak meg, és ezen első alkalommal vett részt Klebelsberg Kuno, későbbi belügyminiszter. Klebelsberg ekkor a Magyar Történeti Társulat elnöki tisztségét is betöltötte (1913–1932). Súlyos problémát jelentett az OL iratainak elhelyezését tekintve a Hadtörténeti Levéltár és egyéb lakók által elfoglalt termek kérdése, ugyanis a földszinti és első emeleti raktárhelyiségek nem voltak elegendők azok tárolására. Fontos megállapításként hangzott el, hogy az építkezés költségeit továbbra is addig ki nem egyenlített tartozások terhelik, amelyek még 1918 előtt gyűltek össze 3 150 000 korona értékben. Klebelsberg indítványozta, hogy a következő évi költségvetés terhére is köthessenek megrendeléseket, a további munkálatokat pedig 3 költségvetési évre ütemezzenek át. Az ÉB-n megállapodtak abban, hogy 1921–1922-re az OL épületének befejezésére további 3 000 000 koronát terveznek, továbbá az állam a korábbi tartozások kiegyenlítésére 3 150 000 korona összeget különítsen el.⁷¹ Végezetül döntés született, hogy az ÉB felkéri a BM-et arra, hogy 6 millió korona összegre vonatkozóan a Minisztertanácstól a szükséges hozzájárulást megkérje.

Klebelsberg belügyminiszterré történt kinevezését követően – 1921. december 3. – első intézkedései az OL palotájának befejezésére irányultak. Az új miniszter elérte Kállay Tibor új pénzügyminiszternél, hogy revideálja a PM korábbi állásfoglalását: *„kivételesen hozzájárulok ahhoz, hogy az Országos Levéltár új épületének befejezési munkálataira az 1921/22. számadási évre előirányzott 3 000 000 K teljes felhasználtassék és az 1918. évben, valamint ezt megelőzőleg végzett munkák után esedékessé vált 3 150 000 K kifizetessék s az ehhez szükséges 3 150 000 K túlkidáshoz a minisztertanács hozzájárulása kieszközöltessék”*.⁷² Ugyanakkor az új épület rendeltetészerű használatához szükséges további 2 350 000 korona hitelhez szintén a költségvetési év terhére nem járult hozzá.

A támogatásnak köszönhetően a belügyi tárca el is készítette a minisztertanácsi tervezetet, amelyben 3 000 000 és a 3 150 000 korona összeg mellett 5 350 000 koronát kérnek a 1922–1923. évi költségvetésből az épület befejezési munkálataira.⁷³ Minden valószínűséggel a kormány 1921. december 23-án Minisztertanácsot tartott – legalábbis ez derül ki Klebelsberg átiratából –, ahol elfogadták az 1921–1922. évi költségvetés terhére jóváhagyott 3 000 000 koronán felüli 5 350 000 koro-

⁷¹ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1921. november 12.

⁷² HU-MNL-OL-K 148 9406/1921 BM. A PM levele Klebelsberg Kunóhoz. Budapest, 1921. december 21.

⁷³ HU-MNL-OL-K 148 9406/1921 BM. Előterjesztés a Minisztertanácshoz. Budapest, 1921. december 23. [Tervezet.]

na összegű keretet az épület befejezésére, ezen felül az 1918 előtti tartozások ki-egyenlítésére 3 150 000 korona összegű póthitelt engedélyeztek.⁷⁴

Immár Klebelsberg belügyminiszteri hivatali ideje alatt, 1922. január 24-én tartotta meg az ÉB a következő ülését. Némethy szolt az épület befejezését biztosító, a Minisztertanács által már jóváhagyott hitelösszegekről, és összeállították a keretből finanszírozható munkálatok listáját is.⁷⁵

A felgyorsuló pénzromlás azonban tovább nehezítette az épület befejezésére irányuló törekvéseket. Pecz felhívta Klebelsberg figyelmét egyéb kivitelezési nehézségekre is. Ilyen volt például az öt raktár speciális drótüvegből elkészítendő félemeleti járdáinak kialakítása kapcsán felmerült forráshiány: a munkálatokra elkülönített 3 600 000 korona keret nem lesz elegendő a feladat végrehajtására.⁷⁶ A vállalkozók a kivitelezés megkezdése előtt előleget kértek, amelyet a minisztérium nem tudott kifizetni. A vállalkozók közül egy cég olyan megoldási javaslattal élt, hogy a Magyar Általános Hitelbanknál kapjon hitelkeretet nyersanyagbeszerzésre, azonban ehhez a BM és a PM kezességére volt szükség. Pecz a soron következő ÉB-ülés előtt döntést várt Klebelsbergtól.

Az 1918 januárját követő, sokszor szakszerűtlen belső átépítések nyomán jelentkezett problémák jelentős anyagi kárt okoztak az öt emelet raktárhelyiségeinek födemeiben – derül ki az ÉB 1922. április 8-án tartott jegyzőkönyvéből. A födémek drótüveg pótlásához, kijavításához Nagy Károly előadta, hogy a legolcsóbb megoldást a xilolit-padlóval történő borítás jelentené, ami a költségvetést 2 184 000 koronával terhelné meg.⁷⁷ Ezt a megoldást a bizottság elfogadta. Csánki főigazgató pedig öt pontos intézkedési tervet dolgozott ki az épület lakóinak és a Hadtörténeti Levéltárnak a kiköltöztetésével kapcsolatban.

Időközben az OL palotából a kiköltözés megkezdődött, 1922. április 29-én az alagsor, június 19-én pedig a földszint szabadult fel, és átadták azt a BM illetékes osztályának.⁷⁸ A HM tájékoztatása szerint a lakók nagy része is kiköltözött. Az épület azonban teljes egészében még mindig nem került átadásra az OL részére.

Az építész, Pecz Samu nem élhette meg művének teljes befejezését, ugyanis hosszan tartó betegség következtében 1922. szeptember 1-jén elhunyt.⁷⁹ Pecz halá-

⁷⁴ HU-MNL-OL-K 148 9444/1921 BM. Klebelsberg Kuno levele Németh Károlyhoz. Budapest, 1921. december 24. [Tervezet az előadóívben.]

⁷⁵ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1922. január 24.

⁷⁶ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. Pecz Samu levele Klebelsberg Kunóhoz. Budapest, 1922. március 31.

⁷⁷ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1922. április 8.

⁷⁸ HU-MNL-OL-K 148 5285/1922 BM. A HM levele Rakovszky Ivánhoz. Budapest, 1922. július 25.

⁷⁹ Gy. Balogh – Róka: i. m. 23.; Reisz T. Csaba: Száz évvel ezelőtt hunyt el Pecz Samu műépítész, az Országos Levéltár tervezője. MNL OL, A hét dokumentuma, 2022. szeptember 1. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/szaz_evvel_ezelott_hunyt_el_pecz_samu_muepitesz_az_orzagos_leveltar_tervezoje (utolsó letöltés ideje: 2023. március 30.).

lát követően segédje, Nagy Károly vette át az építkezés vezetését, az erre vonatkozó miniszteri megbízást 1922-ben meg is kapta.⁸⁰

Az építészeti munkálatok befejezéséhez és az épület rendeltetés szerinti működésének megkezdéséhez nagyban hozzájárult, hogy Klebelsberget 1922. június 16-án Horthy Miklós kormányzó vallás- és közoktatásügyi miniszterré nevezte ki,⁸¹ a levéltárügy pedig az 1922: XVII. tc. értelmében a BM-től a VKM hatáskörébe került.⁸²

Az új miniszter kezdeményezésére 1922. szeptember 1-jén létrejött egy szervezet, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem, amelynek kötelékébe beletartoztak a nagy nemzeti közgyűjtemények, mint a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Szépművészeti Múzeum, az Országos Iparművészeti Múzeum és nem utolsósorban az OL. Ezen szervezet a párhuzamos irányítás megszüntetésére és a centrális irányítás megszervezésére koncentrált. A beszerzések racionalizálása végett egyesítette ezen intézmények gazdasági hivatalait és minden intézményt tudományos szervezetként határozott meg.⁸³ Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem legfontosabb ügyekben döntő Tanácsának első teljes ülésére 1922. november 16-án került sor, amellyel megkezdte gyakorlati munkáját, és a magyar tudománypolitika egyik legfontosabb fórumává vált.

Klebelsberg az 1922. november 10-én tartott Minisztertanácson jelezte, hogy az 1921–1922-es számadási évben 1 772 649,27 korona hitelmaradvány került megállapításra, azonban ez csak látszólagos, mivel az építéssel kapcsolatos számlák kiegyenlítésre várnak.⁸⁴ A tárcavezető arra kérte a Minisztertanácsot, hogy a hitelmaradványt az Országos Magyar Gyűjteményegyetem költségvetési cím keretében az 1922–1923 költségvetési évben felhasználhassa, illetve az épület fűtési céljaira póthitelt biztosítson a költségvetés, mivel az arra felhasználható keretet már kimerítette.

Az 1922–1923. költségvetési év tervezésénél a BM-mel kapcsolatban a következő olvasható az OL-re vonatkozóan: *„Emellett az Országos Levéltárnak a Bécsi kapu téren levő új épületébe történt átköltözésével kapcsolatosan az egész épület rendeltetésének átadandó s e végből a belügyminisztériumnak még ott elhelyezett kívándorlási osztálya ugyancsak kiköltöztetendő lesz. A bérházakban s az Országos Levéltár új épületében lévő osztályok és hivatalok azonban a minisztériumnak amúgy is túlszűfolt helyiségeiben el nem helyezhetők, az Országos Levéltár régi épületében felszabaduló s eddig nagyrészt raktárakul szolgált helyiségek pedig irodai*

⁸⁰ Borsa: i. m. 35.

⁸¹ Ujváry Gábor: *„Egy európai formátumú államférfi” Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs, 2014, 105.

⁸² Lakos: i. m. 191.

⁸³ Ujváry: i. m. 105.

⁸⁴ HU-MNL-OL-K 27 1922. november 10. 35. napirendi pont.

célokra vagy egyáltalában nem, vagy csak nagyarányú s új építkezés jellegével bíró átalakítások után volnának felhasználhatók”.⁸⁵

Az 1922–1923. évi zárszámadás szerint „Az Orsz. Levéltárnak s az új épületbe leendő átköltözési munkálataira 1 000 000 K, az új épület befejezési munkálataira 28 438 800 K, tudományos munkásságra 500 000 K” került elszámolásra.⁸⁶

A korona inflációja közben folytatódott, a pénznem vásárlóértéke tovább gyengült, az árak és a munkabérek rohamosan emelkedtek. Klebelsberg az 1923. április 13-án tartott Minisztertanácson láttatta az ezzel összefüggő problémákat. Az 1922–1923-as költségvetésben az OL 29 938 800 korona előirányzattal rendelkezett, amelyből 28 483 800 koronát az épület befejezési munkálataira szántak. Pecz halálát követően az építkezést vezető Nagy Károly számításai szerint ahhoz, hogy tisztességesen befejezhessék az épületet, 100 000 000 koronára lett volna szükség.⁸⁷ Ugyanakkor a fokozódó infláció miatt új kalkuláció született, amelyet a takarékoság vezérelt, és csakis a legszükségesebb feladatok kivitelezésére Nagy 44 580 840 koronára maximalizálta a költségvetési hozzájárulás mértékét. Végül hosszas egyeztetést követően és miniszteri közbenjárásra előirányzat nélküli átmeneti kiadásként 40 000 000 koronát engedélyeztek a munkálatok befejezésére.

Hosszas hányattatás és kálvária után 1923. szeptember közepén a személyzet átköltözésével fejeződött be az épület „részleges” birtokbavétele – írta Lakos János.⁸⁸ Ugyanakkor ez nem jelentette az épület belső munkálatainak befejezését és ehhez további erőfeszítések és anyagi ráfordítások váltak szükségessé.

Az elszabadult infláció nem kímélte a költségeket, így Klebelsberg az 1923. november 30-án tartott Minisztertanácson jelezte, hogy az 1923 közepén elkészült költségvetés és – az 1923. júniusi árakat figyelembe véve – 222 058 800 korona összeget kapott az OL a befejezési munkákra. Időközben 325 528 000 korona a már megrendelt és ki nem fizetett munkák díja, valamint a legszükségesebb munkákra 201 400 000 korona, így összesen 526 928 000 korona költség keletkezett, amelyet a Minisztertanács jóváhagyott.⁸⁹ Sőt a Hadtörténeti Levéltár kiköltözését követő helyreállítási munkálatokat – ugyanis a levéltár kiürítésekor mindent magukkal vittek, amit ők építettek be – szintén az OL-nak kellett finanszíroznia.

A belső munkálatok a következő években is tovább folytatódtak. Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem és annak Tanácsa „az Országos Levéltárnak az új

⁸⁵ A Magyar Állam költségvetése az 1923/1924. számadási évre. Budapest, 1924. Indoklás a Belügy-minisztérium 1923–24. évi költségvetéséhez 37.

⁸⁶ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1922/23. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1922/23. évben szerzett tapasztalatairól. [h. n.; d. n.] 280.

⁸⁷ HU-MNL-OL-K 27 1923. április 13. 41. napirendi pont.

⁸⁸ Lakos: i. m. 198.

⁸⁹ HU-MNL-OL-K 27 1932. november 30. 32. napirendi pont.

épületbe történő átköltözési munkálataira 25 000 000 K, az új épület befejezési munkálataira 748 987 000 K” – számolt el az 1923–1924. évi zárszámadás szerint.⁹⁰ Az 1924–1925-ös költségvetési évben azonban a költözésre és az épület befejezésére összesen 5 400 koronát számoltak el.⁹¹

Összegzés

Amikor a levéltár palotája teljes pompájában elkészült, díszes épülettömbje kimagaslott a Várhegy egyik szegletében és szemet gyönyörködtető látványt nyújtott az azt megcsodálók számára. A korabeli kisebb épületek között állt a Bécsi kapu téren az impozáns, Pecz Samu építészre jellemző stílusjegyeket magán viselő építmény. Amennyire reprezentatív ez az épület, ugyanolyan nagyságú összeget kellett ráfordítani a teljes megvalósítás során. A tervtől a teljes kivitelezésig és az épület rendeltetészerű működésének megkezdéséig rengeteg hátráltató tényező késleltette az eredeti elképzelés megvalósulását: a tervek és a költségek módosulása, a nagy háború, a trianoni trauma, a nyersanyag- és munkaerőhiány, az infláció elszabadulása, stb. A háborúval összefüggésben az épület más célokra történő igénybevétele, a beköltözők pillanatnyi szükségleteinek megfelelő belső átalakítása ugyancsak sokat rontott a helyzeten. Az épület befejezésére és levéltári működésre alkalmassá tétele érdekében tett erőfeszítések csak nagy nehézségek legyőzése árán értek célt. Beszédes az, hogy az épület eredeti költségei 3 200 000 koronát tettek ki még 1911-ben, míg 1923–1924-es költségvetési évben az épület belső munkálatainak befejezésére már 748 987 000 koronát számoltak el.

Az épületnek számos patrónusa volt, megemlítve közülük a legfontosabbakat: Horváth Emil és Némethy Károly államtitkárok, Pecz Samu tervező-építész és a halála után a munkáját folytató Nagy Károly építész, Csánki Dezső és Döry Ferenc levéltárosok. Mindenki tette a dolgát a maga szintjén. Mégis közülük kiemelkedik Klebelsberg Kuno, belügy-, majd vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki tevékenységével, felelős művelődéspolitikusi hozzáállásával, elhivatottságával befejezte az OL új palotájának építkezését és kijelölte az intézmény helyét a legnagyobb nemzeti közgyűjtemények sorában.

⁹⁰ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1923/24. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1923/24. évben szerzett tapasztalatairól. [h. n.; d. n.] 200.

⁹¹ A M. Kir. Legfőbb Állami Számvevőszék jelentése a Magyar Államnak az 1924/25. évre vonatkozó zárszámadásáról, valamint az államháztartás vitele, az állami vagyon és az állami adósságok kezelése körül az 1924/25. évben szerzett tapasztalatairól. [h. n.; d. n.] 224.

1. számú táblázat

Az Országos Levéltár új épületének építési költségvetése, 1911–1925

Dátum	Megjegyzés	Összeg (koronában)
1911. május 10.	Eredeti költségvetés	3 200 000
1911. november 20.	A PM által átvállalt plusz három építési telek ára	500 000
Budapest, 1912. február 5.	PM döntés, hogy az építési költség a nem haladhatja meg a 3 000 000 koronát	3 000 000
1913. február 15.	Pecz Samu számításai a kivitelezésről	3 233 288,42
1914 első félév vége	hátralék	469 162,44
1915	hátralék	610 708
1916	Az eredeti tervekhez képest 700 000 K-val drágább az építkezés, viszont a megtakarításoknak köszönhetően 200 000 K a túlkiadás	200 000
1916–1917	zárszámadás	646 751,35
1917–1918	zárszámadás	1 141 322,58
1918. július 1-jétől október 31-ig	zárszámadás	545 569,72
1918. november 1-je és 1919. március 20. között	zárszámadás	566 877,39
1919. március 21-től 1919. augusztus 6-ig	zárszámadás	161 755,12
1919. augusztus 7-től 1920. június 30-ig	zárszámadás	463 814,09
1921. február 21.	Pecz Samu számításai szerint ekkora mértéket érne inflációs koronában az anyagi ráfordítás mértéke	250 000 000
1921 június 3.	Minisztertanácsi döntés az épület befejezésére szánt póthitel folyósításához	65 297
1921. június 10.	Az épület befejezésére szánt keret és a költözésre biztosított 400 000 a Minisztertanács döntés nyomán	3 000 000

A Magyar Országos Levéltár új épületének építési költségvetése, 1911–1923

Dátum	Megjegyzés	Összeg (koronában)
1921. június 10.	1918-tól felgyülemlett tartozás a ki nem egyenlített munkálatok után	3 500 000
1921. december 23.	Minisztertanácsi döntés és plusz az 1918 előtti tartozások kiegyenlítésére póthitel	3 000 000 + 5 350 000 + 3 150 000
1922. április 8.	ÉB döntés nyomán az öt emelet xilolit-padlóval történő borításnak költségei	2 184 000
1923. április 13.	Minisztertanács határozata alapján az 1922–1923-as költségvetésből OL épületének befejezésére szánt összeg	28 483 800
1923. április 13.	Nagy Károly építész számításai szerint az épület befejezéséhez szükséges költségkeret	44 580 840
1923. november 30.	Minisztertanácsi határozat az OL épületének befejezésére	526 928 000
1923–1924	zárszámadás	25 000 000 költözés 748 987 000 munkálatok
1924–1925	zárszámadás	5 400

**LEVÉLTÁRI „PALOTA”
MINT KÖZÉPÍTKEZÉSI PROJEKT 1913–14-BEN
A kivitelezők versenyztetése és szerződttetése
az Országos Levéltár építéséhez**

Az Országos Levéltár régóta szorgalmazott önálló épülete akkor került a megvalósíthatóság közelébe, amikor 1911 tavaszán a pénzügyminiszter által kordinált tárcaközi egyeztetések nyomán elfogadást nyert, hogy az új levéltári épület bekerül a következő évek kiemelt állami beruházásai közé. Mivel a hányatott sorsú központi levéltári iratok megfelelő, önálló épületben való elhelyezését halaszthatatlan, sürgető ügynek ismerték el, a levéltári épületet az élre sorolták, ami elfogadást nyert a Khuen-Héderváry-kormány 1911. május 10-i ülésén, ahol meghatározták a következő tíz évben állami költségvetési forrásból megépítendő középületek körét, beleértve minisztériumi épületeket, valamint a Központi Járásbíróság és a Közigazgatási Bíróság épületét.¹ Mindezt megerősítették az 1911. december 16-án tartott minisztertanácsi ülésen, ahol az építkezésekhez rendelt időkeretet is elfogadták. A levéltár megépítését a következő három évre, 1912–1914-re ütemezték, ami később túl optimista elképzelésnek bizonyult.²

A levéltári épület helyét a Bécsi kapu téren jelölték ki, az építtető a Magyar Államkincstár volt, az építkezéssel megbízott hatóság pedig a levéltár felettes szerve, a Belügyminisztérium. A következő év a tervek elkészítésének és többszöri módosításának jegyében telt el: a tervezéssel és az építésvezetéssel megbízott építész, Pecz Samu³ féltucat tervváltozatot készített, miközben többször is le kellett

¹ A levéltári épület korábbi terveivel és az építkezés előzményeivel kapcsolatban lásd Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei 1874–1974. *Levéltári Közlemények* 50. (1979) 27–32; Reisz T. Csaba: Adalék a Magyar Országos Levéltár központi épületének építéstörténetéhez. *Levéltári Szemle* 65. (2015) 4: 9–10.

² A minisztertanácsi ülésen, ahol elfogadást nyert, hogy a következő tíz évben összesen 40 millió koronát szán a kormány nyolc középület megépítésére, ezek között a következő sorrendet rögzítették: 1. Országos Levéltár 2. Központi Járásbíróság, 3. Igazságügyi Minisztérium, 4. Belügyminisztérium, 5. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, 6. Közigazgatási Bíróság, 7. Kereskedelmi Minisztérium, 8. Állami Nyomda. Minisztertanácsi jegyzőkönyv. HU-MNL-OL-K 27 1911. december 16. 33. napirendi pont.

³ Pecz Samu (1854–1922) építész, műegyetemi tanár, udvari tanácsos, tanulmányait követően előbb Schulek Frigyes mellett dolgozott, majd Hauszmann Alajos irodájában. Később számos kitűnő épületet tervezett, a fővárosban például a budapesti unitárius templomot, a Szilágyi Dezső téri református templomot, a városligeti fasori evangélikus gimnáziumot és templomot, a Műegyetem több épületét, a Fővám téri Központi Vásárcsarnokot, az Üllői úti tisztviselőházat és az Országos Levéltár Bécsi kapu téri épületét. Vidéki munkái is figyelemre méltóak: többek közt

faragnia a költségekből, mivel a Pénzügyminisztérium az építkezésre 3,2 millió koronás költségvetést hagyott jóvá, s azt meghaladó kiadást nem engedélyezett. 1912 decemberében dolgozta ki Pecz az épület részletes terveit, amit az építkezés előkészítésére és operatív irányítására létrehozott Építési Bizottság (továbbiakban ÉB) 1913 februárjában hagyott jóvá. Ezt követően a műszaki felülvizsgálattal megbízott Kereskedelmi Minisztérium szakértői megfogalmazták észrevételeiket, módosítási javasolataikat. Ezeket figyelembe véve Pecz Samu kis mértékben még változtatott a terven, majd elkészítette a részletes költségvetést a szükséges munkafajták pontos, részletekbe menő leírásával, s meghatározta az egyes munkanemek költségvetési előirányzatát. Az ÉB 1913. május 24-én elfogadta Pecz javaslatait, majd a végső tervezetet a bizottsági elnök, Horváth Emil felterjesztette a belügyminiszterhez jóváhagyásra.⁴

A versenyztetés előkészítése, pályázati eljárás

A középítkezésekre vonatkozó korabeli jogszabályoknak megfelelően a kivitelező cégeket, vállalkozókat versenyztetéssel, azaz pályázat útján választották ki, amit árlejtésnek, illetve versenytárgyalásnak neveztek. A századfordulóra kialakult gyakorlat szerint a közpénzből megvalósuló beszerzéseket, az állam nevében és javára történő szerződések, egyezmények megkötését fő szabályként nyilvános versenyztetésnek kellett megelőznie. Ezt tartalmazta az állami számvitelről szóló 1897. évi XX. törvénycikk, amely a hazai közbeszerzési jog történeti előzményének, illetve első jogforrásának tekinthető. A törvénycikk 38. §-a kimondta: *„Szerződésnek, egyezménynek az állam nevében való megkötése, vagy azokat pótló ajánlatok elfogadása, illetve szerződések vagy egyezmények jogerejével bíró jegyzőkönyvek megállapítása nyilvános verseny útján történik.”*⁵

A versenyztetéssel kapcsolatos részletesebb szabályokat, a pályázatok kiírásától a munkák odaítéléséig és a szerződéskötésig, a középítkezéseket és a közszállításokat felügyelő kereskedelemügyi miniszter által kiadott rendelkezések határozták meg, az 1907. évi 55 800. számú közszállítási szabályzat,⁶ amely kapcsolódott a hazai ipar fejlesztéséről szóló 1907. évi III. törvénycikkhez, továbbá a 28.735/1911.

a fiumei tengerészeti akadémia, a debreceni református főgimnázium, a beregszászi gimnázium, az ungvári reáliskola, illetve a nádasdladányi plébániatemplom tervei fűződnek a nevéhez.

⁴ Az Országos Levéltár Építési Bizottságának elnöke a műszakilag felülvizsgált országos levéltári részletes tervekre vonatkozó bizottsági javaslatot felterjeszti. Az 1913. május 24-i bizottsági ülés jegyzőkönyve. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4321/1913.

⁵ 1897. évi XX. törvénycikk az állami számvitelről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89700020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34> (utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 30.).

⁶ A kereskedelemügyi m. kir. minister által 1907. évi 55.800 szám alatt kiadott közszállítási szabályzat a hazai ipar fejlesztéséről szóló 1907: III. tc. 14. §-a és a Minisztertanácsnak 1907. évi július hó 3-án hozott határozata alapján. *Magyarországi rendeletek tára* 1907. I. kötet, 927–1024.

KM számú rendelettel kiadott, a középítkezési munkákra és azokkal kapcsolatos szállításokra vonatkozó általános és részletes feltételek.⁷ Közszállítás alatt tágabb értelemben olyan beszerzéseket értettek, amelyek az állami intézmények és az állami közlekedési vállalatok szükségleteit elégítették ki közpénzek felhasználásával, azaz mai fogalommal élve: a közbeszerzéseket. A fent említett 1907. évi iparpártoló törvény, amely önálló fejezetet szánt a közszállításoknak, e fogalom alá sorolta a magyar állam és a különböző közhatóságok, a megyei és városi törvényhatóságok, a községek, az általuk fenntartott intézmények, valamint a közforgalmat bonyolító hazai közlekedési vállalatok megrendeléseit.⁸

A kötelezően előírt pályázat célja a legelőnyösebb ajánlat kiválasztása volt, előre szabályozott és ellenőrizhető módon. Az árlejtésnek nevezett versenyztetéssel arra utaltak, hogy a minél alacsonyabb ár elérésére törekedtek, ugyanakkor az is kiemelt szempont volt, hogy a munkát az arra rátermett vállalkozó végezze el, nemcsak kedvező áron, hanem egyúttal jó minőségben is. Ezek az előírások éppúgy, mint a korabeli szakcikkek, egyértelműen arra utalnak, hogy a korszakban követendő mintaként tekintettek a fejlett nyugati pályázati kultúrára,⁹ ezért a pályázatok lebonyolításának tisztasága, a tisztességes versenyfeltételek megteremtése, a visszásságok, az esetleges visszaélések elkerülése, a közpénzek ésszerű felhasználása és a takarékoság fontos követelmény volt a középítkezéseknél, s ez a törekvés – mint az alábbiakban látni fogjuk – a levéltár építése során is érvényesült.

A 1907. évi szabályzat azt is előírta, hogy az állami építkezések esetén építési bizottságot kell felállítani, amely a pályázat koordinálásával is megbízható (az utóbbi viszont nem volt kötelező: erre a célra külön bizottságot is felállíthattak.). A Belügyminisztérium mint az építkezéssel megbízott szaktárca élt a lehetőséggel, s a Bécsi kapu téri építkezésen a kivitelezők pályázatának előkészítését, a kiírási feltételek, az eljárással és az ajánlatok értékelésével kapcsolatos javaslatok kidolgozását az ÉB-re bízta.

A pályázatoknak két alapvető formája volt: a nyilvános, illetve a zártkörű, más-képpen meghívásos. Mindkettőt alkalmazták a levéltár építésekor, de a nyilvános számított általánosnak, amire elvileg bárki jelentkezhetett, aki a feltételeknek megfelelt. Főként akkor rendeltek el zártkörű versenytárgyalást, ha azt megelőzően a nyilvános pályázatot a kiíró eredménytelennek minősítette. Ebben az esetben a második körben az első forduló néhány kiválasztott ajánlattevőjét hívták meg. A többlépcsős pályázat egyetlen esetben sem volt eleve eltervezett, arra mindig

⁷ A szabályzat nyomtatásban is megjelent: A középítkezési munkákra és azokkal kapcsolatos szállításokra vonatkozó feltételek. Kereskedelemügyi magyar kir. minister, Budapest, 1911.

⁸ Lásd a törvény második fejezetének bevezető paragrafusát: 1907. évi III. törvénycikk a hazai ipar fejlesztéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700003.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D36> (utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 30.).

⁹ Halkovics László: A közszállítás szerepe a magyar ipar fejlődésében. *Statisztikai Szemle*, 1998. 7–8. sz. 627.

csak az első forduló eredmény(telenség)ének ismeretében került sor. Ritkán fordult elő, hogy eleve, már az első körben meghívásos pályázat kiírását kezdeményezte az ÉB, ilyenkor a munka sajátos, speciális szaktudást igénylő jellegére hivatkozva egyfajta előzetes szűrőt alkalmaztak.

Pecz javaslatára az építkezés menetét, a munkafajták sorrendiségét figyelembe véve a munkákat két csoportra osztották: az első körbe a sorolták a munkafajták zömét, amikkel nem lehetett várni, és sürgősen ki kellett tűzni árlejtésre. Viszont néhány olyan munkanem pályáztatását, ami halasztható volt, későbbi időpontra tolták el, amiben szerepet játszott az adott évre vonatkozó költségvetési korlát. Pecz összesen 26 munkanemet határozott meg az előzetes tervben, s ebből 22 került az első (halaszthatatlan) pályázati körbe: 1. föld- és sziklamunka, 2. kőműves és bontási munka, 3. elhelyező munka, 4. vasbeton munka, 5. vasmunka, 6. ácsmunka, 7. cserepező munka, 8. bádogos munka, 9. kőfaragó munka (keménykőből), 10. kőfaragó munka (különbféle meghatározott kőnemekből), 11. műkö munka, 12. majolika munka, 13. aszfaltmunka, 14. kőburkolati munka, 15. parkettázási munka (Keményfapadozat), 16. asztalos, lakatos és mázoló munka, 17. üveges munka, 18. függöny munka, 19. ajtószámok és jelzőtáblák, 20. felvonó munka, 21. raktári vasablakok, 22. raktári vasállványok. A felsoroltak közül később az asztalos, a lakatos és a mázoló munkát még a pályázat meghirdetése előtt szétválasztották, s azokat külön pályáztatták meg, így 24-re bővült a munkafajták száma.

Mindössze négy munkanem került ebbe a második csoportba: 1. szobrász munkák; 2. úgynevezett „villamos munkák”, azaz a villanyvilágítás, villamos jelző- és telefonberendezés; 3. víz-gázvezeték és csatornázás; 4. központi fűtőberendezés. A bizottsági ülés arról is döntött, hogy minél hamarabb kiírják a pályázatot az építési munkálatok első csoportjára, amelybe a munkák többségét sorolták.

Az egyes munkanemekhez Pecz az előirányzatot is meghatározta, így alakult ki a részletes költségvetési terv. A legköltségesebb, százezer koronát meghaladó értékre taksált munkafajták a költségvetési tervben a következők voltak:

1. bontási munka, föld-, kőműves és elhelyezőmunka (azaz az összevont 1–3. munkafajta együtt): 696 504,10 K; 2. vasbeton munka: 581 482,40 K; 3. raktári vasállványok szállítása: 509 800,92 K; 4. kőfaragó munka keménykőből: 336 778 K; 5. kőfaragó munka különféle kőnemekből: 147 389 K; 6. központi fűtőberendezés: 110 000 K.

Voltak ehhez képest sokkal kisebb költségvetéssel kalkulált munkafajták is, közülük hét értéke húszezer korona alatt maradt, sőt kettő értéke még az ezer korona koronát sem érte el. Ezek a következők voltak, érték szerint csökkenő sorrendben: felvonók – 18 513 K, műkö munka – 14 087 K, cserepező munka – 13 773,30 K, parketta munka – 9 056,70 K, ácsmunka – 1 586,60 K, függönyök – 978,30 K, ajtószámok és jelzőtáblák szállítása – 868,50 K.

A pályáztatás első lépése, a „kiírási művelet” meghatározott kötelező elemei a következők voltak: 1. Felhívás közzététele hirdetmény útján. 2. Tájékoztató az építkezés helyéről, körülményeiről, a munka- és a szállítási feltételek leírása. 3.

Kitöltendő ajánlati mintaúrlap elkészítése és közzététele. Az ÉB felkérésére Pecz Samu készítette el az árlejtési hirdetményt és hozzá az ajánlati űrlapot. Ezeket a dokumentumokat a bizottság az 1913. május 24-i ülésén szintén elfogadta, majd a belügyminiszter június 15-én jóváhagyta. Érdekesség, hogy Pecz több mint egy hónappal ezután, 1913. július 18-án részesült először díjazásban, pedig akkor már sokéves tervező munka volt mögötte.¹⁰

Árlejtési hirdetmények

Az első árlejtési hirdetményt 1913. június 15-én közzé is tették, nyilvános formában. Megjelentették a hivatalos közlönyökben, a *Közszállítási Értesítőben*, a *Budapesti Közlönyben*, illetve olyan szakmai lapokban is, mint a *Vállalkozók Lapja*, az *Építők*, a *Vállalkozók Közlönye* és *Magyar Építők Lapja*, valamint a *Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye*. A hirdetmény bevezetője tudatta, hogy „a magyar királyi belügyminiszter úr által 4321/1913. eln. szám alatt engedélyezett, és Budapest székesfőváros I. kerületében a Bécsi kapu téren fekvő telken létesítendő Országos Levéltár kiépítéséhez” várnak ajánlatokat, felsorolva a megpályázható munkafajtákat.

A hirdetmény szerint az ajánlati űrlapok Pecz Samu műegyetemi irodájában vehetők át a sokszorosítási költségek (ívenként 1 korona) megtérítése mellett, ugyanott megtekinthetők a jóváhagyott tervek és az egyes munkanemekre vonatkozó feltételek.¹¹ Csak űrlapon lehetett pályázni, amelyen fel kellett tüntetni az ajánlat költségvetésének végösszegét számmal és betűvel. Az építési tervek áttanulmányozása fontos szempont volt, ezért az ajánlattevőknek aláírásukkal igazolniuk kellett, hogy a terveket megtekintették, és azokat – ha megbízást nyernek – magukra nézve kötelezőnek fogadják el.

Az ajánlati űrlapon további feltételek is szerepeltek. Mivel a korabeli jogszabályok előírták a hazai ipar pártolását, beleértve a hazai munkaerő és hazai gépek alkalmazását, illetve a hazai nyersanyagok beszerzését, a pályázóknak vállalniuk kellett, hogy a munkák során hazai, „és pedig elsősorban magyar honos” munkavezetőket és munkásokat alkalmaznak, az építkezéshez csak hazai termelőktől, iparosoktól, gyárosoktól származó anyagokat használnak fel. Nyilatkozniuk kellett az árlejtési hirdetmény tartalmának, valamint az 1911-ben kiadott általános és részletes feltételek megismeréséről. Az árlejtési hirdetményben rögzítették, hogy csak olyan hazai iparosok, vállalkozók jelentkezhetnek, akik „üzletük gyakorlására törvényes képesítéssel bírnak”, ennek hiányában az ajánlattevő „köteles már ajánlatában ily képesítéssel bíró megbízottat megnevezni és annak képesítését igazolni”. Egy jelentkező többféle munkára is tehetett ajánlatot, akár külön ajánlati lapokon, akár

¹⁰ Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei, 1874–1974. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 33.

¹¹ Árlejtési hirdetmény és ajánlati űrlap. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4321/1913.

úgy, hogy több munkára egyszerre, egy ajánlati lapon pályázott, ám ekkor is külön költségvetést kellett készíteni az egyes munkákra. Kikötés volt viszont, hogy a „föld-, szikla-, kőműves-, elhelyező- és bontó munka” csak együtt vállalható.

Mivel az ÉB a pályázat lejártát a felhívás megjelenésétől számítva hat hétben állapította meg, az árlejtési hirdetemény az ajánlatok benyújtásának határidejét 1913. július 31. délelőtt fél 12 órában jelölte meg. A pályázóknak bánatpénzt kellett letétbe helyezni – amely szerződéskötést követően a szerződéstől való elállás esetén járt a megbízónak –, az ajánlatukat csak a letétről szóló nyugta csatolásával fogadták be. A bánatpénz összege – az 1911-ben kiadott szabályzatnak megfelelően – a 250 ezer koronát meg nem haladó értékű ajánlatok után 5% volt, ennél nagyobb összeg után a 250 ezer korona feletti rész 2%-a. Az ajánlatokat a Belügyminisztérium segédhivatali főigazgatójához kellett benyújtani, az Országház utca 30. szám alatti épületben, szabályszerű pecséttel lezárt, egykoronás bélyeggel ellátott, sértetlen borítékban.

A pályáztatás a későbbiekben is hasonló formában zajlott, többnyire ugyanilyen feltételekkel. Lényeges különbség viszont, hogy néhány alkalommal zárt versenytárgyalást tartottak, amelyen csak meghívott cégek, vállalkozók indulhattak. Előfordult több esetben, hogy az ÉB elégedetlen volt az adott munkanemre benyújtott összes ajánlattal, esetleg nem tudott egyértelműen választani közülük és pontosabb képet kívánt kapni, ezért új pályázat kiírását kezdeményezte.

1913. október 31-én írták ki a második árlejtési hirdeteményt, melyen a munkálatok második csoportjába sorolt munkafajták szerepeltek. Az előző pályázati kiírásban eredményt nem hozó két munkanemre, az aszfaltmunkára és a raktári vasállványok szállítására a második körben szűkkörű, meghívásos pályázatot hirdettek. Ugyancsak zártkörű versenytárgyalást rendeltek el a feladatok speciális jellege miatt a központi fűtőberendezésre és a szobrászmunkára, viszont nyilvános árlejtést keretében versenyeztették a cégeket az úgynevezett „villamos munkákra”, továbbá az együtt pályázható „vízvezetési, csatornázási, gázvezetési” munkákra. Az ajánlattevőnek az utóbbi esetben mindegyik munkát vállalnia kellett, míg a „villamos munkák” alatt eleve több dolgot értettek: a világítással kapcsolatos munkákat, továbbá a villanyvezetékek, illetve a telefon és az elektromos jelzőberendezés (azaz csengő) beszerelését, továbbá a villámhárítók felszerelését. A „villamos munkákra” a december 15. déli 12 órai határidőig tizenhat ajánlat érkezett be, ám a belügyminiszter az ÉB javaslatára valamennyit elutasította, és ebben a tárgyban 1914. március 26-án újabb, ezúttal zárt versenytárgyalást rendelt el. Az utóbbira öt céget hívtak meg, május 11-i határidővel. Néhány munka pályáztatása azonban a háborús évekre maradt, akkorra, amikor az építkezés sokkal nehezebb körülmények között zajlott.

Az ajánlatok bontása és értékelése

A korabeli előírások szerint az ajánlatokat beérkezésük sorrendjében jegyzékbe kellett venni, és felbontásukra előre kitűzött időpontban, bizottság jelenlétében került sor. Jegyzőkönyvet kellett vezetni a felbontásról, a beérkezett pályázatokat

nyilvánosan ismertető versenytárgyalásról, ahol sorban megnevezték az egyes cégeket, vállalkozókat, az általuk vállalt munkát és az ajánlatuk összegét. A nyilvános versenytárgyaláson megjelenhettek az ajánlattevő cégek, vállalkozók, vagy azok képviselői. Ezt követően zárt ülésen szintén bizottság értékelte az ajánlatokat, elkészítve a munka odaítéléséről szóló javaslatot. Végül az építkezésért felelős szerv (jelen esetben a Belügyminisztérium) adta ki az odaítélési határozatot, amelyről nyolc napon belül kellett értesíteni az érintett ajánlattevőket, és egyúttal a nem nyertes pályázóknak visszaalványozták a bánatpénzt.

Az 1913. június 15-én kiírt, a munkafajták többségét tartalmazó pályázatra az ajánlatok 1913. július 18. és 31. között érkeztek be. Felbontásukra a pályázati határidő lejárta után mindössze fél órával, július 31-én déli 12 órakor kerítették sort a Belügyminisztérium épületében, az ÉB jelenlétében. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a távol lévő építésvezetőt, Pecz Samut helyettese, Nagy Károly képviselte.¹² A felbontott ajánlatokat, azok nyilvános ismertetését követően Horváth Emil bizottsági elnök a számvevőségi igazgatónak adta át, és ezzel a versenytárgyalás lezárult.

A bizottság összesen hetvenhat ajánlatot vett számba, ami lényegesen kevesebb volt, mint amire a kiíráskor számítottak. Sándor János, a frissen (június 10-én) megbízott belügyminiszter három nappal a pályázatbontás előtt még számvevőségi munkatársakat kért a kereskedelemügyi minisztertől az egyes ajánlatok költségvetésének számszaki ellenőrzésére, mivel nagyszámú ajánlatra számítottak, és „*ezáltal felmerülő igen nagy munka volt várható*”. A pályázatbontást követő napon a miniszter a munkaerő iránti igényét egy újabb levélben visszavonta azzal az indoklással, hogy „*a jelenlegi építkezési pangás miatt csupán hetvenhat ajánlat érkezett be, amelyek feldolgozása nem igényel nagyobb munkát*”.¹³

Az említett pangás fő oka a második Balkán-háborúban keresendő, amely éppen a pályázati időszakban robbant ki. Két héttel a pályázat kiírása után, 1913. június 29-én kezdődött a közelben zajló háborús konfliktus, amely olyan pénzügyi zavarokat és gazdasági bizonytalanságot keltett, ami az építőiparban a vállalkozói kedv visszaesésével járt. Ezzel magyarázható, hogy az egyes munkafajtákra átlagosan csak 3-4 pályázat érkezett, sőt voltak olyan munkanemek is, amire kevesebb: parkettázásra, „*függőnymunkára*”, raktári vasállványok szállítására csupán kettő, ajtószámok és jelzőtáblák készítésére pedig csak egy. A legtöbben vasbeton munkára pályáztak, még hozzá tizenhárman, ezt követte a kőburkolati munka kilenc, valamint a bontási-, föld-, kőműves és elhelyezési munkák nyolc-nyolc ajánlattal.

A pályázatok értékelését az ezt követő hetekben végezték el, több lépésben. Az ÉB elnöke, Horváth Emil belügyminisztériumi államtitkár a minisztérium számvevőségét kérte fel az ajánlatok számszaki átvizsgálására – a műszaki osztály bevonásával –, majd a pontos kimutatás készítésére az árak, a munkanemek és az ajánlat-

¹² Jegyzőkönyv a beérkezett ajánlatok felbontásáról. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

¹³ A beérkezett ajánlatok feldolgozásához kért kereskedelemügyi minisztériumi szakközeg visszamondása. HU-MNL-OL-K 148 1922-14-5977/1913.

tevők feltüntetésével. Ilyen kimutatás készítését az 1907. évi közszállítási szabályzat is előírta, és különösen fontos volt abban az esetben, ha egyszerre sokféle és nagy-számú ajánlatot kellett áttekinteni és elbírálni. A bizottsági elnök ezt a segédletet augusztus 14-én küldte meg Pecz Samu tervező építésznek, akitől az ajánlatok műszaki megvizsgálását és értékelését kérte, egyben javaslatot az egyes munkák odaítélésével – a korabeli hivatalos szóhasználat szerint „*vállalatba való adásával*” – kapcsolatban.

Pecz Samu első jelentése az árajánlatok véleményezésével

Pecz a jelentéséhez huszonnégy oldalas összeállítást mellékel, amelyben minden munkanemnek külön oldalt szánt, sorba rendezve a beérkezett ajánlatokat a vállalkozó nevének és árajánlatának a feltüntetésével, jelezve a legolcsóbb ajánlatot, és megjelölve azt, amelyiket a kivitelezéssel való megbízásra javasolt.¹⁴ Az utóbbi a munkák többségénél a pályázati kiírás formai és tartalmi szempontjainak egyaránt megfelelő legolcsóbb ajánlattal esett egybe, tekintettel a minisztériumi elvárásra, hogy „*a lehető legnagyobb takarékoság tartandó szem előtt*”. Néhány munkanemnél a legalacsonyabb végösszeget feltüntető ajánlat hiányos volt, vagy a kiírás egyik-másik feltételének nem felelt meg, ezért nem lehetett nyertes. Így például hiába volt olcsóbb Márkus Lajos vaspolcos állványokra tett ajánlata a Schlick-Nicholson gépgyár ajánlatánál, Márkus nem mutatott be mintát a vaspolcokra, pedig azt a pályázati kiírás megkövetelte.

Az árverseny mellett még egy lényeges szempont érvényesült: az ajánlattevő megbízhatósága, beleértve a szakmai felkészültségét, ismertségét és referenciáit. Pecz saját személyes tapasztalataira is épített: ha volt olyan az ajánlattevők között, akivel korábban sikeresen együttműködött, és az adott munkánál a speciális tudás, a szakmai gyakorlat külön jelentőséggel bírt, akkor a tervező építész az illetőt ajánlotta kivitelezőnek. A cserepezésre pályázók közül ilyen indoklással rangsorolta első helyre Dobai Jánost, aki a második legolcsóbb árajánlatot adta: „*hasonló mázas cserepezési munkálatot nekem a műegyetem építkezésénél már végzett, és különben is mint megbízható elsőrangú vállalkozót ismerem*”.

A hozzáértés mellett a tervező szempontjainak pontos követése is lényeges elem volt, ami leginkább a bádogosmunka pályázatainak bírálatában érhető tetten. Itt öt pályázó között zajlott az árverseny, amiben a Tóth Imre és társa cég végösszeget tekintve közepen, csak harmadik helyen állt. Ám miután Pecz az ajánlatokat figyelmesen szemügyre vette, új sorrendet állított fel. Kimutatta ugyanis, hogy a vállalat a díszes elemeknél alkalmazott magas árszabást, azaz a „*kontyucsúcsvégződésnél és a*

¹⁴ Pecz kimutatása a beérkezett árajánlatokról munkanemenként. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

díszes árbócrúdborításnál”, amelyeket eleve nem is lehetett olcsón elkészíteni, ezzel szemben a tömegáru munkáknál ő adta meg a legalacsonyabb egységárakat.¹⁵

Pecz a szöveges értékelésben munkafajtánként végigvette a beérkezett versenyképes ajánlatokat. Jelentésében egy tétel alatt szerepelt a „*Föld-, kőműves-, elhelyező és bontómunka*”, ugyanis ezekre csak együtt lehetett pályázni. Együttesen számítva ennek a munkanemnek volt a legmagasabb az ára a költségvetési előirányzatban. Az erre beérkezett nyolc ajánlat közül a kimutatás szerint a legdrágább Wellisch Hugóé volt, több mint 757 000 koronával, a legolcsóbb Fodor és Reisinger építőmestereké, 626 750 koronával, a második legolcsóbb pedig a Peterek és Wagner építőmestereké, 637 504 koronával. Pecz a két ajánlat összevetése után az utóbbit javasolta elfogadásra, amit azzal indokolt, hogy az alapozásra itt kalkuláltak alacsonyabb összeget, és ez felettébb fontos szempont volt, ugyanis időközben kiderült, hogy a budai vár sziklás alaptalaja miatt az alapozási munka az eredetileg előirányzottnál jóval nagyobb volumenű lesz, Pecz becslése szerint akár az eredeti három-négyszerese is lehet. Így viszont már olcsóbbnak számított a Peterek és Wagner cég ajánlata, és mellette szólt az is – emelte ki Pecz –, hogy számos nagyszabású fővárosi állami építkezésnél kiválóan teljesített (Honvédelmi Minisztérium, Halászbástya, fővárosi új állatkert, több fővárosi iskola).

A vasbeton munkákra beadott 13 pályázatból ötöt építőmesterek, nyolcat vállalkozók nyújtottak be, s nem volt köztük túl nagy szórás: a legolcsóbb 247 000, a legdrágább 352 000 koronára rúgott. Ennél a munkafajtánál Pecz – „*a leendő épület rendkívül különleges szerkezetét és rendeltetését tekintve*” – a megbízhatóságot és a felkészültséget különösen lényegesnek tartotta, ezért olyan kivitelezőt javasolt, akit a művezetőség ismert, és akit a legalkalmasabbnak tartott a feladatra. Így esett a választása Biehn János vállalkozóra, annak ellenére, hogy ő csak a harmadik legolcsóbb árajánlatot nyújtotta be. Pecz több építkezésen sikeresen dolgozott vele együtt, ezért ajánlotta a bizottság figyelmébe mint olyan vállalkozót, aki a munkáit kifogástalanul szokta elvégezni, s példaként említette a „*József műegyetem összes vasbeton munkáit*”.

Pecz Samu a legolcsóbb árajánlatot adó aspiránst javasolta a kivitelezéssel való megbízásra a következő munkafajtáknál: kőfaragó munkára Müller Ernőt öt pályázó közül, mázoló munkára Tomi Lajost, aszfaltmunkára pedig Biehn János cégét négy-négy induló közül, ács munkára a Gregersen G. és fiai céget, illetve majolika munkára a Kőszénbánya és Téglagyár Társulatot három-három pályázó közül. Ezenkívül ifj. Walla József mozaik- és cementárugyárának ajánlatát első helyre rangsorolta két munkafajtánál is: a kőburkolati munkára kilenc pályázó közül, a műkő munkára hét pályázó közül. Mindkét esetben a Walla-cég adta a legalacsonyabb összegű árajánlatot, de nem csak ez számított, Pecz a cég műkögyártási és kivitelezői tapasztalatait, valamint megbízhatóságát is hangsúlyozta. Biehn aszfaltmunkára beadott, legolcsóbbnak számító ajánlatáról viszont megjegyezte, hogy a

¹⁵ Pecz jelentése az ajánlatok véleményezésével. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

vállalkozó a betonalapréteg elkészítését annak költségvetési tételével együtt kihagyta, ami Pecz számítása szerint kb. 12–15 ezer koronával alacsonyabb árat eredményez.¹⁶ Ennél a munkanemnél ezzel a nem elhanyagolható észrevételével tulajdonképpen az ÉB-re bízta a döntés meghozatalát.

A kivitelezők kiválasztása az első pályázati körben

Az ÉB 1913. augusztus 28-i ülésén tárgyalta meg Pecz jelentését, és döntött arról, hogy kiket javasol kivitelezőnek a belügyminiszternek írt felterjesztésében. Bár a bizottsági ülés jegyzőkönyve nem maradt fenn, ismeretes viszont Horváth Emilnek a belügyminiszterhez 1913. szeptember elején írt levele (a keltezésben a napot nem jelölte meg), melyben a tárgyalás eredményét és a bizottság indítványait ismertette.¹⁷ Beszámolója szerint a testület többnyire elfogadta Pecz javaslatait, de nem minden esetben. Először is két munkafajta, az aszfaltozás és a raktári vasállványok szállítása tekintetében új pályázati eljárást javasolt, meghozzá zárt versenytárgyalás keretében. Az első esetben nyilván az indokolhatta a döntést, hogy a Pecz által támogatott, amúgy kiváló referenciákkal bíró Biehn János pályázata nem volt kifogástalan, a hiányosságot Pecz is jelezte a jelentésében. Az utóbbi esetben pedig a vasállványok több típusa, az árajánlatok ebből adódó nehéz összehasonlíthatósága játszhatott szerepet a bizottsági állásfoglalásban. Négy munkanemnél a bizottság Pecz javaslatához képest más kivitelezőt választott, ebből három alkalommal az olcsóbbat: asztalosmunkára a Bartolffy János utóda gyárat (Csepreghy János és fia helyett), lakatosmunkára Pick Ede utódai céget (Berkes Kálmán helyett), raktári vasablakok szállítására a Farkas és társa céget (Lepter János helyett). A negyedik esetben viszont nem az ár számított: a Zsolnay Vilmos alapította „keramikai gyár” az olcsóbb ajánlatot tevő Kőszénbánya és Téglagyár Társulat elé nyilvánvalóan színvonalas munkái, a pirogránit technika és az építészeti kerámia alkalmazása terén elért eredményei miatt kerülhetett.

A versenytárgyalások eredményével kapcsolatban – a későbbi pályázatokat is ideértve – csak egyetlen cég élt panasszal az iratok tanúsága szerint, és az éppen a Kőszénbánya és Téglagyár Társulat volt. A cég 1913. október 25-én panaszlevelet nyújtott be a miniszterhez azzal az indoklással, hogy a majolikamunkára a legolcsóbb ajánlatot tette, s a pályázat követelményeinek anyagi és művészi szempontból is meg tudnak felelni.¹⁸ Hangsúlyozták, hogy a vállalat a többmillió befektetéssel létesített porcelán- és fajanszgyárát „a technika legújabb vívmányainak

¹⁶ Pecz „összehasonlító költségvetése” a költségvetési előirányzatok és a javasolt kivitelezői árak összevetésével munkafajtaik szerint. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

¹⁷ Horváth Emil bizottsági elnök levele a belügyminiszterhez az Építési Bizottság javaslataival. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

¹⁸ A Kőszénbánya és Téglagyár Társulat panaszlevele a belügyminiszterhez. Az irat jelzete: HU-MNL-OL-K 148-1922-14-8194/1913.

megfelelő berendezéssel szerelte fel”, a gyártáshoz állami kedvezményben és segélyben is részesül, ezért méltánytalannak tartják mellőzésüket, ami rontja a hírnevüket is. A Belügyminisztérium azonban joggal utasította el a panaszt, hivatkozva az 1907. évi közszállítási szabályzatra, amely szerint a kiíró hivatal a beérkezett ajánlatok közt szabadon választ, a legalacsonyabb árajánlat önmagában a munkálat elnyerésére nem jogosít, s ennek következtében „egy ajánlattevő sem követelheti, hogy ajánlata – ha árban a legkedvezőbb is – feltétlenül elfogadtassék”.

A munkálatok első körére kiírt és eredményesnek minősített pályázatok közül a legnagyobb értékben odaítélt, többezer korona összegű munkák a következők voltak: 1. bontási munka, föld- kőműves és elhelyező munka: 637 504,16 korona, 2. kőfaragó munka keménykőből: 341 115 korona, 3. vasbeton munka 256 238,20 korona. Az építkezés költségvetésében a legnagyobb megtakarítás a pályáztatás során a vasbeton munkánál keletkezett, ahol a nyertes ajánlat az előirányzatban szereplő összegnek (581 482,40 korona) kevesebb mint felét (44%-át) tette ki. Részből e jelentős különbség miatt, részben azért, mert a munkák többségénél képződött több-kevesebb megtakarítás. Mindent egybevetve, Horváth Emil arról értesíthette levelében a belügyminisztert, hogy az elfogadásra javasolt árajánlatok összege 2 142 513 korona 35 fillér, ami 448 989 korona 50 fillérrel alacsonyabb, mint az elbírált munkák teljes költségvetési előirányzata. A bizottsági elnök felterjesztését követően a Belügyminisztériumra maradt a döntés, ami minden esetben egybeesett a bizottsági javaslattal, majd a versenytárgyalások eredménye a szakmai lapokban is megjelent.¹⁹

A pályázatok második köre és Pecz Samu újabb jelentése

A pályáztatás második köre az 1913. október 31-i kiírással indult, majd december 15-én tartották a szűkebb körű és a nyílt versenytárgyalásokat, amelyekre összesen 41 pályázat érkezett, az előbbi kategóriában 6, az utóbbiban 35. A legdrágább munkának a raktári vasállványok szállítása számított, melynek félmillió koronát is meghaladta a költségvetési előirányzata (509 800,92 K).

Pecz második pályázati jelentését 1914. február 5-i keltezéssel az aznapi bizottsági ülésre készítette.²⁰ Ebben az 1913. október 31-i felhívásra beérkezett ajánlatokat véleményezte, öt munkafajta szerint csoportosítva, összesen harmincötöt. A szobrászmunkára kiírt zártkörű pályázat keretében Pecz javaslatára két jó nevű akadémiai szobrászt kért fel a bizottság, Mikula Ferencet és Langer Ignácot. A feladat többretű volt: kőszobrászat keretében oszlopfek, oromcsúcsok, illetve címerek készítése, emellett olyan gipszmunkák, mint az előcsarnok gipszmennyezetének megalkotása, valamint a különféle gipszminták létrehozása (asztalos, bádogos

¹⁹ Az Országos Levéltár építése. *Vállalkozók Lapja*, 1913. október 8.

²⁰ Pecz Samu levele az Építési Bizottsághoz, 1914. február 5. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-959/1914.

részére, valamint majolikatárgyakhoz), valamint terrakottából oszlopfejek és konzolok készítése az előcsarnokba. Mivel a költségvetési előirányzatnál (70 455,90 korona) jóval alacsonyabb árajánlatokat adtak be (Mikula 55 521, Langer 60 949 korona összegűt), Pecz azt javasolta, hogy az eredetileg terrakottából tervezett oszlopfejeket – mivel a költségvetési keret ezt megengedi – az anyag tartóssága és faraghatósága miatt kőből készíttethesse, így azok sokkal díszesebb és állandóbb kiképzésűek lesznek. A javasolt megoldás megvalósíthatóságát azzal is alátámasztotta, hogy újabb árajánlatot kért a két szobrásztól. Mivel Mikula ajánlata ezzel a módosítással is jócskán az előirányzat alatt maradt (61 139 K), Pecz őt javasolta megbízásra. Formai szempontok is Mikula mellett szóltak: elsőre ugyan mindkét szobrász kevesebb bánatpénzt tett le, mint az előírt 5%, ám Mikula ezt időben pótolta.

Az aszfaltozásra szóló szűkebb körű árlejtésre az első körből kiválasztott négy pályázót kérték fel. Bár Biehn János cége csak a második legalacsonyabb ajánlatot tette le, Pecz azzal az indokolással javasolta megbízásra, hogy „*a legolcsóbb ajánlattevő Fodor és Reisinger foglalkozására nézve építómester*”, s az aszfaltozás terén nem számít a cég szakvállalkozónak, ezzel szemben Biehn János vállalkozásának fő profilja az aszfaltmunkálatok és a szigetelés. Hozzáfűzte azt is, kiemelt fontosságú, hogy „*úgy a külső, mint a belső aszfaltburkolatok és nedvesség elleni szigetelések teljesen kifogástalanok legyenek*”, s ez is a Biehn cég mellett szólt.

A raktári vasállványok szállítására kiírt zártkörű pályázaton az első kör két szereplője, a Schlick-Nicholson cég és Márkus Lajos kapott meghívást azzal a feladattal, hogy ötféle különböző, megadott minőségű polcra vonatkozó mintákat és árajánlatokat nyújtsanak be. A speciális levéltári szempontokra való tekintettel a művezetőség a minták véleményezésébe bevonta a levéltár igazgatóságát, és azzal egyeztetve dolgozta ki a javaslatát, ami azt tartalmazta, hogy négyötöd részben oldallemezes vaspolcokat, egyötöd részben puhafapolcokat alkalmazzanak. Sőt, a tervek és a minták tüzetes megvizsgálása után célszerűbbnek látták, hogy a tekercestartó állványok „*hullámos horganyzott vasbádogból*”, az okmánytartó dobozok pedig „*ne fából, hanem vasból készíttessenek*”. Ezekkel a módosításokkal a két pályázótól új árajánlatokat kért be a műépítész, amiket számításba véve az olcsóbb árajánlatot adó Schlick-Nicholson céget javasolta a munkával való megbízásra.

A víz- és gázvezeték, valamint a csatornázás munkálataira kiírt nyilvános versenytárgyalásra beérkezett tizenegy árajánlat közül kilenc drágábban vállalta volna a munkát, mint ami a költségvetési előirányzatban szerepelt, ezért Pecz a két olcsóbb ajánlatot adótól kért be részletes mintákat, amiket tüzetesen átnézett és összevetett. Bár Tóth Imre árajánlata (45 179,08 K) valamivel drágább volt, mint Rohonci Hugóé (42 192,24 K), mégis Tóthot javasolta megbízásra, mivel műszaki szempontból annak megoldásait sokkal célszerűbbnek és biztonságosabbnak tartotta (például a csővezetékeknek Tóth mintájában nagyobb volt a falvastagsága, ami a csőrepedések veszélyét csökkenti).

A villamos munkákra beérkezett jelentős számú, tizenhat pályázat árajánlatai nagy szórást mutatnak. A legalacsonyabb árú ajánlatot (17 880 K) 110%-kal meghaladta a legdrágább (37 535,68 K), ezért Pecz a 1907. évi közszállítási szabályrendelet idevágó paragrafusaira hivatkozva – mely szerint indokolatlanul nagy árkülönbség esetén a pályázat eredménytelennek tekintendő – új versenytárgyalás kiírását javasolta.

Az ÉB 1914. február 5-én tárgyalta a beadott ajánlatokat, kivéve a fűtőberendezésre vonatkozókat, mert ehhez nem érkezett be időben az értékelésre kijelölt szakbizottság véleménye. Ennek a tanácskozásnak sem maradt fenn a jegyzőkönyve, ám lényeges információkat tartalmaz Horváth Emil levele, amelyet az ülést követően a belügyminiszternek küldött.²¹ A testület szinte kivétel nélkül elfogadta Pecz Samu javaslatait, mindössze egyetlen esetben, a raktári vasállványokra kiírt szűkebb körű, meghívásos pályázatnál változtatott kisebb mértékben a megbízás odaítélésében. A bizottság egyetértett Pecz polcokra, valamint a tekercestartó állványokra és az okmánytartó dobozokra vonatkozó javaslatával, és az sem volt vitás, hogy a raktári vasállványok szállítására a Schlick-Nicholson cég a megfelelő választás. Ám mivel a másik ajánlattevő, Márkus Lajos ezer koronával olcsóbb, 9000 korona értékű ajánlatot tett le az okmánytartó vasdobozokra, a bizottság ezt a részmunkát – leválasztva a pályázatban szereplő többi feladatról – Márkusnak ítélte. Ennél a munkanemnél így összesen 13 157,64 koronát takarítottak meg, egyben honorálhatták Márkus fáradozásait, akinek – mint Horváth Emil levelében megjegyezte – „a tervek készítése körül kifejtett munkája és költségei is figyelmet érdemelnek”.

A „villamos munkák” megvalósítására kiírt nyílt körű pályázatok elbírálásakor ugyancsak egyetértett a bizottság Pecz álláspontjával, és az indokolatlanul nagymértékű árkülönbség miatt eredménytelennek minősítette azt. Ezt követően viszont arról is határozott a testület, hogy melyik öt ajánlattevő szerepeljen meghívottként a második forduló szűkebb körű pályázatán.

Az aszfaltmunkára újfent beadott pályázatok értékelésekor a bizottság – szintén egyetértve Pecz véleményével – Biehn Jánost javasolta kivitelezőnek, ám mivel minden árajánlat jóval magasabb összegű volt, mint a költségvetési előirányzat (38 516,40 K), Horváth Emil a bizottsági jelentésben kitért ennek magyarázatára: időközben nagyfokú drágulás következett be az anyagok értékében, és a munkabérek is emelkedtek. A változás mértékét jól mutatja, hogy a nyertes pályázó, Biehn 62 674,10 korona összegű árajánlata 75%-os áremelkedést mutat korábbi, július végén benyújtott 35 920,60 korona értékű ajánlatához képest. A fentiek alapján a felterjesztés megállapította, hogy az aszfaltmunkánál a költségvetésben túlkiadás keletkezik (24 157,70 K).

Az 1914. február 5-i jelentésben tárgyalta négy eredményes pályázatból kettőnél sikerült elérni érdemi megtakarítást az előirányzathoz képest, a szobrászmunkánál

²¹ Horváth Emil levele a belügyminiszterhez, 1914. február 10. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-959/1914.

(9316,90 K), illetve a raktári vasállványoknál és okmánytartó dobozoknál (összesen 13 157,64 K). A bizottsági elnök ezek alapján arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy az aszfaltmunkánál adódott veszteségnek meglesz a fedezete az egyéb munkafajtáknál.

Horváth Emil az 1914. február 14-i levelében értesítette a belügyminisztert az előző napi bizottsági ülésről, ahol a fűtési munkálatokra beérkezett ajánlatokat tárgyalták meg.²² A kiküldött szakbizottság véleménye alapján a Pöhlmann és társa cég pályázatát minősítették a legmegfelelőbbnek, annak ára csak csekély mértékben lépte át a költségvetési előirányzatot (110 625 korona 110 000 koronával szemben), így ezt terjesztette fel az elnök a miniszternek elfogadásra.

Az 1914. február 13-i bizottsági ülés jegyzőkönyve szintén hiányzik, csak az elnök leveléből ismertek a döntések, ám fennmaradt az 1914. május 20-i ülése, amelyen a „*villamos munkákra*” kiírt szűkebb körű ajánlatokról határoztak.²³ Ezen a tanácskozáson a bizottsági elnök megállapította, hogy a felkért öt pályázó mindegyike megküldte árajánlatát, azokat – mint a korábbi pályázatoknál – számviteli és műszaki felülvizsgálat után kiadták Pecz Samunak véleményezésre. A testület meghallgatta Pecz előterjesztését, aki a Ganz-féle Villamossági Rt. legolcsóbb árajánlatát (23 433,27 korona) rangsorolta az első helyre. A bizottság a javaslatot elfogadta, és az elnök megállapította, hogy összevetve az előirányzattal, 6884,29 korona megtakarítás lesz ezzel a döntéssel elérhető. Ezzel a második pályázati ciklus lezárult.

Szerződés a kivitelezőkkel

A szerződések tervezetét Pecz Samu állította össze, aki már az első árlejtési hirdetménnyel együtt elkészítette a későbbiekben használt szerződésmintát. Ezt az általános tervezetet az OL Építési Bizottság (ÉB) az 1913. május 24-i ülésén hagyta jóvá, követve az idevágó szabályokat.²⁴ Az 1907. évi 55.800. számú közszállítási szabályrendelet ugyanis előírta, hogy a pályázat kiírójának a „*kiírási művelettel*” egyidőben el kell készítenie a szerződés vázát, tervezetét. Miután az OL ÉB az 1913. augusztus 28-i ülésén a munkafajták többségének odaítélésében állást foglalt, majd a belügyminiszter meghozta a döntést, az első, nagyobb pályázattal szakasz lezárult, és a szerződések megkötése következett 1913. október végén.

Az 1907. évi szabályzat több fontos alaki és tartalmi elemet meghatározott. Az alaki szempontozhoz tartozott, hogy kétezer koronát meghaladó összegnél kötelező volt okirati szerződési formát alkalmazni, amelyet a szerződő felek mellett két tanúnak is alá kellett írnia. A levéltári munkálatokra kötött szerződéseknel azonban min-

²² Horváth Emil levele a belügyminiszterhez, 1914. február 14. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-959/1914.

²³ Az 1914. május 20-án tartott ÉB-ülés jegyzőkönyve. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4453/1914.

²⁴ Az 1913. május 24-én tartott ÉB-ülés jegyzőkönyve. HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4321/1913.

den esetben megkövetelték az okirati formát, az olyan kisebb összeg esetén is, mint Perczel Béla (ajtószámok és jelzőtáblák készítésére 719,20 K), a Gregersen G. és fiai cég (ácsmunkára 1348,70 K), illetve Magazinier Lajos (függönyökre 1094 K) szerződése. Ha a munkával megbízott vállalkozó bejegyzett cég volt, aláíráskor a cégbejegyzés hiteles kivonatát, továbbá a hiteles aláírási címpeldányt is be kellett mutatnia.

A tartalmi elemek között első helyen szerepelt, hogy a szerződés röviden és világosan szövegezendő, azonban kiegészítő részeként csatolandó a pályázatra benyújtott ajánlat, valamint az *„általános és különleges szállítási vagy munkafeltételek, vagy az ezeket tartalmazó hirdetés (ajánlati felhívás)”*. A levéltári szerződések követték az előírást, a fő szöveg valóban rövid, terjedelme három oldal, majd azt követték a mellékletek. A szerződő felek neve után következett a tárgy, azaz a vállalt munka megnevezése. A szerződés első pontjában a vállalkozó kötelezettséget vállalt arra, hogy a megrendelt munkát *„minden részleteiben terv szerint pontosan és hiány nélkül”* el fogja készíteni, és *„oly közbenső határidőkre szállítja, illetőleg oly nagy munkaerőt alkalmaz, hogy az épület 1915. évi május hó 1-én befödhető legyen”*, illetve 1916. évi május hó 1-jén teljesen készen álljon, a használatnak átadható állapotban.

A szabályoknak megfelelően biztosítékot írtak elő a vállalkozóknak, ami a nem teljesítésből adódó kártérítési igények kielégítésére szolgált, és általában meghaladta a bánatpénz összegét. Ebbe az összegbe a korábban letett bánatpénzt beszámították, és a vállalkozónak azt kellett kiegészítenie a megfelelő értékhatárig. Ha nem tette le az előírt biztosítékot, vagy bármilyen okból nem írta alá a szerződést, azt az ajánlattól való visszalépésnek kellett tekinteni. Utóbbi a levéltár építésénél nem volt jellemző. A készpénzben letett biztosíték nem kamatozott (akárcsak a bánatpénz), viszont értékpapírt is elfogadtak biztosíték gyanánt.

Az 1907. évi rendelet szerint a tízezer koronát elérő összegre szóló szerződéseket végső jóváhagyás előtt meg kellett küldeni a Kincstári Jogügyek Igazgatóságának, hogy áttekinthesse a kitűzött feltételeket, különösen a lekötött biztosítékokat, és erről jogi szakvéleményt adjon. Ez az ellenőrzés a levéltári építkezés kivitelezői szerződéseinél értékhatártól függetlenül megtörtént: valamennyi eredeti példányt felterjesztették, majd a kincstár jogügyi igazgatója azokat láttamozta, és hozzájáruló levél kíséretében az okiratot visszajuttatta, ami ezt követően vált a minisztérium részéről aláírandóvá, *„tanuk előttemezése mellett”*.

A két eredeti és két másolati példányban kiállított szerződéseket az építető részéről a belügyminiszter nevében az egyik minisztériumi államtitkár írta alá (de soha nem az OL ÉB vezetésével megbízott Horváth Emil). Egy-egy eredeti példányt kapott a Belügyminisztérium, illetve a vállalkozó, egy-egy másolati példányt pedig Pecz Samu mint művezető építész, továbbá a minisztérium által kirendelt ellenőr. Érdekes, hogy a szerződéseken tanúként rendre Pecz Samu, valamint helyette, Nagy Károly aláírása olvasható.

A levéltár-építési munkálatokra kötött szerződések szerint annak részét képezték nemcsak az aláírás előtt becsatolt mellékletek (általános és részletes feltételek,

részletes költségvetés), hanem a művezetőség részéről kiadandó rajzok, megrendelések és utasítások is, és a szerződő vállalkozók kötelezettséget vállaltak arra, hogy ezeknek megfelelően járnak el. A szerződéshez csatolt részletes költségvetés rögzítette, hogy a kivitelező pontosan milyen részmunkákat milyen áron végez el, az általában megegyezett a vállalkozó által benyújtott ajánlat tartalmával, néhány esetben viszont kiegészítéseket, javításokat is tartalmazott.

Az általános és részletes feltételeket a már említett, a kereskedelemügyi miniszter által az 1911-ben 28.735/1911. KM számú rendelettel kiadott „*vállalati úton végrehajtandó*” középítkezési munkákra és azokkal kapcsolatos szállításokra vonatkozó szabályozásból vették át. A rendelet két fő részből állt, általános, illetve részletes feltételekből, az elsőt, az általános részt, minden egyes szerződéshez mellékeltek. Ebben szabályoztak olyan kérdéseket, mint a munkanapló vezetése, a munkafelügyelők szerepe, a munkabiztonsági intézkedések, a felhasznált anyagok minőségi előírásai, az alvállalkozók alkalmazása, a határidő-hosszabbítás és a késedelmi kötbér, a *vis major* esetek, a munka beszüntetése rendkívüli okokból és a szerződésről való lemondás joga, a kész munkák átvétele, a vállalkozó végjárandóságának megállapítása, illetve a jótállás. A rendelet második része az egyes munkafajták speciális feltételeit, szabályait tartalmazta külön fejezetekben, a föld- és sziklamunkáktól a bádogosmunkákon át az épületek belsejében előforduló burkolati munkákig, közülük azokat az oldalakat csatolták az adott szerződéshez, ami annak tárgyához tartozott. Ezekkel a kiegészítő dokumentumokkal a szerződések terjedelme több tucat oldalra bővült.

Az 1913 őszen megkötött szerződésekben egységesen az elnyert összeg 10%-ában határozták meg a kötelező biztosítékot. A későbbiekben, 1914-től viszont kisebb értékű biztosítékokkal is találkozhatunk az iratokban. A Ganz-féle Villamosági Rt. esetében például 8,5%-ot írtak elő, ami nem meglepő, hiszen a pályázatás, majd pedig a szerződés megkötésének elhúzódása miatt annak véglegesítésére már a háborús időkben, jóval az építkezés 1915. évi újraindítása után került sor. Az 1913 őszen, 1914 tavaszán megkötött kivitelezői szerződések a „*végbefejezési határidőn túl*” további három hónapra írták elő a vállalkozó kötelezettségeinek érvényességét, ez a pont azonban a világháború kitörése miatt egy idő után kérdéssé vált. Az építkezés ugyanis a tervezettnél lassabb ütemben folyt és elhúzódott, így az eredetileg megszabott határidők tarthatatlanná váltak, és mivel az árak is jelentősen megemelkedtek, a vállalkozók „*háborús felülfizetési igényt*” nyújthattak be.

Az 1913–14. évi pályázatás mérlege és a háború következményei

Az 1913–14-ben lezajlott két pályázati ciklus nyertes ajánlatait, illetve a kiválasztott ajánlattevőkkel megkötött szerződések összegeit áttekintve megállapítható, hogy a négy legdrágább munka tette ki a szerződésekben rögzített díjak több mint 2/3-át, pontosan 68,6%-át, köztük a százalékos megoszlás így alakult: 1. Peterek és Wagner cég (bontási munka, föld-, kőműves és elhelyező munka) 25,4%, 2.

Schlick-Nicholson cég (raktári vasállványok) 19,4%, 3. Holdampf Sándor utóda cég (kőfaragó munka keménykőből) 13,6%, 4. Biehn János (vasbeton munka) 10,2%. A szerződéses összegek több mint egyötödét (21,1%-át) további nyolc kivitelező díja tette ki (a szerződéses összegek emelkedő sorrendjében): 5. Müller Ernő (kőfaragó munka különféle kőnemekből) 13,6%, 6. Pöhlmann és társa cég (központi fűtőberendezés) 4,4%, 7. Biehn János (aszfaltmunka) 2,5%, 8. Mikula Ferenc (szobrászmunka) 2,4%, 9. Pick Ede utódai (lakatosmunka) 1,8%, 10. Tóth Imre és társa (víz- és gázvezeték, csatornázás) 1,8%, 11. Zsolnay Vilmos-féle keramikai gyár (majolikamunka) 1,8%, 12. Walla József rt (kőburkolati munka) 1,5%. További tizenöt, a felsoroltaknál kisebb díjazású munkafajta szerződéses összegei teszik ki a maradék 10,3%-ot.

A pályázatás költségvetési szempontból a háborúval járó munkaerőhiány és a drágulás bekövetkeztéig egyértelműen sikeresnek mondható, hiszen az első pályázati körben elért közel 450 000 koronát kitevő megtakarítást a második pályázati ciklus végére is sikerült megtartani (449 906,35 K), és mindez akkor még azzal kecsegtetett, hogy az eredetileg vártnál kevesebb pályázó ellenére jelentős tartalék képződik a költségvetésben (lásd a cikk végén mellékelt táblázatot).

Az 1914 nyaráig megkötött szerződések még jóhiszeműen azt a követelményt írták elő a megbízást elnyert kivitelezők számára, hogy úgy végezzék a munkájukat, hogy az épület falai egy éven belül álljanak, s az legyen befödhető, továbbá két éven belül, 1916. május 1-én teljesen készen legyen. Ezt a tervet azonban felülírta a kitört világháború, átmenetileg az építkezést is le kellett állítani, majd az eredeti költségvetést felborította a háborús infláció.

A szerződések részét képező általános feltételeknek a munka beszüntetésére vonatkozó pontja (22. §) kitért az olyan rendkívüli helyzetekre is, mint amikor háború vagy „*egyéb elháríthatatlan körülmény miatt*” az építető a munka leállítását látja szükségesnek: „*ez esetben a vállalkozó ez ellen kifogást nem tehet*”, sőt az elmaradt munkák miatt kártérítési igénnyel sem élhetnek a kivitelezők.

Az építkezés végleges leállítása esetén, illetve, ha a munkák beszüntetése az egy évet meghaladja, a szabályzat szerint a szerződés felbontottnak tekintendő. Mindkét félnek joga volt elállni a szerződéstől, ha a munka legalább 6 hónapra megszakad, ilyenkor a vállalkozónak a lemondását írásbeli visszalépési nyilatkozattal kellett jelezni. A levéltári építkezés során is történt ilyen, a szobrász Mikula Ferenc a szerződésében vállaltak egy részéről, a gipszminták készítéséről és a belső szobrászati munkákról 1915 nyarán lemondott (az építető a lemondást elfogadta, és a vonatkozó feladatokra a másik szerződötött szobrásszal, Langer Ignáccal állapodott meg).

A háború elhúzódásával a munkaerő- és az anyagihiány, a folyamatos áremelkedés, egyes cégek nehéz anyagi helyzete, valamint a pénzügyi problémák is akadályozták a Bécsi kapu téri építkezést, ennek ellenére az épület falai 1916-ban már álltak, 1917-ben pedig a tetőzet készült, ami figyelemre méltó teljesítmény világháborús körülmények között. Ez az időszak azonban már nem képezi tanulmányom tárgyát.

Nyertes árajánlatok és a költségvetésben előirányzott összegek (koronában), a vonatkozó ÉB ülés időpontjával

Munkafajták	Nyertes cégek/vállalkozók	Költségvetési Előirányzat	Vállalási ár	Az OL ÉB ülés időpontja
bontási munka, föld-, kőműves és elhelyezőmunka	Peterek és Wagner cég	696 504,10	637 504,16	1913. aug. 28.
vasbeton munka	Biehn János	581 482,40	256 238,20	1913. aug. 28.
vasmunka	Vasgerendákat árusító Rt.	33 227,60	31 762,50	1913. aug. 28.
ácsmunka	Gregersen G. és fiai cég	1 586,60	1 348,70	1913. aug. 28.
cserepezőmunka	Dobai János	13 773,30	11 508,60	1913. aug. 28.
bádogosmunka	Tóth Imre és társa cég	21 251,40	17 676,41	1913. aug. 28.
kőfaragó munka keménykőből	Holdampf Sándor utódai cég	336 778,00	341 115,00	1913. aug. 28.
kőfaragó munka különféle kőnemekből	Müller Ernő	147 389,00	119 650,00	1913. aug. 28.
műkő munka	Walla József Rt.	14 087,00	10 415,10	1913. aug. 28.
majolikamunka	Zsolnay Vilmos-féle keramikai gyár	44 090,50	44 991,50	1913. aug. 28.
kőburkolati munka	Walla József rt	50 573,10	39 728,20	1913. aug. 28.
asztalosmunka	Bartolffy János utóda cég	31 583,00	34 697,50	1913. aug. 28. /az összeg pontosítva lett 1914. febr. 5-én
lakatosmunka	Pick Ede utódai cég	48 841,10	46 145,24	1913. aug. 28.
mázolómunka	Tomi Lajos	23 590,55	11 136,14	1913. aug. 28.
üvegesmunka	Seiler Ármin	24 067,70	20 910,60	1913. aug. 28.
ajtósámok és jelzőablák	Perczel Béla	868,50	719,20	1913. aug. 28.

függöny	Magaziner Lajos	978,30	1 094,00	1913. aug. 28.
felvonó	Wertheim Ferenc és társa cég	18 513,00	24 000,00	1913. aug. 28.
raktári vasablakok	Farkas és társa cég	45 223,50	37 835,00	1913. aug. 28.
parkettamunka	Egyesült parkettgyárak	9 056,70	9 681,30	1913. aug. 28. /A gyár felszámolása miatt új kivitelezővel szerződtek 1919. febr. 21-én: Neuschloss Ödön és Marcel és Lichtig, az összeg: 20 800 K
raktári vasállványok	Schlick-Nicholson cég	509 800,92	487 643,28	1914. febr. 5.
okmánytartó vasdobozok	Márkus Lajos		9 000,00	1914. febr. 5.
aszfaltmunka	Biehn János	38 516,40	62 674,10	1914. febr. 5.
szobrásmunka	Mikula Ferenc	70 455,90	61 139,00	1914. febr. 5. /Mivel Mikula lemondott a belső szobrász munkákról, erre Langer Ignáccal szerződtek 1915. okt. 5-én, összeg. 4 871 K
víz- és gázvezeték, csatornázás	Tóth Imre és társa cég	45 201,30	45 179,08	1914. febr. 5. /A munkára új szerződést kötöttek 1917-ben, összeg: 50 074,25 K, ebből kikerültek a szivattyúk és a víztartály, amire 1918-ban más kivitelezőkkel szerződtek
központi fűtőberendezés	Pöhlmann és társa cég	110 000,00	110 625,00	1914. febr. 13.
villanyvilágítás, villámhárító, elektromos jelző- és telefonberendezés	Ganz-féle Villamossági Rt.	30 317,56	23 433,27	1914. máj. 20.

A háború kitörése előtt, 1914-ig: 2.497.851,08 K értékű volt az összes elfogadott árajánlat, szemben a tervezett 2.947.757,43 K értékű előirányzattal. Később a korábbi költségvetési tervek felülírta a háborús infláció.

AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR SZERKEZETI MUNKÁI A „TÉGLAKÉRDÉS” ÁRNYÉKÁBAN

Az Országos Levéltár építését végző vállalkozókkal 1913. október legvégén megkötött szerződések 1915. május 1-jét jelölték meg a tetőfedés elkészültének, tehát a szerkezeti munkálatok végnapjaként, 1916. május 1-jét pedig mint az épület teljes elkészülésének határidejét. Az, hogy a két és fél évből végül tíz lett, egyértelműen az első világháború és az azt követő események folyamánya volt, az építkezés féléves tényleges és teljes leállása viszont egy finánciális probléma következménye volt.

Az építkezés első fázisát a bontási és alapozási munkák jelentették, amelyeket a kőművesmunkákkal együtt a Peterek és Wagner építőmesterek cég nyert el. Az ekkor már csak Wagner Marcell építész által vezetett és tulajdonolt vállalkozás jó referenciákkal bírt mindkét területen. A pontos dátum nem ismert, de a bontási munkák novemberben megkezdődtek: a Bécsi kapu tér 3. és 4., továbbá a Nádor utca 1. és 3. számú házak teljesen, míg a Nádor utca 5. szám alatti ház csak a levéltár épületéhez szükséges területen került elbontásra. Minderre nyolc napot írt elő a szerződés. A bontást az alapozást előkészítő földmunka követte, ami a Várhegy talaj- és geológiai viszonyait ismerve nem volt teljesen magától értetődő feladat. A barlangok miatt helyenként a tervezettnél mélyebbre kellett alapozni, egyes sziklás részek eltávolításánál pedig az okozott gondot, hogy a rendőrség korlátozta a robbantásokat.¹ Az is csak ekkor derült ki, hogy Bécsi kapu falának egy részét csaknem 20 méteren le kell bontani, aminek talán leghosszadalmasabb része az engedélyeztetési eljárás volt.²

1914 tavaszán aztán megkezdődhetett az alapozás és az első falazási munkák, majd hamarosan az első vasbeton munkálatok. Ugyanis az Országos Levéltár épületének szerkezeténél az építész korszerű módon, fontos részeken és jelentős mennyiségben alkalmazott vasbeton elemeket. Vasbetonból készültek a raktárfödémek és raktároszlopok, a közbenső és a legfelső födémek és speciális, úgynevezett Rabitz-födém alkalmazása volt előírva a kutatótermi épületrészénél.³

¹ Lásd Pecz Samu beszámolóját az építkezés állásáról az Építési Bizottság 1914. május 20-i ülésén – a villamos munkákra vonatkozó ügyiratban. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 4453/1914. (18. asz.) (727. cs.).

² A probléma már 1913 novemberében ismert volt. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 8849/1913. (732. cs.), a szükséges egyeztetések után a vállalkozó 1914. február 2-án nyújtotta be az erre vonatkozó tervet és költségvetést, a Belügyminisztérium 23-án járult hozzá, lásd HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 9697/1913 (771. asz.) és ugyanott 1023/1914. (18. asz.).

³ Költségvetés a m. kir. országos levéltár építésére. Vasbeton munka. 1913 eleje, HU-MNL-OL-Y 1-b-3-B-2.

A vasbeton munkákat Biehn János nyerte el, akárcsak a később kiírt belső aszfaltozási feladatokat. Biehn cége eredetileg elsősorban utóbbi területen volt érdekelt: 1883 óta működött aszfaltgyára Kispesten, amely aszfalttermékek (aszfaltlemezek, -lapok), szigetelések (például facement) gyártásával, illetve cégének más részlege ezek felszerelésével foglalkozott.⁴ Komoly és sikeres munkája volt a földalatti vasút és az Országház épületének szigetelése. A századforduló utáni években kezdett a vállalat a vasbeton szerkezetek, födémek (Rabitz- és Monier-szerkezetek) tervezésével, kivitelezésével foglalkozni, de több villa, lakó- és középület statikai tervezése is a cég nevéhez fűződött. A Rabitz szerkezet (Karl Rabitz német kőműves után) a 19. század második felében népszerűvé vált speciális vasbeton szerkezet, dróthálóra felvitt gipszes habarcsból, amely különösen alkalmas volt ívelt és álmennyezetek kivitelezésére.

Már a pályázati kiírásban szerepelt a kőműves és a vasbetonozó vállalkozók együttműködésének szükségessége (felvonulási terület, állványzat közös használata), ami a gyakorlatban nem is okozott gondot.

Nyár elején azonban a Pénzügyminisztérium jónak látta közbeavatkozni, mivel megítélése szerint a munkálatok nem a megfelelő irányba haladtak. A pénzügyminiszter június 15-én írt levelében arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy eddig még csak kis mennyiségben rendeltek a levéltár építkezéséhez mészhomoktéglat.⁵ A pénzügyminiszter aggodalmára az adott okot, hogy a Közöséges tömör falitéglákat árusító rt. csak az év végéig vállalta a tégláknak a korábban kikötött feltételekkel való leszállítását, ráadásul az őszi-téli időszakban a Várba való téglaszállítás nehézségekkel járhatott, ezért kérte, hogy a belügyminiszter rendelje el nagyobb mennyiség leszállíttatását. Újabb indokként hozva fel azt, hogy a kincstárnak már nincs lehetősége raktározni a szükséges a mennyiséget. A Belügyminisztérium szinte azonnal Pecz Samuhoz továbbította a kérést, aki viszont nem látta teljesíthetőnek azt, mivel az építkezésen sem volt elegendő hely a téglák raktározására, a közelben lévő szabad területeken pedig azért nem lett volna tanácsos tárolni a téglákat, mert a kőművesmunkát végző cég a felszállításért felárat számolna fel – ami természetesen nem szerepelt a költségvetésben.⁶ A Belügyminisztérium elfogadta Pecz kifogásait, és azzal mentette a helyzetet a Pénzügyminisztériumnál, hogy július 2-áig 569 ezer homoktéglat szállítottak az Országos Levéltár építkezéséhez, ez 20 ezer téglát jelent naponta, ami 26-30 ezerre lesz emelhető, így az év végéig biztosítható az adott mennyiség leszállítása.⁷

⁴ Csízi István: Biehn János cége. In: *A nemzet levéltára. Fejezetek az Országos Levéltár történetéből*. Szerk.: Reisz T. Csaba. Budapest, 2023 (a továbbiakban: *A nemzet levéltára*), 253–254.

⁵ Lásd a Pénzügyminisztérium 1982/1914. számú átiratát, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 4261/1914. (818. asz.) (734. cs.).

⁶ Pecz Samu Sándor János belügyminiszternek, 1914. június 27., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 4848/1914. (18. asz.) (735. cs.).

⁷ Levélfogalmazvány, 1913. július 13., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 4848/1914. (18. asz.) (735. cs.).

Csak az Országos Levéltár építésének eseményeit nézve talán meglepőnek tűnik, miért szentelt ilyen kiemelt figyelmet a Pénzügyminisztérium annak, hogy milyen téglát használnak az építkezéshez. Pedig az odafigyelés nem a véletlen műve volt, azt viszont nyilván nem gondolta senki, hogy ez a kérdés okozza nemsokára az építkezés leállítását, ami a hadiállapot nehézségeivel párosulva döntő kihatással lesz az építkezésre.

A mészhomoktéglá mész, homok és víz összekeverésével, nyomás alatti formázásával, majd ezt követően gőzszilárdítással készül. A technológia már a kora újkortól ismert volt és Nyugat-Európa egyes területein széles körben használták is a terméket, Magyarországon azonban a 20. század elején még nem volt hagyománya a homoktéglá alkalmazásának, noha a századfordulón Budapest vonzáskörzetében több helyen, például Dunaharaszttiban, Káposztásmegyeren és Vácott is működött mészhomoktéglá-gyár, később pedig a kiskunhalasi lett viszonylag ismert. Előállításuk egyszerű és az égetett téglánál valamivel olcsóbb volt, de Magyarországon sohasem tudott igazán elterjedni. Bár a korabeli tapasztalatok sem voltak egyértelműen rosszak a mészhomoktéglával kapcsolatban, alkalmazásától érezhetően sokan idegenkedtek, teherbírása és tartóssága felől sem építészek, sem építetők nem voltak meggyőződve.⁸

Alacsonyabb ára nyilvánvalóan közrejátszott abban, hogy a háború előtti legnagyobb munkáslakás-építési terv – és az események láncolata révén ezáltal az Országos Levéltár építkezésének – főszereplőjévé váljon. 1908-ban ugyanis a Pénzügyminisztérium Kispest község határában jelentős területet vásárolt Sárkány József örököseitől, és felhatalmazást kapott egy másik jelentős terület megvételére Kőbánya-Óhegyen, ahova munkások számára állami bérlakások felépítését tűzte ki célul. Erre a területre 12 millió koronából egyszerű kivitelű munkásházakat terveztek építeni az állami és magánüzemek munkásai, alkalmazottai részére, úgy, hogy azok használatát adómentesen biztosítják.⁹

A Kispest területén található homok felhasználására a közelben a Pénzügyminisztériummal kötött szerződés szerint kamatmentes állami kölcsönrel téglagyárat létesített Pálóczi Horváth Ernő földbirtokos. Így olcsó alapanyagból, helyben, az agyagtéglánál elvileg olcsóbb mészhomoktéglát tudtak gyártani az

⁸ Lásd alább, továbbá erre a Pénzügyminisztérium is utalt, amikor egyik átiratában megemlíti, hogy a „nagyközönség” idegenkedik a homoktéglától, lásd 3233/1912. (1912. július 31.) HU-MNL-OL-K 148-3. tétel 5438/1912. (550. sz.); és talán ezért alkalmazott a kőműves cég a levéltár falazásánál „jobb minőségű vegyes habarcsot” homoktéglá esetében, mint az előző tételben említett téglaboltzat falazásánál, ami agyagtéglából készült, lásd A Peterek és Wagner építőmesterek cég kereseti-kimutatása az 1915-ben teljesített munkák többletköltségeiről, 2. old., 18. és 21. számok. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.). De Pecz Samu is tartósabbnak nevezi az agyagtéglát a mészhomoktéglánál az Építési Bizottság 1914. augusztus 12-i ülésén, lásd Jegyzőkönyv (másolat). HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 7403/1914. (18. sz.) (730. cs.).

⁹ 1908. évi XXIX. törvény a Budapest székesfővárosban és környékén állami költségen létesítendő munkásházakról.

építkezésekhez.¹⁰ A két terület közül a kispestin hamarosan felépült a kispesti állami munkáslakótelep, azaz a későbbi Wekerle-telep, a kőbánya-óhegyi építkezésből azonban a téglák legyártatásán túl nem lett semmi, így a tervezett 10 000 lakás helyett csak 6 000 épült meg. Ugyan 1912-ben a Pénzügyminisztérium a munka elhalasztásáról beszélt, de éppen a téglamennyiség értékesítésének ürügyén, ami sejtetni engedte, hogy nem számolnak az építkezés elkezdésével.

Teleszky János pénzügyminiszter 1912. július 31-én kelt levelében tájékoztatta a miniszterelnököt, Lukács Lászlót, aki akkor belügyminiszter is volt, a téglakérdésről.¹¹ A levél azért érdekes, mert kimondottan az Országos Levéltár építésével kapcsolja össze a kispesti homoktéglák ügyét, másrészt pedig azért, mert olyan tényeket közöl, amelyek azelőtt több mint egy évvel a sajtóban is megjelentek.¹² A tájékoztatás nyilván az Országos Levéltár építéséért felelős miniszternek szólt, aki egyben az egész ügy elindítója is volt. A levélben részletezi, hogy a Kőbányán az Óhegyen tervezett munkástelep 100 millió homoktéglája milyen pénzügyi konstrukció folytán lett volna a korabeli középítkezések főszereplője. Az állam által a telep építésére előre lekötött téglamennyiséget – 32 koronáért ezer darabját – eladta a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt.-nek, mégpedig úgy, hogy 50 milliót 1911–1912-ben át kell, hogy vegyen, azonban a következő két évben átveendő 25–25 millió téglát a vételétől 4 koronás kötbér (ezer darabonként) fejében elállhat.

Az üzletnek a pénzügyi kormányzat melletti másik szereplője, a Közönséges tömör falitéglákat árusító részvénytársaság 1899. év végén alakult meg mint több fővárosi, illetve főváros környéki téglagyár eladási irodája, lényegében kartellje. Az alapításnál élen járt az Újlaki téglagyár, a Drasche-féle téglagyár és a Kőbányai gőztéglagyár. A kartell életre hívásának legfőbb, hangoztatott célja az volt, hogy így akartak úrrá lenni az eladási nehézségeken. A századforduló évei és a 20. század első évtizede még az az időszak volt, amikor a budapesti téglagyárak nem tudták kihasználni kapacitásaikat. A század első évtizedének végétől azonban megnőtt az építési kedv, ami viszont együtt járt az építőmesterek kartellel szembeni ellenérzéseinek növekedésével. Ennek fő oka az volt, hogy a viszonylag hirtelen megnőtt keresletet nem tudták a kartell gyárai kielégíteni, ugyanakkor folyamatosan emelték a téglák árát. Ehhez járult, hogy a főváros már 1909-ben olyan megállapodást kötött a kartellel, hogy az építkezésekhez a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt.-től veszi a téglát, illetve a vállalkozóknak ezt köti ki.¹³ Az így igen nagy mérték-

¹⁰ Körmöczi Katalin: A fővárosi lakáshelyzet és a „Wekerle” állami munkáslakótelep (1908–1945) I. In: *Folia Historica* 8. 123–172., különösen 148. skk.

¹¹ 3233/1912. HU-MNL-OL-K 148-3. tétel 5438/1912. (550. asz.).

¹² Például *Magyar Kereskedők Lapja*, 1911. április 15., 9.

¹³ *Független Budapest*, 1909. november 1. 2. Sajtóhírek szerint azonban a főváros is veszített a kartellel való egyezsége, ezért fontolóra vette saját téglagyárak létesítését, lásd *Magyarország*, 1909. október 31., 10., *Független Budapest*, 1910. február 21., 2.

ben kiszolgáltattott építőmesterek a kormányzatnál és a szakmai szervezeteknél is megpróbálták a kartell ellen föllépni – kevés sikerrel.¹⁴

A kispesti téglák eladása azonban egyik fél számára sem bizonyult jó üzletnek. A magánépítkezések csökkenése kiélezte a versenyt a gyártók és termékeik között, márpedig a homoktéglától majdnem minden beruházó idegenkedett. Így viszont a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. nem tudott kellő mennyiséget értékesíteni a téglákból, sőt, raktározásukra sem volt elegendő kapacitása, márpedig – mint közvetett módon a levéltár építkezésével kapcsolatban is szóba került a későbbiekben – a homoktéglá minőségét mind a szállítás, mind a raktározás módja jelentősen befolyásolhatta: sem a rázkódás, sem a szabad ég alatti tárolás nem tett neki jót. A jelek szerint a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. 1912 közepén már azzal fenyegette a Pénzügyminisztériumot, hogy kötbér ide vagy oda, eláll a további 50 millió téglá átvételétől. Ezzel viszont a minisztériumra hárult volna a tárolás gondja, a minőségi romlás veszélye, és az eladás feladata az amúgy is túlterhelt kispesti munkástelepi építésvezetőség által, az így nagy valószínűséggel előálló anyagi veszteséget pedig messze nem fedezte volna a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. által fizetendő kötbér.

Ezért döntött úgy a pénzügyminiszter, hogy megpróbálja elérni a főváros területén a következő évekre tervezett állami építkezéseknél a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. által biztosított homoktéglák minél nagyobb mennyiségben való felhasználását. Az Országos Levéltár építésével kapcsolatban szóban egyeztetett a részvénytársasággal, amely a július 27-én konkrét ajánlatot tett Lukács László miniszterelnöknek címzett levelében. Eszerint ezer téglánként 49 koronáért biztosítja a homoktéglát az építkezés helyszínére való szállítással együtt.¹⁵ Emellett azt is kérte a miniszterelnöktől, hogy a vállalkozók felé kösse ki, hogy az építkezéshez csak a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt.-től fognak mészhomoktéglát beszerezni, a megadott áron. A 32 koronához képest jelentkező különbözetet – a szállítási és rakodási költségekkel, továbbá azzal, hogy a hibás termékek¹⁶ visszatartása is a szállítót terheli, indokolva – elfogadható árnak tartotta a pénzügyminiszter.

Megkönnyítendő a szükséges műveleteket, a pénzügyminiszter javasolta, hogy az Országos Levéltár munkálatainak kiírása tartalmazza azt, hogy a falazásokhoz a kispesti állami munkástelepen gyártott homoktéglát kell használnia a vállalkozónak, amelyeket a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. szállít 49 koronáért.¹⁷ Ezáltal nem a Belügyminisztérium, hanem a vállalkozó viseli az adminisztratív ter-

¹⁴ *Pesti Hírlap*, 1910. február 13., 17., *Független Budapest*, 1910. február 16., 3.

¹⁵ a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. Lukács László miniszterelnöknek, 1912. július 27., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 1442/1913. (771. asz.) (735. cs.). A téglák árát a korban ezer darabonként adták meg, a továbbiakban a tégláarak így értendőek.

¹⁶ A szövegben „töredézekből előálló károsodás” szerepel, ami ismét utalás a homoktéglá tárolásának és szállításának veszélyeire, lásd. uo.

¹⁷ A téglaszállításokra vonatkozó részleteket a téglakartell javasolta, lásd uo.

heket és a kockázatot is. Még egy veszély, a piaci verseny, leselkedett a célok elérésére, ezt kivédendő a miniszter levelében amellel érvelt, hogy más szállító olcsóbb téglájának beszerzése az államháztartás egésze szempontjából lenne káros, tehát végső soron az építető Belügyminisztériumra is visszahatna.

A levéltár építésének előkészületei azonban egyelőre még nem tartottak ott, hogy értelme lett volna a téglamennyiséget kiszámolni, hiszen a vázlatot csak augusztusban tárgyalták a bizottságok, felterjesztésére pedig csak november 15-én került sor.¹⁸ Valószínűleg ez az oka, hogy a belügyminiszter csaknem egy hónappal ezt követően, december közepén továbbította a pénzügyminiszter és a Közöséges tömör falitégglákat árusító rt. nyáron írt leveleit az Építési Bizottság elnökének azzal az utasítással, hogy azt a bizottság tárgyalja meg, és közölje az építéshez szükséges téglamennyiséget.¹⁹

Az Építési Bizottság azonban még továbbra sem ült össze, mivel Pecz csak 1913. január végére készítette el a részletes terveket és a költségvetést,²⁰ amelyeket a bizottság végül február 4-én tárgyalt. Horváth Emil beszámolója szerint a módosított tervekkel kapcsolatban nem volt lényeges észrevétel, viszont a túlfizetés összege és a tervező tiszteletdíja mellett a téglahasználat kérdése már komolyabb megvitatást igényelt. De amíg az első két kérdésben csak az egyetértés pontos részleteit kellett meghatározni, a téglák ügyében már érezhetően eltérőek voltak az álláspontok. A tagok többsége egyfelől nem tartotta megfelelő minőségűnek a mészhomoktégglát, de még a szabad verseny korlátozását is felhozták a Pénzügyminisztérium által javasolt eljárással szemben. A vita az államkincstár érdekeire tekintettel mégis egyfajta kompromisszummal zárult. A Pénzügyminisztérium képviselőinek ellenállása ellenére a bizottság végül határozatilag feltételekhez kötötte a mészhomoktégla alkalmazásának elfogadását. Eszerint azt csak akkor javasolja, ha a homoktégglák törési szilárdsága 150-200 kg lesz, a felhasználandó téglamennyisége pedig kerül meghatározásra.

Négy nappal később az építési szakbizottság ülésén²¹ a Pénzügyminisztérium képviselőjében Bartha Ernő pénzügyi tanácsos „*részletes felvilágosítással szolgált*” a Közöséges tömör falitégglákat árusító rt. mészhomoktéggláival kapcsolatban, ami elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Pecz Samu, illetve a bizottság többi tagja bead-

¹⁸ 16/OL építk. HU-MNL-OL-K 148-3. tétel 7879/1912. (550. sz.) (735. cs.).

¹⁹ HU-MNL-OL-K 148-3. tétel 5438/1912. (550. sz.). – A fogalmazvány 1912. november 18-án kelt, továbbítására azonban csak december 13-án került sor, amint az előadói íven látszik, és ahogy az Építési Bizottság elnökének 8/építk/1913. levele is említi HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 981/1913. (771. sz.) (735. cs.).

²⁰ Pecz közvetlenül a belügyminiszternek nyújtotta be a dokumentumokat, aki a január 30-án kelt 981/1913. sz. (771. alapszám) úgyiraton küldte meg az Építési Bizottság elnökének, Horváth Emilnek, uo.

²¹ Az Építési Bizottság és a szakbizottság kapcsolatáról lásd Reisz T. Csaba: Az Építési Bizottság. In: *A nemzet levéltára ...* 227–228.

ja a derekát. Olyannyira, hogy a február 4-én elhatározottakkal szemben a mennyiséget is meghatározták az egész építkezésre tervezett 4 millió darab téglá 80 százalékaiban, 3 millió 200 ezer darab téglában. A téglá minőségével kapcsolatos aggályok azonban nem ültek el teljesen, mivel a bizottság azért azt kikötötte, hogy egyes főfalak megerősítéséhez mindenképpen égetett agyagtéglát fognak használni, illetve feltételül szabta, hogy a téglagyártás minőségi ellenőrzésében részt vehessen. Ez a fajta biztosíték azonban nem befolyásolhatta komolyan aényt, hogy a Pénzügyminisztérium célt ért.²² Az Építési Bizottság május 24-i ülésén az elnök be is jelentette aényt, miszerint a miniszterelnök a bizottság javaslatának megfelelően közölte a pénzügyminiszterrel, hogy 80 százalékaiban mészhomoktéglát fognak használni az építkezésen.²³

Ennek megfelelően a részletes építési kiírás már egyértelmű kikötéseket tartalmazott az egyes téglafajták alkalmazására vonatkozóan. Eszerint a „közönséges” falazathoz homoktéglát kell használnia a vállalkozónak, amelyet a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt.-tól kell beszereznie 49 korona áron, amibe a fuvardíj is beleszámított, tehát az építési területre való szállításról is a gyártónak kellett gondoskodnia. Ezzel szemben kimondottan (különböző fajta) égetett agyagtéglát írt elő Pecz a toronynál lévő kéményfalazat,²⁴ a pincebeli téglaboltozat, továbbá minden kereszt- és dongaboltozat esetében, illetve a vasgerendák között, és természetesen a homlokzati részekben.²⁵

Ami a minőség ellenőrzését illeti, ezt nem lehetett olyan módon biztosítani, ahogy azt az Építési Bizottság szeretne volna. A pénzügyminiszter ugyanis jelezte a belügyminiszter felé, hogy nem a gyártási eljárást, hanem a gyártmányokat ellenőrzi a kispesti munkástelepen felállított anyagvizsgáló laboratóriumban, a mészhomoktéglagyárral kötött szerződésig visszamenőleg dokumentált módon. Ennek a dokumentációnak, illetve a laboratóriumi vizsgálati eljárásnak a közvetlen megtekintését ajánlotta fel a pénzügyminiszter.²⁶ E felajánlás alapján a belügyminiszter utasította Jendrassik Alfréd pénzügyi ellenőrt és Peczet, hogy tegyenek látogatást a kispes-

²² A Belügyminisztérium levele, amelyben biztosítja a Pénzügyminisztériumot arról, hogy az építkezés kiírásába a homoktéglá a fentiek szerinti mennyiségben fog szerepelni: fogalmazvány, 1913. március 15., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel, 1442/1913. (771. asz.) (735. cs.).

²³ Jegyzőkönyv az Építési Bizottság 1913. május 24-i üléséről (másolat) 2–3. old. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 4321/1913. (771. asz.) (730. cs.), illetve A belügyminiszter átirata a pénzügyminiszternek, uo. 1442/1913.eln., 1913. május 15., 8771. asz. (735. cs.).

²⁴ Ebben a kérdésben némi ellentmondás mutatkozik a leírásban, ugyanis az általános követelményeknél még valóban ez szerepel, de a kőművesmunka tételes leírás szerint ez is homoktéglából készítendő (15. tétel), lásd Költségvetés a m. kir. országos levéltár építésére, 1913 eleje, HU-MNL-OL-Y 1-b-3-B-1.

²⁵ Lásd uo.

²⁶ A pénzügyminiszter átirata a belügyminiszternek, 1696/1913. szám (1913. július 5.) HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 5343/1913. (771. asz.) (732. cs.) – időközben Lukács László megvált a belügyminiszteri poszttól, június 10-étől Sándor János töltötte be a posztot.

ti téglagyárnál és annak eredményéről tájékoztassák az Építési Bizottságot,²⁷ annak azonban, hogy ez megtörtént-e, a belügyminisztériumi iratokban nincs nyoma.

1914 nyaráig, a Pénzügyminisztérium említett leveléig, a mészhomoktégla felhasználása nem volt kérdés tárgya, ezt követően azonban kétségtelenül az építkezés folyását meghatározó fő tényezővé vált.

Annak a kortársak előtt is nyilvánvalónak kellett lennie, hogy a háború előbb-utóbb mindenféleképpen káros hatással lesz a levéltár építésére is, az azonban talán nem, hogy ez nagyon hamar, és elég drasztikus módon fog bekövetkezni. Az Építési Bizottság augusztus 12-i ülését ugyanis elősorban a pénzügyminiszter azon utasítása miatt kellett összehívni, miszerint a középítkezések építési munkáit a hadiállapot miatt le kell állítani, csupán a legszükségesebbeket lehet tovább végezni „féléróvel”.²⁸ De ezen utóbbi, halaszthatatlan munkák nem annyira az építkezések folytatását, hanem az elért állapotok konzerválását, a mihamarabbi folytatás zökkenőmentességét voltak hivatva biztosítani.

Ezen a bizottsági ülésen a téglák ügye nem került a megbeszélés homlokterébe. Jendrassik Alfrédnek az építkezés állásáról tartott beszámolójában az építkezés ütemének említésekor csupán annyit jegyzett meg, hogy mivel mészhomoktéglat nem szállítanak, ezért újlaki [agyag] téglá kerül felhasználásra. Jendrassik egész beszámolójával kapcsolatban egyetlen észrevétel szerepel a jegyzőkönyvben, eszerint a Pénzügyminisztérium képviselőjében Splényi Ernő kifejezetten kérte, hogy adják tudtára a pénzügyminiszternek a mészhomoktégla-szállítások beszüntetését. A határozatok közé ez már úgy került be, hogy a pénzügyminisztert kell megkérdezni a szállítás beszüntetésének okairól. A belügyminiszter ezt megtette, és a pénzügyminiszter a fentiek szerint válaszolt is. Érdekes azonban, hogy erről a jelek szerint akkor a Pénzügyminisztérium két képviselője, sem Splényi Ernő, sem Pongrácz Vince nem tudott. De igen sajtóságos az is, hogy a pénzügyminiszter válaszában ezen része nem jutott el az Építési Bizottság tagjaihoz. A Horváth Emilnek, és rajta keresztül az Építési Bizottság tagjainak készült belső feljegyzés fogalmazványa ugyanis csak a kifizetések mikéntjéről szól, a téglák ügyéről nem tartalmaz egy szót sem.²⁹ És úgy tűnik, ez hónapokon keresztül így maradt.

A háború már ekkor is éreztette hatását a munkaerőhiányban, vagy a vasúti szállítások akadozásában. Ennek ellenére az építésvezetőség lehetőséget látott az építkezés lassú, de folyamatos folytatására, azt egyedül a gercsei kőbányákból érkezendő kövek hiánya veszélyeztethette. Ezt elkerülendő, mind a vasúti szállítás engedélyeztetése, mind a köveknek a Dunán való lejtuttatása szóba került. A Pénzügyminisztérium képviselőit azonban láthatóan nemigen hatotta meg a bizottság

²⁷ Levélfogalmazvány az ügyiraton (1913. július 17.), HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 5343/1913. (771. asz.) (732. cs.).

²⁸ Jegyzőkönyv az Építési Bizottság 1914. augusztus 12-i üléséről (másolat) HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 7403/1914. (18. asz.) (730. cs.).

²⁹ HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 7403/1914. (18. asz.) (730. cs.).

többi tagjának igyekezete. Splényi Ernő ragaszkodott a miniszteri rendelkezés érvényesítéséhez, azaz, hogy az építkezés álljon le, a legszükségesebb munkákat is, amint lehet, fejezzék be.

A bizottság mindenesetre arra kérte a belügyminisztert és a kereskedelemügyi minisztert, hogy próbálják meg elérni a pénzügyminiszternél a munkák félerővel való folytatásának engedélyezését. Augusztus 10-ig elkészült az összes alapozás, a középső épületrész és kazánház alagsora a földszinti padlóig, a jobb oldali (Bécsi kapu felőli) szárny vasbeton pillér-szerkezetei és az alagsor feletti betonmennyezet. Folyamatban volt a baloldali szárny alagsori és földszinti vasbeton szerkezetének betonozása, és előkészítve a jobb szárny emeleti vasbeton pilléreinek állványozása, elhelyezték továbbá a középső épületrész alagsori mennyezetének vasbeton tartóit is.

A munkák „kifuttatása” a Pecz által közöltek szerint azt jelentette, hogy a földszint magasságáig be kell fejezni az építkezést, továbbá a jobb oldali raktárak már beállványozott és zsámozott alapjainak vasbeton munkáit is el kellene végezni, amihez mintegy három-négy hétre lett volna még szükség.

A pénzügyminiszter döntését mindenesetre mind a bizottság, mint a Belügyminisztérium tudomásul vette, így tehát az építkezés augusztus közepére lényegében leállt. Ráadásul a kifizetendő költségek ügyében is félreértés keletkezett. A Belügyminisztérium a jelek szerint ugyanis úgy vette, hogy 160 ezer korona azon munkák összege, amelyek elkészültek, de még nem kerültek kifizetésre. Ellenben, mint Pecz arról a belügyminisztert szeptember 1-jén tájékoztatta, ez utóbbi összeg 175 ezer koronára rúg (ebből 100 ezer korona a kőművesmunkára), és ezen felül 160 ezer koronára lenne szükség a még be ne fejezett, de feltétlenül elvégzendő munkálatokra.³⁰

A Belügyminisztérium – a jórészt addig is követett gyakorlatnak megfelelően – a Bizottság és Pecz észrevételeit is (szinte szó szerint) továbbította a pénzügyminiszternek. Jelezte, hogy leállította az építkezést, felsorolva a még elvégzendő munkákat; és továbbította azt a kérést is – a kereskedelemügyi miniszter képviselőjének a munka beszüntetésének szociális vetületével kapcsolatos fejtegetéseivel megtárgyolva –, amely az építkezés félerővel való folytatására vonatkozott.³¹

A pénzügyminiszter válaszában lényegében elfogadta a Pecz által kért kifizetéseket, de az építkezés folytatásához nem járult hozzá, mégpedig olyan okból, amely az építkezés beszüntetését is teljesen új megvilágításba helyezte. Teleszky János pénzügyminiszter válaszában ugyanis kijavította a Belügyminisztérium által az Építési Bizottságnak korábban közvetített információt: az építkezés beszüntetésének okaként nem a háborús kiadáscsökkenést nevezte meg, hanem azt, hogy „az építkezéshez az előirányzott homoktégla helyett jelenleg agyagtégla szállítatik”.³²

³⁰ Uo. és HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 6621/1914. (18. asz.) (730. cs.).

³¹ Levélfogalmazvány, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 6454/1914. (18. asz.) (730. cs.).

³² 115.311/1914. (1914. október 5.) HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 7403/1914. (18. asz.).

A kijelentés előtt szereplő „*mint Nagyméltóságod előtt tudva van*” részt a Belügyminisztériumban áthúzták, bár talán a küldő fél sem gondolta komolyan, mert a levél további részében pontos magyarázattal szolgál a helyzetre. Eszerint a 3 millió 200 ezer, az Országos Levéltár építkezéséhez felhasználni tervezett mészhomoktéglából egyelőre csak 832 ezer darabot használtak fel. A szállítást végző Országos Szállítási és Automobil Forgalmi Vállalat gépkocsiparkját azonban háborús célokra lefoglalták, ezért nem tudja a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. által legyártott téglákat a várbeli építkezéshez leszállítani. Minthogy a leállítás, úgy az építkezés újraindításának a feltételül is a mészhomoktéglák biztosítását szabta levelében a miniszter.

A mészhomoktéglaszállítás elmaradásának egészen konkrét okairól sem a bizottsági ülés dokumentumai, sem a pénzügyminiszter említett levele nem tartalmazza a teljes igazságot, jól megvilágítja viszont a Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. csaknem egy évvel későbbi levele, amelyben még mindig ugyanazokra az okokra hivatkozott a homoktéglaszállítás megtagadásakor: „*Kispestről tekintettel az óriási távolságra és magaslatra, még a normális fuvarozási viszonyok mellett sem lehet szekérrel szállítani, hanem csak autókkal, a teherautókat pedig a hadvezetőség a háború kitörése után azonnal requirálta, és így a legnagyobb sajnálatunkra homoktéglákat nem szállíthatunk.*”³³ A mészhomoktéglának visszaütött a másik előnytelen tulajdonsága, amit eladdig sem az építészek, sem mások nem vetettek fel: nagyon érzékeny volt a szállítási körülményekre, a rázkódástól könnyen vált töredezetté, keletkeztek rajta hibák.

A még szükségesnek ítélt munkák augusztus közepétől egy darabig tovább folytak, de azok elkészültével 1914. szeptember 19-ével az építkezés ténylegesen leállt.³⁴ Mindamellet, hogy október elején a Pénzügyminisztérium informálta a Belügyminisztériumot a leállítás valódi okáról, 1915 márciusáig semmi sem történt, ami előmozdította volna az építkezést. Ekkor azonban már vészesen közeledett a munkálatok beszüntetésének féléves fordulója, ami a megkötött szerződések szerint mindkét fél számára jelentőséggel bírt, ennyi állásidő után ugyanis a vállalkozók kérhették a szerződés felbontását és kártalanításukat. Joggal érvelhetett a belügyminiszter, hogy ennek esetleges megtörténte az építkezés leállításából fakadó egyéb károkkal együtt nagyobb volumenű lenne, mint a kincstár mészhomoktéglakon esetleg elszenvedett vesztesége.³⁵ Március elején tehát a belügyminiszter a

³³ Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. levele a Peterek és Wagner cégnek, 1915. június 19., HU-MNL-OL-K 148-14 tétel, 23.540/1915. (1043. asz.) (731. cs.), de valószínűleg már a márciusi bizottsági ülésen is ismert volt a tény – Splényi Ernő jelentésében (30.552/1915. PM szám) legalábbis így szerepel, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 12.267/1915. (10423. asz.) (730. cs.).

³⁴ Erre is lásd Splényi 30.552/1915. számú jelentését HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 12.267/1915. (10423. asz.) (730. cs.).

³⁵ Levélfogalmazvány. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 12.267/1915. (1043. asz.), (730. cs.).

tettek mezejére lépett, és a pénzügyminiszterrel való szóbeli egyeztetést követően saját hatáskörében elrendelte a munkák folytatását.

Hét hónap után, március 13-án az Építési Bizottság is újból összeült, az ülés legfontosabb pontja kétségtelenül a „téglakérdés” megvitatása volt. Horváth Emil, a bizottság elnöke ismertette a Pénzügy- és a Belügyminisztérium 1914. őszi levélváltását, illetve annak leglényegesebb elemét, hogy az építkezés a mészhomoktégla felhasználásának kérdése miatt került leállításra. A bizottság tagjai közül elsőként Hauszmann Alajos egyértelműen amellet foglalt állást, hogy az építkezést folytatni kell, még ha agyagtéglával drágább is lesz. Micseh Endre, a Kereskedelemügyi Minisztérium képviselőjében a vállalkozókkal kötött szerződések felbontásának negatív következményeit ecsetelte. Pecz Samu szintén a felrémlő anyagi veszteségekre hívta fel a figyelmet, továbbá arra, hogy az agyagtéglára előirányzott egységár alacsonyabb a mészhomoktéglaénál, és szállítása is egyszerűbb a közeli budai téglagyárakból, ráadásul maga a téglá is tartósabb, de még a Közönséges tömör falitéglatkat árusító Rt. is hajlandó anyagtéglát szállítani. A Pénzügyminisztérium képviselője, Splényi Ernő ezek után nem érezhette jogosnak az építkezés további szüneteltetését, de így is csak annyit ígért, hogy tájékoztatni fogja a pénzügyminisztert az elhangzottakról, és egyelőre az építkezés folytatása érdekében feltétlenül szükséges 150-200 ezer darab agyagtégla használatához járult hozzá. A bizottság határozatában – Horváth Emil elnök javaslatára – ezt még annyival megtoldotta, hogy kéri a belügyminisztert, hogy a pénzügyminiszternél az építkezés folytatásához szükséges további anyagtégla-rendelésekhez is járuljon hozzá.³⁶

A bizottsági ülés jegyzőkönyve csak április 9-én került megküldésre a belügyminiszternek, aki ismét hűen tolmácsolta a kéréseket a pénzügyminiszternek, és azt is tervezte, hogy az építkezés immár nyilvánvalóan tarthatatlan határidejét (legalábbis ami az épület tető alá való kerülését illeti) május 1-ről december 31-ére módosítja.³⁷

Március közepén tehát újraindultak a munkálatok,³⁸ ami az építkezés akkor állásánál a kőműves és vasbeton munkák megkezdését jelentette. A munka felvéte-

³⁶ Lásd *uo.*

³⁷ Lásd a Kincstári Jogügyek Igazgatóságának írt levél tervezetét, 1915. április, lásd *uo.*, a határidő módosítást egyébként Pecz vetette fel a bizottsági ülésen lásd *uo.*

³⁸ Pecz Samu az 1915. április 12-i bizottsági ülésen arról tájékoztatta a jelenlevőket, hogy március 14-én (az előző bizottsági ülés másnapján) értesítette a vállalkozókat a munkák újbóli felvételére, szeptemberben azonban már úgy emlékezett, hogy az értesítés március 3-án történt meg (HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 32.836/1915.), és később például március elsejét nevezte meg a munka újrakezdésének időpontjaként (1916. október 5-i bizottsági ülés 5. old. (731. cs.)). Március közepét jelöli meg a Peterek és Wagner cég is kezdő időpontként (Peterek és Wagner építőmesterek cég az Országos Levéltár építése tekintetes Építési Művezetőségének, 1915. október 2., 2. old. (727. cs.) – az egy-két napos különbségeknek nem kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani. A március eleji dátumot valószínűleg az magyarázza, hogy az 1915. márciusi bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint a bizottság elnökének szóbeli előterjesztésére a belügyminiszter a hó elején rendelte el az építkezés folytatását (lásd Jegyzőkönyv az Építési Bizottság 1915. március 13-i üléséről, 3. HU-MNL-OL-K

le biztosan nem ment volna egy csapásra, de a féléves szünet és a megromlott körülmények sem kedveztek a gyors folytatásnak. Az ekkor legfontosabb, a kőművesmunkát végző Peterek és Wagner cég csak április második felére tudta biztosítani a kellő munkáslétszámot.³⁹

1915 áprilisától már mind az építőanyag, mind a munkaerő rendelkezésre állt annyira, hogy folyamatosan lehessen haladni az építkezéssel. A munka üteme persze korántsem volt olyan mértékű, mint a háború kitörése előtt, de az építésvezetőség bízott abban, hogy nem kell majd túlzottan kitolni az átadási határidőket.

A téglafelhasználás ügyében a Belügyminisztérium a Bizottság márciusi ülésén megfogalmazott javaslatoknak megfelelően írt a Pénzügyminisztériumnak április 22-én.⁴⁰ Válaszul a pénzügyminiszter csaknem egy hónap múlva jelezte, hogy nincs kifogása az említett mennyiségű agyagtégla felhasználása ellen, de mivel a kispesti mészhomoktégla felhasználása kincstári érdek, ezért kéri az agyagtégla felhasználásának minimalizálását. Külön kérve a belügyminisztert, hogy 200 ezer darabon felüli anyagtégla-felhasználást ne engedélyezzen, és amint lehetőség lesz mészhomoktégla szállítására, csak azt, és csakis a kispesti gyártól beszerzendőt használják.⁴¹

Az adott feltétel (agyagtégla használatának korlátozása), illetve egy másik (homoktégla) hiánya meglehetősen leszűkítette az építők lehetőségeit. Annál is inkább, mert a homoktégla-szállítás elmaradásának az oka a háború miatti gépkocsihány volt, ami nem látszott egyhamar orvosolódni, ugyanakkor újabb és újabb nehézségekkel kellett szembenéznie az építetőknek.

Már a háború első hónapjaiban észrevehető volt a mozgósítás hatása: az építők nagy számban kényszerültek ideális munkaképességű, tapasztal munkásaik nélkülözésére és pótlásukra kénytelenek voltak „*testi hibában sinylő és hajlott korú*” embereket alkalmazni. Pontos képet ad erről Biehn János cégének kimutatása. Ezek szerint a háború kirobbanása előtt munkásainak 85%-a a munkavégzésre ideálisnak tartott korban volt (20–45 év között), 1916-ra csaknem teljesen megfordult az arány: az első félévben 26–74%, a másodikban már 22–78% volt az „abnormális”

148-14. tétel 12.267/1915. (1043. asz.) (730. cs.). A jegyzőkönyv szerint az elnök arról számolt be, hogy Pecz már értesítette a vállalkozókat.

³⁹ Májustól november végéig általában több mint száz embert foglalkoztatott minden héten, és több hét is volt, amikor a munkások létszáma meghaladta a 140-et. Lásd A Peterek és Wagner építőmesterek cég Építőmunkás-kimutatása 1915. márciustól júliusig, és augusztustól decemberig. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.).

⁴⁰ A levél fogalmazványa: 12.267/1915. (1043. alapszám). A bizottság véleményének és a március 13-iki ülés jegyzőkönyvének felterjesztése (6/építk. szám, 1915. április 9.) ugyanebben az ügyiratban.

⁴¹ A pénzügyminiszter a belügyminiszternek 41.928/1915. (1915. május 20.), HU-MNL-OL-K 148-17889/1915. (731. cs.). A kisebb mennyiségben felhasznált bőrszínű, szárazon sajtolt sima és idomtégglakat az István téglagyár szállította, lásd például A Peterek és Wagner cég jelentése, 4. 1915. szeptember 25., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.).

korú és munkaképességű munkások javára, ráadásul kevesebb embert is tudott foglalkoztatni a cég, mint a háború előtt.⁴²

A folyamatos és egyre jelentősebb áremelkedés a bérekben is megmutatkozott. A Peterek és Wagner építőmesterek cég 1916 végén 50–77%-kal volt kénytelen többet fizetni munkásainak, mint egy évvel korábban.⁴³ Ugyan megpróbálták vidékről toborozni, illetve hozni munkásaikat, de így is csak 10-20%-ot tudtak megtakarítani a béreken.⁴⁴

Szinte azonnal megnövekedtek az anyag- és a fuvarozási költségek, amit a munka féléves szünetelése csak még jobban kiemelt. A Közönséges tömör falitég-lákat árusító Rt. 1914 júliusában a tömör faltéglát 41 koronáért szállította, a munka újraindulása után 1915 áprilisában már 54 koronáért, de az István téglagyár is 7 korona 10 fillérrel többért adta fuvaronként a borszínű, szárazon sajtolt sima és idomtégglját, a szintén itt gyártott hódfarkú cserép ezer darabjának 19 koronával volt magasabb az ára 1916 elején, mint az 1913-as szerződéskötéskor.⁴⁵ Az építőanyagok mellett az állványozáshoz szükséges faanyag beszerzése és szállíttatása is jelentős tételt jelentett az építőknek.

Az anyag-, fuvar- és bérköltségek mellett a háború második felében már egyre inkább jelentkeztek anyagbeszerzési gondok, igaz, ezek döntően nem hátráltatták az építkezést. Legérzékenyebben talán a fémek piaca reagált a háborús helyzetre, ezért például a vízvezetékek csöveit ólom helyett horganyzott kovácsolt vascsövekkel kellett pótolni,⁴⁶ a torony- és földélvégződés réz helyett horganybádogból készültek.⁴⁷ De például a háború előrehaladtával a téglakérdés is új formában került elő: 1917 júliusában Pecz Samu arra kérte a Belügyminisztériumot, forduljon az Országos Szénbizottsághoz, ugyanis a levéltár épületének befejezéséhez szükség lenne szárazon sajtolt homlokzatburkoló téglákra, amelyeket az István

⁴² A háború kitörése előtti héten 71 embert foglalkoztatott, 1915-1916-ben heti átlagban 50-60-at, lásd Munkásviszonyok az Országos Levéltár építkezésénél. Biehn János Rabitz és vasbeton osztálya. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (1916). (729. cs.).

⁴³ A kőművesek órábéré például 56 fillérről kerek 1 koronára emelkedett, lásd Napszámos órabérek kimutatása, 1916. év november hó 13–18-ik hetében (1916. december 14.), Pecz Samu (?) kiegészítéseivel az 1914-es és az 1916 decemberi bérekre vonatkozóan. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (729. cs.).

⁴⁴ Peterek és Wagner építőmesterek cég az Országos Levéltár építése tekintetes Építési Művezetőségének, 4. 1915. október 2., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.).

⁴⁵ Újlaki Téglá- és Mészégető Rt. a Dobai János cégnek, 1916. január 22., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 7007/1918. (733. cs.).

⁴⁶ A belügyminiszter Pecz Samunak a vízvezetéki és csatornázási munkák tárgyában, 1916. augusztus 5., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 9971/el/1916. (730. cs.).

⁴⁷ Némethy Károly bizottsági titkár Sándor János belügyminiszternek az Építési Bizottság 1916. október 5-i üléséről – 40/épít./1916. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 35.356/1916. (731. cs.), illetve Jegyzőkönyv az építési bizottság 1916. október 5-i üléséről, 2–3. (731. cs.).

téglagyárban égetnék ki, amennyiben biztosítani tudnák az ehhez szükséges tatai brikettet.⁴⁸

A jelzett problémákkal pedig megindultak a vállalkozók kompenzációs kérései az építető felé, így óhatatlanul realitását veszítette mind az eredeti határidő, mind a költségvetés betartása. Bár az Építési Bizottságban voltak olyanok, akik nagyobb szigort érvényesítettek volna, Pecz a kérelmek valamilyen hányadát mindig elismerte, igaz, a kereseti és egyéb kimutatásokat pontosan átnézte és utána is számolt a költségeknek. Másrészről persze a vállalkozók is rá voltak szorulva a munkára, ezért majdnem mindig sikerült is kompromisszumot kötni velük, például a Peterek és Wagner cég az 1916. évi háborús többletköltségeit (a Pecz által már csökkentett felárat) azt követően kapta meg 1917 őszén, hogy nyilatkozott, miszerint nem támaszt további követeléseket.⁴⁹ A bádogos munkákat végző Tóth Imre és társa cég a vízvezeték, csatorna és gázvezetékek szerelését is megpályázta, és meglepően kitartóan küzdött 66%-os többletköltségei elismertetéséért. Nyertes céggként nem fogadta el a Belügyminisztériumnak a felárakra vonatkozó döntését, azt szerette volna, ha a többletköltséget azonnal kifizetik, a többi munkára pedig előre megállapítják. Mindezek mellett még újabb áremeléssel is előállt, ezért Pecz költségvetést kért két másik, korábban pályázó cégtől (Bründl János, Fort Oszkár és Társa), de egyikük nem vállalta, a másik drágább ajánlatot adott. A Bizottság azonban nem nyugodott bele a Tóth és Társa cég eljárásába, ezért 1916. június 5-i ülésén utasította az építésvezető műépítést, hogy a bádogos és vízvezetéki munkákra kérjen három vállalkozótól ajánlatot.⁵⁰ A most már viszonylag gyorsan lezajlott eljárás során – a Boros Testvérek legolcsóbb ajánlatával szemben is – az egyébként a vízvezetékekkel kapcsolatos munkákat is elnyerő Tóth Imre és Társa lett a győztes 32 775 korona 60 filléres ajánlatával, azzal a kikötéssel, hogy nem fog kérni újabb áremelést.⁵¹

A háború negatív hatásai talán valamelyest elmosták az építkezés helyzetének kieleveztségét, de ez nem tarthatott sokáig. Az Építési Bizottságot 1915. június 24-én kimondottan a téglaugy rendezése miatt kellett összehívni, hiszen elfogyott a Pénzügyminisztérium által a tavasszal engedélyezett anyagtéglá-mennyiség.⁵² Pecz Samu ezen az ülésen elmondta, hogy bár megkereste mészhomoktéglá-szállítás

⁴⁸ HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 21339/1917., 1917. július 23. (729. cs.).

⁴⁹ A Peterek és Wagner építőmesterek cég nyilatkozata, 1917. október 12., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 31.394/1917. (1112. asz.), (729. cs.).

⁵⁰ Jegyzőkönyv az Építési Bizottság 1916. június 5-iki üléséről, 2–6., HU-MNL-OL-Y 1-b-3-C-10. (731. cs.).

⁵¹ HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 19.971/1916., 26.110/1916., 27.462/1916. (282. asz.), (730. cs.).

⁵² Jegyzőkönyvet lásd 23.540/1915. (731. cs.); megküldő levél: 22/építk. 1915. július 5. 731. cs.); lásd továbbá Csánki Dezső rövid, és pontos összefoglalóját az ülésről és a téglakérdésről: Thallóczy Lajosnak, 1915. július 25. In: „Kedves Lajosom!” Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz 1879–1916. Sajtó alá r., bev.: Reisz T. Csaba. Századok könyvek, Budapest, 2017, 159.

ügyében a Közönséges tömör falitégglákat árusító rt.-t, az azt válaszolta, hogy gépkocsik hiányában továbbra sem tud homoktégglát szállítani.⁵³ Az építésvezető műépítész mellett Jendrassik és Hauszmann is határozottan kiálltak amellett, hogy nem lehet leállítani az építkezést, ezért Splényi Ernő csak annyit kért, hogy előzetesen személyesen is informálják erről a pénzügyminisztert. A bizottság végül arra kérte a belügyminisztert, hogy eszközölje ki a pénzügyminiszternél a szükséges mennyiségű agyagtégla felhasználásának engedélyezését. A Belügyminisztérium a Közönséges tömör falitégglákat árusító rt. Pecz által megküldött levelével (amelyben közlik a homoktégla szállításának lehetetlenségét) megtámogatva július 29-én továbbította a Pénzügyminisztériumnak a kérését.⁵⁴

A Pénzügyminisztérium nem siette el a választ, és csak a nyár végén engedélyezte, hogy amíg nem áll rendelkezésre homoktégla, addig lehet agyagtégglát felhasználni. Igaz, az általános jóváhagyás mellett kérte a belügyminisztert, hogy legfeljebb 200 ezer darabot engedélyezzen, és ha az elfogy, akkor ismét kérjen a hozzájárulást. Kilatásba helyezte továbbá, hogy a pénzügyminiszter is vizsgálni fogja, hogy a homoktégla-szállítás szállításának akadályai fennállnak-e.⁵⁵

A Pénzügyminisztérium által a gyakorlatban végül 200 ezer téglánkénti kivitelezett korlátozás, és különösen az, hogy a kérelem és az engedélyezés között mindkét esetben több mint két hónap telt el, joggal veti fel a kérdést, hogy miért nem okozott ez leállást az építkezés menetében. Az egyik ok minden bizonnyal az, hogy a háború következtében fennálló munkaerő- és nyersanyaghiány amúgy is visszafogta az építkezés ütemét. A mási fő ok viszont az építést végzők előrelátása, vagy talán merészsége volt. A kőművesmunkát végző Peterek és Wagner cég ugyanis a munkák 1915. márciusi megindítását követően nem kevesebb mint 1 millió égetett agyagtégglát rendelt a Közönséges fali tömörtégglákat árusító rt.-től, ami – a már addig beépített mennyiséget is figyelembe véve – jóval több volt az előírt 800 ezer-nél. Igaz, az árak emelkedtek, és ekkor már 54 koronáért adta a gyár a téglát, az év őszén azonban már mind a mennyiség, mind az ár a megrendelő cég előrelátását dicsérte, és nem mellesleg jól jött a felülfizetések elismertetésért folytatott alkudozások során is.⁵⁶

⁵³ Lásd fentebb.

⁵⁴ HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 23.450/1915. (1043. asz.) (731. cs.).

⁵⁵ 85.247/1915. (1915. augusztus 26.), HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 30.716/1915. eln.; a belügyminiszter szeptember 6-án tájékoztatta a fentiekről Pecz Samut, lásd uo. 30.713/1915.

⁵⁶ Amint azt meg is fogalmazták: „...mert hisz ha mi ezt az Országos Levéltár teljes megépítésére elég-séges téglamennyiséget be nem szerezzük, s illetve, ha csak azon 200 000 darab téglát biztosítjuk, melyre a közeli béke reményében utasítást nyertünk, így az építkezés automaticæ előbb vagy utóbb megállott volna, mert a szerződés szerű homoktégla sem a munka újra felvételekor nem volt kapható, de még ma sem kapható, vagy az építető kormánynak a szükséges tömör fali téglát ma (...) drágábban kellene megszereznie.” A Peterek és Wagner cég jelentése, 6. 1915. szeptember 25., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.).

A munkák március-áprilisi megindulását követően hamarosan teljesen elkészült az alagsori falazat mézshomoktégglából, majd nyárig a földszinti falazat. Az első emelet kőművesmunkáira június–augusztusban került sor úgy, hogy június 19-én lett készen a földszinti, augusztus 14-én pedig az I. emeleti falegyen, azaz a födém alatti utolsó téglasor.⁵⁷ Folyamatosan következett ezután a II. emelet (augusztus–szeptember), majd a III. (október–november), és elkészültek a kapcsolódó boltozati és homlokzati kőművesmunkák is.⁵⁸ Szeptember közepén Pecz még úgy nyilatkozott a belügyminiszternek írt levelében, hogy a munka előrehaladása a rendesnél valamivel lassúbb, de jó idő esetén a kitűzött határidőre, tehát az év végéig, fedél alá kerülhet az épület.⁵⁹ Ez azonban túlságosan derülátó előrejelzésnek bizonyult. A kőművesmunka november végével leállt, és csak az 1915-1916-os téli időszak után indult újra: március–áprilisban a IV. emeleti falazat is készen lett, így elkezdődhetett a padlás, az oromfal és a toronyfalazat építése, továbbá a szükséges homlokzati munkák.

Mindazonáltal az építésvezetőség nem volt nyugodt. Pecz Samu említett, még 1915 szeptemberének közepén – tulajdonképpen válaszul a minisztériumok közötti megegyezésre – a belügyminiszternek írt levelében⁶⁰ kifejtette, hogy az épület tető alá hozásának új, év végi határidejére tekintettel a lehetőségekhez képest sürgeti a kőművesmunkát, amely természetszerűleg igen nagy mennyiségű téglafelhasználással jár, az előrehaladást pedig igencsak gátolná, ha külön kellene kérvényezni a téglák felhasználását. Éppen ezért arra kérte a belügyminisztert, hasson oda, hogy a Pénzügyminisztérium tekintszen el az anyagtégla felhasználásának mennyiségi korlátozásától, és csak azt írja elő, hogy amint lehet, homoktéglat alkalmazzanak az építkezésen. Pecz leveléből kiderül az is, hogy 1914-ben 1 309 ezer téglra került felhasználásra az alapfalak és a pincefalazatok készítésénél, ebből 836 ezer homok-, 478 ezer pedig égetett agyagtégla volt. Az építkezés újraindulása óta pedig 884 ezer téglát kellett beépíteni, ami egyébként több mint kétszerese az engedélyezett mennyiségeknek. Eszerint, ahogy a kőműves vállalkozó, úgy az építésvezetőség sem igen volt tekintettel a minisztériumi utasításokra, igaz ehhez szükséges volt az építő cég említett nagyobb mennyiségű rendelése, amely viszont – ahogy Pecz leveléből kitűnik – ekkor már erősen fogyóban volt.⁶¹

⁵⁷ Peterek és Wagner építőmesterek cég az Országos Levéltár építése tekintetes Építési Művezetőségének, 3. 1915. október 2., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.), illetve lásd A Peterek és Wagner építőmesterek cég az Országos Levéltár építése tekintetes Építési Művezetőségének, 1915. augusztus 23., uo. (727. cs.).

⁵⁸ A Peterek és Wagner építőmesterek cég kereseti-kimutatása az 1915-ben teljesített munkák többletköltségeiről, 2. old., 18. és 21. számok. HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (727. cs.), illetve a Peterek és Wagner építőmesterek cég mennyiségszámítása a háború folytán keletkezett 1915. évi többlet-költségekről uo., benne az időpontok.

⁵⁹ HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 32.836/1915. BM szám (1043. asz.) (731. cs.)

⁶⁰ Lásd uo.

Az építésvezető műépítész kérelmét a minisztériumon belül októberben Horváth Emil bizottsági elnöknek továbbították azzal, hogy a bizottság összehívása és meghallgatása után mondjon arról véleményt, azaz az Építési Bizottsághoz utalták az ügyet.⁶²

A bizottság ülését végül november 6-ára sikerült összehívni, és az asztalosmunkák felülfizetésének kérdése mellett természetesen az ekkor már csak „téglakérdés”-ként jelzett probléma volt a fő napirendi pont.⁶³ Az előzmény iratváltások ismeretése után Pecz Samu kapott szót és lényegében elmondta a szeptemberben a belügyminiszternek is megírtakat, kiemelve, hogy az adott cég folyamatosan úgy tájékoztatta őt, hogy nem tud mészhomoktéglát szállítani. Kérdésre válaszolva továbbra is úgy nyilatkozott, hogy az épület az év végére tető alá kerülhet. A Pénzügyminisztériumot képviselő Splényi Ernő most csak annyit kért, hogy a mészhomoktéglá szállításának lehetetlen voltáról tájékoztassák a pénzügyminisztert. A bizottság tehát Pecz javaslatának megfelelően foglalt állást, kérve a belügyminisztert, eszközölje ki a pénzügyminiszternél, hogy a mészhomoktéglá szállításának lehetővé válásáig korlátozás nélkül lehessen agyagtéglát használni az építkezéshez. Horváth Emil bizottsági elnök kereken három hét múlva írta alá az ülésről készített jelentését. Noha a belügyminiszteri levél fogalmazványa már december 7-én elkészült, az elküldésére csak 23-án került sor.⁶⁴

Ehhez képest a pénzügyminiszter már gyorsan döntött. Nem lehet tudni a pontos okokat, de nyilvánvalónak tűnik, hogy a mészhomoktéglá szállításának megoldatlansága, az építkezést sürgető és nehezítő külső körülmények miatt 1916. január 17-én kelt rövid és lényegre törő válaszában beleegyezett abba, hogy az építők mészhomoktéglá helyett agyagtéglát használjanak, mennyiségi korlátozása és külön engedélyek nélkül – legalábbis amíg mészhomoktéglá nem lesz elérhető,⁶⁵ a téglakérdés megoldódott, vagy legalábbis ebben a formában nem merült fel többet.

A téli időszak némi kihagyást jelentett a munkavégzésben, de 1916 tavaszának első két hónapjában a kőművesmunka a negyedik emelettel folytatódott, és megkezdődött a kémény alapozása, állványozása, majd falazása is.⁶⁶

⁶¹ Mivel Pecz azt is írja, hogy 60-70 ezer téglát használnak fel hetente, eszerint ekkor már csak legfeljebb két hétre elegendő téglá állt rendelkezésre.

⁶² HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 32.836/1915 BM szám (1043. asz.) (731. cs.).

⁶³ Jegyzőkönyv az Építési Bizottság 1915. november 6-i üléséről, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 41.601/1915. (1043. asz.) (731. cs.), A bizottsági döntés felterjesztése a belügyminiszternek uo. 42/éptk., (1915. november 27.).

⁶⁴ Lásd a 41.601/1915. számú ügyirat előadói ívét.

⁶⁵ 145.826/1916., HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 2511/1916. (32828. asz.) (732. cs.). Az ügyiraton olvasható információk szerint erről Pecz Samut megint csaknem egy hónappal később tájékoztatták hivatalosan (lásd a belügyminiszter említett, 2511/1916.eln számú leiratát uo.).

⁶⁶ Mennyiségszámítás, Peterek és Wagner építőmesterek, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (729. cs.).

Eközben 1916. június elejére a főfal és nagyrészt a földészék is elkészült, valamint a víztorony készen állt a vízmedence befogadására, ezért az Építési Bizottság júniusi ülésén már a kőművesmunkák befejezésekor szokásos bokrétaünnep szervezésével is foglalkozhatott, amelyre végül 1916. július 1-jén került sor. Ennek alkalmából 2 300 korona jutalom kiosztását engedélyezte a Belügyminisztérium a kőművesmunkát végzők között.⁶⁷

Ezt követően végre elindulhatott több olyan, a tetőszerkezetet érintő munka, amelyre már három évvel korábban megkötötték a szerződéseket. Az ácsmunkát a Gregersen Guido és Fiai cég végezte, és hamarosan a cserepezési munkákra is sor került. A Dobai János cég 1916. szeptember közepén kezdte meg az újlaki cserepek felrakását, amit az első hetekben megnehezített a sok hibás, sérült darab. December végén azonban a cég befejezte a munkát, és csak 1917. március utolsó napján vette fel újra és folytatta novemberig, amikor is részint a téli időszak, részint mind a Zsolnay, mind az Újlaki gyár szállítási nehézségei miatt újabb kényszerű szünet állt be. Hasonló problémák – a vörös mázas cserepek hiánya – miatt 1918 tavaszán sem került még teljesen tető alá az épület. A hiányzó – nem túl nagy mennyiségű – cserép végül június elején érkezett meg, és három nap alatt fel is került a tetőre: 1918. június 8-án a vállalkozó a bal oldali szárnyon a cserepező munkát befejezte és „*a felmaradó cserepet a padlásra fel deponálta*”.⁶⁸ A tető jelentős részére az Újlaki téglagyár hódfarkú cserepei kerültek, Pecz Samu azonban ezúttal sem hagyta ki a Zsolnay gyárat a kivitelezésből.⁶⁹ Zsolnay cserép (kupás cserép) került a főhomlokzat tetőtárájára, a tetőgerincekre és taréjokra, a lépcsőházi tornyok gerinceire, továbbá a pécsi gyár szállította a párkány- és futódíszeket, valamint betéttáblácskákat, amelyeket a raktárlépcső ablakkönyöklőjében és főpárkánya alatt a III. emelet felett, a kutatóterem párkányában, és I. emeleti ablakíveiben, a nagytorony fiatornyain, továbbá az ablakosztó pilléreken helyeztek el.

A tetőfedéshez szorosan kapcsolódó bádogos munkák (ereszcsatornák és lefolyócsövek, fedélablakok, és díszes és dísztelen kontyucsúcvégződéses, ablakok körüli és tetőn lévő egyéb bádogos munkák)⁷⁰ a Tóth Imre és Fiai cég kivitelezésében készültek el.

Az 1916. októberi bizottsági ülésen Pecz annak a véleményének adott hangot, hogy mivel az építkezés nem a remélt ütemben folyik, ezért az épület külső része

⁶⁷ HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 19.072/1916. (282. asz.) (731. cs.).

⁶⁸ Dobai János cég építési naplója, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 5025/1919. (729. cs.).

⁶⁹ A Zsolnay gyárral a majolika munkára kötöttek szerződést az első körben 1913. október 30-án, lásd Költségvetés a m. kir. országos levéltár építéséhez. Majolika munka, 1913 eleje, HU-MNL-OL-Y 1-b-3-B-12.

⁷⁰ Költségvetés a m. kir. országos levéltár építéséhez. Cserepező munka, 1913 eleje, HU-MNL-OL-Y 1-b-3-B-5.

csak a következő év májusára fog elkészülni.⁷¹ A vasbeton fedelek és födémekek munkáinak befejezése viszont ekkor már látható közelségbe került, ezért Pecz a vasbeton munkások jutalmazására is javaslatot tett, amire végül november 25-én került sor.⁷² Hiába folytak azonban a munkálatok végig a téli időszak folyamán, – a már említett nehézségek miatt – a legújabb határidőt sem lehetett tartani. Bár Pecz a haladás ütemét jónak ítélte, 1917 áprilisára a téglafödémek, válaszfalak, a boltozatok nagyobb része, valamint a két melléklépcső mellett a jobboldali raktári szárny homlokzata készült csak el, de a vasbeton munkák közül a vasbeton fedél nagyobb része, a válaszfalak, a felvonó előtti félemeleti födémekek, és a kutatóterem boltozatának vasbeton bordái szintén készen voltak. Pecz úgy vélte, a tornyot két hónap múlva be lehet fejezni.

Az épület középső szárnyán ekkorra a cserepező munkát befejezték, a középső szárnyon folyt a bádogos munka akárcsak a hófogórácsok és ereszcsonornák felrakása, de elhelyezésre kerültek a kontyocsúcsvégződés, valamint a villámhárítók egy része. A torony azonban nem került júniusban süveg alá, a kőművesmunkák csak augusztusban fejeződtek be rajta. Ezt követően a kőművesek feladatai közül a külső és belső vakolások maradtak azokon a részeken, ahol ez még nem történt meg, mert például a jobb oldali raktárakban már tavasszal megkezdődött a belső vakolás.

Mindenesetre még az évben befejeződtek a vasbeton munkák és a tetővel kapcsolatos munkálatok nagy része. Az év második felében kisebb utómunkálatok mellett főleg vakolás és a torony befejezése történt meg, illetve elkezdődtek a homlokzati kőművesmunkák is. 1918-ra az épület szerkezetkész állapotban állt és a nehézségek ellenére haladtak a belső munkálatok is. Ekkor azonban sajátos módon nem a befejezés, hanem az átalakítás került előtérbe.⁷³

Az utolsó cserepek a tervezettnél valamivel több mint három évvel később, 1918 júniusában kerültek fel a levéltár tetejére. Ha a jóval lassabban is haladt az építkezés a háborús viszonyok közepette, mégis a korszerű és egyedi épületen ez nem hagyott látható nyomot.

Az építőknek ugyan kellett néhány kompromisszumot kötni az anyaghasználatot illetően, azt, hogy agyagtéglát alkalmaztak ott, ahol az eredeti építési kiírás mészhomoktéglát írt elő, valószínűleg nem kudarcként élték meg, sőt, éppen ellenkezőleg.

⁷¹ Jegyzőkönyv az Építési Bizottság 1916. október 5-i üléséről, HU-MNL-OL-K 148-14. tétel (731. cs.).

⁷² HU-MNL-OL-K 148-14. tétel 34.519/1916. (282. asz.) (731. cs.).

⁷³ Germuska Pál: A Honvédelmi Minisztérium a félkész levéltári palotában. In: *A nemzet levéltára* ... 497–499.

Hogy a „téglakérdés” mennyiben volt valódi pénzügyi probléma, és ha az is volt, miként vesztette el súlyát és vált a Pénzügyminisztérium, vagy inkább Lukács László pénzügy-, majd belügyminiszter, illetve miniszterelnök ügyévé, az Országos Levéltár építésének forrásaiból legfeljebb sejteni lehet. Az adott dokumentumok csak a kimért, hivatalos ügymenet felől láttatják az eseményeket: a Pénzügyminisztériumot, amelyik csak a harmadik háborús év kezdetével hagyott fel azzal, hogy az építkezést akár veszélybe is sodró módon próbálja érvényesíteni érvényesíthetetlen érdekeit; és az építőket, akik elfogadták, de tulajdonképpen sohasem tartották be a korlátozásokat.

Nyitott kérdés, hogy tényleg vesztett-e a kincstár, és ha igen, mennyit a megghiúsult üzleten. A történelmi események persze éppen a veszteségeket relativizálták: a vesztes háború és az elvesztett területek mellett a néhány millió mézshomoktéglá ekkor már senkinek eszébe sem jutott. A Közönséges tömör falitéglákat árusító rt. mindenesetre nem biztos, hogy rosszul járt, hiszen az építő cég nagyjából tőle vette az agyagtéglát is. A levéltár építkezése fél évig ugyan állt, ami nyilván kihatott végleges elkészültének kitoldására, de talán nem végzetesen. A „téglakérdés” megmarad tehát a boldog békeidők pénzügypolitikája sajátos lenyomataként.

KÖRÖN BELÜL

Az Országos Levéltár építésének menete,
különös tekintettel a belső munkálatokra

Joggal feltételezhető, hogy Török István,¹ nyugalmazott belügyminisztériumi titkár halálos ágyán életének nyugodtabb pillanatai közé sorolta az Országos Levéltár építési bizottságainak üléseit, amelyeket még 1911 és 1917 között jegyzőkönyvvezetőként hallgatott végig.² Hiszen az új levéltár építésének és berendezésének ügye hol maradt az Országos Törvénytár szerkesztésének fáradsalmaitól és bosszúságaitól,³ vagy éppen az Erdélyből menekülő állami hivatalnokok problémáitól?⁴ Hogy hasonlíthatók össze a levéltár homlokzata, a víztorony, valamint a portás páholya körül felmerülő dilemmák a Jellačić 79. gyalogezred 1918. október 23-i zendülésével és a sušaki horvátok fiumei inváziójával, amely során Töröknek, immár a fiumei állami rendőrség első és utolsó főkapitányaként tehetetlenül kellett végignéznie, hogy beosztottjait lefegyverzik és fogságba vetik?⁵ Végül, hogy vethetők össze az Országos Levéltár építési bizottságainak a téglák és cserepek típusáról szóló disputái, vagy a freskók, kőszobrok megrendelésével kapcsolatos tévovázásai a világháborút követő hatalmi átmenetek és impériumváltások okozta bizonytalansággal és az olyan egzisztenciális nehézségekkel, mint amilyenekkel Töröknek a többi fiumei állami alkalmazotthoz hasonlóan a mindennapokban szembesülnie kellett? Jelesül, az általános fogyasztási cikkek hiányával, az elhatalmasodó valutaválsággal, valamint illetményeik folyósításának beszüntetésével, hivatali beosztásuk elvesztésének rémével, majd kényszerű Budapestre hurcolkozásuk történetével.⁶

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az Országos Levéltár építési bizottságainak ülései semmiféle izgalmat nem generáltak, vagy azt, hogy a bizottság témái

¹ Illava, 1873 † Baja, 1954., Törökfalvi Török Kálmán, a szegedi Csillagbörtön első igazgatójának a fia. *Keresztény magyar közéleti almanach*, 2. M-Zs. Szerk. Hortobágyi Jenő. Budapest, 1940, 1110.

² HU-MNL-OL-K 148-1922-14-29252/1917.

³ *Magyarország tisztí cím- és névtára*. 33. (1912) 86.

⁴ A miniszteri tisztviselők akciója. *Budapesti Hírlap*, 1916. szeptember 9.

⁵ A fiumei határrendőrség felállításáról és Török kiküldetéséről részletesebben lásd Ordasi Ágnes: *Borderline Syndrome in Fiume: The Clash of Local and Imperial Interests*. *Hungarian Historical Review: New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11. 387–421. (2022).

⁶ *Egan Lajos naplója. Impériumváltások Fiumében a kormányzóhelyettes szemével (1918–1920)*. Szerk. Ordasi Ágnes. *Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő források/Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*. Budapest, 2019.; Ordasi Ágnes: *Akik elmentek – és akik maradtak. A Fiumei kormányzóság beosztottjai. Levéltári Közlemények*, 93. (2020) 143–147.

csupán technikai és műszaki kérdéseire szorítkoztak volna. Legalábbis Török rövid jegyzőkönyvi feljegyzéseiből inkább az derül ki, hogy az Országos Levéltár akkor új, jelenleg a Bécsi kapu tér 2–4. szám alatt található épületének felállítását a tagok többsége kifejezetten „szent misszióknak” tekintette. Még akkor is, ha ennek a „misszióknak” az eredményessége jelentős mértékben ki volt szolgáltatva az országos és birodalmi eseményeknek, minisztériumi döntéseknek, és működése az épület kivitelezésén dolgozó kis- és nagyiparosoktól, művészekről és a velük szerződéses viszonyban álló kereskedőktől és fuvarozási vállalkozóktól sem lehetett független.

A fentieknél fogva tanulmányomban az Országos Levéltár Bécsi kapu téri palotájának építését koordináló bizottságok, valamint a nagyközönség számára kevésbé ismert belső munkálatokat végző vállalkozók viszonyait, és az azokat befolyásoló tényezőket ismertetem. Először is azt vizsgálom, hogy milyen szempontok, preferenciák érvényesültek az egyes megrendelésekben, másodszer pedig, hogy a szerződő feleknek milyen akadályokkal kellett megküzdniük kötelezettségeik teljesítéséhez. Ezzel összefüggésben kitérek arra, hogy az érdekeltek milyen válságkezelési stratégiákat alkalmaztak a különböző kritikus helyzetekben, és ezek hogyan hatottak vissza a munkálatok menetére. Céлом, hogy az eddig még nem, vagy csak részben feldolgozott levéltári források – különösen az Belügyminisztérium elnöki iratainak, valamint az Építési Bizottság jegyzőkönyveinek – segítségével rámutassak arra, hogy bár az Országos Levéltár épületének több mint egy évtizedig, egészen az 1923-as beköltözésig elhúzódó kálváriája nyilvánvalóan nem tartozott a magyar társadalom legvitálisabb kérdései közé, mégis jócskán akadtak olyanok, akik számára felkavaró életelményekkel, komoly érdekekkel, és bizonyos esetekben akár súlyos egzisztenciális dilemmákkal kapcsolódhatott össze.

Célok és elképzelések

Az idén 150 éve egyesített, gyors ütemben modernizálódó Budapest rohamos fejlődése, népességének meredek növekedése, valamint az államhatalmi és államigazgatási szervezetek fokozatos terjeszkedése a századfordulóra elkerülhetetlenné tette az újabb nagyszabású építkezéseket és a főváros fizikai terének minél tudatosabb, célracionális kihasználását.

Erre azért volt szükség, mert a lakosság gyarapodó száma következtében mind nyomasztóbbá vált a lakáshiány, az állami közigazgatás folyamatos professzionalizálódása, hatásosabb működtetése, de főleg látványos feladat- és létszámbővülése pedig egyre inkább a hivatalok koncentrált és egymástól is elkülönített elhelyezését követelte meg. Az építkezési kedvet a központi kormányzat birodalom- és nemzetépítő céljai, és – azzal összefonódva – az államhatalom szimbolikus kifejezésének igénye is fokozta. Valamint a spekuláció, az újabb tőkék bevonásának lehetősége és természetesen a kibontakozó ipari, azon belül a fakonjunktura, amelyek az olcsó és nagyarányú nyersanyagszükséglet biztosításában bizonyultak nélkülözhetetlenek.

Nem meglepő tehát, hogy az 1900-as évek elején olyan, akár több évtizedek óta halogatott tervek is napirendre kerülhettek, mint amilyenek az Országos Levéltár által őrzött iratoknak egy kifejezetten levéltári célokra létrehozott önálló épületben való elhelyezése számított. Ennek ellenére az építkezés és az azzal járó költözködés még így is csak az 1911 végén kerülhetett be a beruházási programba az állam korlátozott anyagi teherbíróképessége, de főleg az afelett őrködő pénzügyminiszterek fenntartásai miatt.⁷

Az építkezés felé megtett első lépés az Országos Levéltár Építési Szakbizottságának létrehozása volt, mely tanácsnak az építési tervek és költségvetések összeállításához szükséges előmunkálatok kidolgozása és megvitatása képezte a fő feladatát. Noha a testület Horváth Emil államtitkár elnökletével a Belügyminisztériumon belül alakult meg, munkájában az összes érintett tárca és hivatal képviselői, valamint Csánki Dezső főlevéltárnok, Thallóczy Lajos közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök, az udvari kamarai levéltár igazgatója, Erdélyi Pál kolozsvári egyetemi könyvtári igazgató és az építkezés vezetésével megbízott Pecz Samu műépítész is részt vettek.⁸

A bizottság az esztétikai és reprezentációs megfontolásokon kívül már a tervezés ideje alatt nagy figyelmet szentelt a célszerűség és a funkcionalitás minél teljesebb körű érvényre juttatásának, valamint a levéltári szakmai szempontok követésének. Leszögezték, hogy egy olyan, a magyar államot méltón megjelenítő palota felállítása a cél, amely alkalmas az iratok biztonságos megőrzésére és tárolására, valamint rendelkezik a dokumentumok rendezésére, feldolgozására, kutatására, esetleges gyarapítására szükséges terekkel. Magyarán, egyaránt képes kielégíteni a raktározás, az adminisztráció, a kutatás, és a személyzet lakhatási igényeit.⁹

Éppen ezért a teendők jelentős része kimondottan az épület speciális levéltári funkciójából adódott és azok ellátásával függött össze. Az egyik legfontosabb ilyen feladatnak a rendező, egy modern könyvekkel felszerelt könyvtár, egy tágas és világos kutatóterem, egy fényképezeti és egy galvanoplasztikai műterem, valamint a raktári helyiségek szakszerű, kellő szellőzőrendszerrel felszerelt, tűzbiztos kialakítása volt. Lehetőleg oly módon, hogy azokban az iratok állagmegőrzése, helytakarékos elhelyezése és könnyű, akadálytalan kezelése szintén biztosítva legyen, illetve a kivitelezés minél kevesebb költséget emésszen fel.¹⁰

⁷ Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei 1874–1974. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 23–50.; Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006, 171.; Reisz T. Csaba: Adalék a Magyar Országos Levéltár központi épületének építéstörténetéhez. *Levéltári Szemle*, 65. (2015) 4: 5–32; továbbá részletesen a pénzügyekről lásd Kárbin Ákos jelen kötetben megjelent tanulmányát.

⁸ Lakos: i. m.

⁹ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-c. Építési Bizottság jegyzőkönyvei 1912–1923.

¹⁰ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-5/1911.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9/1911.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-3880/1913.

Pályázatok, nyertesek

A tanács 1913 tavaszáig tevékenykedett, majd helyét fokozatosan a tagjaiból alakult, az építkezés célszerű és takarékos végrehajtásának biztosítására, valamint a fontosabb operatív teendők ellátására felállított Építési Bizottság vette át. Ennek a testületnek kellett véleményeznie az Országos Levéltár palotájának építésére kiírt árlejtésekre beérkező ajánlatokat.¹¹

Az Építési Bizottság és a tárcák nagy reményt fűztek az által első ízben 1913. június 15-én elrendelt pályázatokhoz.¹² Az optimizmust jelzi, hogy Sándor János belügyminiszter előzetesen a beérkező pályázatok költségvetésének átszámítására a kereskedelemügyi minisztertől néhány számvevőségi alkalmazott ideiglenes áthelyezését kérte, hogy legyen elég munkaerő a pályázatok értékelésére.¹³ Úgy látták, hogy az építkezést széles érdeklődés fogja övezni, mivel az ígéretes, jól megtérülő anyagi haszonnal kecsegtető megbízásnak tűnhet a vállalkozók szemében. Illetve azért is, mert a kivitelezési munkálatok a cégek számára szakmai kihívást jelentettek, de főleg presztízst, reklámot, remek referenciát és a nemzet épüléséhez/építéséhez való gyakorlati hozzájárulási lehetőséget adhattak. Ennek jelentősége aligha becsülhető le a korabeli közfelfogás és nemzeti érzelmet központba helyező gondolkodás és értékrend ismeretében. Ezt fejezi ki Bosnyák Zoltán véleménye is, amely szerint a levéltár nem közönséges raktár, hanem egy olyan hely, ahol a nemzet ezeréves emlékeit, műkincseit (sic!) őrzik. Éppen ezért elengedhetetlen, hogy az épület művészi hatásban is impozáns legyen, és ne úgy nézzen ki, mint egy iskolai épület.¹⁴

A bizottság tagjainak és a minisztériumoknak azonban csatlakozniuk kellett, mivel viszonylag kevesen, csupán 76-an jelentkeztek a felhívásokra.¹⁵ Így hamarosan Sándor János is a kirendelni kért hivatalnokok feleslegességéről tájékoztatta Harkányi János kereskedelemügyi minisztert.¹⁶ Az érdeklődés elmaradásának okai leginkább az 1912-ben kitört balkáni háborúra vezethetők vissza, amely véget vetett a fakereskedelmi konjunktúrának. Először is azért, mert az kimondottan körülményessé tette a Balkánról származó, korábban olcsó, nagy mennyiségű fa importálását és forgalmazását. Másodszor azért, mert a háború nemcsak a nyersanyag és annak szállítási, valamint kezelési költségeinek árát emelte meg, de időszerűvé tette az Osztrák–Magyar Monarchia hadügyi reformját és európai szintű felzárkóztatását. Harmadszor, a háború kedvezőtlenül hatott a nemzetközi pénzpi-

¹¹ Lakos J.: i. m.; *A nemzet levéltára. Fejezetek az Országos Levéltár történetéből*. Szerk. Reisz T. Csaba. Budapest, 2023, 232–238.

¹² HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4669/1913.

¹³ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-5796/1913.

¹⁴ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6/1911.

¹⁵ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

¹⁶ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-5977/1913.

acra is, mivel az európai fegyveres konfliktustól tartó pénzintézetek nem nyújtottak elég hitelt az iparnak és a kereskedelemnek. Mindennek következtében általában építkezési pangás alakult ki, és ez az Országos Levéltár építésére is kihatott.¹⁷

A beérkező ajánlatok alacsony számában az árlejtési hirdetések viszonylag szigorú feltételei is közrejátszottak. A korabeli jogszabályok hazai iparpártoló célkitűzése miatt ugyanis kizárólag hazai iparosok és vállalkozók jelentkezhetek a pályázatra. Ráadásul azok közül is csak azok, akik üzletük gyakorlására törvényes képesítéssel bírtak, vagy már ajánlatukban megnevezték azt a személyt, aki megfelelt e feltételeknek.¹⁸ Ugyancsak fontos kritériumként jött számításba, hogy a pályázóknak hazai, lehetőség szerint magyar honos munkavezetőket és munkásokat kellett alkalmazniuk, és az építkezéshez szükséges anyagok beszerzésénél is ez a szempont érvényesült.¹⁹

Akik a belső munkákra jelentkeztek

A pályázatokat 1913 júniusának közepétől kezdve 24 főbb munkanemre írták ki, amelyek jelentős része a belső munkálatokra vonatkozott. Ebbe a kategóriába tartoztak a fal és a padló burkolásával, az asztalos, az üveges és lakatos tevékenységek elvégzésével, a falak mázolásával/festésével, valamint az ablakok és a függönyök, a raktári vasállványok és polcok elkészítésével járó feladatok. Mindazonáltal a vállalkozási kedv általános megcsappanása ezen a területen is jól tetten érhető. Ahogy Völgyesi Zoltán a Belügyminisztérium elnöki iratai alapján kimutatta, egyes munkafajtákra átlagosan három-négy pályázati anyag érkezett, de a parkettázásra, a raktári vasállványok szállítására és az úgynevezett „*függőnymunkára*” csupán kettő, Magaziner Lajos egy konkurensével, az ajtószámok és jelzőtáblák készítésére pedig mindössze egyetlen vállalkozó, Perczel Béla jelentkezett.²⁰

Az árlejtésekre azok a tőkeerős cégek reflektáltak, akik az építőipar pangása ellenére képeseknek bizonyultak a kellő munkaerőről és az előzetesen leteendő óvadékpénzről gondoskodni. Ilyennek számított az 1904-ben Neuschloss Marcell elnökletével megalakult, az összes budapesti és főváros környéki parkettagyárost tömörítő Egyesült Parketgyárak, valamint a Schlick–Nicholson Gép-, Vagon- és

¹⁷ A fakeskedelem helyzete. *Erdészeti Lapok*, 1913. 11. sz. 499–501.; Oroszi Sándor: *A dualizmus kori fakeskedelem, különös tekintettel Erdélyre*. Erdészettörténeti Közlemények, 78. Budapest, 2009.

¹⁸ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4669/1913.

¹⁹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4669/1913.; részletesebben lásd Völgyesi Zoltán jelen kötetben megjelent tanulmányát.

²⁰ Völgyesi Zoltán: „A lehető legnagyobb takarékoság tartandó szem előtt. Pályáztatás a Bécsi kapu téri „Levéltári palota” kivitelezői munkáira és Pecz Samu jelentése 1913-ból. *ArchívNet*, 2022. 4. sz. <https://www.archivnet.hu/a-leheto-legnagyo-bb-takarekossag-tartando-szem-elott-palyaztat-a-becsi-kapu-teri-leveltari-palota> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 15.).

Hajógyár Részvénytársaság, de a pályázaton a valamivel kisebb, ám országosan ismert és elismert iparosok is szerencsét próbáltak. Így Thék Endre asztalosmester, bútór- és zongoragyáros, az első hazai bútorgyár alapítójának cége, Walla József mozaik-, cementáru- és műkögyára, vagy Pick Ede épület-, műlakatos és redőnygyára, Gregersen Guilbrand és Fiai építő vállalata, illetve Csepreghy János és fia, vagy éppen Bartolfy János cégének képviselőjében Polacsek János.²¹

A felsorolt kivitelezők közös jellemzője volt, hogy valamennyien évtizedes szakmai múlttal dicsekedhettek és innovatív, magas színvonalú termékeikkel, anyagfelhasználásukkal számos országos, valamint nemzetközi kiállításon könyvelhettek el fényes sikereket. Továbbá, hogy a sajtóban közölt céghirdetések és árlejtési hirdetmények tanúsága szerint ezek a vállalatok, az építési konjunktúrát kihasználva, nem korlátozták tevékenységi körüket egyes csoportokra vagy rétegekre. Ellenkezőleg: örömmel teljesítették a legkülönbélebb megrendeléseket, amennyiben azok anyagilag, szakmailag és/vagy társadalmilag megtérültek. Éppen ezért igyekeztek üzemüket folyamatosan bővíteni és modernizálni, miért is igen szoros kapcsolatban álltak a pénzpiaccal. Ha a szükség úgy kívánta, hiteleket vettek fel és nyújtottak, sőt, ahogy id. Walla József Budapesti Erzsébetvárosi Bank választmányi tagsága mutatja, egyesek még a pénzüintézmények tevékenységébe is aktívan bekapcsolódtak.²²

Ugyanakkor megjegyzést érdemel, hogy az 1910-es években ezen vállalatok élén már többnyire nem a hírnevet szerző „nagy alapítók” álltak, hanem a helyükbe lépő fiaik és/vagy egyéb rokonaik, akik a meghatározóbb társadalmi, politikai és szakmai körökbe mélyen becsatornázva számos családi összeköttetéssel és üzleti kapcsolattal rendelkeztek. A végbement generációváltás eredményeképpen az árlejtések kiírásának idején Pick Ede gyárát már Pick Aladár, Gregersen Guilbrandét Nils és Hugó, id. Walla Józsefét ifj. Walla József irányította, Bartolfy János pedig 1912-ben egyik unokahúgának a férjét, Polacsek János asztalosmestert bízta meg vállalatának vezetésével.²³

Mindez azonban az Országos Levéltár palotájának építésére kiírt pályázat elbírálásában nem igazán játszott komoly szerepet, ott ugyanis az Építési Bizottság más jellegű preferenciái, mindenekelőtt a költséghatékonyság szempontjai érvényesültek. A takarékoság mint princípium abban is megnyilvánult, hogy noha az Építési Bizottság alapvetően elfogadta Pecz Samu javaslatait, egyes munkanemeknél tudatosan, éppen az összegekre hivatkozva az olcsóbb kivitelezővel való együttműködést támogatta. Erre jó példaként szolgál, hogy 1913 augusztusában végül a főbb asztalosmunkákra Csepreghy János és fia helyett Bartolfy János utóda gyárával, a lakatosmunkákra Berkes Kálmán helyett a Pick Ede utódai vállalattal, a rak-

²¹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14- 6792/1913.

²² *Központi Értesítő*, 1898. 35. sz. 415.; *Központi Értesítő*, 1913. 27. sz. 949.

²³ *A nemzet levéltára*, i. m. 269.

tári vasablakok leszállítására pedig Lepter János helyett a Farkas és Társa céggel szerződtek le.²⁴

A cégek egyszerre több munkára is pályázhattak, miközben egy-egy munkanemre több vállalkozóval is szerződést kötöttek az építkezés ideje alatt. Ezt a megoldást a Belügyminisztérium változó anyagi helyzete, a vállalkozók pillanatnyi működési képessége, valamint a megrendelések összetettsége indokolta. A teendők ugyanis számos speciális részfeladatból tevődtek össze, és minél precízebb, professzionálisabb megvalósítást igényeltek. Szintén feltűnő párhuzamosságok figyelhetők meg a kőfaragó, a falburkoló és a lakatos munkák, valamint a raktári (vas)ablakok, vasállványok elkészítésében. Az előbbit ifj. Walla Józseftől, Müller Ernő kőfaragómestertől és egyben süttöi bányatulajdonostól, valamint a Holdampf Sándor utódai Áprily testvérek cégétől rendelték meg, míg a lakatosmunkák kivitelezésével a Pick Ede utódai, a Berkes és Fia, a Farkas és Társa vállalatokat, továbbá Wachter Antalt és Hajós Bálintot bízták meg, a vasberendezések leszállítására pedig Márkus Lajossal és a Schlick–Nicholson Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt.-vel egyeztek meg.²⁵

A belső munkálatok kivitelezése

Az Építési Bizottság jegyzőkönyveiből, az érintett tárcák levelezéseiből, de különösen az ajánlatok szerves részét képező úgynevezett költségvetésekből megállapítható, hogy ahogy az Országos Levéltár egészét, úgy a belső munkálatokat illetően is egyaránt nagy hangsúly esett a praktikus, az esztétikai és a minőségi megfontolások ötvözésére, valamint a tárgyak és berendezések jó minőségű, lehetőleg tartós, reprezentatív kivitelezésére.

A költségvetések soraiból ezen kívül az is kitűnik, hogy az Építési Bizottság tagjai tudatosan törekedtek a legmodernebb technológiák alkalmazására. Erre az innovatív szemléletre utalnak azok az előírások, amelyek a raktári vasablakok kapcsán víz- és pormentesen záró ablakszárnyak gyártását javasolták, a vasrészek mázolására pedig főleg a cellosilt – feltételezhetően az 1912-ben alakult Magyar Cellosil Festékgyár és Festészeti Részvénytársaság tűzálló festékének – használatát szorgalmazták. Ugyancsak ennek a technológiai újdonságokra nyitott és befogadó felfogásnak a létét erősítik azon passzusok is, amelyek az asztalosmunkáknál végzendő lakatosfeladatoknál az ajtók és kapuk számára a Fuchs-féle elsőrendű, bevészt, a tűzmentes vasajtóknál pedig a Wertheim-zár beszerzését ajánlották.²⁶

²⁴ Völgyesi Z.: i. m. Igaz, miként Zsolnay Vilmos és a Kőszénbánya és Téglagyár Társulat vitás esete mutatja, arra is akadt példa, hogy a szakmai hírnév és népszerűség a takarékosági szempontok elé kerülhetett.

²⁵ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-7761/1913.; Az országos levéltár. *Gazdasági Mérnök*, 1913. 42. sz. 3.

²⁶ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

Ahogy az a dolgozóterem, a fényképészeti műterem, a laboratórium, valamint a könyvtár esetében különösen jól megfigyelhető, mindez keveredett a célszerűség és a praktikum kérdésével, hiszen funkcionalitásukból adódóan ezek a helyiségek korszerű technikai felszereltséget igényeltek. A kérdés súlyát és egyben létjogosultságát érzékelteti, hogy Csánki Dezső főlevéltárnok, az Országos Levéltár vezetője éppen erre hivatkozva érte el Sándor János belügyminiszternél, hogy megoldási minták és ötletek gyűjtése céljából legalább a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem könyvtárát, valamint a bécsi udvari és állami levéltárat (a tárca költségvetésének terhére) meglátogathassa.²⁷

Az Építési Bizottság fenti elvei ennél is látványosabban érvényesültek az asztalosmunkáknál és a parkettázásnál, mivel ott még világosabban kikötötték, hogy azok során a vállalkozók csakis jól kiszáradt, tömör, egészséges, szúmentes és lehetőleg egyenes rostszálú, első osztályú minőségű fát használhatnak. Erre a kitételre a biztonsági és tartóssági megfontolásokon túl egyfelől azért volt szükség, mert a szabadkézi faragással díszített ablakkeretek, ajtók, nyílászárók, bútorok, párkányok, korlátok, valamint a gondosan kimunkált famennyezet és falburkolat, illetve az amerikai keményfapadozat már önmagában jelentős hatást gyakorolt az összbeművészen, a térszerkezetre és a térérzetre. Másfelől azért, mert a fa – mint köztudottan sokszínű és viszonylag könnyen megmunkálható anyag – számos lehetőséget teremtett a kreativitás és önkifejezés kiélésére, valamint a művészi kivitelezésre.²⁸

A minőség mellett nagy fontossággal bírt az egyes fafajták sajátossága, amelynek figyelembevételével javasolták vagy tiltották meghatározott célú alkalmazásukat. Így például kiemelték, hogy egyes konkrét esetektől eltekintve a „keményfa” terminus alatt mindig – a legellenállóbb és legsokoldalúbb – tölgyfa értendő. Továbbá azt, hogy amennyiben a költségvetésben a fa fajtája nincs meghatározva, úgy az ablakszárnyakat, az ablaktokokat és kereteket, valamint a külső levegő és időjárás behatásának kitett ajtótokokat erdei (borovi) fenyőből, míg a többi asztalosmunkát lucfenyőből kell elkészíteni.²⁹

Az Építési Bizottság tagjai ahhoz is mindenféleképpen ragaszkodtak, hogy az ablakszárnyakat és a gerébtokokat mindig elsőrendű száraz, lehetőleg bogmentes boszniai szurkos fenyőfából készítsék. Az ajtószárnyakat és -béléseket, a fülkeborításokat, a deszka- és üvegfalakat pedig lucfenyőből, a famennyezetet, a falburkolatot és az amerikai keményfapadozatot viszont csakis „*csorbátlan*” tölgyfa „*desz-*

²⁷ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-259/1914.

²⁸ Természetesen ez az utóbbi megállapítás a kőburkolati tevékenységekről szintén elmondható, amit az is jelez, hogy Pecz Samu fontosnak tartotta, hogy a padlóburkolat „*csinos két-három színű szőnyegmintával és szegéllyel*” díszített márványmozaik lapjait is maga tervezze meg.

²⁹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

kácskákából” állítsák elő.³⁰ Ezzel szemben azonban a jegenyefenyő használatát már mindenféle épületasztalos tevékenységnél kifejezetten tiltották. Azt ugyanis a szálkiszakadások miatt csak körülményesen lehetett megmunkálni, és azt az ablak- és ajtógyártásra, valamint a padlóburkolat (hajópadló) készítésére szinte egyáltalán nem lehetett megfelelően felhasználni.³¹

A munkák teljesítésének mikéntjét a szerződések „*Az általános feltételek a vállalati úton végrehajtandó középítkezési munkákra és azokkal kapcsolatos szállításokra*” című melléklete szabályozta. Ebben a dokumentumban rögzítették a munkálatokkal kapcsolatos tervek elkészítésének és felügyeletének módját, az árak, a késedelmi kötbérek és egyéb díjtételek összegét, a használandó anyagok fajtáját, valamint a munkák, szállítmányok jóállásának feltételeit. Itt került sor a munkásvédelmi előírások és a hazai ipar pártolását szolgáló kritériumok meghatározására, valamint azon rendkívüli körülmények felsorolására, amelyek a munka ideiglenes és végleges beszüntetésével járhattak. A speciális intézkedéseket igénylő esetek közé tartozott például a vállalkozó csődbejutása, szabadságvesztése, gondnokság alá kerülése, esetleg az elhalálózása, vagy éppen egy fegyveres konfliktus kirobbanása.³²

Világháborús kihívások

A Belügyminisztérium a vállalkozókkal kötött szerződésének értelmében az épületet 1916 májusában akarta átadni, ám a terveket a világháború hamar felülírta. Így bár a falazat a meghatározott időpontra valóban elkészült, és elméletileg a belső munkálatok is megkezdődhettek, a rendkívüli helyzet miatt a kormányzat és a társadalom prioritásai is jelentősen megváltoztak.

Azaz, háttérbe szorítottak minden olyan tevékenységet, amely nem a mindennapi szükségletek kielégítésére irányult. Ez alól az Országos Levéltár új épületének munkálatai sem jelenthettek kivételt, mivel a palota rendeltetését és funkcióját tekintve nem tartozott azon épületek közé, amelyek a lakosság elemi igényeit szolgálták volna. Az építkezések ráadásul roppant költséggel jártak és jelentős létszámú munkaerőt, nyersanyagot vontak el azoktól a területektől, amelyek a háborús viszonyok között jóval nagyobb fontossággal bírtak.

Ilyen körülmények közt – mint más hasonló esetekben – az állam közvetlenül beavatkozott a munkafolyamatok és a szolgáltatások szervezésébe, oly módon, hogy ezzel az ország és a társadalom kiemelt érdekei, a személyi és vagyoni biztonság kérdései, továbbá az általános infláció és a beszerzési nehézségek kerültek előtérbe. Hamarosan megkezdődtek az állami korlátozások, a tömeges behívások, a

³⁰ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6792/1913.

³¹ Sulinet. Faanyagismeret. A tülelevelű fák felhasználási területe. A jegenyefenyő felhasználási lehetőségei: <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/szakkepzes/faipar/faanyagismeret/a-tulevelu-fak-felhasznalasi-terulete/a-jegenyefenyo-felhasznalasi-lehetosegei> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 12.).

³² HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4294/1919.

rekvirálások, általánossá váltak a lefoglalt gépkocsik és vagonok hiánya miatti szállítási és ellátási zavarok. A problémákhoz az építőanyagok elégtelen mennyisége, valamint esztétikai és minőségi értékének romlása is hozzáadódott.³³ Ez a vastermékeknél (raktári vasállványok, ablakrácsok, polcok stb.) volt a legmeghatározóbb, mivel azok a nem megfelelő tárolás és a környezeti hatások miatt könnyen rozsdásodni kezdtek.

A rendkívüli intézkedések elsősorban nem az építettöt, hanem a vállalkozókat érintették, és olyan következményekkel jártak, amelyek alapvetően befolyásolták a munkálatok menetét. Ilyennek számított a hadköteles férfilakosság katonai szolgálata miatti munkaerőhiány, a munkabérek emelkedése, illetve az építőanyagok beszerzésének, tárolásának, fuvarozásának kritikus drágulása. Ezt példázza Müller Ernő budapesti kőfaragó mester panasza, aki Tardosról (ma Komárom-Esztergom vármegye) azért nem tudta elszállíttatni a lépcsőfokokat, mert a földművelésügyi miniszter rendeletileg korlátozta a fuvarozási lehetőségeket.³⁴ Mi több, ezen kívül még az is megesett, hogy a szállítási elakadások miatt a Belügyminisztériumnak a kispesti kincstári mészhomoktégla helyett agyagtégla beszerzéséről kellett gondoskodnia.³⁵

A háború eleinte csak lassította a munkálatokat, később viszont teljesen ellehetetlenítette az építkezés folytatását, jelentős károkat okozva ezzel a cégeknek. Így történt ez Pauly Erik szobafestőmester esetében, akinek az 1916 júliusában kötött szerződése értelmében 1917. december 31-ig kellett volna az elvállalt munkálatokkal végeznie, ám a háború elhúzódása és a rendkívüli körülmények miatt hiába készítette el a vonatkozó terveket, szerezte be és tárolta a szükséges kellékeket, a megbízatás teljesítésére nem volt lehetősége.³⁶ A háború a még rosszabb helyzetbe hozta a parkettázási munkákat elnyerő Egyesült Parketgyárat, amit a vállalat 1917-es felszámolása is jelez.³⁷

Mindazonáltal olyan vállalatok és vállalkozók is akadtak, akik kimondottan sikeresen alkalmazkodtak a háborús körülményekhez és jelentős profitra tettek szert a haditermelésre való áttéréssel. Ilyen volt a Schlick–Nicholson Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt., amelynek, bár szintén meg kellett küzdenie a háború okozta nehézségekkel, vastermékeire, de különösen a katonai célokra jól használható,

³³ A kontextus megértéséhez lásd *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború éveiben* című sorozat részeit. Például *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara működése a világháború első évében*. Budapest, 1915.; továbbá: Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon. Hogyan vészelté át a polgárság az első világháborút?* Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 12. Budapest, 2022.

³⁴ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-17976/1916.

³⁵ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-c-7. ÉB Jegyzőkönyv, 1915. március 13.; A téгла-ügyről részletesebben lásd Csízi István jelen kötetben megjelent tanulmányát.

³⁶ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-19072/1916.

³⁷ *Központi Értesítő*, 1916. 24. sz. 320.

szétszedhető és összeszerelhető hadihídjaira, úszó hajóira és munkagépeire (kotrók, daruk) számottevően megnövekedett a kereslet. Az újabb megbízások természetesen egyben a cég munkaerő-szükségletét is megtöbbszörözték. Egyes források szerint a vállalatnál 1916-ban csaknem 6000 munkást alkalmaztak.³⁸ A Schlick–Nicholson Rt. bővülő munkakapacitását és munkaigényét érzékelteti, hogy a vasállványok és polcok mellett a levéltár tornyához szükséges kötővasak leszállítását is elvállalta. Később pedig még a vasvázás lépcső, a falkötő- és kőkapocsvas, az öntöttvas kéményfedő, a kovácsoltvas létra, a toronyfedlap és toronylétra, illetve az épület – végül meg nem épített – víztartályának elkészítésére is eredményesen ajánlkozott.³⁹

Némileg színesebben alakult a (többek közt) a még 1904-ben alapított Neuschloss Marcell és Gregersen Nils vezette Egyesült Parketgyárak Részvénytársaság helyzete.⁴⁰ Noha a vállalat igazgatósága 1916. január 6-i ülésén a cég felszámolása mellett döntött,⁴¹ 1919-ben az el nem készült munkák befejezésére a belügyminisztérium a Szentlőrinci Parketgyár Részvénytársasággal és a Spitz-féle budapesti cégekkel összeolvadó a Neuschloss és Lichtig faipar Részvénytársasággal kötött szerződést.⁴² Vagyis a kapcsolat a felek között bizonyos értelemben továbbra is fennmaradt.

Az egyre látványosabbá váló problémákat tetézte, hogy a háború utolsó éveiben a Honvédelmi Minisztérium az új épületet lefoglalta, és oda saját hivatalait költöztette, ami súlyos konfliktusokhoz vezetett. A hadsereg és a levéltár szükségletei ugyanis alapjaikban különböztek egymástól és a két szervezet is lényegesen más-képpen viszonyult az épülethez. Míg a Belügyminisztérium és az Építési Bizottság a történelmi értékű iratok mentsvárát, a színvonalas kutatói és a levéltáros munka biztosítékát látták az Országos Levéltár palotájában, addig a honvédelmi (1918 után hadügyi) tárca beosztottjai számára csupán egy (átmeneti) szolgálati helyet jelentett. Épp ezért a Hadügyminisztériumot semmi nem tartotta vissza attól, hogy az épületen belül számottevő átalakításokat hajtson végre. Például az összefüggő terek egységét gipszfallal emelésével megtörték, a fűtőtesteket az előcsarnokból áthelyezték. Mi több, a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a katonaság gyakran még a legelemibb javítási (meglazult mosdókagyló rögzítése, törött ablaküveg pótlása, cseréje) és takarítási teendők elvégzésére sem volt képes és/vagy hajlandó.⁴³

³⁸ Schlick Nicholson gép-, waggon- és hajógyár rt. *Magyar Vasut és Közlekedés*, 1925. 23–26. sz. 65–66.

³⁹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-6531/1918.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4452/1919.

⁴⁰ *Központi Értesítő*, 1904. 55. sz. 1072.

⁴¹ *Budapesti Közlöny*, 1916. március 15.

⁴² HU-MNL-OL-K 148-1922-14-1423/1919.

⁴³ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-c-16. ÉB Jegyzőkönyv, 1921. július 5.

Megküzdési, válságkezelési stratégiák

A válság gyors elmélyüléséről, valamint a mind súlyosabbá váló munkaerő- és nyersanyaghiányról tanúskodik, hogy Sándor János belügyminiszter az egyes alapozó, vasbetonozó feladatok kivételével már 1914 őszén leállította az építési munkákat. Erre az 1913–1914-ben megkötött szerződéseknek a munka beszüntetésére vonatkozó 22. §-a tárgyalta a rendkívüli helyzetekről és azok kezeléséről szóló teendőket. Itt rögzítették, hogy abban az esetben, ha a háború vagy „*egyéb elháríthatatlan körülmény miatt*” az építető szükségesnek látja a munka leállítását, „*a vállalkozó ez ellen kifogást nem tehet*”. Továbbá azt, hogy az elmaradt munkák után a kivitelezők kártérítési igényel sem élhetnek, illetve azt, ha a munkák beszüntetése az egy évet meghaladná, a szerződés felbontottnak tekintendő.

A rendelet kihirdetésével azonban a gondok inkább csak szaporodtak, mivel bár a cégek számára gyakran még a már elvállalt kötelezettségeik teljesítése és a munkásaik megtartása is kihívást jelentett, működésük fenntartása újabb megbízásokat és munkaerőt igényelt. A vállalatok pénzügyi, munkaszervezési, illetve társadalmi és szociális problémái világosan megmutatkoznak az egyes vállalkozóknak a közérdekre és a humanitárius célokra is hivatkozó, a belügyminiszternek és az Építési Bizottságnak címzett leveleiből. Jellemző példa erre a Farkas és Társa cég a kereskedelemügyi minisztert is elérő felár-engedélyezési ügye, amely a gazdasági okokból a társadalom legértékesebb elemének számító, a munkaképes (ám hadköteles) férfilakosság elvonásából adódó problémákra hívja fel a figyelmet. Ahogy a felek közti tartalmas levelezésekből is kitűnik, a kieső férfi munkaerő pótlására igénybe vett tanulók és nők csak csekélyebb mértékű munkateljesítményre voltak képesek, bérüket pedig leginkább természetben kapták meg, emellett csekély készpénzfizetésben részesültek.⁴⁴

Egyes cégek a kieső munkaerőt bizonyos munkafolyamatok során iparostanoncok alkalmazásával pótolták. Jóllehet, ez sem ment egyszerűen, hiszen – miként Pecz Samunak Peterek és Wagner építőmesterek kérvényére adott válasza is mutatja – arról már szó sem lehetett, hogy az Országos Levéltárban közreműködő 18 kőművestanoncot hetenként kétszer két-két órára a háború idejére felmentsék a tanonciscolába járás kötelezettsége alól az építés gyorsabb haladása érdekében. Pecz a vállalkozók beadványát mégsem támogatta. Úgy vélte, hogy az egyébként is minimális oktatásban részesülő tanoncok oktatása az iparfejlesztés szempontjából hosszú távon jóval fontosabb.⁴⁵ Bár a hadifoglyok munkára fogása is lehetőségként vetődött fel, a cégek azzal csak korlátozottan, szigorú feltételek teljesítésével élhettek.⁴⁶

Még általánosabb jelenség volt, hogy a vállalkozók a mindennapi élet átrendezéséből adódó körülményeket felelőlegesen kérték állami segítséget. Vagyis az árak

⁴⁴ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4594/1920.

⁴⁵ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-15088/1916.

⁴⁶ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-15977/1917.

és költségek szüntelen emelkedésére, az alapvető nyersanyagok szinte lehetetlen beszerzésére, problémás szállításukra és megőrzésükre hivatkoztak elsősorban.⁴⁷ Igaz, retorikájukból az üzemképesség megőrzése, a munkások megtartása,⁴⁸ valamint a munkák elhúzóásával járó időkiesés és anyagamortizáció sem hiányzott. Az egyre nyomasztóbbá váló egzisztenciális nehézségek miatt 1915 tavaszán számos vállalkozó az építkezés újraindítását kérvényezte a megélhetésüket biztosító újabb megrendelések érdekében. A folyamodók közt volt Mikula Ferenc szobrász, Révész Imre festőművész, Müller Ernő kőfaragómester, Biehn János aszfaltgyáros, Márkus Lajos vasszerkezet- és láncgyáros, továbbá a tekintélyes múlttal és tapasztalattal rendelkező, Áprily Testvérek, a Farkas és Társa, a Gregersen Guilbrand és Fiai Rt., a Vasgerendákat Árusító Rt., valamint a Ganz-féle villamos Rt. is.⁴⁹

A fentiekből következik, hogy a Belügyminisztériumnak és az Építési Bizottságnak kénytelen-kelletlen, mindenféleképpen foglalkoznia kellett az építkezés újraindításának és a megrendelések kifizetésének kérdésével. Az egyik legnagyobb problémát a vállalkozókkal kötött szerződések közelgő lejárta és esetleges meghosszabbításuk mikéntje okozta. Ezen kívül az anyagilag amúgy is leterhelt tárcának főleg az okozott komoly kihívást, hogy a megváltozott körülmények miatt a vállalkozók valamennyien felár kikényszerítésére, a munkálatokra vonatkozó szerződésekben megállapítottnál magasabb egységáruk kivívására törekedtek.⁵⁰ Így tett Tomi Lajos mázoló, Mikula Ferenc szobrász, és ifj. Walla József is, de az is sokatmondó, hogy prosperitása ellenére a megemelkedett nyersanyag-, tárolási és fuvarozási árakból származó többletköltségek miatt még a Schlick–Nicholson Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. sem mondhatott le a felár követelési jogáról. Éppen ezért rendszeresen csatlakozott minden olyan kezdeményezéshez, amelyek az egységáruk felemelésére, állami támogatásokra és más könnyítések kivívására irányultak.⁵¹

A vállalatok törekvései élesen szemben álltak a költségek jelentős mérséklését követelő pénz- és belügyminisztériumok érdekeivel. Ez egyszerre jelentette a vállalkozók igényjogosultságának alapos megvizsgálását és lehetőség szerinti megvívását, elszabotálását, valamint a korábban megfogalmazott igények és a háború előtt elképzelt munkák újragondolását. Példának okáért más beszállítók felkeresését, egyes megrendelések olcsóbb és/vagy silányabb anyagból történő kiviteleztetését, esetleg elhalasztását, vagy teljes elhagyását. Nem meglepő módon az érdekeltek nem egyszer súlyos konfliktusokat idéztek elő. A cégek kitartó összefogásának végül mégis meglett az eredménye. A belügyminiszter 1915 márciu-

⁴⁷ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9/1915.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4509/1916.

⁴⁸ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-7447/1914.

⁴⁹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-12267/1915.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-31394/1917.

⁵⁰ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-15/1917.

⁵¹ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-c-11. ÉB Jegyzőkönyv, 1917. április 21.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-62424/1917.

sában nemcsak az építkezés folytatását engedélyezte, de a méltányosság elvét is elfogadta. Azaz Sándor János hozzájárult ahhoz, hogy amennyiben a munka teljesítése a szerződéses egységáraknál többre kerülne, a minisztérium megtéríti a vállalkozók tényleges többletkiadásait.⁵²

Kiemelendő, hogy Csánki Dezső szintén az építkezés folytatása mellett érvelt Thallóczy Lajosnak írt levelében. Álláspontját azzal indokolta, hogy a „... munkát annál inkább meg kell kezdeni, mert ha e hó 17-ig meg nem kezdik vagy el nem rendelik azt, a szerződött vállalkozóknak joguk van a) a szerződéstől elállani, amit szívesen tennének, mert az olcsó szerződési árakhoz képest a háború miatt mindennek, főleg pedig a szállításnak és az anyagnak ára hihetetlenül felszökött; b) a félbehagyott munka miatt elmaradt haszonért kártérítést követelni, ami azt jelenti, hogy az állam egymás után elvesztene vagy 20 pert, mert viszont maga az állam mondta ki, hogy a háború nem vis maior, s így azzal ő sem védekezhetik.”⁵³

A megbízók és a vállalkozók közötti harmonikus viszony az elért engedmények után sem jött létre. Bár a nézeteltéréseket többnyire sikerült békés úton rendezni, az általánosan nehéz megélhetési viszonyok, valamint a dráguló munka- és építőanyagárak mindkét felet folyamatosan a feltételek újratárgyalására készítették. Vagyis a nézeteltérések továbbra is elsősorban az anyagi kérdések kapcsán merültek fel, és miként Báthory István és Klenovits Pál fellépése is példázza, voltak, akik perrel fenyegetőztek járandóságaik kiutalásának elmaradása miatt.⁵⁴

„Hatalmi átmenetek” a levéltárban

A palota építését hátráltató kihívások a világháborút követően sem szűntek meg azonnal. Sőt, az azt követő a társadalmi és a politikai változások, a Tanácsköztársaság kikiáltásával járó személy- és prioritásváltozások,⁵⁵ valamint a Hadügyminisztérium, illetve a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum berendezkedése a levéltári palotában csak bonyolultabbá tették az Országos Levéltár helyzetét.⁵⁶

Az épületbe hamarosan újabb hivatalok, valamint magánszemélyek költöztek be,⁵⁷ és ott igényeiknek megfelelően további átalakításokat hajtottak végre. Az emeleteken gipsz(karton) falakat emeltek és vízvezetékkel, árnyékszékekkel ellátott

⁵² HU-MNL-OL-K 148-1922-14-15/1916.; HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-c-8. ÉB Jegyzőkönyv, 1915. április 12.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-15416/1915.

⁵³ „Kedves Lajosom!” Csánki Dezső levelei Thallóczy Lajoshoz, 1879–1916. S. a. r. Reisz T. Csaba. Századok Könyvek, Budapest, 2017, 152.

⁵⁴ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-7109/1921.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-8264/1921.

⁵⁵ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-7163/1919.

⁵⁶ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-f-1.; HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-f-11.; HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9330/1920.

⁵⁷ MNL OL Y 1-b-3-b.-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1922. április 8.

szobákat hoztak létre, a nagy raktárhelyiségekben pedig rabcifalakkal további „cellákat” alakítottak ki a lakóalkalmatosságok bővítése érdekében. A levéltár szempontjából kritikus állapotok jól rekonstruálhatók Csánki Dezső 1920. június 12-i panaszos memorandumából, amelyben a Minisztertanácstól a költözés mielőbbi elrendelését kérte. Hiszen, ahogy frappánsan megfogalmazta, „*az új levéltári palota minden egyéb célt szolgál, csak arra nem, amelyre épült, s amelyre nemcsak külseje, hanem belső szerkezete is praedestinálja*”.⁵⁸

A Belügy- és Hadügyminisztérium egyezkedései nyomán végül kompromisszumos megoldás született, aminek következtében csaknem negyed évszázadra, 1945 végéig az Országos Levéltár és a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum lényegében társbérleti viszonyba került egymással az új épületben. Az Országos Levéltár költözködése 1921 őszén kezdődhetett meg, nem sokkal azután, hogy megindultak a helyreállító munkálatok.⁵⁹ Azaz, a felállított válaszfalak lebontása, az épület nem rendeltetészerű használatából eredő károk rendbehozatala. Sor került továbbá a hátralévő belsőépítészeti munkák folytatására.⁶⁰ A kőműves- és kőfaragómunkákat ekkor Báthory István és Klenovits Pál építőmesterek végezték, míg a főkapu, a szélfogó, az ingaajtó, a hivatalos helyiségek bejárata, valamint a tanács- és vizsgaterem faburkolatának kidolgozására Polacsek Jánost kérték fel.⁶¹

A raktári vasállványok és polcok leszállításával újfent Schlick–Nicholson gépgyárát bízták meg és 1926-ra a levéltár tizenkét nagyraktárából hetet már a Schlick–Nicholson vállalat modern, a levéltári igényeket minden tekintetből kielégítő vasállványaival rendeztek be.⁶² Igaz, egyes feladatrészeket Kisfaludy P. István és Pogány Ferenc gépészmérnökök közös vállalatával végeztették el.⁶³ Időközben elkerülhetlenné vált a már meglévő raktárok bővítése, valamint újabbak kialakítása, mivel az 1922. évi XIX. tc. a hivatalosan is tudományos intézetté emelt Országos Levéltárat az állami főbb hatóságok és hivatalok 32 évnél régebbi iratainak átvételére kötelezte.⁶⁴

A kutatók ugyanakkor még évekig nem léphettek be a palotába és az Országos Levéltár dolgozói is csak fokozatosan vehették birtokba az épületet. Ennek okai három fő tényezőben lelhetők fel. Először is a tárcák és a hivatalok egymás közti rendezetlen kapcsolatában, és az épület használata körüli dilemmákban, másodsor az inflációban és azzal együtt az építőanyagok és a munkadíjak megsokszoro-

⁵⁸ Borsa i. m. 34., Idézi Germuska Pál jelent kötetben megjelent tanulmánya.

⁵⁹ Részletesebben lásd Germuska Pál jelen kötetben megjelent tanulmányát.; HU-MNL-OL-Y-1-b-3. ÉB Jegyzőkönyv 1921. július 5.; HU-MNL-OL-Y-1-b-3. ÉB Jegyzőkönyv, 1921. október 22.

⁶⁰ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-b-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1921. július 25.

⁶¹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-5561/1922.

⁶² Lakos J.: i. m. 29.

⁶³ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9269/1921.

⁶⁴ 1922. évi XIX. tc.

zódásában. A legjelentősebb kiadást az I. és II. emeleti öt raktár 3,6 millió koronás drótüvegjárdája képezte, ami szétfeszítette az eredetileg előirányzott 3 000 000 koronás költségkeretet. A helyzetről sokat elárul, hogy még a legolcsóbb megoldás, a födémek xilolit-padlóval történő borítása is 2 184 000 koronát igényelt.⁶⁵

Harmadszor: a költözködés folyamatát elemi katasztrófák is hátráltatták. 1921 januárjában és augusztusában egy rendkívül erős orkán söpörte le a korábbi fagyok miatt megrepedt tetőcserepeket,⁶⁶ júliusában pedig a rendezőteremben kitört tüzeset⁶⁷ okozott óriási károkat az épületben: az üvegek betörték, az ajtók és ablakok kiegészítettek, az asztalosmunkák egy részén pedig még a vafelszerelések is tönkrementek. A javításokat és pótlásokat többek közt Dobai János cserépfedő, Glatz András üvegesmester, Tomi Lajos mázóló-, Polacsek János asztalosmester, és a Pick Ede Utóda lakatoscég végezték el.⁶⁸ Az Országos Levéltár részleges költözése csak ezen munkálatok elkészültével, és a személyzet áthelyezésével, 1923 szeptemberének közepén fejeződött be.⁶⁹

Egy építkezés történetének margójára

Az építkezést illetően az Országos Levéltár történetével foglalkozó szakirodalom a díszítést végző művészeket kívül⁷⁰ általában Pauler Gyula, Csánki Dezső és Klebelsberg Kuno, valamint újabban Pecz Samu nevét emeli ki. Mindazonáltal ennek a történetnek voltak más, kevésbé szem előtt levő „hősei” is. Ilyennek számítottak a palota külső és belső munkálatait végző kivitelezők, akiknek a közreműködése nélkül az épület sosem készülhetett volna el.

Miként a munkálatok, úgy természetesen az ő történetük sem ért véget az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával. Amelyek pedig megszűntek, azok esetében az ok nem Trianon következményei között keresendő.⁷¹ Az alaposan megváltozott viszonyok és feltételek között ugyanis a jelen tanulmányban említett vállalatok többsége valamilyen formában a két világháború között is működött. Igaz, kétségtelen, hogy például a két Gregersen-fió már 1921-ben *fait accompli*ként

⁶⁵ HU-MNL-OL-Y-1-b-3.-b-26. ÉB Jegyzőkönyv, 1922. április 8.

⁶⁶ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9521/1921.

⁶⁷ Részletesebben lásd Reisz T. Csaba: „Országos levéltárunk valóságos tűzfészek” A Bécsi kapu téri levéltári épület tüzesetei, I. 1921. július 29. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/orszagos_leveltárunk_valóságos_tuzfeszek (utolsó letöltés ideje: 2023. május 15.).

⁶⁸ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9518/1921-től HU-MNL-OL-K 148-1922-14-9522/1921-ig.

⁶⁹ Lakos: i. m. 198.

⁷⁰ Lásd Reisz: „Országos levéltárunk”, i. m.

⁷¹ Trianont követően még Erdélyben is volt arra példa, hogy magyar nemzetiségű vállalkozók profitáltak az új helyzetből. Lásd erre Rigó: i. m. Tágabban pedig Gyáni Gábor: A veszteség természeté. *Élet és Irodalom*, 2019. 51–52. sz.

kezelte a Gregersen Guilbrand és Fiai építő vállalat felszámolását. A súlyos döntésben mindenekelőtt már a háború alatt megmutatkozó megrendeléscsökkenés, az infláció, valamint a faáruk mind körülményesebb behozatala, tárolása és feldolgozása játszotta a főszerepet. A cég ugyanis lényegében már a világháborús frontmozgások miatt elvesztette horvátországi, boszniai és felföldi erdőit, fatelepeit, munkásait, valamint piacainak jórészét is.⁷²

A háború utáni békeévek nem kedveztek az önmagát túlnövő Schlick-Nicholson vállalatnak sem. Ennek egyrészt ugyancsak a területi veszteségek miatt bekövetkező üzem- és piacvesztés volt az oka, másrészt az általános gazdasági recesszió, amelynek következtében az építkezések és a megbízások elapadtak, ami jelentős létszámleépítéssel járt. Beszédesebb, hogy 1920-as évek közepére az üzem kapacitása kevesebb mint a felét tudta kihasználni, illetve, hogy a csődöt csak azzal kerülhette el, hogy 1927-ben beolvadt a Ganz és Társa – Danubius Gép-, Vagon- és Hajóépítő Rt.-be.⁷³

A fentiekhez képest jóval hosszabb életűnek bizonyult a Neuschlosz-féle parkettagyár, amely jogutódjainak többszöri átszervezéseivel oly sikeresen alkalmazkodott a változó körülményekhez, hogy 1949-ben a *Famunkás* című szaklap beszámolója szerint a bútörüzemek közül egyedülként, az előírányzott normát 60%-kal meghaladta.⁷⁴

A fadaragással és sírfaragással foglalkozó Holdampf Sándor utódai Áprily Testvérek,⁷⁵ a magyar redőnyipar megeremítőjeként aposztrofált Magaziner Lajos,⁷⁶ valamint Pick Aladár cége szintén a flexibilisebb vállalatok közé tartozott. A különböző állami kedvezmények, támogatások és megrendelések segítségével ugyanis képesnek bizonyultak a háborús esztendőök átvészelésére, így egészen az 1930-as évek végéig számos megrendelést teljesítettek. Mindazonáltal míg 1939-es halálát követően Magazinertől fiai vették át a vállalatot,⁷⁷ addig az izraelita Pick Ede Utódai budapesti redőnygyárat 1943-ban már a kecskeméti lakhelyű Kovács

⁷² Gönczi Ambrus: *A Gregersen család*. PhD értekezés. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2014.; Gottdank Tibor: *Dinasztiák: Gregersenek, avagy norvégminták építészetünkben*. *Építészfórum*. <https://epiteszforum.hu/dinasztiak-gregersenek-avagy-norvegmintak-epiteszetunkben> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 12.).

⁷³ Szeibert János: *Áttekintés a hajók építésétől az iparszerű hajógyártás kialakulásáig és megszűnéséig Magyarországon*. III. rész. *Közlekedéstudományi Szemle*, 2005. 3. sz. 111–121.

⁷⁴ Önköltségsökkentés a faipari üzemek központi kérdése. *Famunkás*, 1949. július 1. 8.

⁷⁵ *Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék multja és jelene*. Főszerk. Osváth Andor. S. a. r. Szalay Béla – Vajas Lajos. Budapest, Magyar Vármegyék és Városok Multja és Jelene, 1938. 681.

⁷⁶ Magaziner Lajos halála. *Vállalkozók Lapja*, 1939. május 11.

⁷⁷ *Központi Értesítő*, 1943. 7. sz. 230.

Mihály redőnygyáros képviselte,⁷⁸ majd Pick Aladár elhunytá után az újjászervezett cég hirdetései már az özvegye neve alatt is megjelentek.⁷⁹

Még kevesebb siker koronázta Polacsek János próbálkozását. Bár az első világháborút követően képes volt vállalatát megerősíteni és azt 1933-ban fiára hagyni, a jól csengő Bartolffy (Polacsek) Imre névvel szakmailag és üzemvezetésileg is csupán halovány árnyéka volt elődjeinek. Mindezt szemléletesen illusztrálja, hogy Polacsek Imrét 1934-ben még a Lakatosmesterek ipartestülete is megbüntette, mert asztalosmesterként ajtó- és ablakzárak javítására vonatkozó megrendeléseket is teljesített. Tehát azért, mert a szó szoros értelmében „kontármunkát” végzett.⁸⁰

Szintén a hanyatlás jelei figyelhetők meg ifj. Walla József részvénytársasága működésében. Tudniillik a vállalat még az 1920-as években sem tudta szanálni a háború alatt felhalmozott veszteségeit és adóságait. A cég válságos helyzetére utal, hogy 1918-ban a vállalat Egres úti telephelye a Hazai Fatermelő Rt., egy másik gyára pedig az Unió Bank tulajdonába ment át,⁸¹ ifj. Walla József pedig csak névleg maradt a gyár igazgatója.⁸² A céget ekkor már mindenféle negatív hírral hozták összefüggésbe. Sőt, a céggel kapcsolatban az 1930-as években egy adócsalási ügy is felmerült, amit tetézt, hogy fény derült az évekre visszamenő mérleghamisításokra, valamint arra, hogy Perl Gyula, a vállalat vezérigazgatója a zsidótörvények rendelkezéseit következetesen elszabotálta.⁸³

Végül adódik a kérdés, vajon hogyan alakult az Országos Levéltár építési bizottságainak jegyzőkönyveit vezető, később a fiumei állami rendőrség főkapitányává kinevezett Török Istvánnak a sorsa? Ő, miután 1919 januárjában feleségét még a kikötővárosban elvesztette,⁸⁴ visszatért Budapestre, ám megmaradt a Belügyminisztérium kötelékében. Ott előbb a közrendészeti osztályban helyezték el és az állambiztonsági megbízottak központjának karhatalmi parancsnokaként tevékenykedett, majd – közvetlenül nyugdíjaztatása előtt – a kivándorlási biztosi hivatalt vezette annak 1924-es megszüntetéséig.⁸⁵ Ugyanebben az évben újraraházasodott: Perlaky Zénó domoszlói földbirtokos és Daróczy Ida lányát, Irénét vezette az

⁷⁸ Értesítés. *Kecskeméti Közlöny*, 1943. szeptember 25., 2.

⁷⁹ *Kossuth Népe*, 1947. április 8.

⁸⁰ Kontárügyek. *Lakatosmesterek Lapja*, 1934. december 7., 4.

⁸¹ Walláéknak semmi összeköttetésük sincs Perlékkal. *Az Est*, 1927. március 13., 2.

⁸² A Hazai fatermelő rt.. *Magyar Kereskedők Lapja*, 1918. július 6., 8.

⁸³ Elkészült a vádirat Perl Gyula nagyarányú adócsalási ügyében. *Esti Ujság*, 1940. március 6.

⁸⁴ Feltételezhetően Török feleségének haldoklása lehetett az oka, hogy őt, mint az állami rendőrség főkapitányát (tehát egy fegyveres testület vezetőjét) a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács nem utasította ki azonnal, és csak 1919. január végén hagyta el a kikötővárost. *Egan Lajos naplója*, i. m. 124.; Halálozás. *Pesti Hírlap*, 1919. január 25.; Bánó Ivánné Semsey Anna gyászjelentése. OSZK. 1937.

⁸⁵ A belügyminiszter megszünteti a kivándorlási biztosi hivatalt. *Az Est*, 1923. november 16.

oltár elé.⁸⁶ Szolgálatait az évek során többször elismerték: a III. osztályú Vaskorona Renden kívül a Ferenc József-rend lovagkeresztjét, valamint a II. osztályú Polgári Hadi Érdemkeresztet is elnyerte. Török István eseménydús életét 1954-ben Baján fejezte be.⁸⁷

Összegzés

Az Országos Levéltár épületének története szorosan összekapcsolódott a modernizáló és központosító államhatalom nemzetépítő, valamint térbeli és szimbolikus terjeszkedési törekvéseivel és azok megvalósításával. Bár az igény egy saját épületre már az 1870-es években megfogalmazódott, anyagi, társadalmi és politikai okokból az csupán 1911-ben formálódhatott reális célkitűzéssé. Ekkor az állami adminisztráció hatékony működtetése miatt immár halaszthatatlanná vált az újabb hivatalok létrehozása és azok lehetőség szerinti olyan épületekben való elhelyezése, amelyek a praktikus és a szigorúan vett szakmai szempontokon túl képesnek bizonyulnak arra, hogy az államhatalmat méltón megjelenítsék, valamint, hogy alapvető reprezentatív és szimbolikus funkciókat is ellássanak.

Az 1911-ben elfogadott beruházási program részeként tehát az Országos Levéltár új épületének kérdése valódi „nemzeti ügy” lett, ami maga után vont a szigorú (elsősorban bel- és pénzügy)minisztériumi felügyeletet is. Ez leginkább három nagy kérdéskörben érhető tetten: 1. a megrendelői prioritások és igények megfogalmazásában; 2. a finanszírozási lehetőségekben és hajlandóságban; 3. a kivitelezés ütemezésének dilemmáiban.

Mindez nyilvánvalóan összefüggött azzal, hogy míg a terveket megálmodó Pecz Samu művészi önkifejezésének eszközét, a levéltári tisztviselők működésük biztosításának előfeltételét és az iratok szakmai megőrzésének, feldolgozásának színvonalát látták az épületben, addig a kormányzat képviselői szemében a palota egy igen csak drága, az állami költségvetést aránytalanul megterhelő kiadást jelentett. Hiszen, bármilyen fontos nemzeti és levéltáros szakmai érdekek is fűződtek hozzá, az államigazgatás szempontjából az Országos Levéltár nem látott el olyan feladatokat, amelyek a társadalom számára nélkülözhetetlenek lettek volna egy válsághelyzetben. Éppen ezért az építkezés és az arra előirányzott költségvetési összegek mindvégig az elsőszámú áldozatai voltak a tárcák takarékosági intézkedéseinek.

Ami pedig a vállalkozókat illeti, miként a tanulmányból is kiderült, ők szintén kimondottan pragmatikusan – munkalehetőségként, megélhetési forrásként, egzisztenciális kérdésként – viszonyultak az építkezéshez. Épp ezért, bár egyikőjük esetében sem az Országos Levéltár megrendelése bizonyultak a legnagyobb

⁸⁶ Házasság. *Budapesti Hírlap*, 1924. május 20.; Török Istvánné Perlaky Iréne gyászjelentése. OSZK. 1939.

⁸⁷ Hortobágyi: i. m. 1110.; Nagy István: A magyar börtönügy arcképcsarnoka. Törökfalvi Török Kálmán (1841–1919). *Börtönügyi Szemle*, 2015. 3. sz. 100–116.

haszonnal kecsegtető üzletnek, egyáltalán nem lehetett számukra mellékes, hogy a munkálatok folytatódnak-e, illetve, hogy kötelezettségeiket mikor, mennyi idő és energia ráfordításával, milyen feltételekkel és milyen anyagi ellenszolgáltatás fejében tudják teljesíteni. Különösen nem az első világháború éveiben, mikor is minden egyes megbízatás még fokozottabban hatott a vállalatok és a „kisemberek” életére.

A LEGJOBBAK ÉS A LEGOLCSÓBBAK: AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR ÉPÜLETGÉPÉSZETI MUNKÁLATAI ÉS A PÁLYÁZÓ CÉGEK BEMUTATÁSA

A cél: megfelelő legyen a komfortérzet a Levéltárban

Az épületgépészet az épületeken belüli csővezetékekkel, azok szerelvényeivel, valamint a hozzájuk kapcsolódó berendezésekkel foglalkozik. Ezek a munkafolyamatok azonban messze túlmutatnak önmagukon, hiszen az épületgépészeti feladatok legfontosabb célja elsősorban az, hogy biztosítsák egy-egy épület használói, lakói számára a mindennapi kényelemérzetet. Az ivóvíz-szolgáltatás, a megfelelő, egészséges levegő, az ideális hőmérséklet elengedhetetlen mind a munkát végző, mind pedig a pihenni szándékozó emberek számára.

Ebben az írásban az Országos Levéltár vízvezeték-, csatorna- és gázrendszerének, telefonhálózatának, villanyvilágításának, központi fűtésének, szellőzőrendszerének kiépítésével, valamint a felvonó és a salakszállító megvalósításával foglalkozom.

Természetesen az épületgépészet fogalma jelentősen kibővült a Bécsi kapu téri levéltári épület átadásának ideje óta. A technikai fejlődés eredményeként a szakemberek napjainkban már más munkafolyamatokat, illetve azok eredményeként megszülető szolgáltatásokat is beleértenek ebbe a fogalomba, többek között egy-egy épület klimatechnikai rendszerének megteremtését is.

A belügyminiszter „árlejtés” -t hirdet

A ma már a Budai Vár egyik emblemikus épületének számító Országos Levéltár építésével kapcsolatos pályázatok kiírása 1913. június 15-én vette kezdetét, amikor a belügyminiszter országos pályázatot („árlejtést”) hirdetett meg az egyes munkafolyamatok kivitelezésére.¹ A levéltár építése igen komoly anyagi forrásokat igényelt, de mindenekelőtt az építkezés egyes szegmensei tekintetében olyan vállalkozókat, akik rendelkeznek azzal a szaktudással, eszközállománnyal és természetesen munkaerővel, amelyet egy ilyen volumenű közbeszerzés sikeres lebonyolítása igényelt.

Ekkorra azonban már túl voltunk a magyarországi kapitalizmus első jelentős szakaszán. Ez többek között azt jelentette, hogy az állami megrendelések jogi lesza-

¹ Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei 1874–1974. *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 23–50.

bályozása megtörtént, ami így világosan meghatározta ennek a közbeszerzésnek a lebonyolítását is. Az állami megrendelések pályáztatásának szabályozása először a közlekedési beruházások esetében vált fontossá. Ha jobban belegondolunk, a kiegyezést követő hatalmas infrastrukturális fejlődés miatt ez nem különösebben meglepő. Az 1800-as évek második felére ennek hatására egy olyan szabályozási környezet alakult ki ezen a területen, amely még nyugati mértékkel mérve is fejletlennek tekinthető. Annak érdekében, hogy az Országos Levéltár építéstörténetét, a háttérben zajló pályáztatások lebonyolításának szabályait megértsük, érdemes – ha vázlatosan is – megrajzolnunk azt a keretet, amely meghatározta ennek a beruházásnak a lebonyolítását is.

Az állami számvitelről szóló 1897. évi XX. törvénycikk jelentette az első lépést a korszerű állami beszerzési rendszer felé, ugyanis ez a törvénycikk már általános érvénnyel írta elő az állami szükségletek kielégítése során a kötelező versenyztetést. A kivételek közé csupán azokat sorolta, ahol államérdekből a titoktartás kötelező volt. A szabályozás szerint egy szerződésnek, egyezménynek a megkötése, valamint az azokat pótló ajánlatnak az állam nevében való engedélyezése, esetleg az azokat pótló ajánlatok elfogadása, illetve szerződések vagy egyezmények jogerejével bíró jegyzőkönyvek megállapítása nyilvános verseny útján történhet. Mivel azonban ebben a jogszabályban mindössze két szakasz rendelkezik erről, az a közbeszerzés területén nem volt áttörő jelentőségű.

A következő lépésnek a hazai ipar fejlesztéséről szóló 1907. évi III. törvénycikket tekinthetjük. Ez a jogszabály különbséget tett az állami intézmények és az önkormányzatok beszerzései között. Lehetővé tette mindemellett azt is, hogy vállalkozókat vagy szállítókat kizárjanak az eljárásból, ha azok visszaélésszerű magatartást tanúsítottak. A szállítók védelmében kimondta, hogy a százezer koronánál alacsonyabb értékű szállításoknál harminc, az azt meghaladóknál hatvan nap a fizetési határidő. Ez a szabályozás egészen a második világháborúig meghatározta a hazai közbeszerzések gyakorlati lebonyolítását, sőt a két kifizetési dátum közel egy évszázaddal később, az 1995. évi XL. törvényben is tovább élt. A számlakifizetések esetében fő szabályként alkalmazott harminc nappal szemben ugyanis az építési beruházásoknál hatvan nap a teljesítés határideje.²

A tényleges munkálatok 1913. október 13-án a helyszínen található régi épületek lebontásával indultak meg. Az elvégzendő feladatok részben külső, részben belső munkálatokat foglaltak magukba, továbbá meg kellett oldani néhány, az épület közgyűjteményi rendeltetéséből fakadó sajátos problémát is.³

² Herczeg Ágnes: *A közbeszerzési jog kialakulásának története*. In: *Honori et virtuti. Ünnepi tanulmányok Bobvos Pál 65. születésnapjára*. Szeged, 2017, 132–139., illetve lásd bővebben: <https://perczelzsofia.hu/kozbeszerzesi-kalauz/36-a-kozbeszerzes-toertenete> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 15.).

³ Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006, 179.

Az Országos Levéltár vízvezeték-, csatorna- és gázrendszerének kiépítésére az első kiírásban összesen tizenegy ajánlat érkezett be, 42–62 000 korona közötti vállalási árral. Ajánlatot tett a Tóth Imre és Társa cég (42 119,07 korona), Rohonci Hugó (42 192,44 korona), a Bogdány és Társa cég (47 852,34 korona), Ilkovits J. (48 280,97 korona), Egyedi Jenő (51 712,93 korona), Forth Oszkár (52 501,79 korona), Weisz Simon (52 651,02 korona), a Rietschel és Henneberg Rt. (58 187,28 K), Bründl János cs. és kir. udvari szállító egészségügyi műszaki berendezések gyára (59 809,18 K), a Hudecz és Loránt műszaki iroda és műhely (61 235,35 K) és végül Knuth Károly (61 980,32 K).⁴

Tekintettel arra, hogy a levéltár építése rendkívül sokrétű és a pályázati összegeket tekintve igen jelentős volumenű közbeszerzés keretében valósult meg, a pályázó cégek között megtalálhatjuk a korabeli magyarországi kapitalizmus valamennyi szegmensének legfontosabb vállalkozásait.

Akik pályáztak a vízvezeték-, a csatorna- és a gázrendszer kiépítésére az első szakaszban...

Rohonci Hugó vállalkozása az Országos Levéltár vízvezetékrendszerének kiépítésére, illetve a csatornázási munkákra adott be ajánlatot. A gépészmérnök végzettségű tulajdonos hosszabb hazai és külföldi gyakorlat után 1910-ben alapította meg cégét, amely a kezdetektől Budapesten, az V. kerületi Kádár utca 10. szám alatt működött. A cég tevékenységi körébe a központifűtés- és a vízvezeték-szerelés, illetve a csatornázás és az egészségügyi berendezések előállítása tartozott. Az első időkben még csak néhány ember dolgozott a cég kis műhelyében. Nem kellett azonban sok idő ahhoz, hogy a leghatalmasabb gyárak sorába emelkedjen a vállalkozás. Még 1930-ban, tehát a gazdasági válság idején is sok tisztviselőnek és kétkezi munkásnak biztosított megélhetést Rohonci.⁵ A cég székhelye a harmincas években a Fóti út 19. szám alatt volt.

A cég legjelentősebb megbízásai közé tartozott az Elektromos Művek lágymányosi és Váci úti telepeinek, továbbá az óbudai gázgyár, Pannónia és Haller utcai iskolák, MÁV-laktanyák, valamint debreceni lakóházak központifűtés-, vízvezeték- csatornázási és légszeszberendezéseinek kiépítése.⁶ Rohonci Hugó Budapest Székesfőváros Tanácsa, a magyar királyi Dohánygyárak Központi Igazgatósága, a Hadügyminisztérium, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, az Igazságügyminisztérium, a Postaigazgatóság, a Bírák és Ügyészek Országos Egyesülete, a

⁴ HU-MNL-OL-K 148 1922-14 (732. cs.).

⁵ A bekezdésben szereplő adatok forrásai: Budapesti Lakcímbjegyzék, Magyar Compass 1874–1944., Magyar Pénzügyi Compass 1896–1931., Pénzügyi Compass 1896–1913., Budapesti Közlöny, Központi Értesítő, valamint korabeli napilapok.

⁶ https://adt.arcanum.com/hu/view/Lexikon_MagyarFeltamadasLexikona/?query=%22Rohonci%20Hug%C3%B3%22&pg=915&layout=s (utolsó letöltés ideje: 2022. június 15.).

Ganz-féle Villamossági Rt., a Schlick-Nicholson Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt., az Angol-Magyar Bank, a Magyar Általános Kőszén Rt., a Star Filmgyár, a Baár-Madas leánynevelő intézet és a Corvin Áruház számára is végzett központifűtés-, vízvezeték-szerelési munkákat. Minden megbízásukat kiemelkedő színvonalon végezték. Arad, Hódmezővásárhely, Szolnok, Kaposvár, Pesterzsébet városát, valamint számtalan állami és városi céget és magánszemélyt találhatunk a megbízók sorában.⁷

Jellemző a vállalkozás elismertségére, hogy amikor a *Színházi Élet* 1930-ban az Ingatlanbank Vilmos császár út 15. szám alatti új bérházának megépítéséről adott hírt, nyomatékosan kiemelte a cikk írója, hogy a központi fűtés igényes kiépítése a „jóhírnévnek örvendő, régi cégünk”, a Rohonci Hugó egészségügyi berendezések gyára nevéhez fűződött. A tudósítás szerint vállalkozást „nem kell bemutatnunk, minden jelentős építkezésnél, megbízhatósága révén ott találjuk a cég nevét, munkáját és tökéletes teljesítményét”.⁸

Knuth Károly cége szintén a korabeli magyar gazdaság egyik prominense volt. Sokak véleménye szerint ők teremtették meg a magyarországi épületgépészet elméleti alapjait. A céget a Berlinben született id. Knuth Károly (1842–1915) gépészmérnök hozta létre 1873-ban. Az alapító fiatalemberként részt vett az 1866. évi osztrák–porosz, illetve az 1870–1871. évi francia–porosz háborúban. Ezt követően az egyik bécsi részvénytársaság mérnökeként került Magyarországra; a fővárosban a régi lóversenyter mellett épülő Százház vízvezetékeinek kiépítését irányította. 1872-ben megválasztották a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagjává.⁹

Knuth azonban ennél sokkal sikerorientáltabb volt, és saját céget alapított. Az új cég első jelentős megbízása, amely révén az anyagi helyzete is stabilizálódott, a Haas Fülöp és Fiai cég Vörösmarty téri palotájának építéséhez kapcsolódott. A sikeres kivitelezést követően már egymás után jöttek a megrendelések, számos bérház építésénél számítottak a Knuth-cég munkájára. Ekkoriban bízta meg őket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium is a budapesti Egyetemi Könyvtár Ferenciek terén levő épülete vízvezeték- és fűtőberendezésének elkészítésével. Ez újabb nagyszerű lehetőség volt az emelkedő pályán lévő vállalkozás számára. Ez a projekt azonban ennél sokkal többet jelentett Knuth számára: a cég ezzel a megbízással egyrészt szintet lépett, és visszavonhatatlanul bekerült a legjobbak közé, másrészt pedig ekkor vívták ki Ybl Miklós elismerését is, aki később számos értékes megrendeléshez segítette őket.¹⁰

⁷ https://adt.arcanum.com/hu/view/Lexikon_MagyarFeltamadasLexikona/?query=%22Rohonci%20Hug%C3%B3%22&pg=915&layout=s (utolsó letöltés ideje: 2022. június 15.).

⁸ *Színházi Élet*, 1930. 4. sz.

⁹ A Knuth K. cég ötvenéves történetéből. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1923. 1–2. sz. 3.

¹⁰ A Knuth K. cég ötvenéves történetéből. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1923. 1–2. sz. 3.

A most már sorra érkező megrendelések eredményeként a cég 1877-re annyira megerősödött, hogy a Szövetség utca 3. számú épület egészét ki tudta bérelni. Hosszú évekig, 1893-ig működött itt a központi iroda, azokban az években tehát, amikor a vállalkozás a legdinamikusabban fejlődött.¹¹ A felkérések között kiemelt helyet foglaltak el azok a megbízások, amelyeket az akkoriban hihetetlen gyorsasággal kiépülő Andrássy úton, illetve annak környékén folyó beruházások adtak: nagyszámú bérház vízvezeték-rendszerének kiépítése vált ekkor szükségessé, ezért éves szinten 40-50 ilyen projekten dolgoztak.¹²

Knuth vállalkozásának fontosabb megbízásai közül érdemes még kiemelni az Albrecht főhercegről elnevezett kaszárnyát, a XVI-os helyőrségi kórházat, a Keleti pályaudvart és a mellette levő úgynevezett Nyolcházat, a fumei kormányzói palotát, továbbá a Vöröskereszt budapesti Erzsébet Kórházát (a későbbi Sportkórházat), és végül Pozsony számos városi épületét, amelyek épületgépészeti munkáit magas színvonalon hajtotta végre a cég.¹³

A központi fűtés kiépítése ezekben az években még viszonylag ritka volt Magyarországon. Fontos megjegyeznünk, hogy az egyik első melegvíz-fűtőberendezést a Magyar Államvasutak gépgyára igazgatójának lakásába éppen Knuth cége készítette a nyolcvanas évek első felében. Azt itt szerzett tapasztalatokra alapozva később már nagyobb irodaépületek fűtőrendszereinek kiépítésére is vállalkoztak a cég szakemberei.

Az egyre bővülő vállalkozás 1893-ban a Garay utcai épületeibe költözött át. Itt az irodahelyiségeket és a műhelyeket már teljesen a saját szükségleteiknek megfelelően tudták kialakítani. A kilencvenes években a legtöbb munkát már a vízművek, a kórházak, a fürdők és a kastélyok vízvezetékeinek kiépítése adta.¹⁴

Az alapító gondosan előkészítette a nemzedékváltást: fia a gyárban és az üzleti életben „nevelkedett”. Az apa kiemelten fontos feladatának tartotta, hogy utóda az akkor elérhető legjobb minőségű szakmai képzést kapja. Ennek szellemében ifj. Knuth Károly (1874–1945) két évig Londonban, egy gépgyárban dolgozott, ezt követően pedig a zürichi műegyetemen gépészmérnöki diplomát szerzett. Amikor 1915-ben az alapító elhalálozott, egyedüli tulajdonosként fia vette át a cég irányítását, bár a valóságban már 1899 óta tevőlegesen részt vett a vállalkozás mindennapi munkájában.¹⁵

¹¹ A cég Ybl Miklós mellett Hauszmann Alajostól, Alpár Ignáctól, Baross Gábortól is kapott megbízásokat, ami szintén bizonyíték arra a töretlen igényességre, amelyet a vállalkozás képviselt. *Magyar Épületgépészet*, 1994. 11. sz. 24.

¹² *Építő Ipar- Építő Művészet*, 1923. 1–42. sz. 5–6. sz. 1923. február 1. 18.

¹³ *Építő Ipar- Építő Művészet*, 1923. 1–42. sz. 5–6. sz. 1923. február 1. 18.

¹⁴ A bekezdésben szereplő adatok forrásai: Budapesti Lakcímbjegyzék, Magyar Compass 1874–1944., Magyar Pénzügyi Compass 1896–1931., Pénzügyi Compass 1896–1913., Budapesti Közlöny, Központi Értesítő és a Népszava.

¹⁵ *Magyar Életrajzi Lexikon 1978–1991*. Budapest, 1994, 487.

A Knuth cég a két világháború között is a hazai épületgépészet élvonalában maradt. Elismertségét elsősorban a magas szakmai színvonalon végzett munkájának köszönhetette. Mindezt plasztikusan jelzi, hogy vörösréz-ből készült fürdőkályhái még használt állapotban is nagyobb értéket képviseltek, mint más cégek vadozatú gyártmányai. Alapelv volt, hogy valamennyi elvállalt munka esetében komoly elvárásokat támasztottak magukkal szemben, így például sohasem használtak olcsóbb berendezéseket vagy alkatrészeket. Ennek megfelelően Knuth cége minden esetben ragaszkodott a költséges, de kiváló minőségű, Kafere-rendszerű légkeringésű radiátorszelepekhez, de ezt mondhatjuk el a Sirocco-védjegyű ventilátorról is. Érdekes módon ez utóbbit a szabadalmi védelem lejártát követően a cég maga is gyártani kezdte.¹⁶

A család harmadik generációjához tartozó, 1911-ben született (legifjabb) Knuth Károly is az elődeinek mentalitását vitte tovább. Apjához hasonlóan ő is a családi vállalkozásban indította a karrierjét. Az épületgépészet valamennyi ágában megbízásokat vállaló cégnél bőségesen volt lehetősége mind a tervezési, mind a gyártási, mind a kivitelezési feladatok megismerésére, továbbá új feladatkörök kialakítására is. Utóbbi közé sorolható például a víztisztító és a kazántápvíz-előkészítő technológiák és berendezések előállítás.¹⁷

A második világháború azonban törést jelentett a legifjabb Knuth életében, aki az orosz hadifogságból visszatérve már mint cégvezető, és nem pedig mint tulajdonos vette át a nehéz helyzetben lévő vállalatot. A háborús években jelentős visszaesés következett be a megrendelések volumenében. A cég újbóli felvirágoztatására egy nagyszerű innováció kiaknázása új távlatokat nyitott: a vízlágyító berendezések kifejlesztése, gyártása és piaci bevezetése új megrendeléseket és bevételeket generált. A Knuth család immár harmadik generációja által vezetett cég, ekkor legalábbis úgy tűnt, túlélte a második világháborút, és szép jövő elé néz.¹⁸ A bevételek folyamatosan emelkedtek is egészen az 1949. évi államosításig, ami tulajdonképpen a cég történetének végét jelenti. A cég jogutódja 1950-től a Budapesti Szerelőipari Vállalat lett.

Knuth Károly nem volt tulajdonos, így a vállalat főmérnökeként folytathatta a munkáját. Tehát ekkor még nem bocsátották el. Ez csak akkor történt meg, amikor az 1956-os forradalom során beválasztották a vállalati munkástanácsba. Néhány nehéz évet követően a KGMTI-nél¹⁹ tudott munkát vállalni mint tervező, ahová még nyugdíjasként is bejárt dolgozni. 1994-ben halt meg. Munkásságának eredményei többek között a Csepel Autógyár, a Csepel Vas- és Fémű, a balatonfüzfői

¹⁶ A Knuth K. cég ötvenéves történetéből. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1923. 1–2. sz. 6.

¹⁷ *Magyar Épületgépészet*, 1994. 11. sz. 24.

¹⁸ *Magyar Épületgépészet*, 1994. 11. sz. 24.

¹⁹ Kohó és Gépipari Minisztérium Tervező Iroda.

Nitrokémia Ipartelepek Rt., a Ganz-Mávag, az Almásfüzitői Timföldgyár és a BVK különböző építményei.²⁰

A Bründl János Egészségügyi és Fűtőberendezési Gyár szintén jelentős múlttal rendelkezett már akkor, amikor pályázatát beadta az Országos Levéltár épületgépészeti munkáira. A család csehországi eredetű. Első ősük, aki a XIX. század első negyedében telepedett le Pesten, a repini születésű Studnitzka Vencel lakatos volt. Nevét később Bründlre németesítette. A vállalkozás profilja folyamatosan kristályosodott ki, a tudás és a cég vezetése apáról fiúra szállt. Bründl János magas szakmai színvonalon végzett munkájával kiérdemelte a magyar nemességet, amelyet 1914. május 17-én kapott meg.²¹

...és aki nyert is

A győztes a Tóth Imre és Társa cég lett. De tulajdonképpen mit is tudott ez a cég, ami kiemelte a többi, szintén igen komoly és tapasztalt cég közül?

A *Tóth Imre és Társa* céget idősebb Tóth Imre hozta létre 1895-ben, majd a vállalkozást fia, ifjabb Tóth Imre vitte tovább. Az ifjú gépészmérnök, aki tagja volt a budapesti Mérnöki Kamarának is, rögtön tanulmányait befejezve, 1915-ben dolgozni kezdett a családi cégben. Amikor atyja 1929-ben elhunyt, ő lett a cég egyedüli tulajdonosa. A cég központi irodája az V. kerületi Katona József utca 3. szám alatt működött, adataink szerint 1929-ben, a gazdasági világválság előestéjén 150-200 munkás dolgozott a cégnek.

A vállalkozás elsősorban központifűtő- és egészségügyi berendezések készítésével foglalkozott, továbbá bádogosmunkákat is vállalt. Jelentős részben dolgoztak állami és városi közmunkákon mind Budapesten, mind vidéken. A Tóth Imre és Társa cég az általa tervezett és kivitelezett központifűtés- és vízvezeték-rendszerek minősége miatt jelentős szakmai elismertséget élvezett. A cég mindemellett a székesfőváros bérlakás-építési programjának is tevékeny szereplője volt.²²

A kiírt pályázat győztese tehát a Tóth Imre és Társa cég lett, amely a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint a legalacsonyabb árért vállalta el az épületgépészeti munkák kivitelezését. A ránk maradt dokumentumokból egyértelműen kitérnik, hogy a költségek minimalizálása a legfontosabb szempont volt a bizottságban ülő döntéshozók számára. A szerződést a munkálatok első szakaszára a Belügyminisztérium 1914. március 31-én írta alá a céggel. Ebben a vállalkozó kötelezte magát arra, hogy részletes költségvetést készít, megfelel mind az általános, mind a

²⁰ *Magyar Épületgépészet*, 1994. 11. sz. 24.

²¹ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/potlek-1645B/brundl-kutasi-169E7/> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 15.).

²² Összeállítva: Budapesti Lakcímjegyzék, Magyar Compass 1874–1944., Magyar Pénzügyi Compass 1896–1931., Pénzügyi Compass 1896–1913., Budapesti Közlöny, Központi Értesítő, valamint korabeli napilapok.

részletes feltételeknek, továbbá a művezetőség által kiadott rajzoknak, megrendeléseknek és utasításoknak megfelelően a munkát úgy szervezi meg, illetve annyi szakembert alkalmaz, hogy az épület 1915. május 1-jére már kész állapotban legyen.²³

A folyamatos újratervezés évei: az I. világháború hatása a vízvezeték-, a csatorna- és a gázrendszer kiépítésének második és harmadik szakaszára

A világháború hatalmas kihívások elé állította az országot. A napról napra romló gazdasági kilátások természetesen az Országos Levéltár építésének munkálatait is nagyban nehezítették. Az OL Építési Bizottságának 1916. június 5-én megtartott ülésén napirendre került a „*most már halaszthatatlan*” bádogos- és vízvezeték-szerelési munkák következő üteme. A feladatra a munka korábbi szakaszában játszott szerepére tekintettel a Tóth Imre és Társa felkérése magától értetődőnek tűnt. A cég azonban előzetesen annyira magas árajánlatot tett, hogy a bizottságnak újabb cégeket kellett megkeresnie.

A szóba jöhető cégek közül Bründl János vállalkozása nem vállalta a munkát, Fort Oszkár pedig 39 000 koronát kért volna. Ez az összeg Tóth Imre már említett, túlzottnak tűnő – egyébként számszerűsítve 35 000 koronáról szóló – ajánlatát is meghaladta. Fortnak azonban más kikötései is voltak: leszögezte, hogy a padlásablakok kiépítését nem vállalja, és jelezte emellett azt is, hogy csak akkor kezdi meg a munkát, ha a szükséges horganyt és ónt a megbízó maga szerzi be.

Mindezeket figyelembe véve ismét a Tóth Imre és Társa cég tűnt a legelőnyösebb választásnak. Az ÉB azonban minden bizonnyal nem volt tisztában a nehéz gazdasági helyzetben lévő ország reális piaci árviszonyaival, ezért még ekkor sem akarta a céget választani. Rövid tanakodás után végül újabb három vállalkozót keresett meg az OL ÉB, hogy megtalálják a legalkalmasabb – vagy csak egyszerűen a legolcsóbb – kivitelezőt. A felhívásra beküldött árajánlatok Pecz Samu 1916. június 26-án Sándor János belügyminiszterhez intézett leveléből jól rekonstruálhatók. A víz-, csatorna- és gázvezetékek kiépítését Spitzer Salamon vállalkozó 87 637,48, a Boross testvérek cége 82 809,02, a Tóth Imre és Társa pedig 78 869,60 koronáért vállalta volna. Látható, hogy minden maradt a régiiben: továbbra is a Tóth és Társa adta a legolcsóbb ajánlatot. Ezen a ponton végre már az OL ÉB is elfogadta a helyzetet, a Belügyminisztérium pedig áldását adta a céggel kötött megállapodásra.²⁴

A vízvezeték-kiépítési munkák soron következő, második szakaszát a forráshiány miatti kényszerpálya alapjaiban határozta meg; a munkálatok megkezdése előtt elfogadott tervek és a kapcsolódó költségvetés folyamatosan átdolgozásra szo-

²³ HU-MNL-OL-K 148 1922-14119–155. (730. cs.) Szerződés: Tóth Imre és Társa – vízvezeték, csatornázás és légszesz. 1914. márc. 31. A költségvetés dátuma: 1913. szeptember 15.

²⁴ HU-MNL-OL-K 148 1922-14 195–207. (730. cs.).

rult. Emiatt folyamatos volt a párbeszéd, esetenként pedig a súrlódás a megrendelő és a vállalkozás között.

Szinte állandó volt a feszültség emellett az Építési Bizottság és a kiadások alakulását szigorú szemmel figyelő állam között is. Magától értetődik, hogy az egyre szűkülő mozgáster miatt a költségvetési szigor fenntartása alapvető fontosságú volt. Az Országos Levéltár építésének költségvetését ennek érdekében folyamatosan felülvizsgálták. Némethy Károly²⁵ államtitkár, az OL ÉB elnöke 1916. június 9-én arról informálta Sándor János belügyminisztert,²⁶ hogy a háborús többletkiadások miatt az építésvezetőségnek át kellett tekinteni a munkálatok pénzügyi hátterét. Az előzetes számítások elvégzését követően arra a megállapításra jutottak, hogy a tényleges költségek az építési hitelkeretet előreláthatóan 6-700 000 koronával meg fogják haladni. A kétségek eloszlatása érdekében világossá tette az államtitkár, hogy még ez az összeg is csak előzetes becslés: a számításokat végző Pecz Samu azokért nem tudott felelősséget vállalni, mert az alapanyagok beszerzési árai folyamatosan változtak.²⁷

Az OL ÉB mindebből azt olvasta ki, hogy az egyre nehezebb gazdasági feltételek miatt az építkezés akár hosszú időre meg is akadhat. Ennek elkerülése érdekében kisvártatva utasította is az építésvezetőséget, hogy valamennyi munkafolyamat esetében a pénzügyminiszter engedélyének megszerzése után próbáljon a lehető leggyorsabban leszerződni az egyes munkafolyamatok elvégzésére megbízást nyert cégekkel.

A bizottság megváltozott szemléletére jellemző az is, hogy a vízvezeték-, a csatorna- és a gázrendszer kiépítésének harmadik szakaszában viszonylag hamar döntés született a győztes cég „személyéről”. Néhány hónappal később, az OL ÉB 1917. április 21-i ülésén már azt vették ugyanis jegyzőkönyvbe, hogy a belügyminiszter –

²⁵ Berettyó-Ujfaluban (akkor Bihar vármegye) született 1862-ben. Gimnáziumi és jogi tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte. Ugyanitt jogi és államtudományi államvizsgát, majd a budapesti egyetemen jogi doktorátust szerzett. 1885-ben a m. kir. Belügyminisztériumban fogalmazógyakornokként kezdte a pályáját, 1899-ben miniszteri osztálytanácsossá nevezték ki. Először vármegyei, majd a közjogi, végül a törvényelőkészítő (kodifikáló) főosztály vezetésével bízták meg. Tagja volt az 1898. évi IV. törvénycikk alapján szervezett községi törzskönyv-bizottságnak, valamint az 1897. évi XXXV. törvénycikk 5. §-a értelmében a miniszterelnök által az országgyűlés elé terjesztendő éves jelentés szerkesztésére alakított vegyes bizottságnak. Belső munkatársként dolgozott a *Magyar Közigazgatás* című szaklap számára. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/n/n17815.htm> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 15.).

²⁶ Sándor János (1860–1922) a bécsi műszaki katonai akadémia hallgatója volt, majd jogot végzett a budapesti tudományegyetemen. 1882-ben vármegyei szolgálatba lépett; 1883-ban Torda-Aranyos vármegyében főszolgabíró, majd főispáni titkár, 1889-ben már a vármegye alispánja, majd több vármegyében főispáni posztot is betöltött. Sógorság és politikai szövetség fűzte Tisza Istvánhoz. 1903–1905-ben a Belügyminisztérium politikai államtitkára, később, 1913–1917 között a második Tisza-kormány belügyminiszteri posztját töltötte be. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC13280/13373.htm> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 15.).

²⁷ HU-MNL-OL-K 148 1922-14 541–556. (731. cs.).

bizonyára már senki számára sem túl meglepő módon – a Tóth Imre és Társa cég által beadott 50 074 korona 25 filléres ajánlatot fogadta el, és a szerződéskötést is haladéktalanul elrendelte.²⁸

A villanyvilágítás kiépítése és a telefon bevezetése

Az 1913-ban összeállított költségvetési tervezet pontosan előírta, hogy a világítórendszerrel és a telefon bevezetésével kapcsolatban milyen elvárásoknak kell megfelelni. A dokumentumban többek között azt olvashatjuk, hogy a csengő- és a telefonberendezések vezetékait közönséges szigetelőcsövekben kellett elhelyezni. Egy csőben akár több huzal is futhatott. A világítást és a telefonberendezést biztosító huzalok csak magyar gyártmányúak lehettek. A világításra szolgáló vezetékek esetében a huzalok legkisebb keresztmetszete 1,5 mm² lehetett, a telefonberendezéseknél pedig 1 mm². A levéltár számára ki kellett építeni egy CB-rendszerű,²⁹ 25 vonallal bíró telefonközpontot, amelyet az eredeti terveknek megfelelően a földszinti szolgáoszobában vagy a portásfülkéjében terveztek elhelyezni.

A következő évben, 1914. június 20-án Horváth Emil államtitkár,³⁰ az OL ÉB elnöke arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy a villamos munkákra kiírt újabb zártkörű versenytárgyalásra beérkezett ajánlatokat számviteli és műszaki szempontból gondosan megvizsgálták. Az előkészítést követően az OL ÉB 1914. évi május 20-i ülésén az ajánlatokat tartalmilag is megvitatták. A bizottság tagjai a Ganz-féle villamossági részvénytársaság 23 433 korona 27 fillér végösszeggel benyújtott ajánlatát támogatták a többi pályázóval – Orsovsky István, Barta Károly, a Magyar Gázizzófény Rt., valamint a Szalai és Deutsch cégek – szemben. A pályázat végösszege tartalmazta a szükséges villamosvilágítási berendezések, továbbá a villamos jelző, a telefon és a villámhárító beszerelésének költségeit is. Bizonyára az is sokat nyomott a latban, hogy a Ganz ajánlatában olyan telefonközpont kiépítését vállalta, amely később szükség esetén 50 állomásra is kibővíthető volt. Ekkor, tehát a rendszer kiépítésekor mindenesetre még csak 19 mellékállomással számoltak. A kivitelezők a telefonközpontot szabadon felállítható fényezett szekrényben tervezték elhelyezni. A munkálatok anyagszükségletét 2 akkumulátortelep, 1 kapcsolótábla, 11 asztali és 8 fali telefonkészülék, továbbá szigetelőcsövek, karmantyúk, huzal, elágazási szekrény, szigetelődoboz, valamint szerelési és szigetelési apró-

²⁸ HU-MNL-OL-Y 1-b-C-11-11-24 Az Országos Levéltár Építési Bizottságának ülése a Belügyminisztériumban. 1917. április 21.

²⁹ A CB (Central Battery) központi táplálását jelentett.

³⁰ Petrichevich-Horváth Emil báró (1881–1945) ügyvédi vizsgát tett és ügyvédi gyakorlatot folytatott Marosvásárhelyen. A Szegedi Egyetemen a politikai tudományok magántanára. Fontos politikai pályát futott be, 1919-től belügyi államtitkár, 1921–1926 között népjóléti államtitkár volt. 1925-től 1926-ig nemzetgyűlési képviselő. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/p-77238/petrichevich-horvath-emil-baro-77483/> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 15.).

anyag jelentette. A benyújtott pályázatban a telefon kiépítésére összesen 4418,89 korona volt betervezve.³¹

A győztes pályázó szintén kiemelkedő szereplője volt a korabeli hazai gazdaságnak. Az alapító Ganz Ábrahám még 1844-ben hozta létre Budán vasöntödéjét, majd halála után örökösei az alapító közvetlen munkatársait, Eichleter Antalt, Keller Ulrikot és Mechwart Andrászt bízták meg a gyár irányításával, amelyet ekkortól Ganz és Társa névvel működtettek. Amikor később az örökösök részvénytársasággá alakították a vállalkozást, az a Ganz és Társa-Danubius Villamosági-, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt. nevet vette fel. Ennek utódvállalatait, továbbá az utódvállalatokból kivált, de a nevet megtartó vállalatokat nevezzük együttesen „Ganz vállalatok”-nak. Mechwart András 1878-ban alapította meg az elektromos osztályt, Zipernowsky Károly, a transzformátor egyik feltalálója később átvette ennek irányítását.

Az Országos Levéltár elektromos rendszerének és telefonhálózatának kiépítésében az 1906-ban alakult Ganz Villamossági Gyar, közismertebb nevén a Villanygyár játszott meghatározó szerepet. Ez a vállalkozás később, a gazdasági világválság előestéjén, 1929-ben beolvadt a Ganz és Társa Danubius Villamossági-, Gép-, Waggon- és Hajógyár Rt-be.³²

A levéltár elektromos rendszerének részei voltak a szemét- és salakfelvonók működtetéséhez szükséges elektromos vezetékek is. Ezek kiépítésére csak a világháborút követően került sor. A feladatra is több ajánlat érkezett: a Bene és Weisz ajánlata 110 000 koronát, a Kisfaludy és Bartha pályázata 122 800 koronát, Orsovsky István ajánlata 144 558 koronát tartalmazott. Végül 1921. december 29-én a Bene és Weisz cég kapott bizalmat.³³ A döntéshozók jelen esetben is a legolcsóbban dolgozó cég mellett tették le a voksukat.

A központi fűtésrendszer és a szellőzőrendszer megteremtése

Amikor Pecz Samu 1912. november 5-én bemutatta az OL ÉB-nek az átdolgozott általános építési tervet, a jelenlévők konstatálták, hogy a portáspáholyt az előcsarnok helyett a folyosóra helyezte át a tervező azzal az indokkal, hogy így a portásnak minden irányban „átnézete” lesz majd. Ez azonban kihatással volt a fűtőberendezés helyiségeire is, mivel azokat így az eredeti elképzeléseket módosítva lejjebb kellett helyezni, továbbá a rendezőterem bejáratát is bizonyos mértékig át kellett alakítani. Mindemellett a tűzorséget is a szuterénben kellett elhelyezni.

³¹ HU-MNL-OL-K 148-1922-14-4453/1914. (727. cs.).

³² HarpPost: *Adalékok id. Würtzler Béla életútjához*, 2023. január 12. (utolsó letöltés ideje: 2023. január 22.).

³³ HU-MNL-OL-K 148 1922-14-9517/1921. eln. 14. tétel. 31. a. sz. (732. cs.).

További változást jelentett az előzetes tervekhez képest, hogy a szén- és a salakraktárat a szárnyépületbe tette át a tervező olyan módon, hogy a tüzelőanyag beszállítására a szuterén alatt egy alagút állt rendelkezésre, és a kazánhoz is egy folyosót tervezett be. Hauszmann Alajos műszaki szakértőként gondosan áttekintette a tervezett változtatásokat, majd azokat helyesnek és előremutónak ítélte. Álláspontja szerint ugyanis a fűtőberendezés helyisége a változtatások eredményeként teljes mértékben el lesz választva az épület belsejétől. Jendrassik Alfréd is ugyanerre az álláspontra helyezkedett, külön kiemelve annak jelentőségét, hogy a füst így már semmilyen módon sem tud bejutni a kazánból az épület belsejébe.³⁴

A levéltár épületének megfelelő szellőztetését, az egészséges és komfortérzetet biztosító friss levegő folyamatos fenntartását természetesen nem csak a kazánból esetleg az épület belsejébe kerülő füst veszélyeztette. Biztosítani kellett ettől függetlenül magának az épületnek a megfelelő szellőztetését is. Pecz Samu ezzel kapcsolatban felhívta a bizottság figyelmét arra is, hogy a szellőztetést az épület szerkezetének figyelembevételével már az eredeti tervben is igyekezett a tervező megoldani. A szuterént azért tervezte olyan magasra, hogy az még egy földszintes épület szintvonalának is megfeleljen, mert így pusztán az ablakok kinyitásával is megfelelően szellőztethető lehet a levéltár.

Mivel a szellőztetés kiemelten foglalkoztatta a bizottságot, a tervet komolyan megvizsgálták, és többen hozzászóltak a kérdéshez. Károlyi Árpád például jelezte, hogy a vezetése alatt álló levéltárban a szuterén és a padlás között egy ventilátor volt üzemben, amelyet az új épület tervében is szerepeltetni lehetne. Hauszmann ezzel szemben arra hívta fel a figyelmet, hogy a tervbe vett épület szabad területen áll, és így önmagában is természetes „ventilációt nyer”. Ha később igény mutatkozik rá, szögezte le, a mesterséges szellőztetés bármikor beépíthető lesz majd. Az OL ÉB végül az eredeti tervet támogatta.³⁵

Az Országos Levéltár új épületének fűtő- és szellőzőrendszerével kapcsolatban természetesen nem csupán építészeti elvárásokat fogalmazott meg a bizottság. A legfontosabb igény a fűtőberendezésekkel kapcsolatban az volt, hogy az alagsor, a földszint és a 4 emelet +20 fokra, illetve az iratraktárak, a raktári lépcsők +15 fokra történő felmelegítése háromórás előfűtéssel még a legkedvezőtlenebb időjárási viszonyok között is megoldható legyen.³⁶ Ez komoly kihívás volt a majdani kivitelezők számára, mert az épület a Várban, tehát szélnek jelentős mértékben kitett helyszínen épült.

³⁴ HU-MNL-OL-K 148 1922-14-18/1912. 14. tétel. Építési Bizottság jkv. 1912. november 5. 355. kép. (728. cs.).

³⁵ HU-MNL-OL-K 148 1922-14-18/1912. 14. tétel. Építési Bizottság jkv. 1912. november 5. 355. kép. (728. cs.).

³⁶ HU-MNL-OL-Y 1-b-3.-B-23. 11. (275. cs.) A m. kir. Országos Levéltár központi fűtőberendezése. Program a központi fűtőberendezés pályázatához. 1913. január 1.

Végül a központi fűtés munkálataira beadott pályázatok közül 1914 márciusában a Pöhlmann és Társa céget választották ki. A verseny itt is nagy volt; többek között olyan nagynevű riválist tudott megelőzni a nyertes cég, mint Knuth Károly vállalkozása.

A *Pöhlmann és Társa cég* ekkor már szintén komoly múltra tekintett vissza. 1907. április 6-án alakult mint közkereseti társaság, tulajdonosai pedig kezdetben Pöhlmann Hugó és neje, Dux Matild (Vilma) voltak. A cég vezetője 1909-től Pöhlmann Hugó volt egy személyben. A húszas években a cég vezetése átalakult: az 1923. augusztus 27-én elfogadott alapszabály értelmében a Pöhlmann és Társa iparfejlesztő részvénytársaság igazgatóságának báró Pongrácz Vince, Pöhlmann Hugó, Boldog Balázs, dr. Vidacs Gyula és Pöhlmann Hugóné volt a tagja. A céget a vezérigazgató és az ügyvezető igazgató, vagy ezek egyike egy igazgatósági taggal vagy egy cégvezetővel jegyezte. Az igazgatóság összetétele folyamatosan alakult át a húszas években, 1926–1927-ben dr. Pongrácz Vince, Pöhlmann Hugó, Micsek Endre, Vécsei Ede, Geiringer Miksa, dr. Jós Béla és Pöhlmann Hugóné vett részt a munkában.

A vállalkozás tevékenységi köre eleinte épületek központi fűtési, szellőztetési, vízvezeték-szerelési, csatornázási munkálatait, illetve a légszuszterendezések kiépítését foglalta magában. 1923-ra jelentős mértékben bővült a profil: a központi fűtés, a világítás, illetve a vízvezeték-rendszerek kiépítéséhez kapcsolódó berendezések elkészítése is felkerült a palettára, emellett mint érdekességet érdemes megemlítenünk, hogy a vállalkozás vegyészeti osztálya gyártotta az állami felülbélyegzésre használt Dötsche-féle festéket is.³⁷

A Pöhlmann cég folyamatosan részt vett a levéltár központi fűtésrendszerének és szellőzőrendszerének kiépítését szolgáló munkálatokban. Az ismertett 1912-es pályázat megnyerését követően folyamatosan dokumentálni tudjuk szerepét. A cég számára például 1918. december 4-én a központi fűtés munkálatainak elvégzéséért 30 500 koronát, 1919. január 5-én a levéltár épületében a Hadügyminisztérium által bérelt helyiségek fűtésére 1548 koronát, január 19-én a központi fűtési berendezési munkálatokért 25 400 koronát fizettek ki. Elszámolási vitára is volt példa az évek során: például 1919. június 10-én a Hadügyi Népbiztosság (Hadügyminisztérium) által bérelt helyiségek fűtésére a Pöhlmann és Társa által benyújtott számlának a kiegyenlítését megtagadta az állam.³⁸ A munkálatok legutolsó szakaszában, 1921 júniusában a művezetőség által összesített végszámlák jegyzéke alapján a Pöhlmann és Társa összesen 1 110 000 koronát kapott az addig elvégzett munkájáért.³⁹

³⁷ Összeállítva: Budapesti Lakcímjegyzék, Magyar Compass 1874–1944., Magyar Pénzügyi Compass 1896–1931., Pénzügyi Compass 1896–1913., Budapesti Közlöny, Központi Értesítő.

³⁸ HU-MNL-OL-K 148 1922-14 397–400. (731. cs.).

³⁹ HU-MNL-OL-K 148 1922-14 159– 162., 490–494. (730. cs.).

A felvonók és a salakszállító megteremtése

A munkálatok első szakaszában, 1912-ben az új levéltári épület terveit az OL ÉSZB több alkalommal áttekintette, és számos módosítást kért a tervezőtől: a tagok javasolták többek között egy tűzoltó őrszoba létesítését, valamint a szén- és salakraktár összekötését egy alagúttal. Ennek eredményeként Pecz Samu új tervein a szuterénbe került a tűzország, a szén- és salakraktárak a szárnyépületben kerültek elhelyezésre, mégpedig úgy, hogy a szuterén alatt egy, a tüzelőanyag szállítását lehetővé tevő alagút vezetett, emellett a kazánhoz egy folyosót is betervezték.

A felvonók és a salakszállító terveinek elkészítése után a következő lépés a legalkalmasabb kivitelező megtalálása volt. A munkák elvégzésére 1913. július 31-én nyilvános versenytárgyalást írtak ki, amire Haverland Antal emelőgép-, felvonó- és vasszerkezetek gyára, a Stigler felvonógyár és a Wertheim József és Társa cég adott be pályázatot. A három felvonó elkészítésére Wertheim kapott megbízást; a döntéshozók – számunkra már egyáltalán nem meglepő módon – ebben az esetben is a legolcsóbb ajánlatot választották.

A szerződést 1913. október 31-én írták alá a győztes céggel. A vállalkozás ebben 24 000 koronáért vállalta, hogy a részletes költségvetés, az általános és részletes feltételek, valamint a művezetőség részéről kiadandó rajzok, megrendelések és utasítások figyelembevételével „a tárgyakat oly közbenső határidőkre szállítja, illetőleg oly nagy munkaerőt alkalmaz”, hogy az épület 1915. május 1-jén befödhető, majd 1916. május 1-jén teljesen kész állapotban használatba vehető legyen. A cég ekkor háromezer korona névértékű kötvényt mint kézi zálogot is letett biztosítékként. A szerződést végül a Belügyminisztérium 1914. március 21-én hagyta jóvá.⁴⁰

A Wertheim F. és Társa pénzszekrény-és felvonógyár részvénytársaság (F. Wertheim Comp. Kassen- und Aufzugsfabrik Actien-Gesellschaft) a Budapesti kir. törvényszéken jegyezték be 1902. április 18-án. A vállalkozás székhelye (főtelepe) Bécsben volt, Budapesten csak a cég fióktelepe működött. Miután Riedel Vilmos társtagi státusza és cégjegyzési jogosultsága megszűnt, a cég Wertheim Ferenc addigi társtaggal mint egyedüli cégbirtokossal kereskedelmi egyéni cég lett.⁴¹

Az osztrák cs. kir. Belügyminisztérium 1911. augusztus 26-án kelt engedélye alapján az 1911. szeptember 30-án tartott alakuló közgyűlésen elfogadott alapszabály a következő tevékenységeket nevesítette: a működési területén keletkezett szabadalmak, védjegyek és mintaoltalmi jogok megszerzése és értékesítése, illetve a működési területén mindennemű munka elvégzése. A cég feladata volt mindemellett a társaság által előállított termékekkel való kereskedés és azok forgalomba hozatala, a hasonló termelési ágakba tartozó cikkek, így mindenféle nyersanyag és segédanyag vásárlása és azok eladása. Feladatként jelölte még meg az új alapszabály

⁴⁰ HU-MNL-OL-K 148 1922-14. 284–306. (730. cs.).

⁴¹ *Központi Értesítő*, 1912. május 4. 36. sz. 695.

az egyenlő vagy hasonló hatáskörű társaságokban való részesedés megszerzését, esetleg részvények és részjegyek átvételét is. Alaptőkéje 1911-ben 1 500 000 korona volt, amely 7500 darab, egyenként 200 korona névértékű, bemutatóra szóló részvényre oszlott.

A következő évben, 1912 áprilisában nemes Wertheim Ferenc, lovag Wasilkó Miklós, dr. Schuloff Tódor, Popper Ignác és báró von der Lippe Viktor alkották az igazgatóságot, akiknek igazgatósági tagsága és az ezzel járó cégjegyzési jogosultsága, továbbá Liebe Pál és Vajda Ernő budapesti fióktelep-képviselő jogállása hivatalosan is ekkor került bejegyzésre. Minden, a társaság nevében kiadásra kerülő hirdetményt a *Wiener Zeitungban*, a budapesti fióktelep hirdetményeit pedig a *Budapesti Közlönyben* kellett közzétenni. A budapesti fióktelep az V. kerületi Fürdő utca 14. szám alatt működött.⁴²

Ezt követően, 1915 őszén újabb változásokat kellett bejegyeznie a cégbíróságnak. Egyrészt Wertheim Ferenc igazgatósági tag bárói rangra emelkedett, másrészt Polzer János igazgatósági tag lett, amivel cégjegyzési jogosultság is járt, illetve az 1913. évi május hó 31. napján tartott közgyűlésen kimondott alapszabály-módosítást is ekkor rögzítették. Ezen módosított alapszabály szerint a részvénytársaság addigi 1 500 000 korona alaptőkéjét felemelték 2500 darab 200 korona névértékű új részvény kibocsájtásával 500 000 korona értékben. A részvénytársaság alaptőkéje így már összesen 2 000 000 korona lett, amely 10 000 darab teljesen befizetett, 200 korona névértékű részvényben került kibocsátásra.⁴³ Néhány évvel később, 1921-ben a Wertheim F. és társa pénzszekrény és felvonógyár budapesti fiókjából megalakult a Magyar Felvonó- és Gépgyár Rt. Az új cég a főváros akkori VI. kerületében, a Lehel utca 12. szám alatt működött.⁴⁴

Az Országos Levéltár felépítésével kapcsolatos, a céget illető munkálatok feltételeit tartalmazó szerződés aláírására, mint láttuk, még „a boldog békeidők” utolsó óráiban került sor, a munkálatokat viszont az első pillanattól kezdődően a kirobbanó világháború miatt napról napra szűkülő gazdasági mozgástér határozta meg. A ránk maradt dokumentumok ezért nem meglepő módon arról tanúskodnak, hogy az építetető államnak folyamatosan feszült volt a viszonya a Wertheim céggel.

A napról napra értéktelenedő pénz miatt növekvő beszerzési árakra hivatkozva a Wertheim 1916. január 15-én az Országos Levéltár részére megrendelt két villamos üzemű személyfelvonó egységáaira 15%-os felülfizetés engedélyezését kérte. A kérést azzal támasztotta alá, hogy a két felvonót ugyan még jóval a háború kitörése előtt rendelték meg, de időközben az alapanyagok ára nagyon megdrágult. Az árnövekedés különösen a villamos alkatrészek esetében volt drámai, de a bérköltsé-

⁴² *Központi Értesítő*, 1912. április 18. 31. sz. 898.

⁴³ *Központi Értesítő*, 1915. szeptember 12. 73. sz. 1275.

⁴⁴ *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, 1942–1943/3–4. kötet, 18. évf. Budapesti ipari és kereskedelmi részvénytársaságok. „M”.

ségek emelkedése is tarthatatlanná tette a projekt elején betervezett költségvetést. A Wertheim cég kérése nyomatékosan aláhúzta azt is, hogy még ez is csupán a keletkezett többletköltségek egy részének ellentételezését jelentené, és a nehéz gazdasági helyzet realitását szem előtt tartva azt is hozzátette: „a háború befejezte még ma sem látható előre, úgyhogy árcsökkenést a közeli jövőben – még az esetben is, ha a háború véget érne – nem remélhetünk”.⁴⁵ Az építető azonban kitért a fizetés elől. A művezetőség 1916. március 4-én értesítette a Wertheim céget arról, hogy a Belügyminisztérium a munka befejezése után kész az igényeket felülvizsgálni abban az esetben, ha a háború okozta többletkiadások hiteles adatokkal alá lesznek majd támasztva.

A felvonók és a salakszállító beépítésének ügye az OL ÉB 1917. április 21-i ülésén is szóba került. Pecz Samu ezzel kapcsolatban kisebb pótmunkákat szorgalmazott. Javaslatát azzal indokolta, hogy a háború miatt megváltoztak a viszonyok, illetve a levéltár kutatótermét meg kell óvni az északi szélétől. Indítványozta, hogy a salakfelvonó magassága az eredetileg tervezett 4,5 méter helyett kilenc méter legyen. Ez ugyanis lehetővé tette volna egy szénpince létesítését, illetve a salaknak a szemeteskocsik szintjéig történő felemelését. A szerződéses vállalkozó, tehát a Wertheim cég ekkor az eredetileg előírányozott 5250 koronán felül a pótmunkával együtt további 4148 koronát, tehát összesen 9398 koronát kért a háborús többletköltségekre, és az új alkatrészek pótköltségeire hivatkozva. Az OL ÉB ezúttal a vállalkozó kifizetését javasolta.⁴⁶

Ugyanezen az ülésen hangzott el az is, hogy a személyfelvonókat és vasajtókat már megrendelték. A hadvezetőség azonban három motor közül mindössze egyet engedélyezett, de az sem működött kielégítően. Az OL ÉB ezért kérte a belügyminisztert, hogy a szükséges három motor szállításának engedélyét próbálja kieszközölni.⁴⁷

A már felépített szénraktárat átlagos téli hőmérséklet esetére kb. negyven napra elegendő kokszt elraktározására tervezték, azonban az OL ÉB arra hívta fel a figyelmet, hogy a Várba télen komoly feladatot jelent a kokszt felszállítása. Erre alapozva, továbbá szem előtt tartva a háborús időket szinte folyamatosan kísérő szénhiányt, a szükséges kapacitás 120 napra történő megemelése mellett foglalt állást. A pótmunkával és a háborús többletfizetéssel a kibővített szénraktár teljes ára 26 000 koronát tett volna ki, a bizottság ennek elfogadását javasolta a tárcavezetőnek. A munkálatokban később komoly elmaradások voltak, így például 1917. május 7-én a korábban megrendelt, felvonók előtti vasajtókat szállítását kellett a művezetőség-

⁴⁵ HU-MNL-OL-K 148 1922-14. 297–298. (727. cs.)

⁴⁶ HU-MNL-OL-Y 1-b-C-11-11-24. Az Országos Levéltár Építési Bizottságának ülése a Belügyminisztériumban. 1917. április 21. (275. cs.).

⁴⁷ Uo.

nek a kivitelező cégnél megsürgetnie.⁴⁸ A kivitelezés végrehajtása szempontjából 1918 elejétől új helyzetet teremtett az, hogy a honvédelmi tárca birtokba vette az akkorra már majdnem befejezett épületet.

A fizetések elmaradása, illetve a kívántnál lassabban folyó munkálatok folyamatos súrlódásokat eredményeztek. A művezetőség 1918. február 4-én felszólította a Wertheim céget, hogy az egyik személyfelvonót használatra alkalmas állapotban legkésőbb április 15-ig adja át. Április 16-án pedig azt közölték a kivitelezővel, hogy mivel az egész épületet be kell fejezni július végéig, erre az időpontra a többi felvonót is be kell szerelni. Mivel különböző okokból a munkálatok nem a megfelelő ütemben haladtak, 1918 májusában újból felszólította a művezetőség a céget, hogy a vállalt munkáját fejezze már be végre. A művezetőség erre hivatkozva nem akarta a cég munkáját maradéktalanul kifizetni: a Wertheim Ferenc és Társa pénzeszokrény- és felvonó gyár részére járó összegből 10 000 koronát visszatartott, ezt az összeget csak az újabb terhelési és ejtési próbák, valamint a salakfelvonó tesztelésének kedvező eredményei esetén lett volna hajlandó kiutalni.

Az építetetőt képviselő művezetőség azonban alaposan elszámította magát, a műszaki átvételhez elengedhetetlen próbákat ugyanis a vállalkozót terhelő jótállási időszak alatt kellett volna elvégeztetnie, ami 1920. szeptember 1-jén lejárt. A próbákat emellett még abban az esetben is, ha a vállalkozó nagyvonalúan eltekintett volna ennek a határidőnek a lejártától, a gyakorlatban csak az elektromos áramvezetékek beépítése után lehetett volna végrehajtani. Ez a munka azonban ekkorra, tehát 1921 áprilisára nem készült el. Tekintettel arra, hogy ezen vezetésekről nem a vállalkozónak, hanem a kincstárnak kellett volna gondoskodnia, megkérdőjelezhetetlenné vált, hogy a felelősség az építetetőt, nem pedig a vállalkozót terhelte. Emiatt nem csupán a kérdéses 10 000 korona kiutalásának visszatartására nem maradt a kincstárnak semmilyen jogalapja, de még az annak idején, a szerződéskötéskor letétbe helyezett pénzt is vissza kellett adnia a kivitelezőnek.⁴⁹

⁴⁸ HU-MNL-OL-Y 1-b-C-11-11-24. Az Országos Levéltár Építési Bizottságának ülése a Belügyminisztériumban. 1917. április 21. (275. cs.).

⁴⁹ HU-MNL-OL-K 148 1922-14-2353/1921 742-746. (726. cs.). Emellett lásd Lakos: i. m.; Tárcza. Az Országos Levéltár új épülete. *Századok*, 45. (1911) 556-558. HU-MNL-OL-K 148-1922-14.

A HADTÖRTÉNELMI LEVÉLTÁR A BÉCSI KAPU TÉREN, 1918–1945

„Volt egy honvédelmi miniszterünk, aki, mikor a Hadilevéltár parancsnoka kérte, hogy adjanak végre nekünk egy rendes, terjeszkedésre alkalmas kaszárnyát, mert csak az Országos Levéltár épületében vagyunk két emeleten megtűrt vendégek, azt válaszolta: »Mire való egy magyar hadilevéltár felállítása? Pakoljátok be azokat a régi írásokat ládádba, s rakjátok fel valamelyik kaszárnya padlására, ez minket nem érdekel«” – írta némi keserőséggel Markó Árpád ezredes, hadtörténész az emlékirataiban.¹ Az 1918-ban létrejött új levéltárnak, amely hol önállóan, hol pedig a múzeummal szoros szervezeti egységben működött, a katonai és tudományos körökben is meg kellett küzdenie a létjogosultságáért.² Amint az alábbiakban látni fogjuk, időnként a vallás- és közoktatásügyi miniszter és az Országos Levéltár egyes vezetői sem becsülték túl sokra a katonai levéltárat, ami talán betudható a Bécsi kapu téri levéltári palota építése és az oda való beköltözés körüli számos bizonytalanságnak. A hétköznapi érintkezés ezzel együtt kollegiális volt a két levéltár között, ahogyan Markó írta: „Nagy hasznunkra volt, hogy Hadilevéltárunk egy épületben volt a közben az Űri utcából ide áttelepített Országos Levéltárral. Akkori igazgatója, Csánki Dezső, később Herzog József – bár természetesen szerették volna, ha ebből a nekik épített épületből minél előbb elköltöznünk – szívesen segítettek, és az országos levéltári urak mind nagyon készségesen állottak rendelkezésünkre szaklevéltári ügyekben. Sokat tanultunk tőlük, főleg az anyag rendezése, kiválogatása, konzerválása stb. terén.”³

Az alábbi tanulmány Borsa Iván 1979. évi tanulmányából kiindulva,⁴ a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltárának (OL) és a Hadtörténelmi Intézet és

¹ *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései.* II. kötet. Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán. Budapest, 2014, 89. Markó rövid életrajzát lásd *100 éves a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 1918–2018.* Szerk. Závodi Szilvia. Budapest, 2018, 194–195.

² 1918. november 1-től 1920. november 31-ig Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, aztán 1930. május 1-ig Hadtörténelmi Levéltár és külön Hadtörténelmi Múzeum. Majd 1930. május 1-től 1945. március 31-ig M. kir. Hadilevéltár, illetve M. kir. Hadimúzeum. 1945. tavaszán a levéltárat formailag megszüntették, elnevezése Magyar Hadimúzeum 1947-ig. Lásd részletesen *100 éves a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 1918–2018,* 172–186. A két társintézmény parancsnokait, illetve főigazgatóit lásd uo. 238. A tanulmányban mindig az intézménynek az aktuális hivatalos elnevezését használtam a szövegben. Az idézett forrásokban ugyanakkor nem mindig következtet a névhasználat.

³ *Tudós és katona. Markó Árpád visszaemlékezései.* I. kötet. Sajtó alá rendezte: Kincses Katalin Mária. Budapest, 2014, 117–118.

⁴ Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei, 1874–1974. *Levéltári Közlemények,* 50. (1979) 1: 23–50.

Múzeum Hadtörténelmi Levéltárának (HL) iratanyagait újra átnézve mutatja be a negyedszázados kényszerű társbérlet fordulatait; az ismétlődő kísérleteket a HL kiköltöztetésére, méltó helyen való elhelyezésére.⁵

Ideiglenes vendég a félkész épületben

Borsa Iván megfogalmazása szerint 1918 januárjában „*derült égből villámcsapásként érte*” az Országos Levéltarat, hogy a kormány idegen intézményeket kíván beköltöztetni az épülőben lévő Bécsi kapu téri levéltári palotába.⁶ Valóban nem tudni, hogy az ötlet miként adódhatott, az iratokban nincsen korábbi nyoma, hogy bárkit beköltöztessenek oda. Aztán a Minisztertanács január 11-i ülésén báró Szurmay Sándor honvédelmi miniszter az irodaínség miatt kérte, hogy „*az országos levéltár új épülete, melynek berendezési munkálatai még nem készek, s így abba a levéltár be nem költözködhetik, neki a honvédelmi minisztériumból kiszorult, s jelenleg bérházakban levő, de a jelenlegi helyiségeket elhagyni kényszerülő osztályainak elhelyezés céljából átengedtessek, amely esetben ő az épületen a szükséghasználhatóságához még megkívánt munkálatokat a rendelkezésre álló erővel elvégeztetné.* [Ugron Gábor] *Belügyminiszter úr a kérelem teljesítése ellen nem tesz kifogást, kéri azonban, hogy tekintettel a munkák elvégzésére vonatkozólag a vállalkozókkal fennálló szerződésekre, a részletek a vezetése alatt álló minisztériummal egyetértőleg állapíttassanak meg.*” A Wekerle Sándor vezette Minisztertanács hozzájárult a kérés teljesítéséhez.⁷

Tíz nappal később már az OL Építési Bizottságának (ÉB) ülésén tárgyalták a Honvédelmi Minisztérium (HM) kérését. Január 21-én Némethy Károly belügyi államtitkár, bizottsági elnök ismertette a testülettel az átiratot, amelyben a HM „*személyzeti létszámának a háborús teendők miatti folytonos bővülése, különösen a felmentési ügyekkel foglalkozó osztálynak bérelt helyiségéből folyó évi május hó 1-én leendő kiköltözése miatt, a Minisztertanács hozzájárulásával az Országos Levéltár épülő palotájának a kiszorult hivatalok elhelyezésére leendő átengedését kéri.*” A HM az április 15-ig való elhelyezés érdekében gyorsítani kívánta az építkezést, ezért Szurmay Sándor megbízta Magyary Dezső honvéd mérnökkari őrnagyot ennek megszervezésével. Némethy reményét fejezte ki, hogy ezzel az OL elhelyezése nem tolódik el, hanem inkább gyorsabban befejeződik az építkezés. Payr Vilmos miniszteri tanácsos a HM képviselőjében ugyanakkor a korábbiaknál több irodára

⁵ Ehelyütt szeretném megköszönni Reisz T. Csaba címzetes főigazgatónak az OL Y szekciója iratainak rendelkezésre bocsátását, valamint Kiss Gábor alezredes levéltárvezetőnek a HL anyagok feltárásában nyújtott segítségét.

⁶ Borsa: i. m. 33–34.

⁷ HU-MNL-OL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1918. január 11., 36–37. Az idézeteknél a mai helyesírási és központozási szabályokat alkalmaztuk – az eredetiben meglévő sajátos szóhasználat megtartásával.

jelentett be igényt: immár nemcsak a Felmentési Osztályt, hanem további ügyosztályokat kívánt a tárca elhelyezni a Bécsi kapu téren, és megfogalmazása szerint nem vállalhatott kötelezettséget, hogy azok a háború végével kiköltöznek. Némethy azonban ragaszkodott a korábbi megállapodás kereteihez. Magyary őrnagy ezután előadta, hogy az Ostrom utcai (keleti) szárnyban 25 helyiséget fognak használhatóvá tenni és arról bejárást biztosítani. A szükséges munkaerőt és a szabad forgalomban be nem szerezhető anyagokat a HM állta, a költségekből az ideiglenes igénybevétel révén keletkezőket kívánta vállalni. A bizottság határozatba is foglalta Pecz Samu művezető építész kérésére, hogy az „*építkezés folytatását és a lépcsősarnok művészi kiképzését*” nem gátló szobák adhatók át az Ostrom utcai oldalon.⁸

Az ÉB soron következő április 13-i ülésén Pecz már arról számolt be, hogy a HM által korábban kért munkálatok május 1-jére mindenképpen készen lesznek, ugyanakkor bejelentette: a HM – a Minisztertanács hozzájárulásával – az egész épületet lefoglalta katonai célokra. Jendrassik Alfréd miniszteri tanácsos, építési ellenőr felvetette, hogy a HM fizessen bérleti díjat az épülethasználatért. Ezt azonban Némethy Károly bizottsági elnök csak abban az esetben ítélte relevánsnak, ha a közös Hadügyminisztérium fizeti. (Hiszen ellenkező esetben egyik magyar minisztérium fizetett volna a másiknak.)⁹ Bérleti díjról aztán a későbbi években sem esett soha szó.

1918 második felében nagyot haladt előre a Bécsi kapu téri építkezés. Pecz Samunak az ÉB 1919. január 25-i ülésén elhangzott tájékoztatása szerint a Honvédelmi Minisztérium katonai munkaerővel befejezte az Országos Levéltár épületének saját céljaira szükséges átalakítását: május–júniusban beköltözött a jobb oldali (Ostrom utcai) szárnyba, majd szeptemberben a bal szárnyba is. A katonaság közreműködésével az épület más részein is jelentős előrehaladást értek el. A HM azonban gondatlan használónak bizonyult: az épületrészeit nem takarították, több helyiségbe vaskályhákat állítottak be, amelyeknek a kéményét csak kidugták az ablakon és a homlokzatot összekormozták a fűtéssel. Csánki Dezső helyettes államtitkár, az OL főigazgatója határozottan kérte, hogy egy jól szeparált területet adjon át a HM a levéltárnak a már végleges vasállványokkal berendezett részből. Az ÉB Csánkit, Peczet és Farkass Kálmán helyettes államtitkárt bízta meg,

⁸ HU-MNL-OL Y 1-b-3-C-12. Magyar Nemzeti Levéltár levéltára, Országos Levéltár, Általános iratok (= Y 1), Külön kezelt iratok (= b), Az Országos Levéltár Bécsi kapu téri palotájának építésére vonatkozó iratok (= 3.) Az Országos Levéltár Bécsi kapu téri új épületének építésére létrehozott bizottságok jegyzőkönyvei (= C) 12. 1918. január 21. Az ÉB ártírt jegyzőkönyveit Reisz T. Csaba bocsátotta rendelkezésemre készülő forráskiadványából, amelyet ezúton is köszönök.

⁹ HU-MNL-OL K 148 Belügyminisztériumi Levéltár, Belügyminisztérium, Elnöki iratok (= K 148), 1922. évi 14. tétel (= 1922–14.). A tétel 10 csomónyi (726–735.), majd doboznyi (773–782.) iratanyagának részletes rendezése jelenleg folyik, ezért a hivatkozásnál a csomósámot is megadom (729. cs.). OL ÉB 1918. április 13-i ülésjegyzőkönyv.

hogy tárgyaljanak a HM-mel: miként és milyen ütemben tud épületrészeket felszabadítani a levéltár számára.¹⁰

Időközben új honvédségi szervezetek jelentek meg a Bécsi kapu téren. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával 1918. novemberben alakult meg az új, önálló magyar Hadügyminisztérium, amely – a korábbi levéltári csoport önállósításával – felállította a „*Hadi levéltárat*”. 1919. januárban már mint a HM 10. osztálya szerepelt a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum. Gyűjteményében nagyszámú világháborús irat, térkép és fénykép volt található, ezt később kiegészítették a Bécsből hazahozott iratok. A Hadtörténelmi Levéltár megalakulásától kezdve a Bécsi kapu téri palota III. emeletén nyert elhelyezést.¹¹

A háború végével érvényét veszítette az OL-t felügyelő Belügyminisztérium (BM) 1918. januári ígérénye, ezért mind a tárca, mind az OL sürgette a honvédségi szervek kiköltöztetését az épületből. 1919. február elején Csánki és Némethy tárgyalást is kezdeményezett a HL-lal, majd „*beható tárgyalás után a bizottság hozzájárult ahhoz, hogy a hdt. lvt. és múzeum [sic] – annak dacára, hogy az Országos Levéltárnak az új palotára föltétlenül szüksége volna – jelenlegi elhelyezésében még legalább egy évig maradhasson*” – írta Gabányi János alezredes, levéltárvezető. Csánki ugyan a „*legnagyobb előzékenységgel*” viseltetett a katonák iránt, de március 7-én az alezredes javasolta, hogy intézménye elhelyezési körletét bővítsék, vagy költöztessék át a Ferdinánd (más néven Nándor) laktanyába.¹²

Február 15-én a belügyminiszter átiratban fordult a honvédelmi miniszterhez, hogy a katonai hivatalokat helyezze máshová május 15-ig, és „*mint rokon intézmény*”, a hadügyi levéltár és múzeum maradjon csak a Bécsi kapu téri épületben. A Tanácsköztársaság alatt ehelyett további hivatalokat költöztettek be az épületbe.¹³

A BM-nek 1919. május 21-én már a Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztossága válaszolt, amely két helyiség kiürítését ígérte az I. emeleten, de a hadműveletek megszűntéig nem kívánta elhagyni az épületet.¹⁴ Június 3-án a népbiztosság elrendelte, hogy a „*hadműveletekkel kapcsolatos összes iratok, képek, fényképek, vázlatok stb. a Hadtörténelmi Levéltárba esetenként beszállítandók*”, továbbá az „*1918. október 31-i és az 1919. március 21-i forradalomnak minden emléke muzeális módon*

¹⁰ OL ÉB 1919. január 25-i ülésjegyzőkönyv. HU-MNL-OL K 148 1922-14. (734. cs.)

¹¹ Szijj Jolán: 75 éves a Hadtörténelmi Levéltár. *Levéltári Szemle*, 44. (1994) 1: 54–56., valamint *100 éves a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 1918–2018*, 173–174. A levéltár belső szervezeti tagozódásáról és feladatairól lásd részletesen Szijj: i. m. 55–56.

¹² HL VI.9. 1581/Lt.-1919. (35. d.).

¹³ Az I. világháború alatt az OL épületébe telepített hivatalok kiköltöztetése, az épület rendeltetészerű használatba helyezése (F) 4. Csánki Dezső főigazgató ügyirati fogalmazványának (HU-MNL-OL Y 1-b-3-F-3) másolata az Országos Levéltár új épületének befejezése és a Levéltár használatára való átengedése tárgyában a Minisztertanácshoz teendő főigazgatói előterjesztésről (HU-MNL-OL Y-1-b-3-F-4). 1920. június 12. 2. HU-MNL-OL Y 1-b-3.

¹⁴ Borsa: i. m. 34.

lelkiismeretesen megőrzendő”. Ezeket beszállítani rendelte a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumba, a Bécsi kapu tér 4. III. emeletére.¹⁵

A proletárdiktatúra bukása után folyamatosan napirenden volt az OL épületének kiürítése, a HL számára megfelelő elhelyezési körülmények megteremtése. Gabányi alezredes a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum fejlesztésére vonatkozó 1919. szeptember 24-i előterjesztésében kiemelte, hogy az OL épületében bérleti díjat nem kell fizetnie, mivel a háború idején a honvédelmi tárca segítséget adott az épület felépítéséhez. Ezúttal is a Nándor (korábban Ferdinánd) laktanyát emlegette, mint már javasolt új elhelyezési ingatlant.¹⁶ Október 25-én rövid értekezletre is sor került a volt Honvédfőparancsnokság épületében, ahol közölték a levéltár képviselőivel, hogy a honvédelmi miniszter döntése alapján a HM és más katonai szervezetnek addig a Vöröskereszt Egylet Dísz téri székházában elhelyezett részlegei költöznek a Ferdinánd laktanyába.¹⁷ A levéltárnak tehát nem kínáltak megoldást.

Csánki Dezső főigazgató 1920. június 12-én (Némethy Károly építési bizottsági elnök egyetértésével) hosszú memorandumban fordult a Minisztertanácshoz, amiben összefoglalta az előző két év főbb eseményeit a HM beköltözése óta. Ebben a kiköltöztetések és az építkezés befejezése mellett érvelt: *„Egyszóval az új levéltári palota minden egyéb célt szolgál, csak arra nem, amelyre épült, s amelyre nemcsak külseje, hanem belső szerkezete is praedestinálja [sic]. Részemről elérkezettnek látom az időt arra, hogy ezt a képtelen helyzetet végre megváltoztassuk, s az épület a lehetőséghez képest belsőleg is befejezve, eredeti rendeltetésének mielőbb átadjuk. Megköveteli ezt elsősorban a politikai szempont. Ma, az igazságtalan versailles-i béke után, amikor kétszeresen örködnünk kell afelett, hogy hazánk régi területéhez való történelmi jogaink tudata ébren maradjon, nem szükséges bizonyítani annak fontosságát, hogy e történelmi jogok letagadhatatlan írásos emlékei méltó és főleg tűzveszélytől lehetőleg mentes elhelyezést nyerjenek. Ezt az elhelyezést pedig az Országos Levéltár régi, sötét, itt-ott nyirkos és tűzveszélyes helyiségei nem képesek nyújtani. Ma, amikor a modern építési technika elvei szerint épült, a lehetőségig tűzbiztos, különálló levéltári épület csaknem készen rendelkezésünkre áll, nem szabad tovább viselnünk a felelősséget azért, hogy a pótolhatatlan, s mai időkben fokozottan nagyra becsült történelmi kincseink egy esetleges tűznek áldozatul essenek azért, mivel az új palota egyéb, olyan hivatalok által van elfoglalva, melyek máshol is, és pedig célszerűbben elvolnának helyezhetők.”* Csánki – a kiköltöztetés mielőbbi megindításának érdekében kompromisszumot ajánlva – ismét leszögezte, hogy a hadügyi levéltárral és múzeummal (mint rokon intézménnyel) tegyenek kivételt, és egyelőre maradjanak. *„De – tette hozzá – az épületben belül való elhelyezés tekintetében köteles a nevezett levéltár és múzeum vezetősége az Országos Levéltár főigazgatójára*

¹⁵ Kun József: 40 éves a Hadtörténelmi Levéltár. *Hadtörténelmi Közlemények*, 6. (1959) 1: 127.

¹⁶ HL VI.9. 1679/Lt.-1919. (35. d.).

¹⁷ HL VI.9. 1710/Lt.-1919. (35. d.).

nak rendelkezéséhez alkalmazkodni.”¹⁸ A beadvány a felettes hatóság BM-en keresztül a Pénzügyminisztériumba került, amely tájékoztatást várt az épület kiürítésének lehetőségeiről.¹⁹

A honvédségnél is folyt az állandó ötletelés a szervezetek elhelyezésére, illetve a különféle ingatlanok megfelelő hasznosítására. 1920. augusztus 7-én a HM-ben értekezletet hívtak össze a kelenföldi központi ruhatár (ma XI. kerület, Daróczi út 3.) új konfekcióépületének hasznosításáról. A Hadtörténelmi Levéltár képviselőjében kiküldött Greiner Béla százados – jelentésének tanúsága szerint – a jelenlévőket meggyőzte arról, hogy „intézetünk elhelyezésére sem a kérdéses konfekciós épület, sem más, nem a város szívében fekvő épület nem alkalmas és egyáltalában szóba sem jöhet”. A HL által többször igényelt Nándor laktanya ügyében későbbi értesítést ígértek, mivel változatlanul zajlott a minisztériumi és vezérkari szervek, illetve csapatok költöztetése.²⁰

Gabányi János – ekkor már ezredesként – 1920. szeptember 15-én 41 oldalas memorandumban összegezte az általa vezetett intézmény tevékenységét és terveit. Jelentését megküldte a honvédelmi miniszternek, a vezérkari főnöknek, a kormányzó katonai irodájá főnökének és több további főtisztnek. Beszámolója szerint 100 métermázsa (azaz 10 tonna) iratanyaggal rendelkezett a hadilevéltár: 12 mázsa ládákban és 88 mázsa fasciculusokban és kiscsomagokban. Ezen felül 66 ezer kitüntetési okmányt és 20 ezer tiszti okmányt őriztek. A könyvtár 5 ezer kötetét 24 ezer harctéri fényképfelvétel egészítette ki, a múzeumi gyűjtemény pedig mintegy 5400 tárgyat számlált. A gyűjteményeket 21 tiszt, 10 altiszt, 2 polgári alkalmazott, valamint „23 hölgy, 3 szolgáló és egy takarító” gondozta; mindösszesen 60 fő. A Bécsi kapu téren a ki nem csomagolt iratok egy része az alagsorban volt elhelyezve, a többi irat és a személyzet a II., III. és IV. emeleten. A térre néző szobákban parketta volt, de az oldalszárnyakban a csupasz betonpadló miatt rendkívül hideg volt: „az esztendőnek kétharmad részében alig vagy egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy bennük szellemi munka végeztessék” – jellemezte az elhelyezési körülményeket az ezredes. Így akiket foglalkozásuk nem kötött a hivatali helyiséghez, azok otthon dolgoztak, és „átlag hetenként egyszer” kellett munkájukat bemutatniuk. A végleges elhelyezésre többször tett javaslatot: „Mindig azt az álláspontot képviseltem, hogy adják nekünk a Nándor-laktanyát, erre azonban kevés esélyünk van” – vélekedett Gabányi.²¹

¹⁸ HU-MNL-OL Y 1-b-3-F-4. 3–4.

¹⁹ Borsá: i. m. 34.

²⁰ HL VI.9. 1076/Lt.-1920. (35. d.). A m. kir. Honvéd Központi Ruhatár történetéről lásd Ujvári Mihály: *Egy évszázad a katonai ruházati ellátás szolgálatában*. Budapest, 2009.

²¹ Jelentés a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum eddigi működéséről. HL VI.9. 1307/Lt.-1920. (35. d.).

Az intézmény vezetését rövidesen átvevő Rubint Dezső tábornok szeptember 24-én felterjesztette a levéltár és múzeum ideiglenes szervezeti tervét a HM katonai csoportok vezetőjének. A végleges létszámra annak fényében kívánt javaslatot tenni, hogy Bécsből mely iratanyagok és gyűjtemények kerülnek még Magyarországra. A szakszerű munka mielőbbi megindítása érdekében az alapok lerakását látta ekkor lehetségesnek. A melléklet szerint a katonai levéltár a III. emeleten 49 helyiséget használt. Irattárolás céljára 200, könyveknek további 100 szekrény beszerzését kérte a tábornok.²²

A Rákosi Sándor belügyminisztériumi számtanácsos, épületgondnok által 1920. novemberben készített tételes kimutatás szerint a Bécsi kapu téri épületből az OL mindösszesen 8 helyiséget használhatott: négyet a földszint és négyet a IV. emelet jobb szárnyán.²³ Ennek fényében igencsak érthető, hogy az OL minden módon szabadulni kívánt volna a minisztériumi társbérlektől és a Hadtörténelmi Levéltártól.

Kísérletek a Hadtörténelmi Levéltár kiköltöztetésére

A Hadtörténelmi Múzeum számára 1921 elején a honvédelmi miniszter kiutalta az Üllői út 49. alatti Mária Terézia-laktanya egy részét. A tárgyi anyag átköltöztetése 1921 nyarán történt meg.²⁴ Ezzel legalább a múzeumi részek elhagyták a Bécsi kapu teret.

Az OL ÉB 1921. évi június hó 25-i ülésén Csánki Dezső főigazgató tájékoztatta a bizottságot, hogy a HM ahelyett, hogy az eredeti megállapodásnak megfelelően kiköltöztette volna osztyályait, újabb hivatalait és intézményeit költöztette be. A félkész épületben gipsz(karton) falakkal szobákat (vízvezetékekkel, árnyékszékekkel), és rabcifalakkal a nagy raktárhelyiségekben is „cellákat” alakítottak ki, amelyekbe további magánlakók költöztek be. Beszámolója szerint 1921. májusban a belügyminiszter átiratot intézett a honvédelmi, illetve a kereskedelemügyi miniszterhez, hogy ürítsék ki az épületet. Júniusi állapot szerint az I. emelet kiürült, továbbá a II. emeletről kiköltözött a Hadtörténelmi Múzeum. A III. emelet két raktárát és a középső épületrészt a Hadtörténelmi Levéltár birtokolta, Csánki megfogalmazásában: az *„általam szintén mindig hangsúlyozott ideiglenességgel, amely azonban, kénytelenségből, úgy látszik, hosszabb ideig fog tartani”*. A IV. emelet nagyobbik részét – a felköltöztetett lakókon túl – ugyancsak a Hadtörténelmi Levéltár, valamint annak könyvtára foglalta el. Az OL egyetlen szobát használt ezen az emeleten. A főigazgató információi szerint a HL az építési tervnek megfelelően kívánta saját

²² A levéltár ideiglenes szervezése. 1920. szeptember 24. HL VI.9. 1296/Lt.-1920. (35. d.).

²³ Kimutatás a 7976/1920. BM-számhoz, a költségvetésben megjelölt helyiségeket elfoglalva tartó hivatalokról. HU-MNL-OL Y 1-a Iratok (= a), 1921-188. 16–17.

²⁴ *100 éves a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 1918–2018*, 19. Az épületet ma a többség inkább az 1956-os nevéen ismeri mint Kilián-laktanyát, a szovjetek elleni ellenállás egyik szimbólumát.

költségén beállványoztatni a III. emeleti raktárakat. Rubint Dezső tábornok, levéltárigazgató magyarázata szerint a lakók azért kerültek a Bécsi kapu térre, mert a HM – a város más részeiben – igénybe vette lakásaikat, és lakhatásukat így tudta csak megoldani. Eltávolításukat sajátos indokkal maga is szükségesnek tartotta: „nehogy esetleg kémszolgálatokat teljesítsenek”. Rubint az első emeleten még meglévő katonai hivatalok kiköltözésének sürgetését ígerte. Némethy Károly elnök mindezek után határozatilag kimondta, hogy „a bizottság a Hadtörténelmi Levéltárnak és Könyvtárnak ily értelemben ideiglenesen az épületben maradásához hozzájárul”. Az ülésen Pecz Samu által bemutatott költségszámítások szerint csak a katonai hatóságok által végrehajtott átalakítások, ideiglenes megoldások elbontása, kiszerelése közel 340 ezer koronára rúgott, amit a HM-nek kellett állnia.²⁵

Tíz nappal később külön egyeztetést tartottak a HM-mel a költségviselés megoldásáról. A június 25-én született bizottsági állásfoglalás alapján ugyanis 27-én a vállalkozók árajánlatot adtak a bontási munkákra, amit rövidesen meg is kezdtek. Azonban július elején a HM katonai építési osztályának a munkásai is megjelentek leszedni a villanydrótokat. A HM-et képviselő Rimanóczy Árpád ezredes és Magyary Dezső alezredes pedig meg is erősítette, hogy már másnapra dönt a minisztérium, hogy kire bízva a munkálatokat. A kényszerű újravakolás kifizetésén ugyan vita alakult ki, de a betegeskedő Pecz távollétében helyettese, Nagy Károly a művezetőség részéről elismerte, hogy 1918-ban a hadvezetőség nemcsak mentesített munkásokat a katonai szolgálat alól, hanem katonai teherautókon szállították a legkülönbélebb építési anyagokat. Rimanóczy ezredes valamifajta ígéretet kívánt volna kicsikarni, hogy a Hadtörténelmi Levéltár hány évig maradhat. Csánki főigazgató azonban erre nem volt hajlandó, hozzátéve: „nem szabad sohasem elfeledni, hogy a hadi levéltárat csak tűrjük ott”. Az elnök öt évet megígérhetőnek tartott volna, amit az ezredes kevesellt – legalább 10 esztendő t kért, ha már másfél millió koronát a III. emelet befejezésére fordítanak. Csánki meglehetősen lekicsinylően nyilatkozott erre: „nem tartja érdemesnek, hogy a hadi levéltár oly nagy szabásúan törekedjék berendezkedni. Véleménye szerint a hadi levéltár nagyon kezdetleges dolog. A nemzet 1000 éves történetének kútforrásait őrző Országos Levéltár hatalmas, becses, drága alkotás, mellette a hadi levéltár eltörpül. Kár ez utóbbira másfél milliót költeni.” A bizottság végül úgy határozott, hogy a hadilevéltár – az eredeti tervhez alkalmazkodva – építkézhet a III. emeleten, és ideiglenesen maradhat.²⁶

A két „társbérlő” által használt terek nagyságát jól érzékelteti a BM és a HM között 1921. október 22-én létrejött megállapodás. Az új levéltári épület fűtését a HM vállalta magára, és rögzítették a használt légköbmétereket: a BM szervei

²⁵ HU-MNL-OL Y 1-b-3-C-13. és 14. OL ÉB 1921. június 25-i ülésjegyzőkönyv. A Pénzügyminisztérium korábban 3 millió koronát utalt az épület teljes befejezésére.

²⁶ OL ÉB 1921. július 5-i ülésjegyzőkönyv (az OL ÉB 1921. június 25-én tartott ülése tárgyainak folytatásos megbeszélése, illetve a HM-mel kötendő megegyezés céljából). HU-MNL-OL Y 1-b-3-C-15. és 16.

(benne az OL-lel) 3472,62 m³-t foglaltak, míg a HM által használt terek 8985,79 m³-t tettek ki. A BM kötelezettséget vállalt, hogy a fűtési költségek 38%-át megtéríti a honvédelmi tárcának. A III. és IV. emeletre külön villanyórák felszerelésében állapodtak meg. Addig a BM az áramfogyasztás 30%-át tartozott fizetni, továbbá a víz-díjaknál és hasonló 30–70%-os megosztást rögzítettek.²⁷ Az épület üzemeltetője ekkor tehát egyértelműen a HM volt.

Az ÉB november 12-i ülésén – az azon első ízben jelen lévő – gróf Klebelsberg Kuno nyugalmazott államtitkár tolmácsolta a kormány további támogatási ígéreteit az épület befejezéséhez. Ugyanakkor az épület összességében még mindig a HM kezelésében volt, ezért Némethy elnök Lucich Károly²⁸ ellentengernagynak, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóhelyettesének szegezte a kérdést, hogy mikor költöztetik ki az általuk korábban itt elhelyezett 17 lakót. A HM képviselői ennek csak szorgalmazását tudták ígérni, valamint Galócsy Árpád százados indítványozta, hogy „a Honvédelmi Minisztérium részéről kiürített és kiürítendő helyiségek átíratat-
tal végleg adassanak át az Országos Levéltárnak”.²⁹

Az ÉB 1922. április 8-i bizottsági ülésén már az volt a fő téma, hogy az adott körülmények között miként biztosítható az OL beköltözése. A legnagyobb hátráltató tényező a raktárak közbenső földemeihez szükséges drótüveg (üvegtégla) beszerzése volt, amely a sokszorosára drágult. Az építési-technikai kérdések mellett továbbra is a HM-szervek ottmaradása jelentette a viták forróját. Lucich Károly közölte, hogy „a Hadtörténelmi Levéltár kiköltözése tekintetében nincs utasítása, s erre nézve nyilatkozatot nem tehet”. Így a bizottsági elnök is csak a jegyzőkönyv számára rögzítette a kívánságot, hogy a HL az „épületet mielőbb teljesen ürítse ki”. Miként Csánki főigazgató memorandumának azon része is a kívánságok listáját gyarapította, miszerint „történjék gondoskodás, hogy a Hadtörténelmi Levéltár az új épületből minél hamarabb kiköltözzék s esetleg a Hadtörténelmi Múzeummal egyet-
sítve talán a Nándor- vagy más laktanya illető részében, vagy az Országos Levéltár által elhagyandó régi helyiségekben helyezkedjék el”.³⁰ E mondatokkal tűnik fel első ízben a forrásokban az az elgondolás, miszerint az Úri utca 49. – Országház utca 28. épülettömbbe költözhetne a HL, azaz helyet cserélne a két intézmény.

A haderő békeszerződésben előírt csökkentése a katonai közgyűjteményeket is érzékenyen érintette. 1922. áprilisban a BM alárendeltségébe került a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum, az addigi hivatásos tisztek formailag leszereltek, a rendfokozatok fedőnéven maradhattak csak meg (vezérőrnagy: vezértanácsnok, ezredes: főtanácsnok, alezredes: tanácsnok stb.). Amikor pedig a levéltárak a Vallás- és

²⁷ Jegyzőkönyv a HM 11. osztálya helyiségeiben 1921. október 22-én tartott megbeszélésről. HU-MNL-OL Y 1-b-3-C-21.

²⁸ A jegyzőkönyvben hibásan Luchich.

²⁹ OL ÉB 1921. november 12-i ülésjegyzőkönyv. HU-MNL-OL Y 1-b-3-C-17.

³⁰ OL ÉB 1922. április 8-i ülésjegyzőkönyv. HU-MNL-OL Y 1-b-3-C-20.

Közoktatásügyi Minisztériumhoz (VKM) kerültek, akkor a hadilevéltár is a VKM-hez került. November 15-én pedig szétválasztották a levéltárat és a múzeumot.³¹

Klebensberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter 1922. augusztus 16-án levélben fordult a honvédelmi miniszterhez (és másolatilag a pénz-, a népjóléti és a belügyminiszterhez). Az OL-nak a VKM-hez való átvételével rendezni kívánta az elhelyezési kérdéseket. Klebensberg azt tartotta volna legcélszerűbbnek, ha az OL régi helyiségeibe költözne át a HL, mivel az ingatlan nagyobb része kizárólag irattárnak való. Hozzátette: a HL-nek itt „*már kész és előreláthatólag hosszú időre bőven elegendő raktárakat találna, alkalmazottait pedig az Országos Levéltár jelenlegi hivatali szobáiban helyezhetnék el*”. A kultuszminiszter vegyesbizottság alakítását javasolta az érdekelt felek részvételével a helyzet megvizsgálására.³² Augusztus 31-én a belügyminiszter értesítette Rubint Dezső főigazgatót, hogy rövidesen megbeszélést tartanak a BM-től a VKM-hez került OL ügyeiben.³³

A 1922. szeptember 19-én a BM-ben megtartott értekezleten főként az elhelyezési kérdések voltak napirenden. Takits Árkád belügyi helyettes államtitkár ismertette a vallás- és közoktatásügyi miniszter azon álláspontját, miszerint az OL által kiürítendő belügyminisztériumi helyiségekbe a HL személyzetét és iratanyagát kellene áttelepíteni. Ám Takits rögtön tolmácsolta a belügyminiszter (Rakovszky Iván) „óvását” is: eszerint a minisztériumnak magának van szüksége a felszabaduló terekre. Az OL-t képviselő Döry Ferenc igazgató figyelmeztetett, hogy e helyiségek csakis raktárnak alkalmasak, irodának nem. Döry újabb belügyi részlegek (nyomozó osztály) elhelyezését nemigen tartotta lehetségesnek a Bécsi kapu téren, még akkor sem, ha az esetleg felszabaduló III. emeletre a BM Útlevel Osztálya felköltözhetne a II. emeletről. Majd kiemelte: „*az Országos Levéltár azért sem lehet szerfelett bőkezű helyiségek átengedése kérdésében, mivel az újabb törvény szerint az egyes állami főbb hatóságoktól nagyobb mennyiségű irattári anyagot kénytelen lesz átvállalni*”. Rubint Dezső altábornagy, főigazgató felhívta a figyelmet, hogy a honvédelmi tárca már addig is számos katonai épületet adott át a társmisztériumoknak. Levéltárának kiköltöztetését elvileg nem ellenezte az OL épületéből, de megfelelő másik ingatlant kért a 100 főnyi irodai személyzet és a 10 vagonnyi iratanyag (valamint a lakók) elhelyezéséhez. A kiköltözés és az újonnan berendezkedés finanszírozására pedig 6 millió koronát igényelt. Jendrassik Alfréd, a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium helyettes államtitkára nem látta teljesíthetőnek másik (csere)ingatlan biztosítását. Takits összegzése szerint tehát minden érdekelt fél megmaradt az álláspontjánál, így az illetékes miniszterekre bízta a végső döntést. Szóts Farkas VKM miniszteri titkár kérdésére Döry megerősítette, hogy az OL személyi állománya elhelyezhető a Bécsi kapu téren akkor is, ha nem költözik ki a HL, de kétséges, hogy a beérkező új

³¹ 100 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1918–2018, 174.

³² HL VI.9. 55/Lt.-1922, 3224/1922. (85. d.).

³³ HL VI.9. 55/Lt.-1922, 5626/1922. (85. d.).

iratoknak mennyire lesz hely. Az értekezlet ezt követően megvitatta az OL ÉB újjáalakításának kérdését. A résztvevők abban állapodtak meg, hogy „*az építési bizottság nagyjában megmarad a jelenlegi szervezetében, azonban a hatásköri változásokhoz képest kibővílné a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium képviselőivel*”; a már kiadott munkák felülvizsgálatát és elszámolását továbbra is a Népjelölti Minisztérium műszaki osztálya végezné, az újakat pedig a VKM-é.³⁴

Az értekezletet követően – úgy tűnik – a HM még egy kísérletet tett: szeptember 20-án átiratban kért pénzt a HL kiköltöztetésére. A válasz egy hét múlva meg is érkezett, amely két évtizedre eldöntötte a társbérlet kérdését. A Pénzügyminisztérium 29-i levelében értesítette Belitska Sándor honvédelmi minisztert, hogy „*a Hadtörténelmi levéltár [sic] költözködési költségeire igényelt 6 500 000 K-t nem áll módomban Nagyméltóságod rendelkezésére bocsátani. Nézetem szerint mindaddig, amíg az államháztartás olyan helyzetbe nem jut, hogy a Hadtörténelmi levéltár végleges elhelyezéséről gondoskodhat, ez az intézet maradjon a mai helyén, hogy az állami költségvetés felesleges költözködési költségekkel ne terheltesse*”.³⁵

Tartós társbérlet

1923 tavaszára a BM maga is meggyőződött róla, hogy az OL által addig használt épület nem alkalmas az elhelyezni kívánt hivatalrészeknek. Ezért úgy döntött, hogy egy negyedik emeletet húz rá a minisztérium meglévő épületére. Az OL Bécsi kapu térre költözésével pedig felszabadultak a levéltári célra berendezett raktárak. Klebelsberg ezért 1923. május 4-én újra levelet intézett a honvédelmi miniszterhez, amiben ismét arról győzködte: levéltárát költöztesse a volt klarissza templomba és a régi helytartótanácsi palotába az Országház utca 28-ba, az OL addigi helyére. Mint a kultuszminiszter érvelt: „*Ez az elhelyezés a Hadtörténelmi Levéltár számára azzal az előnnyel járna, hogy végre megszűnnék idegen helyen zsellérkedni, s végre egy lezárt épületbe kerülhetne, akár csak egy laktanya. Ez a megoldás a kultusztárca szempontjából pedig azzal a megbecsülhetetlen haszonnal járna, hogy a Nemzeti Múzeumnak levéltári osztályát az új Országos Levéltár épületrészeiben helyezhetném el, melyeket jelenleg a Hadtörténelmi Levéltár tart elfoglalva*.” Kérte minisztertársát e megoldás elfogadására, és 15-ére helyszíni bejárásra hívta az érdekelt feleket.³⁶

³⁴ Jegyzőkönyv az Országos Levéltárnak a m. kir. Belügyminisztérium hatásköréből a m. kir. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium hatáskörébe történt átutalásával kapcsolatban az említett intézmény, valamint a vele összefüggő egész ügykör átadása szempontjából szükséges munkálatok lebonyolítása tárgyában folyó évi szeptember 19-én a m. kir. Belügyminisztériumban tartott szakelőadói értekezlet lefolyásáról. HL VI.9. 55/Lt.-1922. (85. d.)

³⁵ HL VI.9. 55/Lt.-1922., 155.622/1922.I.a. (85. d.)

³⁶ HL VI.9. 28/Eln. Lt.-1923, 2660/el.-1923. (85. d.) A VKM levelét tartalmazó aktában Rubint főigazgató több oldalon keresztül sorolta kézírással rögzítve ellenérveit. Azt mindenesetre már május 3-án leírta, hogy a költözés előző évben soknak ítélt 6,5 millió korona helyett annak már legalább nyolcszorosa kerülne (a száguldó infláció miatt).

Május 12-i válaszában Belitska Sándor honvédelmi miniszter „*elvből hozzájárult*” ezen megoldáshoz, de a végleges állásfoglalását a helyszíni szemléhez kötötte. Külön kérte a tűzoltóság jelenlétét is. Ennek oka az akta széljegyzetéből derül ki: Rubint főigazgató kért szakértőt, miután a belügyminiszter egy korábbi értekezleten a „*szóban forgó épület helyiségeit több-kevésbé tűzveszélyesnek és levéltári anyag elhelyezésére ennél fogva nem kívánatosnak minősítette*”.³⁷

A szemle jegyzőkönyve nem maradt ránk, ellenben május 16-án Klebelsberg ismét tollat ragadott. Egyfelől minden érvet bevetett, hogy rábírja a HM-et a cserére, másfelől éles megjegyzéseket tett a katonák elhelyezési kívánságaira. Rögtön az elején közölte a kultuszminiszter, hogy a három emeletre osztott és beállványozott klarissza templomot átadnák, a beépített polcrendszerrel együtt, térítésmentesen. Sőt, az Űri utca felől is közvetlen bejáratot nyitnának az épületrészhez. Szinte kioktatólag nehezményezte, hogy a HL szemlén részt vevő képviselője 42 alkalmazott számára kért „*jól világított munkaasztalt*”, miközben a kultuszminisztériumnak – a létszámcsökkentés után – mindösszesen 80 „*fogalmi szakbeli tisztviselője*” van. Majd így folytatta: „*A Nemzeti Múzeum személyzete hasonló fényes elhelyezésre mégcsak nem is gondolhat, és nagyon célirányosnak tartanám, ha Excellentiád utasítani méltóztatnék a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóját, hogy tanulmányozza a Nemzeti Múzeumi elhelyezési viszonyokat*”. Ismét sürgette a HM-et, hogy a klarissza épület átalakításának tervét mielőbb csináltassa meg, mivel július 1-jével megkezdődik az OL átköltöztetése a Bécsi kapu térre. Ott viszont a III. emeleten ismét raktárakat kívánt kialakítani, hogy az 1923. évi XIX. tc. értelmében selejtezés és megőrzés céljából az OL átvehesse a minisztériumok 32 évnél régebbi iratait. „*Meg vagyok győződve, hogy a belügyi kormányzat áldozatkészsége által lehetővé tett ez a megoldás [sic] egyfelől nyugvópontra fogja juttatni a Hadtörténelmi Levéltár elhelyezésének rég vajúdo kérdését, másfelől pedig kielégíti azokat a kultúrígényeket, amelyeket a közoktatásügyi tárcának kell múzeum- és levéltáriügyünk érdekeinek képviselőjében szem előtt tartani*” – zárta sorait Klebelsberg minisztertársa hathatós támogatását újból ajánlva.³⁸

Belitska Sándor május 30-i válasza csak az akta javított fogalmazványán maradt ránk, de így is érdemes idézni.³⁹ Először hosszas kioktatásban részesítette minisztertársát: „*tekintettel a Hadtörténelmi Levéltár szervezetének Nagyméltóságod által is ismert fölötté bizalmas és leplezendő jellegére, hivatalos*

³⁷ HL VI.9. 35/Eln. Lt.-1923, 9661/Eln.-1923. (85. d.) Amint azt fentebb olvashattuk, az OL egyik fő érve régi épületének mielőbbi elhagyására többek között annak tűzveszélyessége volt.

³⁸ HL VI.9. 35/Eln. Lt.-1923, 2840/Eln.-1923. (85. d.).

³⁹ A levél minden bizonnyal eljutott címzettjéhez, mert széljegyzeten a következő olvasható: „*ezen levél külön tiszt által személyesen Klebelsberg M[iniszter] Úr kezébe adandó át!*” Majd alatta: „*Átadta VI. 1-én 13.45 [olvashatatlan név]*”. A levél kézirással javított változatát idézzük. Készült egy első fogalmazvány is, amely főként az Országház utcai ingatlan problémáira koncentrált: a helyszíni bejárásról a BM közölte, hogy nem kívánja átadni az OL által addig használt összes helyiséget, valamint az átadandó épületrész átalakítása 150 millió koronába kerülne.

átiratomban nem terjeszkedhetem ki az ez ügyet érintő összes kérdésére. Az entente ellenőrzés szempontjából – és pediglen úgy katonai, mint jóvátételi vonatkozásban – felette aggályosnak tartom, hogy Nagyméltóságodnak hozzám nyíltan intézett nagybecsű átírata a Hadtörténelmi Levéltárba beosztott személyzet létszámviszonyait taglalja. Bátorkodom megemlíteni azt a sajnálatos körülményt, hogy a ránk kényszerített békeszerződés értelmében honvédségünk tisztikara csak 1750 tisztből állhat, sőt, a honvédelmi tárca keretében beállítható polgári alkalmazottak létszáma is erősen korlátozva van. Ezért történt oly irányú felsőbb döntés, hogy azon tiszteket, kikre harckészültségi szempontból szükség van, és akik az 1750 létszámkeretén belül el nem helyezhetők, [azokat] idegen minisztériumokhoz színlegesen beosztjuk, de azok a honvédelmi miniszter rendelkezésére állanak. Így ezen leplezés szempontjából lett a Hadtörténelmi Levéltár és annak személyzete is színleg polgárosítva, és ugyancsak színleg a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter alá rendelve. Azt hiszem, felesleges bővebben kifejtenem, mily nagy horderejű következményeket vonhatna maga után, ha az egyik leplezés feltárásával, mely a többi leplezéseket is elárulhatná, katonai védelmi rendszerünk felépítése és hadikészültségünk elárulhatnák.” Belitska külön nehezményezte a Hadtörténelmi Levéltár feladatait és hatáskörét illető kritikákat, és emlékeztetett: „most, midőn az entente ellenőrzése megköveteli, hogy sok mindennek más mezben kell feltűnnie, mint az a valóságban kinéz. [...] csak azt vagyok bátor megjegyezni, hogy a Hadtörténelmi Levéltár nemcsak katonai levéltári anyagot kezel, nyilvántart és rendez, hanem más sokoldalú és fontos katonai, és a közigazgatásra is fontossággal bíró ügyködést végez”. Kimutatást is mellékel, hogy a HL nem férhet el a régi OL ingatlanban, valamint emlékeztetett arra, hogy tárcája ingatlanaiban számos más civil minisztérium szervezete nyert elhelyezést. Majd – nyilván a rejtéssel kapcsolatos információk miatt – szokatlan kéréssel zárta levelét a honvédelmi miniszter: „Végül van szerencsém tisztelettel felkérni, hogy Nagyméltóságodnak különösen bizalmas tárgyánál fogva úgy a 2840/eln. 1923. nagybecsű átíratának fogalmazványát, mint jelen leveletem és mellékletét biztos módon semmisítse meg, és erről engem értesíteni szíveskedjék.”⁴⁰

Az ugyanezen aktában fennmaradt két alaprajz számot ad arról, hogy a Hadtörténelmi Levéltár hány helyiséget használt a Bécsi kapu téri épület III. és IV. emeletén. A harmadikon a középső traktust és a nagyraktárt (nyugati szárny), fent pedig egyetlen helyiség kivételével az egész emeletet – mindösszesen 75 helyiséget (iroda és raktár), valamint 4 toalettet. A III. emeleten volt a *Katonai Közlöny* szerkesztősége (a mai 60. sz. iroda), a Kitüntetési Osztály (64.), a Főigazgató (68.), a nyugati szárny liftje mögött helyezték el a kutatószobát, e szárnyban volt a kézikönyvtár és olvasó, a Honvéd Főparancsnokság régi irattára, és a torony felőli egyben meghagyott raktárban pedig a „régii levéltár” az 1740 utáni iratokkal. A IV. emelet (keleti szárnyban lévő) kiskraktárában kialakított irodákban egyebek mellett bútorraktár és lakás is volt, de itt találjuk a Hadtörténelmi Múzeum Fényképtárát is. A középső

⁴⁰ HL VI.9. 35/Eln. Lt.-1923 (85. d.).

szárnyban kapott helyet a fényképező műterem a laboratóriummal és nagyítókamrával (ma 72. és 72/a szoba), illetve a térképtár (73.). A nyugati szárny Bécsi kapu téri sarkában egy nagyobb raktárban a világháborús irattárat helyezték el, a szárny kis irodáiban pedig az iratrendezők, a rajzoló és az ügyintézők dolgoztak.

1924 decemberében a HL átadta a IV. emeleten használt nagy raktárhelyiséget (ma: 75.) az OL-nek. A december 10-én felvett jegyzőkönyv szerint a honvédelmi miniszter által elrendelt bontást a HM Építési Osztálya végrehajtotta, és használható állapotba hozta a raktárt. Ugyanakkor a lakásként használt helyiségeket nem tudták visszaalakítani.⁴¹ (A fentebb idézett alaprajzon még nem tüntettek fel lakókat a IV. emelet nyugati szárnyában, ők talán 1923 második felében kerülhettek oda – talán a IV. emelet keleti szárnyából.)

Feltételezhető, hogy a nagyraktárból kiköltöztetett HL alkalmazottakat a III. emelet keleti szárnyában helyezték el (ma: 59.). Ugyanis 1926. január 23-án maga Klebelsberg Kuno miniszter kérte egy személyes beszélgetés alkalmával Koszmovszky József (altábornagy) vezértanácsnoktól, HL főigazgatótól, hogy cseréljenek raktárat a Nemzeti Múzeum levéltárának elhelyezése érdekében. A főigazgató a honvédelmi miniszternek írt levelében ugyan összekeverte a kisraktár-nagyraktár szóhasználatot, de a további leírásból világos: a HL számára – az akkor irattárnak és irodáknak használt III. emeleti keleti szárny helyett (ma 59.) – az üresen álló, illetve 5 lakó által használt IV. emeleti nyugati szárnyat ajánlották fel. Koszmovszky elsődleges feltételül a lakók kiköltöztetését szabta, továbbá kérte a bepolcozást (fapalcokkal), a fűtés rendbehozását, valamint a III. emeletről kiszerezendő padlódeszkázattal és rabicfalakkal megcsinálni a IV. emeleten az irodahelyiségeket. Az átalakításokat már februártól megkezdhetőnek ítélte, de kérte 3-4 irodahelyiség ideiglenes átengedését 12 tisztje számára.⁴²

1926 őszén már ismét a Hadtörténelmi Levéltár használatában volt az említett nagyraktár (ma 75. raktár), és újból rabicfalak tagolták. Történt ugyanis, hogy – állítólag a szeles időjárás következtében – repedések keletkeztek a könnyűszerkezetes falakon, és vita alakult ki azon, hogy kinek is kell azokat kijavítani. A HL Gazdasági Hivatala október 9-én levélben fordult az OL-hez, hogy mielőbb intézkedjék a javítás iránt, hiszen *„ezen rabic falak az Országos Levéltár kezdeményezésére lettek a tekintetes cím által építve”*; és mellékelte a m. kir. Államépítészeti Hivatal Kincstári Építmények Építési és Karbantartási Osztálya levelét. Ebben e hivatal leírja, hogy a III. és IV. emeleten a meglazult és honvédségi tulajdonban álló válaszfalakat ők rendbe hozatták. Tehát a IV. emeleti nagyraktárban a – bérlő HL számára – szerintük az épület tulajdonosa, az OL építette az új válaszfalakat, így

⁴¹ Jegyzőkönyv. Felvétel 1924. december 10-én az Országos Levéltárban a m. kir. Honvédelmi miniszter úrnak 15470/eln. 11. 1924. sz. rendeletére. HU-MNL-OL Y 1-a-1926-1059.

⁴² [Jelentés] A m. kir. Honvédelmi Miniszter úrnak. 1926. január 23.; Csánki Dezső levele Hóman Bálinthoz, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójához 1926. január 27-én. HU-MNL-OL Y 1-a-1926-128. 19/Biz.Lt.-1926.

neki is kell kijavítani. Az OL november 4-i aktajegyzete szerint a „*nagyraktári oldal IV. emeletén lévő helyiségek*” rabicfalainak repedését megvizsgálta Nagy Károly műépítész, valamint a Báthory és Klenovits építési vállalkozás. Megítélésük szerint csak hajszálrepedések tapasztalhatók, amelyek részben az épület süllyedése, részben a vakolat száradása következtében keletkeztek. Az OL deklarálta, hogy nem épített ilyen válaszfalakat, hanem a katonai kincstár szállította az anyagot, és a HM építtetett. „*Minthogy a IV. emeleti nagyraktári helyiség átalakítási munkálatainál ezek a falak használtattak fel, karbantartásuk nem az Országos Levéltár feladata*” – szövelt a végső megállapítás.⁴³ Mindezek alapján bizonyosan megállapítható, hogy a III. emeletről kiszerezelt anyagokkal osztották fel újra kisebb helyiségekre a IV. emeleti nagyraktárat, amelyet ekkortól ismét a HL használt.

A kultusztárca ugyanakkor a továbbiakban is folyamatosan napirenden tartotta a Bécsi kapu tér teljes birtokba vételének kérdését, a HL vezetőinek ingatlanszerzési kísérletei azonban nem jártak sikerrel – talán a honvédelmi tárca tényleges akaratának hiányában (lásd a bevezetőben Markó Árpád által idézett szavakat). A VKM új és újabb határidőket szabott a HL-nek a kiköltözésre: előbb 1930. július 1-jét, amit egy évvel, aztán öt évvel hosszabbítottak meg. A HM 1936-ban újabb négy év halasztást kért, ám a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa, amely alá az OL is tartozott, csak 1937. július 1-jéig adott haladékat.⁴⁴

Az 1936. július 1-jei kitűzött kiköltözési határidő közeledtével májusban a HM Elnökség ismét megvizsgálta az elhelyezési lehetőségeket. A Hadilevéltár ügyiratában rögzítette, hogy az eltelt öt évben gyűjteményei jelentősen gyarapodtak, és a személyügyi osztály iratforgalma is bővült. A IV. emeleti „*alig fűthető, alig szellőztethető*” férőhelyek már így is szűkösen bizonyultak. Az iratanyag egy része, mint írták, „*kutatásra alkalmatlan módon – ládákból vagy garmadákból összezsúfoltan van elhelyezve*”. Az új elhelyezést igen kívánatosnak tartotta volna a Hadilevéltár főigazgatósága, ha pedig az nem valósítható meg, akkor a „*jelenlegi helyzet fenntartását javasolja*” – állt az 1936. májusi ügyiratban.⁴⁵

Az újabb egyéves haladék leteltének közeledtével, 1937. április 21-én a honvédelmi miniszter megvizsgálni rendelte annak lehetőségét, hogy a Hadilevéltárat a Hadimúzeum épületében helyezze el. 27-én a Hadimúzeumban, a Nándor lakatnyában bejárást tartottak a HM közvetlen hadbiztosság, az 1. vegyesdandár építési osztálya, valamint a levéltár (Markó Árpád alezredes) és a múzeum (Aggházy Kamil ezredes) képviselőinek részvételével. A tapasztalatokat összegző jegyző-

⁴³ HU-MNL-OL Y 1-a-1926-1059. 1045/gh-1926., 5466/1926.

⁴⁴ Borsa: i. m. 38–39. Az 1922. évi XIX. törvénycikkel létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetem egységes irányítás alá vonta a Magyar Nemzeti Múzeumot, az Országos Levéltárat, az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot és az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumot. Majd az 1934. évi VIII. törvénycikk a gyűjteményegyetemet Magyar Nemzeti Múzeumra nevezte át, amelynek önkormányzati jogait annak Tanácsa látta el.

⁴⁵ Hadilevéltár áthelyezése tárgyában. HL VI.9. 1234/Lt./1936 (53. d.).

könyv szerint a kiállítások összébb zsúfolásával 100-150 m² helyet lehetett volna felszabadítani a Nándor laktanyában, a levéltárnak azonban legalább 4000-4500 m² területre lett volna szüksége. A bejárás konklúziója ezért így hangzott: „*a Hadimúzeum a Hadilevéltárnak még legrövidebb időre való ideiglenes elhelyezésére sem alkalmas*”.⁴⁶

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1937. július 29-i átiratában ismételtlen kérte a Hadilevéltár kihelyezését a Bécsi kapu térről – 1938. január 1-jei hatállyal. A honvédelmi miniszter erre november 15-én hosszú levélben fordult a pénzügyminiszterhez, költségvetési támogatást kérve az ügy megoldásához. A HM négy megoldási lehetőséget vázolt fel:

1. megfelelő befogadóképességű és a célnak megfelelő állami ingatlan rendelkezésre bocsátása,
2. a VKM – a Horthy Collegium áthelyezésével – átadja a Mária Terézia laktanyát a HM-nek,
3. a VKM valamely más ingatlant ad át a Hadilevéltár céljaira,
4. a PM póthitelt biztosít egy új építkezéshez.

A tavasszal vizsgált lehetőségéről így írt a honvédelmi miniszter: „*A Hadi Levéltárnak a Hadi Múzeum [sic] férőhelyein való elhelyezését megoldhatatlannak tartom, mert a nagy beruházási költséggel létesült Hadimúzeum már a nyilvánosság részére átadatott, felesleges férőhely pedig nincsen.*” A kutatás és tudományos érintkezés, valamint a központi igazgatási szervekkel való napi kapcsolat miatt a HM nem látta célszerűnek a levéltárat „*a székesfőváros külső övezetében fekvő laktanyák valamelyikében elhelyezni még akkor sem, ha ott a szükséges férőhelyek rendelkezésre állának is*”.⁴⁷ Az ügyiratban a levéltár felvetette a Vérmezőnél található Karátsonyi-palota megvásárlásának lehetőségét is, miután az közel fekszik a minisztériumhoz, a testvérintézményhez (Országos Levéltár) és a „*nagyközönség részére a tudományos kutatás céljára is könnyen hozzáférhető*”. Czibur András altábornagy (a Hadilevéltár főigazgatója) 1938. január 19-én azonban néhány sorban arról értesítette gróf Karátsonyi Imrét, hogy a palota megvásárlásának tervéről nem tud érdemben nyilatkozni.⁴⁸ Végül ez a terv is kútba esett, és a katonai forrásokban sincsen nyoma a háború végéig újabb átköltöztetési kísérletnek.

⁴⁶ A Hadilevéltár elhelyezése az Országos Levéltár épületében. HL VI.9. 830/Lt./1937 (55. d.).

⁴⁷ Hadilevéltár áthelyezésére. HL VI.9. 2784/Lt. 1937 (56. d.). Borsa tévesen értelmezte az új épületre vonatkozó mondatokat, a levélben ugyanis nincsen szó az Országos Levéltár új szárnyáról, a HM kifejezetten a Hadilevéltár számára kívánt új épületet emeltetni. Vö. Borsa 1979, 39.

⁴⁸ HL VI. 9. 2784/Lt. 1937 (56. d.). Az ügyiratban tévesen Karácsonyinak írták a grófi család nevét. A Karátsonyi-palota a Krisztina körút 55. szám alatt romantikus stílusban épült 1853–56-ban. Az 1930-as évekre hatalmas adósság terhelt az ingatlant és a Karátsonyi-vagyont, ezért is szorgalmazhatta Keglevich-Karátsonyi Imre gróf az ingatlan eladását. A palotát végül 1938-ban lebontták, helyén 1951–54-ben épült fel a Kohó- és Gépipari Minisztérium Tervező Intézetének a székháza. A 2020-as évek elején a Magyar Nemzeti Bank újította fel az irodaházat.

1940. szeptemberben az Erdély visszacsatolt területeivel kapcsolatban megnövekvő személyügyi munka miatt a Hadilevéltár raktárhelyiségekből irodákat alakított ki a Bécsi kapu tér III. emeletén – az újonnan munkába állítandó segédszemélyzet és gépirók számára. Az ügyirathoz csatolt alaprajzok szerint a III. emeleten a főlépcsővel szemben volt ekkor a kutatóterem (ma 64. szoba), tőle jobbra (65.) a Hadilevéltár parancsnokának (ekkor Major Miklós altábornagy), balra (63.) pedig a helyettesének irodája. A nagyraktárban (ma 69. raktár) 15 kisebb helyiség volt leválasztva, és a torony felé eső rész volt egybefüggő iratraktár. (A kistraktár, azaz a keleti szárny az OL használatában volt továbbra is.) A IV. emeleten a főlépcsővel szemben a térképtár volt (73. terem), tőle balra pedig a Hadimúzeum fényképtára. A nagy és a kistraktárt (ma 75. és 71. raktár) kisméretű irodákra osztották – kivéve a nyugati szárny tér felé néző részét, ahol maradt a nagyobb iratraktár.⁴⁹

Háborús felkészülés a Bécsi kapu téren

A Hadilevéltár az első légoltalmi tervet 1937-ben vetette papírra, azt Gavra József őrnagy, légoltalmi parancsnok látta el kézjeggyével. A légvédelmi riadójelzést vagy készültségjelzést az OL-nak kellett továbbadnia. Az OL szervezetileg a polgári védelmi hatóságoktól függött, de készültség és légiriadó esetén a Hadilevéltár légoltalmi parancsnoksága alá került. Így az OL-nek a Hadilevéltár egyik alkörzetét kellett képeznie, az OL légoltalmi előadója Varga Endre levéltárnok volt. Mentőmunkálatoknál a Hadilevéltárnak és a Nándor-laktanyának légoltalmi segítséget kellett nyújtaniuk egymásnak. A Hadilevéltár ideiglenes óvóhelyeinek az alagsori 16. és 19. helyiségeket jelölték ki. A légoltalmi terv részletesen leírta a teendőket – hivatalos szolgálati időben, illetve szolgálaton kívül időben történő riasztás esetén is. Az iratanyag védelméről azt írta a tervezet, hogy az rombolóbombák ellen nem védhető. Tűzbiztonság szempontjából viszont úgy vélekedett, hogy gyűjtőbombák ellen „*az épület tűzbiztosnak tekinthető, mert a padlásnak faalkatrészei nincsenek, s a tetőzet a levéltári viszonyoknak megfelelően különleges célra »tűzbiztosnak« épült. A padlás és tetőzet alkatrészei cserép, fém és beton.*” Az óvóhelyek a terv alapján kisebb és közepes bombák ellen védelmet nyújtottak, de a tér alatt lévő barlang feltárását és hasznosítását javasolta a Hadilevéltár.⁵⁰

1943. március 1-jén elkészítették a Hadilevéltár légoltalmi beosztását, amely 23 főt jelölt ki különféle feladatokra. Légoltalmi parancsnokká Kárrer Frigyes alezredest neveztek ki. A III. és IV. emeletre egy-egy figyelőőrsöt szerveztek egy-egy beosztottal. Létrehoztak 6 fős tűzoltó, illetve 5 fős egészségügyi osztagot, valamint

⁴⁹ Személyügyi osztály kisegítő alkalmazottainak létszámemelésé és helyiség kiutalása. HL VI.9. 2157/Lt./-1940 (65. d.).

⁵⁰ Légoltalmi terv, 1937. április 26. HL VI.9. (85. d.).

6 fős munkás- és mentőőrséget, két főt pedig honi légoltalmi rendőrré neveztek ki. 1944. január 28-án új beosztás készült, amely azonban nem maradt fenn.⁵¹

1943. augusztusban ideiglenes riadóterv készült a Hadilevéltár számára: a parancsnokának irányítása alá tartozó (budapesti) 2. sz. riadókörzet 1. sz. riadóeleme-t képezte a levéltár. A Hadilevéltár csak belső karhatalmi erő felállítására volt kötelezett, feladata az OL épületének és iratanyagának megvédése volt. A riadó végrehajtásának rendjét és feladatait másfél oldalon részletezte az intézkedés, amelynek végleges változatát 1943. szeptember 16-án adták ki.⁵²

1944. januártól havi harcérték jelentések készültek a 2. sz. riadókörzet hadrafoghatóságáról. A január 11-i jelentés szerint 38 fő volt a Hadilevéltár élelmezési létszáma (27 tiszt és tisztjelölt, 11 főnyi legénység). Szeptember 12-ére 33 főre csökkent a létszám: 20 + 11 főre. 2 főt a legénységből a gyengélkedők között mutattak ki.⁵³

1944. március 20-án vélhetően a légoltalmi parancsnok két tűzoltóőr szervezését és felszerelését javasolta a Hadilevéltárban a légiveszély mindjobban növekvő lehetőségei miatt. További indoklása szerint a Hadilevéltárat is az OL-nak mint tulajdonosnak kellene tűzoltó felszereléssel ellátnia, ám az OL-nek is „*csupán egy felszerelése van, ami saját szükségletét sem elégíti ki, s ha légitámadás következne be, a Hadilevéltár iratai a hiányos felszerelés miatt veszendőbe mehetnek*”. A következő felszereléseket tartotta szükségesnek beszerezni a feltételezhetően hatfősre tervezett osztag számára: 6 tűzoltó sisak, 12 veder, 4 lapát, 2 vederfecskendő, 6 gázálc, 6 csákánybalt, 6 pokróc, 3 létra (2 kétméteres és egy háromméteres), 6 tűzszikracsapó. A javaslattevő karszalagokat kért készíttetni a tűzoltóknak, a padlason lévő iratanyagot pedig szükségesnek tartotta lehordani.⁵⁴ Március 28-án Farkas Ferenc vezérőrnagy, a Hadilevéltár parancsnoka 11. sz. háziparancsában szigorú légvédelmi készültség esetén egy-egy, váltásban működő tűzoltó őrség szolgálatát rendelte el. A négy őrségi csoport egyenként 8-9 fővel alakult meg. A vezérőrnagy április 1-jére közös tűzoltási gyakorlatot rendelt az OL tűzoltó őrségével együtt.⁵⁵ Az ostrom időszakából, illetve az OL-t ért belövésekről nem maradt fenn forrás a Hadtörténelmi Levéltárban.

A Hadilevéltár kiköltözése 1945-ben

A front elvonulásával, az ostrom után a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. április 11-én átirattal fordult a honvédelmi miniszterhez. Vörös János vezérezredes 23-i válaszában közölte minisztertársával, hogy a Bécsi kapu téren újabb helyisége-

⁵¹ HL VI.9. 55/Kt.-1943 (85. d.).

⁵² A Hadilevéltár riadóterve. HL VI.9. (85. d.).

⁵³ 2. sz. Riadókörzet. Harcérték jelentés. 1944. január 11-én, illetve 1944. szeptember 12-én. HL VI.9. (85. d.)

⁵⁴ HL VI.9. 189/Kt.-1944 (85. d.). A javaslat aláírójának neve olvashatatlan.

⁵⁵ HL VI.9. 2/11/Kt.-1944 (85. d.).

ket hivatali célokra nem kíván igénybe venni, de a Hadilevéltár részére más helyiségeket biztosítani nem tud. Véltetően megkezdődött a Hadilevéltár iratainak „spontán” kiköltöztetése is, mert Vörös utasítani kérte az OL főigazgatóját, hogy „a Hadi Levéltár [sic] régi helyiségeit hagyja érintetlenül, és az általa már elszállított iratanyagokat – tekintettel azok történelmi fontosságára – a Hadi Levéltár vezetőjének tudtával azonnal szállíttassa vissza”.⁵⁶

Erdélyi Gyula ezredes, a Hadimúzeum kinevezett parancsnoka 1945. május 17-én tett jelentést a honvédelmi miniszternek a Hadilevéltár megszüntetéséről.⁵⁷ A HM 24.499/Eln.I.-1945. sz. miniszteri rendelkezés ugyanakkor nem intézkedett a megszüntetett Hadilevéltár anyagainak átadásáról. Erdélyi ezredes ezért egy logikus, de talán meglepő javaslattal élt felettese felé: a hadtörténelmi értékű és tudományos jellegű iratanyagokat „a szakszerű kezelés és tudományos kiértékelés lehetővé tétele céljából a Hadilevéltárral egy épületben lévő Országos Levéltárnak kellene átadni azzal a feltétellel, hogy az iratanyag a Honvédség kizárólagos tulajdonát képezi, megbonthatatlan egységként együtt tárolandó és a Honvédség tagjai részére kutatás és feldolgozás céljából mindenkor hozzáférhető legyen”. Ezzel a Hadimúzeum épületének újjáépítéséig biztosítottnak látta volna a Hadilevéltár szakszerű kezelését. Ugyanis az ostromban a Bécsi kapu téri épületnek a Hadilevéltár által használt 60 helyiségéből 6 maradt épen a III. és a IV. emeleten. Az OL főigazgatójával folytatott előzetes egyeztetés alapján elvi akadálya nem volt az illető átadásnak. A Hadilevéltár egyéb anyagaina Erdélyi a következő javaslatokat tette: a személyügyi osztályt (benne a bécsi Kriegsarchivból hazaküldött személyi anyagokkal) a HM Hadigondozási Osztályának kívánta átadni; a kézikönyvtárat és a muzeális térképeket a múzeumba átszállítani; a 40 ezer kötetes úgynevezett Honvéd Központi Könyvtárat (amely a Váci utcai Tiszti Kaszinóban működött) a Honvéd Kaszinónak adta volna át a tulajdonjog fenntartása mellett. A Hadilevéltár elszállított anyagait a Sopron vármegyei Bükön érte a háború vége, ezekről olyan hír érkezett, hogy megsemmisült. Jelentése végén hozzátette: „amennyiben a Hadimúzeum egész épületének teljes rendbehozatala a téli fagy beállta előtt remélhető volna, úgy az Országos Levéltárnak megőrzés céljából átadásra szánt levéltári anyagot hozzáértő szakemberek és megfelelő szállítószemélyzet rendelkezésre bocsátása esetén még az ősz folyamán a Hadimúzeumba szállíttatnám, s tudományos kutatás és kiértékelés céljaira hozzáférhetővé tenném.” Addig is folytatták a romok alatt fekvő iratanyagok mentését.⁵⁸

A Hadimúzeum 1945. októberben tudta Budapestre visszashállíttatni a nyugatra hurcolt gyűjteményeit, pontosabban annak megmaradt részeit. A múzeumi

⁵⁶ HL XIII.4. (1. d.) 5/Kt. 1945. (22.813/Eln. 1945.).

⁵⁷ A HM április 24-i rendelkezésével újjáalakította ugyan a Hadilevéltár és Múzeumot, de a Szövetséges Ellenőrző Bizottság csak a múzeum működtetéséhez járult hozzá, így a levéltár formailag a HM egyik osztályává vált. *100 éves a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 1918–2018*, 178.

⁵⁸ HL XIII.4. (1. d.) 21/Kt. 1945.

anyagot Somlóvárra, az Erdődy-kastélyba menekítették 1944. novemberben, majd az 5 vagonnyi muzeális érték visszaszállítása után derült ki, hogy zászlók, a fegyverek és egyenruhák szinte mind elvesztek, és 70%-os kárt szenvedett az éremgyűjtemény. A hiányzó zászlók egy részét még keresték, mert egy vagon Devecserbe, majd Sárvára irányították a szovjet hatóságok. A Hadilevéltár iratainak mostohább sors jutott. 1944. október–novemberben a kitelepült levéltár Balatonfüreden és Sümegyen folytatta munkáját, majd a két részleg egyesítése után Bük községben vasúti kocsikba rakták az iratokat. A kb. 170 ládányi iratanyagot az előrenyomuló szovjet csapatok vették birtokba 1945. március 29-én. Az iratokat kísérő tisztek és tiszthelyettesek egy része nyugatra távozott, a többiek szovjet fogságba kerültek, majd kiszabadulva gyalog visszatértek Budapestre. A büki vasútállomáson az iratokat tartalmazó vonatokat a szovjet parancsnokság mellékvágányra húzatta, majd az iratokat a pályatestre és a terepre szórták, és felgyűjtötták. A megsemmisült iratok között volt második világháborús iratanyag, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács jegyzőkönyvei és irattára, 1848-as iratok, vagy az 1921. évi budaörsi csatára vonatkozó ún. zárt iratanyag is. A Bécsi kapu téren maradt iratanyagból a III. és a IV. emeleten elhelyezettek szenvedtek bombakárt – így például a császári és királyi General Kommando (1740–1882) iratainak 15%-a semmisült meg, továbbá első világháborús anyagok, valamint már elkészült kéziratok. Az OL alagsorában és pincéjében biztonságba helyezett iratoknál alig 5%-os veszteséget mutattak ki.

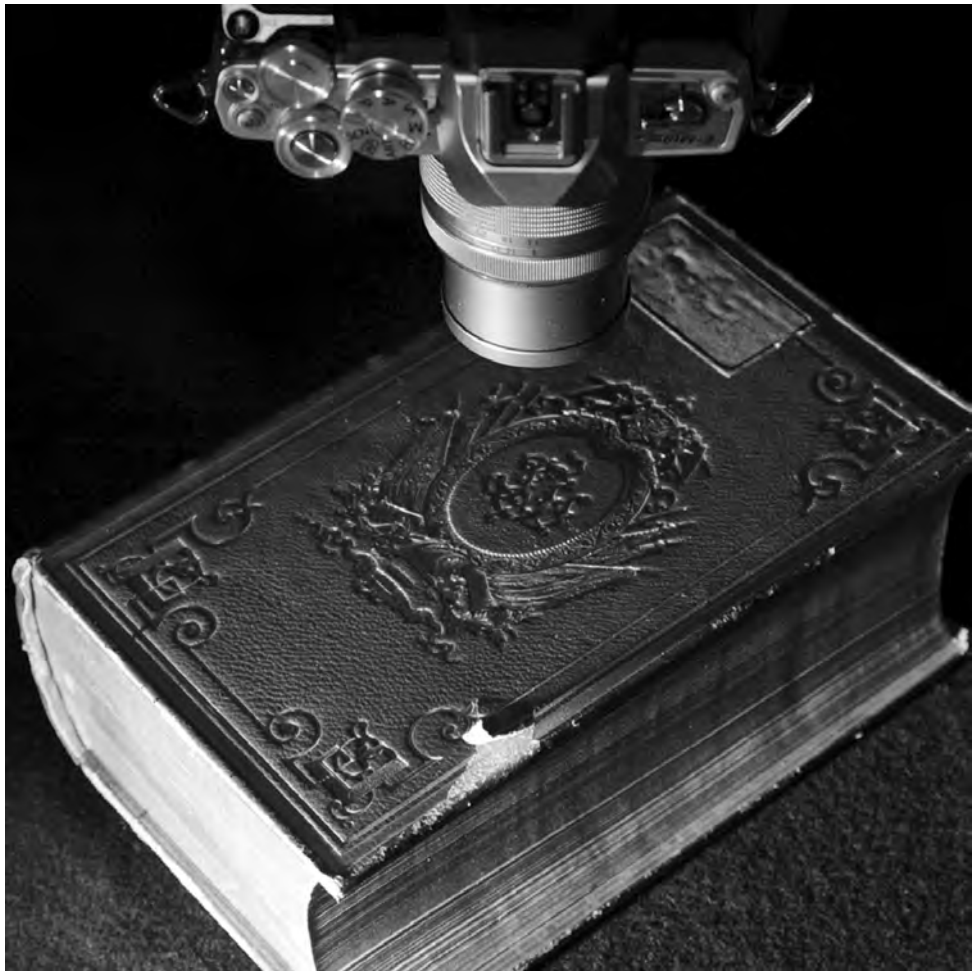
A HM Építési Osztályának támogatásával és az I. kerületből kirendelt közmunkásokkal 1945. májustól megkezdték a Hadimúzeum földszinti és alagsori részeinek a helyreállítását. Ide hordták már a Bécsi kapu téri romok alól kiszedett hadilevéltári iratokat is. A Nándor laktanya földszintjének rendbetétele után 10 hadimunkaszolgálatos, valamint 30 főnyi internált bevonásával, heti hét napon dolgozva (mintegy 20 ezer munkaórával!) augusztus–szeptember–október folyamán a Hadilevéltár teljes anyagát átköltöztették a Hadimúzeum épületébe. Erdélyi ezredes joggal vethette papírra jelentése zárószóiban: *„Beosztottjaimnak, de főként a volt m. kir. Hadilevéltár és volt m. kir. Hadimúzeum önzetlenül szolgálatra állt, kötelességtudó, talpig katona beosztottjainak köszönhetem, hogy ezt a két nagyműtű intézményt a magyar haza és az új honvédségünk számára megmenthettem. Bár engednék a körülmények, hogy új otthonban, romokból újjáépített termekben ismét két virágzó intézménye lehetne fiatal honvédségünknek.”*⁵⁹ 1945 végén tehát egy negyedszázados kényszerű társbérlet szűnt meg az Országos Levéltár és a Hadtörténelmi Levéltár között, amelyek szakmailag és emberi kapcsolatokban talán mégiscsak profitáltak valamennyit az egymásrautaltságból. A sok szálon együtt dolgozó Hadtörténelmi Levéltár és Hadtörténelmi Múzeum pedig a Nándor laktanyában közös otthonra talált – több mint hét évtizedre.

A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum az 1950-es években ismét jelentős mennyiségű iratanyagot vett át, ezért 1953 őszén a HM igényt nyújtott be a Bécsi kapu

⁵⁹ HL XIII.4. (1. d.) 70/Kt. 1945. Idézet: 6.

téri „régii helyére”. Október 2-án Halas Lajos alezredes, a Honvéd Vezérkar Főnöksége 8. (Titkos Ügyviteli) Csoportfőnökség tisztje közölte, hogy a honvédségnek továbbra is joga van az Országos Levéltár raktáaira, és az OL bocsássa rendelkezésre az épület egy részét. A levéltár vezetői azonban deklarálták, hogy az egykori bérleti viszony véget ért, a raktárak és irodák zsúfolásig teltek, így semmiféle lehetőséget nem látnak a HL elhelyezésére. Sőt, javasolták a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum Kapisztrán térre néző szárnyában raktárak kialakítását. A feljegyzés szerint a vezérkar képviselői ezek után azzal távoztak, hogy így nem látják értelmét az Országos Levéltár épületének megtekinteni.⁶⁰ Jelenlegi ismereteink szerint ez volt az utolsó kísérlet a katonai iratok Bécsi kapu téri elhelyezésére.

⁶⁰ Pro domo, 1953. október 2. HU-MNL-OL-XIX I-18-b Biz50-1/1953. Köszönettel tartozom Haraszti Viktornak, Budapest Főváros Levéltára főigazgató-helyettesének, amiért felhívta a figyelmemet az iratra.

TETŐFELÚJÍTÁSOK AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBAN

Az Országos Levéltár építését a világháború lassította, a költséghiány pedig az eredeti tervektől eltérő megoldások és gyengébb anyagok használatát tette szükségessé a tetőszerkezet kialakításában is.

A költségek csökkentése miatt az eredeti tervből a nyugati szárnyhoz csatlakozó keresztzsárny már az építkezés előtt elmaradt, de a nyugati szárny bővítésére a torony mellett meghagyták a lehetőséget. A gyengébb anyaghasználatra példa, hogy bár a tetőfelépítmény a korábbi szakértői véleményekkel szemben a keleti szárnyépület északi végén is eredetileg a terveknek megfelelően díszes oromfalas rizalittal (az épület homlokzatsíkjából kiemelkedő, ezáltal azt tagoló résszel) épült a főhomlokzathoz hasonló megoldással, de téglaburkolattal és íves záródású vakablak díszítéssel. A negyedik emelet tetőtérbe nyúló része nagyobb belmagassággal épült az eredeti tervhez képest, így a zárófödém és az azzal összeépült vonógerenda az oldalszárnyakon 20 cm-rel, a középrészen 50 cm-rel került magasabbra. A tető hajlásszöge 2/3 meredekségű, közel 56° volt.

Az Országos Levéltár díszfedése az 1910-es évek végén készült, a század elején középületeken gyakran alkalmazott keresztzemes mintázat szerint. Hasonló stílust figyelhetünk meg a Szilágyi Dezső téri templomnál, a Földtani Intézetnél vagy a Műegyetemnél. A levéltári tető mintás díszfedésében alkalmazott négy szín (fehér, sárga, zöld, kármínvörös) alkalmazása a népi hímzsmintán alapuló, egymásba fonódó rajzolatot eredményezett, a hullámos mintázat és világosabb színek a nagy tetőfelületen jól érvényesültek, míg az udvari közepszárny esetében visszafogottabb, sötétebb színvilág az összetett, eltérő magasságú és hajlásszögű tetőszerkezetet szépen kiemelte. A levéltár épülete a második világháborúban súlyosan megsérült, ezért a nyugati szárny utolsó két axisát (tengelyét, szakaszát), a víztárolót és a kéményt rejtő tornyot elbontották, és a keleti szárny északi oromfalának visszabontásával a két oldalszárny rizalitos végződése egységesen kontyolt tetőlezárást kapott.

A helyreállítás során a vasbeton szerkezetet is át kellett alakítani az északi végeken. A további kisebb javítások is a háborús károk enyhítését szolgálták: erősítő támaszokat készítettek a zsaluzat megtartására, a költséghatékonyság miatt lekerültek az épület sarkairól a kőtornyok és az oldallépcsőházakat díszítő két toronysisak, amelyeket később sem építettek vissza. A háború alatt a díszfedés szinte teljesen elpusztult, 1949 és 1950 között a héjazatot vegyes cserépanyagból és az azt hordó faszervezetet helyreállították. Az 1956. évi tűz 15%-os kárt eredményezett az épület fedésében, amelyet 1960-ban a bádogosszerkezetek részleges felújítása követett. 1961 és 1974 között kisebb karbantartó munkák folytak 2-3 évenként. Ekkor helyezték vissza a gerinc alatti mázas Zsolnay cserepeket. 1976-ban elvégezték a

cserépfedés általános javítását, a gerinccserepek 30%-át felújították, és kisebb rekonstrukciókat eszközöltek a zsaluzatban és a lécezésben.¹

Mivel a 3800 m²-es tetőszerkezet teljes egészében utoljára 1950-ben volt felújítva, a kisebb javítások ellenére élettartama gyakorlatilag az 1980-as évek elejére lejárt. A szerkezet teherbírásának csökkenését az egyre több és mélyebb repedés is jelezte, a heterogén cserépállomány és az előregedett aljzatszerkezet pedig elengedhetetlenné tette a tető 1-2 éven belül történő felújítását. A Fővárosi Tanács Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalatnál (FIMÜV) a MOL vezetősege 1983. november 21-én rendelte meg a Bécsi kapu téri palota teljes tetőrekonstrukciójának megtervezését Zsolnay cserepekkel. Az erre vonatkozó szerződést 1984. június 26-án kötötték meg. 1984 decemberében elkészült az építési engedélyezési tervdokumentáció, a kiviteli tervvel kapcsolatban azonban olyan megállapodás született, hogy az csak a kivitelező ismeretében készíthető el. 1984. december 22-én ugyancsak elkészült a villámvédelemre vonatkozó kiviteli tervdokumentáció. 1985. január 11-étől a tetőrekonstrukció munkálatainak lebonyolítását a Szövetkezeti Beruházó és Tervező Vállalat (SZÖVTERV) Beruházási és Fővállalkozási Iroda vette át. A SZÖVTERV 1985. március 15–22. között versenytárgyalást írt ki a FIMÜV által 1984. július 31-re elkészített, az Országos Levéltár tetőrekonstrukciós munkálataira vonatkozó egyszerűsített beruházási terv műszaki tartalom kivitelezésére.²

A munka nagyságát mutatja, hogy a négy jelentkező cég közül kettő „megfutamodott”, és csak a IV. kerületi Építőipari Szövetkezet és a Csepeli Munkás ÁFÉSZ KOMPLEX Ipari Szakcsoportja adott be értékelhető ajánlatot 69 650 000 Ft, illetve 49 900 000 Ft végösszegben. Feltehetően a várható nagy költségek miatt a Budapesti Műemléki Felügyelőség (BMF) megbízásából 1985. május 17-én kiegészítő vizsgálatot kértek a FIMÜV-től műemléki palafedés költségtervezésére. A Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Műemlékfelügyelőség Főosztálya a SZÖVTERV-nek írt javaslatban a kérést azzal indokolta, hogy a Szilágyi Dezső téri templom felújításánál szembesültek azzal, hogy a Zsolnay gyár csak mázas cserepeket gyárt, aminek a nagy felületen történő alkalmazását fényessége miatt nem látják célszerűnek. Az Országgház felújításakor ugyanakkor kedvező tapasztalatok voltak a műemléki palával, amely matt hatású, emellett változatos színekben és mintákban beszerezhető. Egyúttal a Zsolnay cserepekkel kapcsolatban kértek mintadarabot, nyilatkozatot a gyártól, hogy előállít-e kevésbé fényes cserepeket, valamint költségvetési kimutatást az olcsóbbnak gondolt műemléki palával, illetve a drágább Zsolnay cseréppel történő tetőhéjazásról.³

¹ FIMÜV – Építész műszaki leírás a Bp. I. Bécsi kapu tér 2–4. szám alatti Magyar Országos Levéltár tetőrekonstrukciójának kiviteli tervdokumentációjához. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1985. 2057.

² A szerződésről és FIMÜV által elvégzett, 570 205 Ft-ba kerülő tervezési munkáról bővebben: HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1984. 93., 1488. és 1811.

³ A Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának Műemlékfelügyelőség Főosztálya a

A lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy a MOL funkcionálisan nagy tömegű épületet igényelt egy nem bővíthető telken, ezért Pecz Samu meredek hajlású tetőt tervezett, amely hatásában csökkenti az épület nagy tömegét. A meredek, nagy magasságú tető felületének feloldásához színes, mintázott tetőcserepeket, csipkés tetőgerincet és rafinált éleket alkalmazott. Ezek megszüntetése esetén a tető ránehezedik az épületre, az egész tömeg pedig a Várhegyre, mindezért a szakemberek építészeti szempontból semmiképpen nem támogatták a műemléki palát. A műemlékvédelem is ellene szólt, kijelentve, hogy ha a helyreállítás során az eredetitől eltérő anyagot használnak, az hiteltelessé teszi a felújítást, továbbá a palafedés az iparművészeti értékek csökkenéséhez vezet, és degradálja a környezetet. A műszaki szempontok elsősorban a pala gyenge minőségét kifogásolták: sem anyagában, sem színezésében nem tartós, amellet másféle deszkázást igényel a cserépfedéshez szükséges lécezéssel szemben. Elismerően szóltak azonban a Zsolnay cserépek minőségéről. A vizsgálat ugyancsak kitért arra, hogy bár a pala olcsóbb megoldásnak tűnik, de a hozzá szükséges díszítő bádogos elemek alkalmazása nagyon megemeli a költségeket, így egyértelműen a Zsolnay cserépeket javasolták a munkához.⁴

A SZÖVTERV már 1985. január 31-én megrendelte a Zsolnay Porcelángyártól a tetőfelújításhoz szükséges alábbi cserepek legyártását: 55 000 db mázas Zsolnay cserép több színben; 105 000 db barna zsírfehérű cserép több színben; 1000 db kúp cserép; 40 db mázas pirogránit kéménycső és kéményfejek. Ezt követően a Zsolnay gyár hónapokon át hiába kérte a megrendelés pontosítását, noha a gyár jelezte, hogy ennek hiányában nemcsak 1986-ban, de elképzelhető, hogy még 1987-ben sem fogja tudni a kívánt mennyiséget legyártani. A SZÖVTERV 1985. november 28-i, MOL-nak írt leveléből jól látszik, hogy a megrendelés pontosítása még ekkor sem történt meg.⁵ Ennek az is oka volt, hogy ekkor még nem dőlt el véglegesen, hogy Zsolnay cseréppel, vagy műemléki palával kívánják elkészíteni a tetőrekonstrukciót.

Az 1985. szeptember 26-án megtartott tárgyalás alapján, amelyen a Művelődésügyi Minisztérium Pénzügyi és Tervosztálya, a tárca Levéltári Osztálya, a Budapesti Műemléki Felügyelőség, a SZÖVTERV, valamint a MOL kijelölt munkatársai vettek részt, megállapították, hogy a Zsolnay cserépfedés és a díszített műemléki palafedés közötti 7,5 millió forintos árkülönbség nem olyan számottevő, hogy emiatt érdemes lenne a sokkal kevésbé tartós és esztétikus palát választani, ugyanakkor a végleges döntést egyelőre függőben hagyták. Ezért, elfogadva a Művelődésügyi Minisztérium Beruházási Osztályát képviselők javaslatát, megállapodtak abban, hogy a tervdokumentációt mindkét változatra elkészíti a FIMÜV (Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat), kivitelezőt pedig nyilvános versenytárgyaláson

SZÖVTERV-nek írt javaslata. 1985. február 20. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1985. 415.

⁴ Vizsgálat. 1985. június. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1985. 1629.

⁵ Állásfoglalás kérése, 1985. november 28. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1985. 2084.

keresnek, és majd a beérkezett árajánlatok alapján döntenek az anyaghasználatról.⁶ A FIMÜV mindkét változatra elkészítette a kiviteli tervdokumentációt.

A tetőszerkezet műszaki leírásából tájékozódhatunk a tető 1985. évi állapotáról. Így többek között kiderül, hogy a neoromán stílusú, észak felé nyitott U alakú épületet az alaprajzi tagolásnak megfelelő, összetett tömegű, általában 60° hajlású magas-tető zárja.⁷ A fedés anyaga vegyes, eltérő méretű hódfarkú cserép, a gerinc alatti sorokban pedig háromszög alakú mintával, a régi díszfedésre utaló mázas, többszínű Zsolnay cserép található. Az él- és taréjgerinceken bimbó és keresztvirág díszítésű zománcos pirogránit kúpcserepek találhatóak, a középszárny kéményei horganytalplemezekon átvezetett égetett kerámiacsövekből készültek. A csatornatartó, villámhárító, létraakasztóhorog és hófogórác anyaga feketére mázolt vas, az ereszcsonna, hajlat, kémény, ablakszegély, tetőkibúvók és domborított csúcsdíszeké pedig horgonylemez. A tető teherhordó szerkezete monolit vasbeton lemez, amely körülbelül 4 méter tengelytávolságú vasbeton gerenda főállásokra támaszkodik.

A FIMÜV a Zsolnay cserépfedésre vonatkozó kiviteli tervben „*sajnálatos ténynek*” nevezte, hogy az Országos Levéltár esetében is felmerült a műemléki palafedés lehetősége, és az ellene szóló műszaki szempontok mellett újfent hangsúlyozza, hogy a műemléki pala összeegyeztethetetlen a vári környezettel, a hagyományos cserépfedéssel, a levéltár városképi szerepével. Továbbá kijelentette azt is, hogy a vári Hilton Szálloda, valamint a levéltár mellett épült Országos Teherelosztó Központ esetében is műemléki palát használtak, és az anyaggal kapcsolatban negatív tapasztalatokat szereztek. A munkamenettel kapcsolatban először a BUVÁTI (Budapesti Városépítési Tervező Iroda) által készített helyszíni beton és vasbeton szerkezetek vizsgálata során megállapított javítások elvégzését, majd a falazott és egyéb kőműves szerkezetek átalakítását javasolta. Utóbbi során ajánlotta a megépített kémény tetőn kívüli szakaszának elbontását, mivel a levéltárat távfűtésre csatolták. Ugyancsak javasolta a mázas és eternit kéménytoldók elbontását, és a lebontott darabok az újak gyártási mintájául való felhasználását. Ezt követték az ácsszerkezeti és hőszigetelési munkák, majd a tetőfedési feladatok. A héjazatnál javasolták, hogy a Zsolnay gyár ne csak vörös, zöld és sárga, hanem az eredeti tetőburkolatnak megfelelő fehér cserepeket is gyártson, hiszen így lenne rekonstruálható a tető eredeti mintázata. Kitért még az épületbádogosi és -asztalosi munkálatokra is. Utóbbi során például a IV. emeleti ferde síkú fix tetőablakokat nyitható VELUX ablakokra kívánták cserélni az előzetes szakmai egyeztetések alapján. Ezt követték az épületlakatosi (tetőkibúvó, hófogókampó, létrabeakasztó horgok), a VELUX ablakok esetében üvegezési és a tetőtér belső, vakolt felületeinek festési-

⁶ Emlékeztető a Magyar Országos Levéltár hivatalos helyiségében 1985. szeptember 26-án megtartott tárgyalásról. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1985. 1786.

⁷ A hajlásszöget csak körülbelüli értéként adják meg az ügyiratokhoz mellékelt leírásokban, amelyekben a 60° mellett 56° hajlásszög is olvasható.

mázolási feladatai.⁸ Az Út-Vasúttervező Vállalat (UVATERV) pedig 1985. november 22-én kiállított számlával igazolta, hogy befejezte a felújításhoz szükséges forgalomterelési tervet és ezzel kapcsolatban lefolytatta a szükséges tárgyalásokat a hatóságokkal (elsősorban a mentőkkel és a tűzoltókkal). A Búvár és Magasépítő, Bontó, Javító és Karbantartó Gazdasági Munkaközösség (BÚVÁR) 1985. december 10-én igazolta, hogy megszüntették a levéltáron a tetőszerkezet, bádogozás, épületdíszek, burkolatok veszélyes állapotát.⁹

A SZÖVTERV 1986. január 22-én értesítette a Magyar Országos Levéltárat, hogy megbízásuk szerint meghirdették a versenytárgyalást a műemléki tetőfedésre. Egyúttal érdeklődtek a Zsolnay gyárnál is a cseréprendelés lehetőségeiről, akik azt a választ adták, hogy amennyiben az elkövetkezendő napokban megrendelik a szükséges mennyiséget, 1986 áprilisában meg tudják kezdeni a gyártást, ha később, akkor már csak 1987-ben.¹⁰

A nyilvános versenytárgyalási felhívásból kiderül, hogy a 3800 m²-es tetőszerkezet teljes rekonstrukciójára kerestek kivitelezőt, aki egyúttal végrehajtja az ács-szerkezet cseréjét, kiépíti a villámvédelmet, a tetőtér hőszigetelését, elvégzi a szükséges bádogos és szakipari munkákat, illetve a tetőtérben szellőzőgépházat is felszerel. A rekonstrukcióval kapcsolatos kiviteli tervdokumentációt a beruházás lebonyolítójánál, a SZÖVTERV-nél lehetett átvenni (Bp. VI. Bajcsy-Zsilinszky út 3.) 3000 Ft vissza nem térítendő díj ellenében, amelyet a MOL számlájára kellett befizetni. A dokumentációval felmerülő kérdésekre a tervezők MOL-ban 1986. április 9-én 14 órától biztosítottak konzultációs lehetőséget a pályázóknak, akik egyúttal a helyszínt is megtekinthették. A tervdokumentáció két változatot tartalmazott: Zsolnay cserépfedést és műemléki palafedést: a pályázóktól mindkét alternatívára kértek árajánlatot. A pályázatnak tartalmaznia kellett a bekerülési költséget prognosztizált fix áron (csúszó árat nem fogadtak el), pénzügyi ütemezést, referenciákat.

A kivitelezést 1986 4. negyedévében kívánták elkezdni és 1988. június 30-án befejezni. Az ajánlatokat 1986. április 22-ig kellett megküldeni a SZÖVTERV címére, április 23-án bontották fel a MOL Lovagtermében és május 7-én tartották a nyilvános eredményhirdetést.¹¹ Az 1986. április 23-án a Magyar Országos Levéltárban felvett jegyzőkönyv alapján a tetőrekonstrukcióval kapcsolatos versenytárgyalásra 6 db pályázati anyag érkezett.

⁸ FIMŰV – Építész műszaki leírás a Bp. I. Bécsi kapu tér 2–4. szám alatti Magyar Országos Levéltár tetőrekonstrukciójának kiviteli tervdokumentációjához. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1985. 2057.

⁹ UVATERV – forgalomterelési terv. 1985. 2057. 2198.

¹⁰ Állásfoglalás kérése, 1986. január 22. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1986. 213.

¹¹ Nyilvános versenytárgyalási felhívás, 1986. január 15. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1986. 201.

A Műtárgyakat Javító és Karbantartó Gazdasági Munkaközösség a Zsolnay cserépfedésre 39 800 000 Ft-os, a palafedésre 31 500 000 Ft-os árajánlatot adott, és a felújítást alpin technológiával kívánta végezni. A határidőre vonatkozóan a pályázatban nem adott információt, később azonban jelezte, hogy a kiírt határidőket vállalja (1. számú pályázó).

A VERTI-CLEAN Kiszövetkezet Zsolnay cserépfedésre 30 839 980 Ft-os, palafedésre 26 369 082 Ft-os árajánlatot adott, ugyancsak alpin technológiát ígért, a kiírás szerint megfelelő határidővel (1986. július 1-jei kezdés és 1988. június 30-i befejezés). Az alpin technológia nagy előnye, hogy nincs szükség a teljes épület állványozására, így sem közterületet nem foglal a felújítás, sem pedig a városképet nem rombolja, hanem a kivitelezők függőállásokkal és helyi könnyű állványokkal dolgoznak. Az 1986. április 23-i versenytárgyalásra már módosított pályázati anyagot hoztak, arra hivatkozva, hogy adminisztratív hiba miatt árajánlatuk nem teljeskörű, az épület villámvédelmi, a klíma-szellőzés és az elektromos szerelési munkák összege kimaradt. Így árajánlatuk a Zsolnay cserépfedésre 31 931 980 Ft-ra, a műemléki palafedésre 27 469 082 Ft-ra módosult (2. számú pályázó).

A Konstrukció Építő és Ipari szolgáltató Kiszövetkezet csak mázas Zsolnay cserépfedésre adott árajánlatot 53 600 000 Ft-os összegben, amit a versenytárgyalásra 50 000 000 Ft-ra módosított. A felújítást állványozással kívánta végezni. Pályázatában a tető rekonstrukciójához szükséges egyéb feladatokra nem tért ki. A munkálatok kezdési időpontjaként 1987. március elsejét, befejezéseként 1989. június 30-át adta meg (3. számú pályázó).

Az Általános Építőipari Szövetkezeti Közös Vállalat Zsolnay cserépfedésre 60 797 840 Ft-os, műemléki palafedésre 49 670 344 Ft-os árajánlatot adott. A felújítást állványozással tervezte. A versenytárgyalásra árajánlatát 56 500 000, illetve 46 000 000 Ft-ra módosította árajánlatait. A kezdési időpontot 1987. március elsejében, a befejezést 1988. június 30-ban állapította meg (4. számú pályázó).

Az ÉLÉPSZERV Szövetkezeti Közös Vállalat a Zsolnay cserépfedést 50 000 000 Ft-ért, a műemléki palafedést 33 000 000 Ft-ért vállalta, kezdési határidőnek 1986. 4. negyedévét, műemléki palafedés esetén a befejezési határidőt 1988. június 30., Zsolnay cserép esetén a cserép legyártásától számított egy évben határozta meg. A felújítást állványozással tervezte (5. számú pályázó).

Az Épületfelújító Karbantartó Vállalat generálkivitelezésben Zsolnay cserépfedésre 62 000 000 Ft-os, műemléki palafedéssel 57 000 000 Ft-os árajánlatot tettek, a kiírás szerinti vállalási határidőt biztosítva. A felújítást állványozással tervezte. Az árajánlatot a versenytárgyalásra 58 000 000 Ft-ra, illetve 53 000 000 Ft-ra módosította (6. számú pályázó).

A pályázatok elbírálását a költség, pénzügyi ütemezés, határidő, biztonságtechnika és referenciák alapján végezték. Az egyes pályázókat az objektivitást megőrizendő számsorrendben tüntették fel. A korrekt szakmai érvekkel alátámasztott, 1986. április 24-én kelt döntéselőkészítő javaslatban a 2. számú pályázó (VERTI-CLEAN) ajánlatát ítélték a legkedvezőbbnek, mert az ő árai voltak a legalacsonyab-

bak, pénzügyi ütemezése egyenletes volt (a mindenkori készütségi foknak megfelelően 7 db részszámlát és egy végszámlát tervezett benyújtani), a kért határidőt vállalta, alpin technológiája miatt pedig a legkevésbé veszélyeztette az épület biztonságát. Referenciái is megfelelőnek bizonyultak, hiszen ők végezték a Magyar Állami Földtani Intézet Zsolnay cserepekkel borított tetőzetének javítását, tisztítását, oldalfalainak javítását, tisztítását és újrafestését. A Szövetkezeti Tervező és Beruházó Vállalat a teljes pályázati anyagot a javaslattal együtt 1986. április 24-én felküldte a Művelődésügyi Minisztériumnak.

Az eredményhirdető tárgyalásra 1986. május 7-én került sor, amelyen a VERTI-CLEAN-t bízták meg a tetőrekonstrukciós feladatokkal.¹² A megrendelő a pénzügyi ütemezéssel kapcsolatban az 1986-ban a projekt költségének 10%-át, 1987-ben a 60%-át, 1988-ban pedig a 30%-át fizette.¹³ A felújítás végül Zsolnay cserépfedéssel valósult meg.

¹² Jegyzőkönyv a Magyar Országos Levéltár tetőrekonstrukciójának versenytárgyalásáról, 1986. április 23.; Döntéselőkészítő javaslat a Magyar Országos Levéltár tetőrekonstrukciójára meghirdetett nyílt versenytárgyalás eredményhirdetésére, 1986. április 24. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1986. 795.

¹³ Jegyzőkönyv a Magyar Országos Levéltár tetőrekonstrukciójára meghirdetett verseny eredményhirdető tárgyalásáról, 1986. május 7. HU-MNL-OL-Y 7-a-1983-42-1096. 1986. 865.

ÚSZÓMEDENCÉBŐL ARCHÍVUM A Lánglilom utcai levéltár születése Óbudán (elgondolástól az átadásig)

Magyarországon az óbudai levéltári épület megvalósítását megelőzően utoljára az első világháború előtt épült kifejezetten levéltári célokat szolgáló új épület: a budai Várban. Levéltárügyünknek tehát évszázados problémája, hogy „albérlőként” kényszerül beköltözni funkciójában teljesen idegen épületekbe.¹ Írásunkban az óbudai épület születésének folyamatát és építéstörténetét foglaljuk össze. Forrásunk a megjelent irodalmak és a sajtó tudósításai mellett a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Y szekciójában őrzött, ezzel kapcsolatos dokumentáció volt.² Külön kiemeljük ebből Tóth István építésügyi szakértő 1995/1996-os, havi szintű jelentéseit, amelyek empirikus forrásai az építkezésnek.

Elgondolás

Budapesten már az 1970-es években tervbe vették a Budapest Főváros Levéltára (BFL) és az akkor alapított Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) önálló, új épületben való elhelyezését, de mindkét terv kútba esett. Helyettük a BFL szétaprózott fejlesztésére került sor, a Heinrich István utcától³ a Leonardo da Vinci közig,⁴ az ÚMKL esetében pedig egy, csak igen vontatottan alakuló, és az eredeti elképzelésekhez képest erősen redukálódott telephely-kialakítás valósult meg a budavári Hess András téren.⁵ A rendszerváltás után látszott, hogy az ÚMKL legfeljebb néhány évig tud levéltári anyagokat fogadni, az újabb jogszabályok által levéltárba utalt, nagy mennyiségű ügyviteli és jogbiztosító (főleg banki) iratanyagot pedig egyáltalán nem tudja átvenni.⁶

¹ Borsa Iván: Az Országos Levéltár épületei 1874–1974, *Levéltári Közlemények*, 50. (1979) 23–50.

² Y 7-a-1992-1. tétel; Y 7-a-1992-2. tétel (összesen 5 doboz), Y 7-a-1994-237. tétel (összesen 3 doboz).

³ Ez a Magyar Szentföld-templom torzóban maradt, rossz állapotú épülete (1021 Budapest, Heinrich István utca 3.), ami jól jelzi, hogy levéltár milyen körülmények közé kényszerült.

⁴ 1082 Budapest, Leonardo da Vinci köz 2., a volt Mísura-féle kocsigyár épülete, amit a BFL csak raktárépületnek szánt, de végül az 1980-as években a fővárosi levéltár legnagyobb iratórész telephelye lett irodákkal, könyvtárral és kutatóhelyiséggel. Egy időben a BFL a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárral közösen használta, majd 2004-ben költözött át az új, Teve utcai épületbe.

⁵ 1014 Budapest, Hess András tér 5.; mára a levéltár által elhagyott épület.

⁶ Lakos János: A Magyar Országos Levéltár óbudai új épülete. *Levéltári Szemle*, 47. (1997) 2: 3.

Az Országgyűlés által 1991. december 12-én elfogadott LXXXIII. törvény rendelkezett arról, hogy a kommunista állampárt iratait kutathatóvá kell tenni. Ezen felül a rendszerváltás után az államigazgatásban végbement változások iratanyaga, a megszűnt állami vállalatok iratainak tömkelege is várta, hogy levéltárba kerüljön és a (gazdaság)történések számára is elérhetővé válják.⁷ Időszerű lett tehát a levéltári struktúra rendszerváltása és azzal együtt egy új telephely/épület létesítése.

Már 1990-ben szóba került a szentendrei volt szovjet laktanya egyes épületeinek levéltári célú hasznosítása. Buzási János megbízott főigazgató⁸ szemlét is tartott, de azt kérte, hogy a minisztérium is küldjön ki egy szemlebizottságot, benne legalább egy, építésben-beruházásban jártas műszaki szakemberrel, akivel az előzetes költségbecslést is elkészíthetik.⁹ A fentebb említett törvény megszüntette a felosztottságot is, és Magyar Országos Levéltár¹⁰ (MOL) néven egyesítette az ÚMKL és a MOL szerveit.¹¹ A szovjet katonai csapatok által hátrahagyott ingatlanokról szóló kormányrendelet (1032/1991. VII. 9.) pedig már a tényleges egyesítés előtt a MOL-nak juttatta a Budapest III. kerületében, a Bécsi út 314–324. szám alatti területen fekvő Budai Nagy Antal szovjet katonai laktanya területének egy részét, hogy ott elkezdődjék a levéltár építése.¹²

A tervezők

Az eredeti megbízási szerződést a Művelődésügyi és Közoktatási Minisztérium (MKM), valamint a Művelődésügyi Beruházási Vállalat (MBV, későbbi nevén MÜBER-Invecon)¹³ kötötte, 1992. január 16-án, akkor még a *Bécsi úti volt szovjet laktanya új levéltári raktárrá történő átalakításának lebonyolítása* címmel.¹⁴

⁷ Závocski Adrienn: Az Országos Levéltár óbudai épületének 20. évfordulójára. *Levéltári Közlemények*, 88. (2017) 395.

⁸ Buzási János (1932–2012), a jelzett időszakban az Országos Levéltár megbízott főigazgatója. Bővebben: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/buzasi_janos (utolsó letöltés ideje: 2024. június 11.).

⁹ HU-MNL-OL Y 7-a-2-161/1992 (5. d.). A szemlére 1990. december 13-án került sor. Ad 1616/1990. OL.sz. Szentendre, Dózsa György úti laktanya.

¹⁰ Amely 1970 óta zárt, történeti levéltár volt, tehát nem gyarapodó anyaggal rendelkezett.

¹¹ Az Új Magyar Központi Levéltár 1970. június 1-től az idézett törvény hatálya lépéséig állt fent. Történetét lásd Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története*. Budapest, 2006, 415–430.

¹² A szovjet csapatkivonás kapcsán megüresedett egyes ingatlanok hasznosításáról szóló 1032/1991. (VII.9.) sz. kormányhatározat. Závocski: i. m. 395.

¹³ 1052 Budapest, Váci u. 12. volt a telephelye a vállalatnak; 1992. március 30-án privatizálták.

¹⁴ 1992. június 30-án kelt a megbízási szerződés I. módosítása, amit az indokolt, hogy a Művelődésügyi Beruházási Kft.-t az átalakulása után megvásárolta a Kaméleon-Gloves Kft., amely viszont a beruházási tevékenységet nem kívánta folytatni, ezért a MÜBER a megbízási szerződést a MÜBER-Invecon Kft-re engedményezte. 1994. június 30-án kelt a megbízási szerződés II. módosítása, amit pénzügytechnikai apróságok mellett az indokolt, hogy változott a megbízott cégen

A generáltervező a Középületépítő Vállalat keretében működő Pro Domo Műszaki Tervező Kft., az építész tervező a későbbi Ybl-díjas Tolnay Lajos, a belsőépítészeti tervező N. Bakos Mária, a tartószerkezeti tervező Váczi Péter, az épületgépészeti tervező Demkó István, az elektromos tervező pedig Nagy Gábor volt.

1992. február 28-ra készült el az új levéltár tanulmányterve, melyben rögzítettek, hogy a tervezett épület tömegének kétharmada a felszín alá kerül, ahol négy darab, összesen 9300 m² alapterületű raktári szintet alakítanak ki. E döntés oka részben az volt, hogy a kiszemelt területre nem tudtak volna sokemeletes épületet felhúzni, de a süllyesztés lehetőséget kínált a klímaberendezésen való takarékoskodásra is.¹⁵ Bizonyosan az is közrejátszott ezen megoldás alkalmazásában, hogy a levéltári állomány a 20. századi történetében többször kapott háborús bombatalálatot, súlyos tűzkárokat okozó belövéseket (1945, 1956), ezek folytán pedig elvesztett a maradandó értékű iratoknak egy jelentős része.¹⁶ A talajszint feletti két szintre fogadó raktárakat, munkaszobákat, műhelyeket és irodákat terveztek. A kezdeti tervek szerint két ütemben készült volna el az épület: az I. ütem – nagyjából a ma álló épület – 1994 végéig, ami 2000-ig a II. ütemben irodai bővítést kapott volna. Utóbbi nem valósult meg.

A források szerint német építészekkel is konzultáltak a vezetők, illetve mérvadó volt a tervezésnél az ekkor elkészült pozsonyi és bécsi levéltár épülete is.¹⁷ Tolnay, aki a miskolci könyvtár (1963–1969), a keszthelyi Helikon Szálló (1970) és a Metalimpex-Konsumex irodaház (1978) tervezője is, a konstruktivista, letisztult formák híve volt, de újító szándékkal. A Lángliliom utcai épület némileg eltér más munkáitól, bár kézjegyei világosan felfedezhetőek. Célja volt, hogy a levéltár formái klasszikus polgári stílussal sugallják annak történelmi rangját. A madárszerű forma és a területet átkaroló elrendezés jól érzékelteti egyszerre a történelem jelenlétét, az időn átszárnyaló tulajdonságát és a hivatal/állam mindent kézben tartó, átfogó hatalmát is. Nem robosztus épület Tolnay műve, hanem a jobbiztosítást és a múlt megismerhetőségét sugallja, egyszerre szelíden és karakán módon. A geometriai formákat előnyösen ötvözte a régi stílusokkal, így az épület egyszerre posztmodern és emlékeztet a Bécsi kapu téri főépület (főleg a homlokzat) formáira is. Jegyei nem azt sugallják, hogy melléképület lenne, inkább elődjének hű társa,

belül a lebonyolítást végzők személye. Egy hónappal később, augusztus 1-jén kelt a megbízási szerződés III. módosítása, amit az indokolt, hogy az MKM a megbízó pozícióját a levéltárra engedményezte, ami alapján a továbbiakban teljes jogkörrel a levéltár gyakorolta a megbízási jogkört. A megbízási szerződés ettől eltekintve minden téren változatlan tartalommal érvényes maradt. Vö. Y 7-a-237-128/1994 (7. d.).

¹⁵ Lakos: *A Magyar Országos Levéltár óbudai épülete...* 4.

¹⁶ Reisz T. Csaba: „*Iszonyú döbbenet volt azokban a napokban*” – *A Bécsi kapu téri levéltári épület tüzesei, II. 1956. november 6.* https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/iszonyu_dobbenet_volt_azokban_a_napokban (utolsó letöltés ideje: 2024. június 11.).

¹⁷ Lakos: *A Magyar Országos Levéltár óbudai épülete...* 4.

egy hagyomány folytatója. Az épület első és hátsó oldalán kiugró, toronyszerű megoldások némileg túlzónak és talán fölöslegesnek is hathatnak, de a perspektíva szempontjából indokoltak. Újításnak számított, hogy az épületet levéltári funkciók és biztonsági szempontok szerint tagolták. A kutató az előtérbe (ruhatárba), a díslépcsőházon át a kutató- és kiállítótermekbe juthat be, más szolgálati helyekre csak a személyzet léphet be, mágneskártya segítségével.

A műleírás rögzítette, hogy ha voltak is tervek a laktanya létesítményeivel kapcsolatban, azok elérhetetlenek, ezért a vállalkozó feladata volt a telek területén található közművek feltérképezése, valamint az esetlegesen a földbe temetődött robbanószerkezetek műszeres felkutatása és a telek végleges telekkönyvi határainak kitűzése is. Az egykori laktanya ezen részén korábban hét épület állt, közülük ötöt ítéltek bontandónak: egy-egy tüzelőanyag-tárolót, irodát, tv-stúdiót, kávézót és kertmozi-vetítőt. Ugyanitt fel kellett bontani 1910 m² beton térburkolatot, 40 méter lépcsőt és egy 325 m² alapterületű úszómedencét is. Mondhatjuk: a levéltár egy korábbi úszómedencéből nőtt ki. A bontások 1993 decemberében kezdődtek.

Előkészületek, engedélyek

1992. november 30-án született meg az ingatlan adásvételi szerződése.¹⁸ Az építésre kijelölt telek a Testvérhegy és az Aranyhegyi-patak völgye között terült el, nagyjából 115 és 120 méter közötti tengerszint feletti magasságban. Geológiai szempontból a térség alapképződménye a kiscelli agyag, amelyet itt régen bányásztak is, majd a bányagödrot feltöltéssel rekultiválták. Az építkezést megelőző talajmechanikai vizsgálatokat az Agrober-ÉGTI végezte 1992. március végén. A fúrások azt mutatták, hogy a feltöltési réteg valamivel kevesebb, mint 8 méter vastagságú, az alatt pedig 1,0–2,5 méternyi vastagságban talajvízzel telített, puha sárga iszapot találtak. Ettől lejjebb kiscelli jellegű, jellemzően kemény agyagrétegek helyezkedtek el. A nyugalmi talajvízszint a telek teljes területére kiterjedően részben magasnak volt mondható, de az építkezést nem zárta ki.¹⁹ Ez az adottság később azonban fontos momentuma lett a munkák előrehaladásának.

A szennyvízelvezetés megoldása is komoly gondot okozott, mivel a környék korábban nem volt csatornázva.²⁰ A közműhelyzet kaotikus volt, hiszen a laktanya

¹⁸ Az adásvétel a Kincstári Vagyonkezelő Szervezet és a MKM között zajlott le, 6 418 800 forint összeggel. HU-MNL-OL Y 7-a-2-161/1992 (1. d.).

¹⁹ A nyugalmi talajvízszintet 111,70 és 114,40 m közt (a felszínhez viszonyítva 3,8–5,3 m mélyen) mérték, ez az építkezés területére vonatkozóan 111,70 és 112,50 m közti víznívót jelentett. A maximális talajvízszintet a műleírásban nem lehetett megadni az ilyen esetekben elvárt pontossággal, mert a térségben nem volt telepítve talajvízészlelő kút. A becsült értéket a nyugalmi szinthez mérten +0,80 méterben adták meg. A mértékadó talajvízszint ennek +0,60 méterrel megnövelt értéke volt, tehát az építésre kijelölt területen 113,10~113,90 m.). HU-MNL-OL Y 7-a-2-161/1992 (5. d.).

²⁰ A szennyvíz befogadására nemhogy gravitációsan, de még átemeléses megoldással sem volt a

tervei nem álltak rendelkezésre. Ennek ellenére 1994 szeptemberére elkészült a víz-ellátási terv (Multi Tervező, Szervező és Kivitelező Gazdasági Munkaközösség), amelyben a levéltár vízigényét 14 m³/nap, tűzvíz-igényét 450 l/perc értékkel számolták, s ez a tervezett hálózatról biztosítható volt. Az épület szennyvízkibocsátását 12,5 m³/nap mennyiséggel tervezték, és bár egy ideig napirenden volt egy olyan szennyvíztisztító berendezés létesítése, amelyből a tisztított szennyvizet az Aranyhegyi-patakba lehetett volna engedni, végül csak egy zárt szennyvíztároló kapott létesítési engedélyt; ez a környező utcák csatornázásáig maradt használatban.

A tartószerkezeti műszaki leírásból kiderül, hogy a MÜBER-Invecon 1992 májusában szállította le az építési-engedélyezési tervet, majd az alapján 1993. január 14-én kért építési engedélyt, ami 1994. január 10-én emelkedett jogerőre. A levéltár nyilatkozatot tett a közművesítésről, de az önkormányzat 1994 októberéig késlekedett²¹ a környék rendezési tervével kapcsolatosan. A beruházó egyúttal elvi telekalakítási engedélyt is kért, kérelmezve a 20 642/1 helyrajzi számú külterületi ingatlan belterületbe történő átminősítését. (A laktanya teljes területe 57 290 m² volt, a területfelhasználási engedélykérelemben körülbelül 19 000 m²-es területigény lett megjelölve). Az előirányzott költség 1992. decemberi állapot szerint 34 418 000 Ft, 1993. februári állapot szerint 270,0 millió Ft volt. (Nem tudni az eltérés okát.)

Az elektromos hálózat kiépítésének tervét 1992-ben a Budapesti Elektromos Művek Rt. Észak-budai Tervező, Szerelő és Szolgáltató Kft. készítette. A megbízó 300 kW teljesítmény szolgáltatását kérte, ehhez a tervezők új transzformátor-állomás létesítését és 10 kV-os kábel lefektetését is szükségesnek ítélték. A beruházó 1992-ben 12 városi telefonvonal biztosítását kérte a levéltár számára – mai szemmel nézve mosolygató, hogy ebből mindössze egyet a számítógépes adatátvitel céljaira.²²

közelségben lehetőség, szennyvízcsatorna tekintetében a legközelebbi befogadó innen több kilométerre, a Bojtár utca térségében volt. A csapadékvíz elvezetésének tervezésében nem volt különösebb bonyodalom – a Harsány lejtőn (ma Kocsis Sándor utca) át az Aranyhegyi-patak felé lehetett elvezetni a felszíni vizeket, de a szennyvíz elvezetése/kezelése tekintetében a tervezőknek több alternatívában kellett gondolkodniuk. Az egyik a keletkező szennyvíz zárt tárolóban történő tárolása és rendszeres elszállíttatása, a másik pedig egy szennyvíztisztító berendezés itteni létesítése, aminek a révén a tisztított szennyvíz már bevezethető az Aranyhegyi-patakba. A megbízó ez utóbbi megoldást preferálta, ez alapján a KÖVIZIG elvi engedélyt adott egy 18 m³-es kapacitású szennyvíztisztító berendezés létesítésére. Ez utóbbi végül mégsem valósulhatott meg, azzal az indokkal, hogy Budapest területén a kisvízfolyásokba tisztítás után sem engedhető kommunális szennyvíz. Ezért zárt szennyvíztárolót kellett építeni, amely egészen addig használatban maradt, amíg ki nem épült a közcsatorna-vezeték a Lángliliom utcában. Vö. HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (7. d.).

²¹ A volt laktanyai terület részletes rendezési tervét a III. Kerületi Önkormányzat 1994. szeptember 6-án hagyta jóvá, a 46/ÖK/1994. (IX.22.) rendeletével; hatályba a Fővárosi Önkormányzat 43./1995 (X.05.) számú, a fővárosi övezeti besorolások tárgyában megalkotott rendelettel lépett.

²² A telefon- és az elektromos hálózat kiépítéséről lásd: HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

Az út- és környezetrendezési terveket Karádi Gábor kert- és tájépítészeti mérnök készítette, a geodéziai felvétel, az építészeti tervek és a részletes rendezési terv adatszolgáltatása alapján. A személybejárathoz egyirányúsított, 7–12%-os lejtésű, aszfaltburkolatú rámpát terveztek, amihez az épület előtt 12, a szervízút mellett további 15 parkolóhely csatlakozik. A gazdasági kiszolgálás részére külön szervízutat terveztek 6 méteres szélességben, ez az épület tűzoltási felvonulási útja is. Parkosítási terv is készült (sétaút, pergolás pihenőhely is volt tervezve az épület mögötti zöldterületre), de ez nem valósult meg teljes egészében.²³

Fontos tétel volt az épületgépészeti tervezésnél a klímaberendezések tervezése; ezekről a terv műszaki leírása külön le is szögezi, hogy nem komfortcélokat szolgálnak, hanem a papír tárolásához szükséges légállapotot hivatottak biztosítani. A klimatizált raktárakban a megkívánt légállapot: 16+/-2°C belső hőmérséklet és 55+/-5% belső relatív nedvesség. A klímaberendezések a szellőztetéshez 10% friss levegőt használnak fel, a befűjt levegő sebessége nem haladhatja meg a 0,25 m/s értéket.²⁴

A versenyfelhívástól az első kapavágásig

Az MKM megbízásából a MÜBER-Invecon mint lebonyolító 1994 elején hirdette meg a nyilvános pályázatot a levéltári épület fővállalkozásban történő megépítésére. A teljesítendő feladatok között szerepelt a meglévő épületek bontása, a főépület és kapcsolódó építmények megvalósítása és a szükséges kertészeti munkák lebonyolítása is. A munkaterület átadására 1994. május 31-ét, a befejezésre az 1996. december 31-i dátumot szabták meg. A helyszínen megtekintésére a lebonyolító 1994. február 22-én biztosított lehetőséget. Az ajánlatok benyújtásának határideje 1994. április 19. 9 óra volt, a bontásra ugyanaznap 10-kor, az eredményhirdetésre pedig 1994. május 19-én, a levéltár Bécsi kapu téri épületében került sor.

A versenyfelhívást február 11-én tették közzé a *Magyar Hírlapban*, a dokumentumokat tíz pályázó váltotta ki, s mindannyian pályáztak is, összesen 14 ajánlatot nyújtottak be. Mivel a döntési felső határ kb. 1,6 milliárd forint volt, csak négy ajánlat jöhetett szóba, s ebből a B-K-M Ajánlati Közösség–Közév Rt. ajánlata (~1 497 Md) volt a legkedvezőbb – nemcsak összege alapján, de azért is, mert egyes kisebb – üzemelést nem gátló – tételek módosításán kívül mindent a tender szerint vállalt és előleget is kevesebbet kért, mint a többi pályázó (az éves pénzügyi keret 75%-át). Az MKM jóváhagyó határozata 1 593 687 000 forintban állapította meg a teljes költségelőirányzatot, s a finanszírozási szerződést 1994. augusztus 15-i dátummal írta alá Lakos János főigazgató és az Állami Fejlesztési Intézet Rt. illetékes vezetője. Így megindulhatott az építkezés.²⁵

²³ Az adatokat lásd a versenyfelhívásban: HU-MNL-OL Y 7-a-2-161/1992 (1. d.).

²⁴ HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (7. d.).

²⁵ A pályázatról és annak elbírálásáról lásd HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (7. d.).

1994 nyarán elkészültek a bontások. Kiásták a főépület munkagödrét, s a kivitelezés a folyamatos víztelenítéssel, ütemterv szerint zajlott. Szeptember végére elvégezték az alaplemez szintje alatti munkákat (kavicstükör, aljzatbeton, szigetelés, szerelőbeton), a szeptember 30-ig esedékes műszaki teljesítések rendben megvalósultak. Októberben viszont már probléma jelentkezett, ugyanis nehezen tudták behordani a kezdő betonacélokat, zsalutáblákat, mivel a laktanya területét őrző Strázsa-Véd Kft.-vel nem volt szerződés.²⁶

Nagyobb sajtóvisszhangot keltett ugyanebben az időben az a téves újsághír, hogy a levéltár épületét Friedensreich Hundertwasser osztrák építész tervezi. Erre természetesen helyreigazítást kért és kapott a főigazgató; a cikk szerzői nyilván a BFL-lel keverték össze az itteni beruházást, mert abban Hundertwassernek valóban volt némi része (bár a végső terv nem az övé lett).²⁷

A tűzvédelmi gondok

1994 telének legnagyobb fejtörését az oltórendszer kialakítása okozta. November 30-án az irattárolók tűzvédelmével kapcsolatosan történt megbeszélés, mert a generálkivitelező és a tervező javaslatot tett az előírt és jóváhagyott *sprinkler* oltórendszer korszerűsítésére. Először kizárták a *sprinkler* rendszert, majd a Kotabio Kft. képviselője ismertetett egy új megoldást: ennek lényege, hogy az irattárolókban vizes vezeték szerelésére nincs szükség, tűz esetén az oltás az irattárolók lépcsőházi előtereiből, impulzus jellegű oltótelepekkel történik, s a nagy nyomású célzott vízpermet révén minimális vízmennyiséggel, igen nagy hatékonysággal lehet a tüzet eloltani. A rendszerhez intelligens tűzjelző központ is tartozik, amely egyből riasztja a tűzoltóságot.

Az egyeztetés azzal zárult, hogy ezt a rendszert szeretnék a levéltárba beépíteni. 1995 áprilisára azonban kiderült, hogy ennek engedélyezése hosszú folyamat lenne és megakasztaná az építkezést. Ezért detektoros elven működő *HSSD tűzjelző rendszer*, illetve hat kilogrammos porlasztott vízzel oltó kézi oltórendszer kivitelezését tűzték ki célul. Ám augusztusban még mindig csak arra jutott az egyeztetés, hogy bár a *sprinkler* nem korszerű a levéltárak számára, az alternatívaként javasolt széndioxidos oltástechnikát sem a tervező, sem a kivitelező, sem a levéltár főigazgatója nem támogatja. Az újabb egyeztetésre a kerületi tűzoltóságon került sor, szeptember 22-én, ahol a fővárosi önkormányzat képviselője is jelen volt. Az aggályok miatt ekkor úgy döntöttek, hogy a *sprinkler* rendszer marad, de egy hónappal később újra elvetették. Eldőlt ugyanis, hogy megoldható az oltás víz nélkül is, olyan rendszerrel, amely a beszívott levegő által egy esetleges tűznek már korai szakaszá-

²⁶ A bontási és a kezdeti építési munkákról uo.

²⁷ Lásd A Hundertwasser-ügy folytatódik. *Népszabadság*, 1995. július 27., 14.

ban érzékeli a füstöt és riaszt. A döntés után a kiásott tűzivíztároló gödrét visszatemették.²⁸

A talajvíz elleni vízszintes szigetelés elkészülte után megkezdődtek a szerkezet-építési munkák, és 1994 végére a négy pinceszint szerkezetkész volt. Decemberben elkezdődött a függőleges vízszigetelési rétegek felhordása is. 1995 első negyedében megépült a külső gázvezeték, elindult a felszín feletti szintek, sőt a tetőtér szerkezetépítése is. Folytatták a talajvíz elleni szigetelést és a földvisszatöltési munkákat.

Ahol a víz az úr

Tóth István építésügyi szakértő már januárban írta jelentésében, hogy a vízszint magas az épület körüli árkokban, ezt akkor hamar elhárították. A függőleges vízszigetelés szerelése viszont lassan és szervezetlenül haladt – sem anyag, sem ember nem volt elegendő –, mégis megkezdtek a föld rátöltését. A vízszigetelő táblák egy része hullámos lett, így nem lehetett rájuk felfogatni a hőszigetelő táblákat. Tóth akkor még a hibás táblák cseréjét sürgette, februárban viszont már úgy látta, hogy valójában a *tervek elméleti síkúak* (kiemelés az eredetiben), megvalósításra alkalmatlanok. A szigetelést végző alvállalkozó számára a tervek is és az építmény is újszerűnek bizonyultak – a tervezőkkel sem tudtak együttműködni –, s amikor a hiba egyértelművé vált, egyeztetés nélkül kezdtek a vízszigetelési csatlakozások vizsgálatát illetően ellenőrzési munkákba.

A szigetelés ilyen módú kezelése jellemző volt. Nem csoda, hogy amikor március végén megtörtént a talajvíznyomás elleni szigetelés ellenőrzése, kiderült, hogy az elkészült szigetelés nem vízhatlan, az alsó pinceszinten több helyen is megjelent a víz. A fővállalkozó erre vállalta, hogy a kiviteli terv szerinti *Carbofol CHD* szigetelést elbontja, és új, két rétegben felhordott, modifikált bitumenes lemezszigetelést készít; a felajánlást a MÜBER is megnyugtatónak ítélte. Kérte azonban, hogy a fővállalkozó az újonnan készítendő szigetelés kiviteli terveit és technológiai leírását mutassa be, anélkül a munka nem kezdődhet meg.

Tóth jelentései is megerősítették ezt: a függőleges és vízszintes vízszigetelő rétegek összeillesztésénél volt a hiba.²⁹ Ám a kivitelező egész tavasszal csak vázlatokat mutogatott.³⁰ Áprilisban gőzerővel zajlott a talajvíz elleni küzdelem – eközben az épületben a válaszfalak és a tető acélszerkezetének építése folyt, és elkészültek a

²⁸ A megfelelő működéshez pillérraszterenként 1-1, tehát helyiségenként 15 mennyezeti érzékelőt kellett telepíteni és olyan riasztási rendszert, amely füst érzékelésekor automatikusan nyitja az érintett raktár ajtaját; szükséges továbbá pillérenként, a pillér vonalában fél órás tűzállóságú közfalakat építeni. Ezért gipszkarton szakaszolófalakat építettek. Erről és a tűzvédelemről lásd HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (7. d.).

²⁹ Tóth István építésügyi szakértő jelentései: HU-MNL-OL Y 7-a-237-660/1994. (8. d.); továbbiakban: Tóth. Tóth 1995. április 1-i és május 1-i jelentés.

³⁰ Tóth, 1995. június 1-i jelentés.

gépészeti alapvezetékek szerelési munkái is –, de a vizesedési gondokat nem tudták megoldani.

1995 első negyedévére befejeződött a szárnyépület alapozása, a trafóház építési munkái és a tető ács munkái is. Jól haladtak a tető héjszerkezeti munkái, a belső falazások-vakolások, a homlokzati nyílászárók felhelyezése és a festőmunka a pinceszinteken. Megkezdődött az új vízszigetelés kiépítése is, bitumenes vastag lemezekkel, két rétegben, lángszórós hegesztéssel. Az új szigetelési terv viszont hiába készült el, a helyszínen dolgozók csak nagy vonalakban, hiányosan teljesítették az előírt technológiai lépéseket – például dréncsövet sem helyeztek el, ami elvezetné a vizet.³¹

Tóth leírása szerint a kivitelező a késedelmet más munkálatok megkezdésével kompenzálta, de egész nyáron küzdöttek a betörő vízzel.³² Szeptemberre ez már olyan komoly gond lett, hogy a beton injektálása vált szükségessé.³³ Október elején a szakértő állandó, de ismeretlen helyről szivárgó vízről írt.³⁴ Ez úgy tűnt, hogy a hónap végére, az alsó pinceszint szigetelésével megoldódott, akkor ugyanis nem tapasztaltak vizesedést, de a szakértő bizonytalan volt az injektálás sikerében.³⁵

A téliesített emelet nedvesedő pincével

1995 szeptemberében, a Schindler mint szerelő vállalat, a Mikrolián Bt. tervei alapján engedélyt kapott a levéltári liftek szerelésére. Az év utolsó hónapjaira elkészült a szárnyépület szerkezetépítése, a főépületben a tető-felülvilágítási, a tetőhéjalási munkák. Kész volt a vízszigetelés, a belső kőművesmunkák és homlokzati nyílászárók elhelyezése is megtörtént, ezzel 1996. január 1-jére már téliesítettnek számított az épület. Elkészültek a víz-, gáz- és elektromos szerelési munkák és elkezdhették a raktári állványosínek lefektetését, a teherliftek szerelését is.³⁶

1996 elején immár a belső szakipari munkák is folyamatban voltak, de a szakjelentés újra szigetelési problémákra utalt: az alsó pinceszinten öt helyen találták talajvíz betörésének nyomait, ráadásul Tóth István ennél több betörést valószínűsített. Felrótta a kivitelezőnek, hogy a MÜBER állandó és fokozott kérése dacára egyszer sem adott elfogadható, érvényes kijavítási tervet a hibák megszüntetésére, ráadásul a páráképződésre sem gondolt.³⁷ Ezt alátámasztja a MÜBER 1996. január 16-i levele is, amelyből kiderül, hogy a talajvíznyomás elleni szigetelés javítása füg-

³¹ Tóth, 1995. június 1-i és július 1-i jelentés.

³² Tóth, 1995. augusztus 1-i jelentés.

³³ Tóth, 1995. szeptember 1-i jelentés.

³⁴ Tóth, 1995. október 1-i jelentés.

³⁵ Tóth, 1995. november 1-i jelentés.

³⁶ Vö. HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (7. d.).

³⁷ Tóth, 1996. január 1-i jelentés.

gőleges felületeken 1995 májusában, az alaplemezen augusztusban kezdődött meg, és a fővállalkozó decemberben jelentette készre ezeket a munkákat. Akkor azt hitték, hogy megoldódtak a problémák.³⁸

1996. január 8-án azonban pontszerű nedvesedési foltok jelentek meg a legalsó szinten, majd ezek egy héten belül egybefüggő sávokká alakultak, és újabb foltok is megjelentek. Az építés helyi vezetője erre közölte, hogy az alaplemez teljes felületére olyan vízzáró anyagot hordanak fel, ami a beton pórusaiba is behúzódik, ezzel a problémát meg fogja szüntetni. A beruházó viszont elégedetlenségének adott hangot, és január 31-ig igazolhatóan teljesített kijavítást kért. A problémát egy olyan szakvélemény benyújtása zárta rövidre, amely azt tartalmazta, hogy a nedvesedést megszüntették; pára ugyan így is keletkezhet, de azt majd a légtechnika – a gépész tervező állítása szerint – „elszállítja”. Nem mindenki látta ezt így jónak.

Közben a belsőépítészeti tervezés is haladt, jórészt a részletekkel kapcsolatban is döntés született.³⁹ Problémaként jelentkezett viszont, hogy 1996. február végi állás szerint egyáltalán nem volt még biztos, hogy a levéltár a Harsány lejtővel összekötő utat kap. Az építőbizottsági megbeszélés résztvevői épp ezért abban maradtak, hogy telken belül addig semmilyen útkialakításba nem fognak, amíg el nem dől, honnan lehet majd megközelíteni a levéltárat.

1996 februárjában is folytatódott a nedvesedési problémák megoldása. A páraáteresztő rendszer az iratok nyirkosodása miatt nem tűnt jó ötletnek. Alternatívaként felmerült, hogy hajtogatott trapézlemezeket fektetnek le, amire mint zsaluzatra még egy réteg betont öntenek, ezáltal öt centivel emelkedik a padlószint. A falakat továbbra is injektálják, és így a nedvességet is elszívják, a tetőre szellőztetnek ki, tehát nem marad pára a klímarendszerben.

Egy hónappal később (1996. március 22-én) csak a talajvízproblémáról tanácskoztak. Megállapították, hogy sem az addigi kivitelezés, sem az injektálás nem megfelelő, a trapézos megoldásnak pedig nincs referenciája. Úgy döntöttek, hogy egy hónapra leállítják az épület körül működő talajvíz-szivattyúkat, hogy helyreálljon a normális talajvízszint, ami pedig lehetőséget teremt az épület szigetelési rend-

³⁸ Vö. HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

³⁹ A belsőépítés tervező ugyanekkor tett nyilatkozata alapján az irodák és folyosók osztrák gyártmányú Tapimos Robust Fashion márkájú, 2 mm vastag PVC burkolatot fognak kapni Smoke 47 (világosszürke) és Pink 21 (fakó téglavörös) színnel, illetve egy emeleti szakaszon nagy kopásállóságú, 2,5 mm-s Megasilva típust, Alabaster 50 (szürkés) színnel. A járólapok Nevada 73S (homokszínű) és Oaza 80s (zöld) színűek lesznek, a vizes helyiségekbe szürke felhőmintás fehér, illetve homokszínű, selyemfényű csempék kerülhetnek. N. Bakos Mária a kutatóterembe 50x50 centis darabokból álló Tapistar szőnyeget tervezett, melynek alapszíne Jade 2133 (világoszöld), a betétszín Sand 2188 (barna), a díszítésszín pedig Moos 2143 (sötétzöld). Az igazgatói irodákba Starcolour tekerceses szőnyeg lett tervezve, ugyancsak Moos 2143 színben. (A szőnyegterv egyébként nem tetszett mindenkinek, mert túlzottan kötöttek vélték a mintázatát, miközben még nem volt elfogadott terv a kutatóterem berendezéséről, ezért a tervező új változatok bemutatására tett ígéretet.) Az irodai bútorok a Gyulai FaFém Kft. termékei voltak. Lásd HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

szerének teljes felülvizsgálatára, mérhető módon.⁴⁰ Tóth István május 1-i jelentésében lezártnak és elhibázottnak mutatta be a szigetelést, amelyet a vállalkozók befejeztek és földdel feltöltöttek.⁴¹ Júniusi jelentésében leszögezte, hogy a kivitelező álpadlóval történő megoldása szerinte azt fogja eredményezni, hogy az épület legalsó szintje alkalmatlanná válik a levéltári funkcióra.⁴²

Külsín és belbecs

1996 elején elindult a homlokzati téglaburkolat készítése, a raktári polcrendszer sínjeinek a betonozása, a liftek építése, valamint befejeződött a víz- és csatornahálózat szerelése, nyomáspróbája. Az új tűzvédelmi rendszer is megkapta az engedélyt. Május 1-jén már a hőszigetelés, zárófödém vasszerelése volt soron, elindult a díszburkolat építése és a villany huzalozása is. Még az 1996. március 22-i jelentés tartalmazta, hogy döntés nélkül, de elkezdődött a „pincében” a hullámlemez lerakása.⁴³ A szakértő nem tartotta megfelelőnek ezt az álpadlós megoldást – rövid távra, átmenetileg még esetleg, de hosszabb távra semmiképp sem. Szerinte ez egy „álpadlós játék” és az alsó szint nem lesz alkalmas levéltárnak.⁴⁴

Május 29-től kezdve folyamatos egyeztetések történtek az épület telefonelosztásával kapcsolatban. Összesen 69 mellék kiépítésére és 63, különféle típusú készülék telepítésére került sor, amit a Siemens Rt. végzett.⁴⁵ 1996 nyarára elkészült a raktári állványok fogadószerkezete, a külső homlokzat kialakítása 70%-os készütségi állapotban volt, a hidegburkolási munkák pedig 90%-ban készen voltak; elkészült a kert és a kocsibejáró is. A gázbekötés és a gázmérő óra felszerelése, a víz és fűtőhálózat próbája megtörtént, az elektromos kábelezés kiépítettsége 90%-os volt és a liftek is készen voltak. Ennek ellenére szeptember végén még mindig sürgetni kellett a kivitelezőt az előbb felsoroltak végleges befejezésére. A tűzvédelmi rendszer építése 1996. szeptember legvégére fejeződött be, ezt a Minimax Kft. kivitelezte.

1996 októberére a beépített berendezés szerelése 95%-os készütséggű volt; az irodai, folyosói beépített szekrények elkészültek, az irodákban a padlóburkolás zajlott. A kutatóteremben az álmennyezet már elkészült, aktuálisan a belsőépítészeti kialakítás zajlott. Kívül elkészült a kerítés, a belső úthálózat, a csapadékvíz-elvezető

⁴⁰ Tóth, 1996. március 1-i jelentés.

⁴¹ Tóth, 1996. május 1-i jelentés.

⁴² Tóth, 1996. június 1-i jelentés.

⁴³ Vö. HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

⁴⁴ Tóth, 1996. május 1-i jelentés.

⁴⁵ Ezek: 33 db Euroset 812, 9 db Ultraset Comfort T28 rendszerkészülék főnök-titkári funkcióra, 1 db Euroset 802 tűzjelző készülék, 16 db Euroset 802 végkészülék, 1 db Ultraset Comfort T28 kezelői készülék, 3 db Ultraset Exp. T29 kezelői készülék. Lásd HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

csatorna, valamint a 120 m³-es szennyvíztároló. A kazánház is készen állt, az épület temperáló fűtése folyamatos volt.⁴⁶

Egy 1996. november 4-én kelt levélben a levéltár valamelyik, olvashatatlan aláírású illetékese a minisztériumnak azt panaszolta, hogy bár az épület befejezés előtt áll, „a beruházásra eddig biztosított összeg messze nem teszi lehetővé az objektum teljes berendezését”. A pillanatnyi állapot szerint a föld alatti raktárak és a mikrofilm-raktár beállványozása csak 50%-ban történhetne meg, ez esetben a már levéltárban lévő 24 500 ifm anyaggal szinte meg is telne a raktárkapacitás (25 000 ifm), és nem maradna hely a folyamatosan növekvő iratátvételi kötelezettség teljesítésére. A munkaszobák harmada üres maradna, a reprográfiára pedig egyetlen felszerelési tárgy sem jutna. A KÖZÉV számítása szerint a hiányzó berendezésekre mintegy 400 millió forint kellene, de a levéltár csak 165 millió forint pótköltségvetés biztosítását kérte: ezzel az összeggel 75%-os beállványozottság volt elérhető (37 000 ifm), ami pedig lehetővé tette a levéltár beindulását elfogadható szinten.⁴⁷

Kész az új levéltár!

A használatbavételi eljárással egybekötött műszaki átadás-átvételt 1996. november 18-ra tűzték ki. A helyszíni bejárás november 6-án volt, melyen 4 oldalas előzetes hiba- és hiányjegyzék készült; ennek kifogásolt tételeit az alvállalkozók kijavították. Közben a levéltár erre kijelölt szakemberének kioktatása is megtörtént a hónap közepén a különböző műszaki rendszerek működéséről.⁴⁸

Egy 1996. december 2-án kelt aláíratlan beruházói nyilatkozattervezet először is leszögezi, hogy az elkészült objektumot a fővállalkozó „minden technológiájában, az országos minőséget meghaladóan jelentősen jobb kivitelben, minőségben állította elő. [...] Ehhez feltétlen számításba kell venni a kiváló terv-szolgáltatást.” Ilyen méltató szavak után gyakran érkezik egy „viszont”, és ez nem marad el itt sem. A szöveg említést tesz a negyedik pinceszintről, mint a kivitelezés során ejtett, ki nem javítható hibáról. A probléma kivédésére végül a vázolt tervet: álapdát és külön páraelszívót iktattak be, de ettől a rejtett hiba fennmaradt. Az írás előrevetítette, hogy a talajvíz – rendszertelen időközökben, bár az időjárás alakulásával szinkronban – továbbra is meg fog jelenni. A borulató szerző szerint a negyedik pinceszint, és esetleg más szintek is alkalmatlanná válhatnak a funkciójuk ellátására. Ha pedig ez bekövetkezne, az érintett pincerészeknek a funkciójukra alkalmassá tételével kapcsolatosan minden felmerülő költséget a fővállalkozó köteles viselni (ebbe persze törvényes úton bevonhat részfelelősökként alvállalkozókat is). A fentiek miatt

⁴⁶ Az 1996. évi munkálatok és előrehaladási állapotok leírását lásd HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

⁴⁷ Lásd betétív a 856/96.OL számú ügyirathoz. HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

⁴⁸ HU-MNL-OL Y 7-a-237-128/1994 (6. d.).

a nyilatkozattervezet azt tartalmazta, hogy a beruházó a létesítményt jogfenntartással veszi át.⁴⁹

Az elkészült és átadott beruházás 13 777 m² telken 2721 m² új építményt jelentett, 14 457,6 m² bruttó szintterülettel. Az alapszerződés nyolc módosítása után, az 1996. június 1-i állapot szerint az építés költsége 1 404 098 000 forint + áfa volt. A munkák megkezdésének tényleges időpontja 1994. június 7., az építkezés befejezését közlő levél kelte 1996. november 5. volt. Az átadás-átvételi eljárás november 18. és december 2. között zajlott le.⁵⁰

Az avatási ünnepségre 1997. február 28-án került sor. Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke és Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszter adta át 90 év után az első levéltári célépületet, amely a rendszerváltás utáni időszak egyik legnagyobb kulturális beruházása volt. A rendezvényen megjelent Kosáry Domokos, az MTA elnöke, több parlamenti és önkormányzati képviselő is.⁵¹ A bútorozásra és az egyes raktárak polcozására csak a megnyitó után került sor. 1997 májusában indult meg a 24 ezer ifm-nyi anyag, majd az iratórző osztályok beköltöztetése.⁵²

Múlt és jövő

Az óbudai levéltári épület a Bécsi út 314–324. szám alatt nyílt meg, mivel az egykori szovjet laktanya területén még csak ezt követően kezdődött meg a közterületek kialakítása és elnevezése; a környező utcák így még évekig nagyrészt névtelenek voltak. (A közvetlenül a levéltár előtt futó utca csak 2003-ban kapta meg a Lángliliom nevet, a Bécsi útra merőleges kereszttutca 2002-ben lett Bóbita utca; a Kocsis Sándor út elnevezése [korábbi Harsány lejtő] pedig csak 2011-ben született, illetve a Csengőbojt utca is – amely a hegy felől határolja a levéltár telkét – 2011-es elnevezésű.)

Tolnay Lajos alkotása immár közel 30 éve szolgálja a múlt megismerhetőségét, 2012 óta a Magyar Országos Levéltár (MOL) és a megyei levéltárak fúziójával létrejött Magyar Nemzeti Levéltár, Magyarország legnagyobb közgyűjteménye részeként. Az épületbe 1997-ben az Országos Levéltár gazdasági iratokat őrző szervezeti egységei és a VIII. Reprográfiai Osztály költöztek be. Itt lettek kutathatók a vállalatok, az 1945 utáni gazdasági minisztériumok iratai, valamint a mikrofilmek.

Hosszú idő után az óbudai épületben kerültek egy helyre a MOL iratanyagáról, valamint más, hazai és magyar vonatkozású dokumentumokról készült mikrofilmfelvételek, amelyek között az egyházi anyagoknyvekről készült mikrofilmmásolatok csaknem két évtizedre a családfakutatás első számú kutatóhelyévé tették a

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Lakos: *A Magyar Országos Levéltár óbudai épülete...* 3–10.

⁵² Lakos: *A Magyar Országos Levéltár óbudai épülete...* 10.

Lángliliom utcát. Itt kapott helyet a felvételező műhely, amely a technológiai váltás következtében ma már szinte kizárólag digitális másolatokat készít.

Noha 2017-től az 1945 utáni Politikai Kormányiszervek és Pártiratok Főosztálya, majd Osztálya egy részének is helyt ad az épület, a papír alapú iratanyagban mégis – a kezdetekhez hasonlóan – a gazdasági iratok a meghatározók. Ennek intézményi keretei az 1950-es évekre nyúlnak vissza. Az 1950-ben született Levéltárak Országos Központjában működött egy „vállalati csoport”, majd 1953-ban létrejött a Központi Gazdasági Levéltár, amely 1961-ig az egyetlen olyan tudományos intézmény volt, amely a gazdasági iratokat gyűjtötte. Megszűnése után a MOL Népi Demokratikus Osztálya kezelte az ilyen jellegű iratokat, amelyek az Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL) létrehozásával annak őrzetébe kerültek át. Itt a gazdasági kormányiszervek iratait a két, kormányzati szervek irataival foglalkozó iratórzó (I–II.) osztály kezelte, a vállalatokét 1981-től külön szervezeti egység, a III. (Vállalati) Osztály. A rendszerváltáskor a két országos levéltár gazdasági iratanyaga közel 10 ezer ífm volt.

Az ÚMKL-nek az Országos Levéltárba való beolvadását követően jött létre a IV. Gazdasági Szervek Osztálya és a VI. 1945 utáni Gazdasági Kormányiszervek Osztálya. Utóbbtól 2004. január 1-jével a gyűjtőterületi feladatok a VII. Kormányzati Gyűjtőterületi Osztályhoz kerültek, míg pár évvel később a Központi Statisztikai Hivatal megszűnt szaklevéltára iratainak átvételével jelentősen nőtt az őrzött iratanyag mennyisége. 2008-tól a két osztály főosztályként működött, majd 2013 januárjától a Gazdasági Kormányiszervek Osztálya az 1945 utáni Kormányiszervek Főosztályának, a Gazdasági Szervek Osztálya pedig a Magánlevéltárak, Gyűjtemények és Gazdasági Szervek Főosztályának része lett. A gazdasági iratokat őrző két „óbudai” szervezeti egység 2016 októberében a Gazdasági Levéltári Főosztály keretében egyesült, amely 2022-től osztályként működik, a korábbi osztályok pedig csoportként, őrzetükben összesen csaknem 40 ezer iratfolyóméter irat található.

A levéltár könyvtárának egyötoede (olvasóteremmel) is az óbudai épületben található.⁵³ Ezen felül az Állományvédelmi Osztályon működő digitalizáló labor, iratszárító, restaurálóműhely, könyvkötőműhely is ide került. Ezek korábban a Hess András téri telephelyen voltak, ám az épületből a 2010-es évek folyamán (tulajdonosváltás miatt) ki kellett költözni, így előbb a műhelyek, majd az iratanyagok is Óbudára kerültek (illetve a Daróczi utcai ideiglenes telephelyre). A Nemzetközi Kapcsolatok és az Európai Unió Projektok Igazgatósága *Elektronikus Levéltár* projektje is Óbudán kapott helyet.⁵⁴

Az építkezés második üteme nem valósult meg, az épületet az utóbbi évtizedekben nem újították, nem fejlesztették, és a vízesedési problémák is folyamatosan jelen voltak. Viszont az épület környezete folyamatosan változott: lakóparkok

⁵³ Závocski: i. m. 397–398.

⁵⁴ Závocski: i. m. 398–399.

emelkedtek ki a földből, vasúti megállóhely és új utak létesültek, így pedig már nem is áll annyira elhagyatottan a levéltár épülete. A Lángliliom utcai épület értékes, posztmodern együttesének magánya a következő években ráadásul még inkább megtörhet. Újabb levéltárkomplexum építésének kezdete közeledik ugyanis, amellyel az óbudai telephely a magyar nemzeti emlékezet megkerülhetetlen központja lesz.⁵⁵

⁵⁵ *Nemzeti levéltár bővítése*, <https://a3epitesz.hu/projektek/nemzeti-leveltar-bovitese/> (utolsó letöltés ideje: 2024. június 11.).

LEVÉLTÁRAK ITTHON ÉS KÜLFÖLDÖN

Az egykori Jutasi Altisztképző, 1990
Forrás: Fortepan/Erdei Katalin

A KECSKEMÉTI VÁROSHÁZI ARCHÍVUM RÖVID TÖRTÉNETE

„Városunk székházának díszes levéltára” – így hivatkoztak a kecskemétiak a szép, szecessziós városháza elkészülte (1895) után az épület földszinti jobb szárnyában igényesen berendezett levéltári helyiségre.¹ Itt őrizték ezentúl a török hódoltság idején és a rác dúlás által ugyan jelentős károkat elszenvedett, de még mindig kincseket rejtő városi archívumot, amelyre méltán büszke volt a levéltár kulcsait hivatali jelvényként őrző polgármester, de még inkább az iratanyag gondozásáért, rendezéséért és költöztetéséért felelős idős levéltáros, Balla János.²

A város történetében tudniillik nem ez volt az első, eleve levéltárnak szánt épületrész vagy helyiség, hiszen az előző, 1806-ban az óvárosházához „ragasztott” objektum is – részben – ezt a célt szolgálta, földszintjén a „*fiskalatussal*”, emeletén a levéltárral, amíg a leszakadással fenyegető mennyezet és a közigazgatás további elhelyezésének lehetetlensége az új székház felépítését eredményező végső elhatározás elé nem állította Kecskemét egykori vezetőit.

Pontosan száz évvel később, 1995-ben – a levéltáros generációk óta egyre csak fokozódó, elkeserítő mértékű helyszűke megoldására – felépült a Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár központjának jelenleg is otthont adó Klapka utcai modern, önálló levéltári épület, a városházi archívum pedig a „Kossuth téri részleg” besorolást kapta. Sokak számára azonban ma is a városházi az igazi levéltár, hiszen ódon berendezésével, sajátos levegőjével leginkább képes az elmúlt korok hangulatát megidézni a kutatók, látogatók számára. 2019-ben, a kecskeméti városháza külső-belső rekonstrukciójának kezdetekor Kossuth téri részlegünk átmenetileg bezárt, a levéltár termei is teljes felújításon estek át. A csaknem 130 éves épületrész helyreállításának tiszteletére foglaljuk össze most írásunkban a Bács-Kiskun Vármegyei Levéltár városházi részlegének történetét, az előzményektől napjainkig.

¹ „A közigazgatás egyszerűsítése”. *Kecskemét*, 1900. május 13. [1.] – A kecskeméti városháza 1895-re készült el, 1895 nyarán a monumentális középület rendeltetésének „átadatott”. Az avatóünnepségre azonban csak két évvel később, a díszterem teljes berendezése és freskóinak befejezése után került sor, 1897. december 26-án.

² Balla János (Kecskemét, 1826. február 8. – Kecskemét, 1909. augusztus 25.) városi levéltáros. Szerény polgári származású, bölcsészetet, majd jogot tanult hivatalnokként kezdte pályáját. 1861. január 15-én nevezték ki levéltárnokká, 1872-ben életfogytiglani levéltárnokká. Az archívum rendezése és az új városházi helyiségbe történt 1895. évi költöztetése fűződik a nevéhez. Több helytörténeti jellegű cikket írt helyi lapokba. 1900-ban ment nyugdíjba, ekkor a főispán tiszteletbeli főlevéltárnoki címet adományozott számára. *Kecskeméti Ujság*, 1909. augusztus 28., 2.

A kecskeméti levéltár a régmúltban

A történeti hagyományok szerint Kecskeméten régtől fogva nagy gondot fordítottak a város levéltárára, ehhez ugyanis a közösségnek komoly érdeke fűződött földesuraival szembeni jogainak érvényesítése során.³ A levéltár valószínűleg már a korai időkben is a jegyző, illetve a „kancellária” közelségében működött, helyisége vélhetően a városi hatóságok székházául szolgáló épületben lehetett.⁴ A városházát egy 1600 körül keletkezett bejegyzés említi először, amelyet Hornyik János,⁵ a város tudós főjegyzője mentett meg az utókor számára kecskeméti várostörténeti munkája második kötetében. E rövid, pár soros írás alapján feltételezhető, hogy az első hivatali épületet valamikor a 16. század folyamán emelték a város szívében.⁶ A megmaradt 17. századi magisztrátusi forrástörédek fejlett mezővárosi autonómiával rendelkező település képét mutatják, és számos információval szolgálnak a tanács munkálkodásának helyszínéről szolgáló, a piac és a templom szomszédságában álló házról, amely tornácos, szelemenes tetőszerkezetű, zsindegyel fedett és bekerített épület volt, alatta pincével, körülötte gabonavermekkel és nagy udvarral.⁷ Eme kezdeti, vélhetően szűkös és egyszerű objektumot építették-alakították át, illetve bővítették folyamatosan a kecskemétiak a 18. században, így jött létre a

³ Balanyi Béla: Fejezetek Kecskemét város levéltárának történetéből. *Levéltári Híradó*, 10 (1960) 2: 122–132., itt 122.

⁴ A város iratai „a korábbi időben részint a jegyzői hivatalban voltak, részint a levéltárnak tanácssterembe nyílt egyik szobája szolgált elférelési helyül”. Balla János: Városunk levéltára. *Kecskemét*, 1896. április 12. Melléklet.

⁵ Hornyik János (Kecskemét, 1812. október 13. – Kecskemét, 1885. október 8.) városi főjegyző, levéltáros, Kecskemét város történetírója. 1836-tól állt a város szolgálatában, 1843-tól több időszakban is a levéltárba kapott beosztást. 1848–1855 között, illetve 1861–1883 között Kecskemét főjegyzője. 1855-től 1861-ig saját kérelmére mint levéltárnok és lajstromozó működött. Ekkor folytatott kutató- és gyűjtőmunkája, illetve a város történetének elmélyült tanulmányozása eredményeként született *Kecskemét város története oklevéltárral* című négykötetes munkája, amelynek révén neve országosan ismertté vált. Érdemeire tekintettel a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat is tagjai sorába választotta. Péterné Fehér Mária – Szabó Tamás – Székelyné Kőrösi Ilona: *Kecskeméti Életrajzi Lexikon. Kecskeméti Füzetek 4. Kecskemét, 1992.* https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Bacs_kiskun_megyve/pages/Kecskemeti_eletrajzi_lexikon/006_h_k.htm (utolsó letöltés ideje: 2023. október 10.).

⁶ A tatár betörés idején keletkezett pár soros feljegyzésben a következő olvasható: „Az Fű Biró Uram engemet kért Város szolgájának egynehány napigh, mikor mind el hatták az Város Deákjai, azért én Szücs Bálint fia mígh it voltam, az Város Házánál, az mely dolgok idémben löttének, én azokat mind ide ez helyre írtam föl”. Hornyik János: *Kecskemét története oklevéltárral II.* Kecskemét, 1861, 55–56.

⁷ *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I.* Összeállította: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1996.; *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei II.* Összeállította: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1998.; Iványosi-Szabó Tibor: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból I–II.* Kecskemét, 2008.

„régí városházaként” emlegetett épületkomplexum, az új, szecessziós városháza elődje.⁸

Az első források, amelyek a levéltárat említik, az 1790-es évekből maradtak ránk. Három személy, köztük két kecskeméti előljáró és egy arisztokrata útirajzíró is említik az archívumot, mint az Alföldön egykor igen nevezetes „*Leveles Tárát*”, amely 1707-ben a városra rohanó „*vad ráczság*” által ugyan „*feldulattatott*”, „*széj-jelszóratatott*” és „*összerongáltatott*”, ám megmaradtak értékes, 16. századi protokollumai és „*szép, színes atlacz coopertában takart*”, török védlevelei.⁹ A levéltár – egy 1789-es városi ingóságeltár alapján – a „*perceptoralis*” hivatal mellett helyezkedett el, becses dokumentumait pléhvel borított ajtókkal és vasráccsal ellátott ablakokkal védték, berendezésére vonatkozóan nem maradtak fenn adatok.¹⁰ 1806-ban a toldott-foldott városházához új épületszárnyat illesztettek a délkeleti oldalon, amelybe az ügyészség, a kancellária és a tömlöcök költöztek, egyes emeleti termeit pedig kifejezetten a levéltár számára alakították ki. Egy kb. a század közepén keletkezett újabb leltár leírása alapján az archívum két termet, egy előszobát és egy belső szobát foglalt el, amelyeket könyvtartókkal, irománytartókkal, asztalokkal, irattartó „*almáriommal*”, valamint különböző munkaeszközökkel, lejtmérővel, ón kalamárisokkal, hágcsóval, porkefével, lajtorjakkal szereltek fel.¹¹ Ennek az épületnek a földszinti kapujában esett össze 1830-ban Kecskemét híres szülőtte, főügyésze, drámaírója, Katona József. Halála helyszínét száz évvel később a Katona József Társaság emlékkövel jelölte meg, amely egyúttal az egykori levéltári épület-rész bejáratára is emlékezteti az utókort.

A „*leveles tár*” rendezésére Kecskeméten először az 1820-as években került sor. Az iratanyag gondozásával általában az archívum felügyeletét gyakorló jegyzői hivatal valamely beosztottját bízták meg, egy kancellistát vagy írnokot, az első tényleges, főállású levéltáros kinevezésére csak 1848-ban került sor.¹² Az 1850–60-as években sok új irat került be a levéltárba a folyamatosan szaporodó irattári anyagon kívül is, így az archívum bővítése időszerűvé vált.¹³ 1869-ben Hornyik János főjegyző javasolta „*a levéltári irományok beféreltetésére alkalmas*” további helyiség

⁸ Az óvárosháza építését az 1746. évhez kötik. Az épület küllemét két 19. századi metszet alapján ismerjük, a városháza telkének formája, a rajta elhelyezkedő épületek és a bővítések nyomai a korabeli térképeken jól láthatók. Építéstörténetéről lásd Péterné Fehér Mária: A Katona József-korabeli kecskeméti városháza. *Múltbanéző* 2. sz. (2011) https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_2_1 (utolsó letöltés ideje: 2023. június 7.).

⁹ Ladányi Gergely szenátor, Saator Péter főbíró, majd 1796-ban gróf Teleki Domonkos útirajzíró is említi a városi archívumot. Lásd Balanyi: i. m. 122–123.; Bálintné Mikes Katalin: Kecskemét város levéltára. In: *Bács-Kiskun megye múltjából IX. Közművelődés*. Szerk.: Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1987, 125–165., itt 131.

¹⁰ Bálintné Mikes: i. m. 133.

¹¹ Bálintné Mikes: i. m. 148.; Balla János leírása szerint az iratok elhelyezésére szolgáló állványok 1808-ra készültek el. Balla János: Városunk levéltára. *Kecskemét*, 1896. április 12. Melléklet.

¹² Balanyi: i. m. 127.; Bálintné Mikes: i. m. 147.

kijelölését és berendezését.¹⁴ A tanács ekkor két börtönhelyiséget alakíttatott át a levéltár számára, így az archívum ezentúl egy felső és egy alsó épületrészt birtokolt. A felsőhöz dolgozószoba, előszoba, belső levéltár, az alsóhoz a polgármesteri hivatal alatti külső és belső, valamint az útbiztosai hivatal alatti három börtönhelyiség tartozott, bútorokkal, sok-sok irattartó állvánnyal és olyan speciális tárgyakkal ellátva, mint a bádóg térképtartó tok, sárgára festett szavazóládák, „köpláda”, „olaszfallak” stb.¹⁵ 1870-ben sor került az irattár különválasztására a levéltár zsúfoltsága miatt, 1877-ben pedig – biztonsági okokból – tűzfalal választották le a levéltár padlását a városháza födémeének javítása során.¹⁶

Ezekben az évtizedekben a városháza szűkössége, a hivatalok elhelyezésének kérdése már közbeszéd tárgyát képezte, az épület állaga erőteljesen megromlott. „A levéltár boltozata beszakadással fenyeget” – írták 1872-ben a *Kecskeméti Lapok*ban –, „s ki áll jól érte, hogy ha korhadt födele beroskad, ott üti becsületes levéltárnokunkat s részben vagy egészen semmivé teszi e levéltárnak századok alatt, őseink által összehalmozott kincseit.”¹⁷

Az új városi székház építésének ügyével a század közepétől kezdve egyre nagyobb eltökéltséggel foglalkoztak a kecskeméti városatyák. 1848-ban és 1878-ban is terveztek tekintélyesebb megjelenésű, alkalmasabb épületet,¹⁸ a megvalósítás azonban mindannyiszor pénzügyi akadályokba ütközött. Az 1880-as években már komoly gondokat okozott a település mindennapjaiban a „roszul elférelt közigazgatás”, amelytől a polgármesteren kezdve a főispánon át a rendőrkapitányi hivatalig mindenki szenvedett.¹⁹ A levéltár börtöntermekben tárolt aktái penészedtek, rohadásnak indultak, a sürgető rendezésnek útját állta a helyiséghiány.²⁰ Balla János levéltárnok várostörténeti jegyzeteiben a városháza épületével kapcsolatos áttekintését az alábbi sorokkal fejezte be: „Hogy egy jól berendezett s’ a célnak megfelelő városháza nincs, annak szükségét leginkább a levéltárnok érzi, mert a felső

¹³ Balla: i. m.; Bálintné Mikes: i. m. 152.

¹⁴ Bálintné Mikes: i. m. 152.

¹⁵ A levéltár ingóságainak leltárát Balla János állította össze 1884-ben. Bálintné Mikes: i. m. 153–155. A köpláda vagy köpöláda a pipadohány rágásának szokásával függ össze, az olaszfallal a spanyolfal megfelelője.

¹⁶ Bálintné Mikes: i. m. 152.; Rövid tartalma Bagi László polgármester úr évi jelentésének az 1877. évről. *Kecskemét*, 1878. június 2., 2.

¹⁷ Égető kérdések I. *Kecskeméti Lapok*, 1872. március 2., 2.

¹⁸ 1848-ban a kecskeméti tanács Brein Józsefet kérte fel új városháza épület tervezésére, 1878-ban Punczmann (Pártos) Gyula készített tervet. Bővebben lásd Tánczos-Szabó Ágota: A „nyomorúságos háztól” a „szecesszió gyöngyszeméig”. A kecskeméti városháza története. *Múltbanézó* 13. (2018) https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_13_6 (utolsó letöltés ideje: 2023. június 7.).

¹⁹ A roszul elférelt közigazgatás. *Kecskeméti Lapok*, 1885. szeptember 27. [1.]

²⁰ Egy botránykő a város közepén. *Kecskeméti Lapok*, 1888. július 15. [1.]; A roszul elférelt közigazgatás. *Kecskeméti Lapok*, 1885. szeptember 27. [1.]

*három levéltári szobákon kívül, melyek valósággal tömve vannak, földszint[en] a régi két biztosi és őrszobákat és három régi börtönhelyiségeket levéltári helyiségekkül kénytelen használni, melyek szintén oly zsúfolva vannak, hogy azokba több iratokat elhelyezni nem lehet. Új városháza jöjjön, de mielőbb [sic!] jöjjön el a te időd, hogy a mostani szorongatott helyzetben mielőbb segítve legyen.*²¹

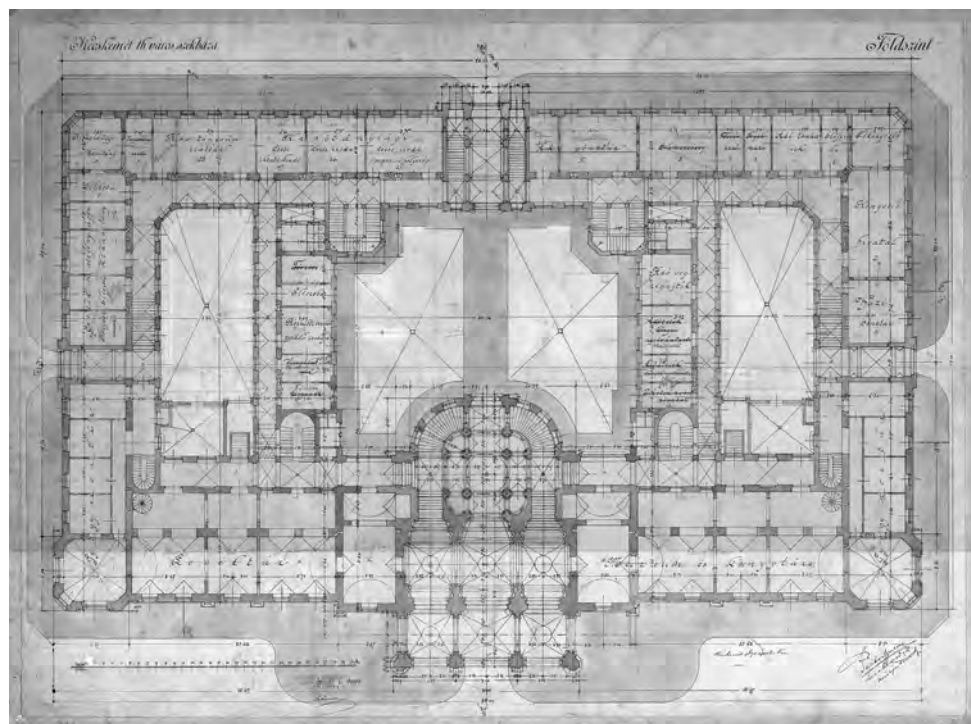
Az 1880-ban megválasztott, progresszív szemléletet képviselő polgármester, Lestár Péter²² és a város gazdasági helyzetének megszilárdulása végül meghozta Kecskemét életében a rég várt változásokat. 1890 tavaszán a tanács meghirdette „a város díszére szolgáló, monumentális, új épület” megtervezését célzó pályázatot, amelyre öt pályamunka érkezett. Az első díjat a „Sem magasság, sem mélység nem rettent” jeligéjű, Lechner Ödön és Pártos Gyula által benyújtott terv nyerte, amelyet – bizonyos módosításokat követően – felépíthetőnek vélt a jeles fővárosi építész szakemberekből álló bíráló bizottság. 1892 őszén a város megkezdte a hivatalok kiköltöztetését a régi városházából, megtartották az utolsó közgyűlést, és az év végén hozzáfogtak az ódon épület felszámolásához. Az új székház alapkövét 1893. május 3-án helyezték a földre, 1895 tavaszára befejeződött az építkezés, májusban pedig már a főispán és egyes tanácsi ügyosztályok is beköltöztek új helyükre.²³ A levéltárnoki tisztelet több mint 30 éve ellátó és ekkor már a hatvanas évei derekát taposó Balla János két év alatt teljesen egyedül, segítség nélkül tette rendbe és készítette elő a költözködéssre a levéltári iratanyagot. Az archívum 1895. május 6. és 10. között, négy és fél nap alatt hurcolkodott át új termeibe, a gyönyörű középület előtt éktelenkedő, eddig a levéltárnak is otthont adó, régi épületszárnyat pedig csak ezután kezdték el bontani.²⁴

²¹ HU-MNL-BKML-XIV.76. [Balla János kecskeméti levéltárnok iratai, 1841–1902] Balla János várostörténeti jegyzetei. I. kötet 288.

²² Lestár Péter (Kecskemét, 1819. január 18. – Kecskemét, 1896. május 31.) ügyvéd, Kecskemét város polgármestere 1880-tól 1896-ig. Progresszív szemléletű ügyvédként, városi hivatalnokként, illetve közéleti emberként számos újítás, haladó javaslat köthető a nevéhez (bank, részvénytársaság, kulturális egyesület alapítása), a város első vezetőjeként pedig – a városi pénzügyeket rendbe, a pártpolitikát pedig félretéve – tervszerűen látott hozzá városfejlesztési programja megvalósításához, amelynek egyik meghatározó, látványos eleme az új városi székház megépíttetése volt. Tevékenységével megalapozta a Kecskemét aranykorának nevezett történelmi időszakot. Péterné Fehér – Szabó – Székelyné Körösi: i. m.

²³ Az új városháza építéséről bővebben lásd Tánczos-Szabó: i. m.

²⁴ Balla: i. m.

*Az új városháza földszinti alaprajza
HU-MNL-BKML-XV.15.a. [Tervrajzok gyűjteménye.
Kecskeméti épületek tervrajzai, 1835–1999] 185.*

Az új városházi levéltár

A városi székház tervét a kezdeti építési programhoz képest több ponton és többször is módosították. A városháza földszintjére eredetileg boltokat szerettek volna az építetők, ezek utóbb „kihagyattak”, és csak a két gyógyszerári helyiség maradt meg az északi és a keleti oldalon. Egy 1893. április 8-án keltezett földszinti alaprajz a bejáratától balra ábrázolja a levéltárat, míg az ellentétes oldalon a könyvtárat és a múzeumot jeleníti meg.²⁵ A hivatalok helyigényéből is adódhatott, hogy utóbb csupán a levéltár nyert a városházán szép otthont, a múzeum és a könyvtár önállósítását és méltó elhelyezését későbbi időkre halasztották a városatyák.²⁶ A két gyűj-

²⁵ HU-MNL-BKML-XV.15.a. [Tervrajzok gyűjteménye. Kecskeméti épületek tervrajzai, 1835–1999] Tervrajz: Kecskemét város székháza, földszint, 1893. április 8. Lechner Ödön, Pártos Gyula.

²⁶ A könyvtár önálló intézményként 1897-től, a múzeum 1898-tól létezett. Kemény János – Pintér Ilona: A közművelődés Kecskeméten a dualizmus korában. In: *Bács-Kiskun megye múltjából IX. Közművelődés*. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1987, 5–85., itt 47–51. Előbbi 1996-ban költözött ki a városházáról saját épületbe, a múzeumi gyűjteményt 1923-ban helyezték el a két oldalszárnyal kibővített nyári kaszinó épületében.

temény egyelőre szintén a városháza épületében kapott raktárszerű helyiséget, és a levéltáros gondozása alatt maradt.²⁷

A levéltár városházi elhelyezését a beköltözést követően több hírlapi cikk is említi, külön méltatva a szép berendezést.²⁸ Az együtt kb. 30 méter hosszú, nagy belmagasságú (8 m), téglalap alakú, két tágas terem kisebbikét dolgozószobának, irodának szánták, a másik „*nagy és magas szála*” (26x12 m) az iratok tárolására szolgált. Utóbbit függőlegesen és vízszintesen is részekre osztották a falak és a bútorzat segítségével: így öt szoba és egy hosszú, folyosószerű terem alakult ki. Az épület homlokzata felé eső térrészletben galéria épült, amelyre kétkarú, 16 lépcsőfokból álló, díszes, kovácsolt vas korláttal ellátott lépcső vitt fel, az archívumnak a székház belseje felé eső hosszanti harmadát pedig kőkorlátos mezzaninnal, félemelettel tagolták, amelyet egy csigalépcső segítségével lehetett megközelíteni. A bútorzat gyalult puhafa állványokból állt, nyitott polcos kivitelezésben, a földszinten az állványok legalsó részén zárható ajtócskával ellátott szekrényeket készített az asztalos. Az átjárónyílásokba úgynevezett „*lecsapó asztalkákat*” létesítettek,²⁹ az irodahelyiségbe pedig szintén újonnan rendelték a bútorokat: szekrényeket, asztalokat, Thonet-székeket, díványt, mosdóállványt, fogast stb.³⁰ A Kerekes Ferenc³¹

²⁷ A levéltár Kecskeméten régtől fogva a régiségek gyűjtőhelyül működött. A mindenkori levéltáros gyarapította a könyvtári és múzeumi anyagot is, ebbéli feladatát 1899-ben városi szabályrendelet is megerősítette. Balanyi: i. m. 129.; Kemény – Pintér: i. m. 47–51. A könyvtári és múzeumi gyűjtemény 1895. évi városházi elhelyezésével kapcsolatban a források nem egyértelműek. Valószínű, hogy a könyvtárat egy különálló teremben rendezték be, a múzeumi régiséggyűjtemény viszont ekkor még nem volt számottevő, így a levéltári anyaggal egy fedél alatt lakott. Az 1920-as években a levéltári dolgozószoba egyúttal a múzeum hivatalos helyiségeként és raktárként is szolgált. Balanyi: i. m. 131.; Bálintné Mikes: i. m. 159. Lásd a 34. lábjegyzetet is.

²⁸ „...az új székház földszintjén, a főbejárástól jobbra elhelyezett levéltári helyiség már be van bútorozva, mégpedig csinosan és célszerűen”. Hírek/A levéltár költözik. *Kecskeméti Lapok*, 1895. május 5., 3. „Mint halljuk, a bútorzatot, mely a környékbeli hivatali bútorzatok közül nagy előnyére válik ki, Kerekes mérnök tervei után Laczi Sándor asztalos készítette.” Hírek/ Az új székház. *Kecskeméti Lapok*, 1895. május 12., 2. „...az új városházának e célra kijelölt díszes termeibe áthelyezett levéltárunk...”. Gömöry Frigyes: Reminiscentiák. *Kecskemét*, 1895. szeptember 8. [2.].

²⁹ Ezek az asztalkák a mai napig megtalálhatók a levéltárban. Vö.: Balla János a bútorigény összeírásakor hosszú asztalokat kért minden terembe, hogy „a kéz alá vett iratok és egyéb könyvek kibontásával a levéltárnok ne legyen kénytelen egy második vagy harmadik szobába lévő asztalhoz vándorolni, hanem azt a terem közepén kéz alatt találja.” HU-MNL-BKML-IV.1930. [Kecskemét Város Levéltárának iratai, 1872–1950].

³⁰ HU-MNL-BKML-IV.1908.b. [Kecskemét Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok, 1872–1928]. 37/1893. alapszámon 1122/1895. Költségvetés az újvárosházában elhelyezendő levéltár bútorzatáról, 1894.

³¹ Kerekes Ferenc (Zilah, 1864. február 27. – Kecskemét, 1932. november 11.) városi főmérnök. 1891-ben választották meg Kecskemét mérnökének, 1896-ban főmérnöknek. Az új városi székházi építkezés ellenőre volt, a munkálatok legfontosabb részleteit háromkötetes építési naplóban megörökítette meg. Számos tervrajzzal járult hozzá a városháza elkészüléséhez.

városi főmérnök által tervezett és egy helybeli iparosmester, Laczi Sándor³² által megépített levéltári berendezés „több magas látogatók által is dicsérő elismerésben” részesült, akik az új városházi levéltárat Kecskemét egyik nevezetessége gyanánt tekintették meg.³³ A helyiség tűzbiztosságát az ablakokra és nyílászárókra vasból készítettet spaletákkal és vasajtókkal erősítették meg.³⁴

Az iratanyagot gondozó levéltáros a költözködés és az új helyszín apropóján a levéltár „beltartalmát”, az iratok rendjét és az egyes irategyütteseket ismertető újságcikket közölt, amelyet az alábbi gondolatokkal zárt: „Miután [a] városi közönségünket érdeklő összes iratok, oklevelek és jegyzőkönyvek az új székház levéltári helyiségeiben együttes elhelyezést nyertek, nincsenek többé kitéve a végelpusztulásnak, s aminő miserabilis helyzete volt az óvárosházában a levéltárnak, ép oly díszessé emelte azt nagy közönségünk áldozatkészsége...”³⁵ Az archívum helyzete néhány évig valóban ideálisnak tűnt, a rövidesen, 1900-ban nyugállományba vonult Balla János által kialakított szakszerű rend pedig egyes termekben még az 1960-as években, az első levéltártörténet megírásakor is fennállt.³⁶ A városházi archívum raktározásra szánt helyisége azonban gyakorlatilag már a beköltözéskor megtelt, fejlesztési lehetőség alig maradt, és ez rövidesen nyilvánvalóvá vált az érintettek számára is.

1900-ban a *Kecskemét* című lapban a következő tartalommal jelent meg egy cikk: „Városunk székházának díszes levéltára, amelyet pedig nem a jelenkor, hanem a messze jövő szükségleteinek kielégítésére oly tágasnak terveztünk, maholnap már megtelik s reá kell gondolni elsősorban a kiselejtezés nehéz munkájára, majd a kibővítésre.”³⁷ 1904-ben egy árvaszéki jelentésben fogalmazták meg ugyanazt: „...a városi levéltár részére kijelölt helyiségekben már most is szorosság mutatkozik s ezen helyiségek nagytömegű irathalmazok befogadására és elférelésére megfelelő kibővítés nélkül, nem alkal-

³² Laczi Sándor (Kecskemét, 1863. május 1. – Kecskemét, 1917. január 22.) asztalosmester. Nevéhez fűződik Kecskeméten számos laktanya (Sörház, Rudolf), bank (Osztrák–Magyar Bank, Leszámitoló Bank), iskola (pusztai iskolák, jogakadémia, gyermekmenhely), bérház (katolikus bérház, zsidó hitközség bérháza) épületmunkája, illetve bútorzatának elkészítése, továbbá „a városi székházi levéltár első berendezése, amely e nemben páratlanul álló mestermű!” *Kecskeméti Nagy Képes Naptár*, 1906, 308–309.

³³ Balla: i. m., illetve lásd a korabeli újságok híreit. Balla János várostörténeti feljegyzéseiben említi, hogy a városháza és a levéltár egyik első látogatója, József főherceg 1895. június 3-án járt az épületben. HU-MNL-BKML-XIV.76.

³⁴ A vas nyílászárók megrendelésével kapcsolatos Lestár Péter polgármester 1893. augusztus 13-i keltezésű levele, amelyben a könyvtári és múzeumi helyiség ablakaira szánt vas felszerelések mellőzését kéri, ugyanakkor a levéltári helyiség berendezését a főbejárattól jobbra, a Nagytemplom felől eső részben irányozza elő. HU-MNL-BKML-IV.1908.b. 10404/1893.

³⁵ Balla: i. m.

³⁶ „Levéltárunk 2. sz. helyiségében az iratanyag egy része ma is abban az elrendezésben áll, ahogyan a levéltár átköltözésekor 1895-ben elhelyezte. Az anyag megóvása érdekében készült karton fedőlemez borítók is valószínűen az ő [ti. Balla János] kezdeményezésére készültek.” Balanyi: i. m. 129.

³⁷ A közigazgatás egyszerűsítése. *Kecskemét*, 1900. május 13. [1.]

masok. A városi levéltár helyiségeinek ezen, már most is szükségesnek mutakozó kibővítése azonban, nyert értesülésünk szerint, a legközelebbi időben nem várható...”³⁸

A bővítés nemhogy a közeli jövőben, de az elkövetkező évtizedekben sem valósult meg, a levéltár mindössze három városházi pincehelyiséget nyert – közelebről nem ismert időpontban –, amelyeknek salétromos levegője azonban nem volt jobb az óvárosházi börtönhelyiségek klímájánál.³⁹ Ezek beállványozását, a szellőztetés megoldását, az ablakok dróthálóval való felszerelését az 1912-ben levéltárnoknak kinevezett Garzó József⁴⁰ kérvényezte az 1920-as évek derekán. Az ő jelentései révén ismerjük az archívum egyre nehezedő körülményeit a 20. század közepéig. Az 1911. évben történt, a városházát is komolyan megrongáló földrengés következtében keletkezett sérüléseket a levéltári helyiségekben csak 1927-ben hozták helyre.⁴¹ Az egyre szaporodó irattömeg elhelyezésére a levéltáros további állványok, szekrények készítését igényelte, selejtezés az iratanyagban még az 1940-es évek végén sem történt.⁴² A tűzbiztonság fokozására tűzoltókészülékeket állítottak be a földszinti és az emeleti termekbe is. A levéltár világitását a dolgozószobában villanycsillárral, a többi helyiségben hordozható kézilámpákkal oldották meg.

A levéltárnak dolgozószobájában az 1920-as évek közepéig a múzeumi gyűjtemény kapott helyet, de Garzó jelentése szerint a múzeum 145 festménye még 1926-ban is az archívumban „tartózkodott”.⁴³ A későbbiekben a levéltárnoknak alkalma nyílt itt három üvegszekrényben a levéltári anyagból az értékesebbeket kiemelve kiállítást berendezni, amelyet a nagyközönség és az iskolák tanulói is szívesen látogattak,⁴⁴ továbbá ebben a helyiségben fogadta a régi kecskeméti dokumentumok iránt érdeklődő tudományos kutatókat is. A második világháború folyamán a dolgozószobát a közellátási hivatal kiigényelte, a visszaszerzésre tett kísérletek pedig rendre kudarcba fulladtak még a háború utáni időkben is. A közellátásiak terményraktárnak használták ezt a termet, az ott garázdálkodó egerek pedig a levéltárba is át-átjártak kárt tenni, dacára a sok felállított egérfogónak.⁴⁵ A legnagyobb

³⁸ Bálintné Mikes: i. m. 156.

³⁹ Bálintné Mikes: i. m. 156–157.

⁴⁰ Garzó József, dr. (Kecskemét, 1887. december 9. – Kecskemét, 1950. augusztus 23.) levéltáros. 1912-től csaknem 40 éven át viselte hivatalát. Segítség nélkül, egyedül rendezte és kutatta a hatalmas levéltári iratanyagot, szolgálta ki a kutatókat, emellett közigazgatási munkákkal is terhelték. A tudomány számára maradt a legkevesebb ideje. Garzó József nevéhez fűződnek az első levéltári kiállítások, például 1934-ben, a Hírös Hét során, amikor nagy közönségsiker mellett mutatta be az archívumnak a nyilvánosság számára eddig ismeretlen értékeit.

⁴¹ Tatarozzák a levéltár helyiségét. *Kecskeméti Közlöny*, 1927. május 21., 3.

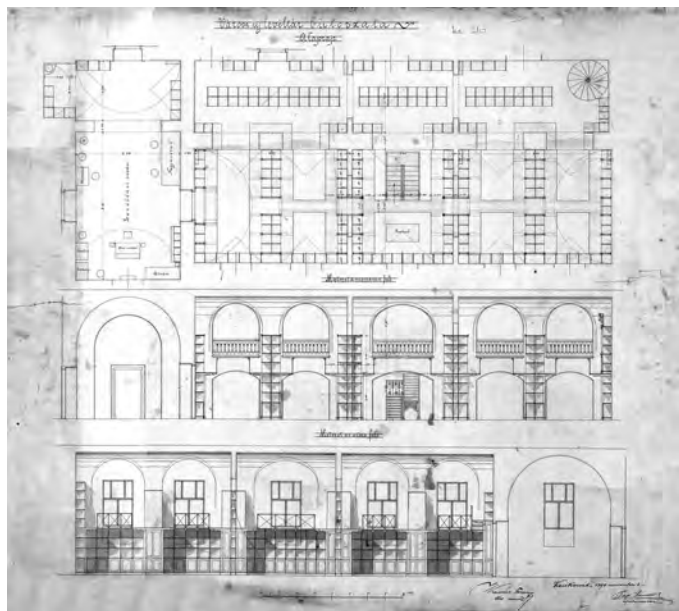
⁴² HU-MNL-BKML-IV.1930. Garzó József jelentése, 1948.

⁴³ HU-MNL-BKML-IV.1930. Garzó József jelentése, 1926.

⁴⁴ HU-MNL-BKML-IV.1930. Ember Győző beszámolója a kecskeméti levéltárról, 1941.

⁴⁵ HU-MNL-BKML-IV.1930. Garzó József jelentése, 1948.

veszteség azonban 1944-ben érte az archívumot, amikor a város felsőbb utasításra – megóvás végett – a legbecsesebb iratokat a könyvtári és múzeumi kincsekkel együtt a Kecskeméttől 15 km-re fekvő Kohárymajorba szállíttatta, ahol egy október végi bombázás során a menedék pincéjében tárolt, hatalmas faládákba csomagolt értékek mindenestül elpusztultak.⁴⁶ 1944 végén a levéltárba orosz katonák törtek be, rádiót és fegyvereket kerestek, eközben felforgatták az iratanyagot, 40%-ban megbontva az eredeti rendet. Valószínűleg ekkor törték fel a pánccs szekrényt is pénz után kutatva.⁴⁷ A pótolhatatlan veszteségeket szenvedett archívumot 1950-re ismét példás rendbe tette Garzó József, aki azonban az új korszak elkövetkező kihívásaival már nem tudott, nem akart szembenézni.⁴⁸

A városházi levéltár alaprajza és berendezése

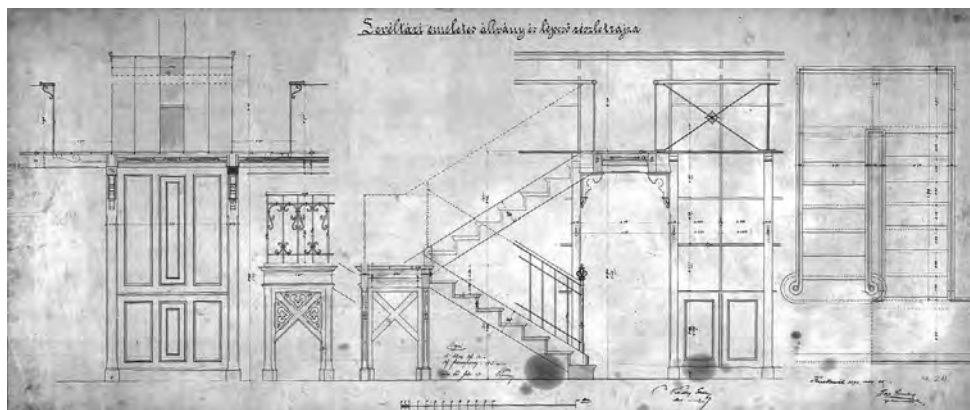
HU-MNL-BKML-XV.15.a. [Tervrajzok gyűjteménye. Kecskeméti épületek tervrajzai, 1835–1999] 210.⁴⁹

⁴⁶ Uo. Ekkor pusztult el a város titkos vagy zárt levéltári iratanyaga, a korai tanácsi jegyzőkönyvek, nagy mennyiségű közigazgatási iratanyag, polgári perek stb.

⁴⁷ HU-MNL-BKML-IV.1930. Garzó József jelentése 1945., 1948.

⁴⁸ Garzó József 1950. augusztus 23-án tragikus módon halt meg. A családi traumák és a hivatali gondok felőrölték idegeit: önkezével vetett véget életének. HU-MNL-BKML-VIII.708.a. [Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kecskeméti iratai. Kecskeméti Központ és a Klapka utcai csoport iratai, 1929–2019]. Szám nélkül. Balanyi Béla: Emlékezés Garzó Józsefről. 1954. augusztus 9. Az emlékezés szerkesztett, rövidített változata megjelent: *Levéltári Közlemények*, 25. (1954) 288–289.

⁴⁹ A dokumentum eredetije szakadt, két fragmentumból áll. Ezúton köszönjük kollégánk, Mudri Andor segítségét, aki a tervrajzot a töredékekből virtuálisan eggyé varázsolta.

A galériára vezető lépcső tervrajza

HU-MNL-BKML-XV.15.a. [Tervrajzok gyűjteménye. Kecskeméti épületek tervrajzai, 1835–1999] 211.

Megyei levéltár városi intézmény köntösében

1950. február 1-jén csonka Bács-Bodrog megyéből és Dél-Pest megyéből megalakult Bács-Kiskun megye. Bács-Bodrog vármegye levéltárát 1950. január 28-án Bajáról Kecskemétre költöztették. A történelem viharai következtében mennyiségben erősen megcsappant iratanyagot először a kecskeméti városháza második emeletén helyezték el, majd végleges helyüül az épület alagsorát jelölték ki, ahová hamarosan további iratanyagok kerültek be: a Dél Pest megyei községek addig a Pest Megyei Levéltárban őrzött iratai.⁵⁰ A levéltárak államosítása 1951. január 1-jével történt meg, ekkor Bács-Kiskun megye levéltára és Kecskemét város levéltára Bács-Kiskun megyei Közlevéltár elnevezéssel egyesült. A Levéltárak Országos Központjának (LOK) rendeletére még az év nyarán ugyancsak a kecskeméti városházára szállították Nagykőrös város 400 folyóméternyi iratát.⁵¹ Ezzel párhuzamosan kezdetét vette a nagy iratbegyűjtési vagy talán helyesebben: iratmentési mozgalom is a megye egész területéről, amelynek jelszavát, Leidecker Jenő⁵² levéltárvezető így fogalmazta meg: „*menteni, ami menthető*”. Az ekkor elvégzett munka versenyfutás

⁵⁰ HU-MNL-BKML-XIV.85. [Balanyi Béla nyugalmazott levéltár-igazgató iratai, 1951–1973]. *Historia Domus*, 6. p.

⁵¹ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 139/1951.

⁵² Leidecker Jenő egykori zombori főlevéltáros Bács-Bodrog vármegye levéltárával együtt előbb Bajára, majd Kecskemétre került. 1951-ben ő lett a Bács-Kiskun Megyei Levéltár első igazgatója. 1953-ban családi okok miatt kérte áthelyezését a Somogy Megyei Levéltárba. Leidecker Jenő kezdte el vezetni az intézmény legfontosabb eseményeiről szóló háztörténetet, a levéltári *Historia Domus*.

volt az idővel és a tétje is nagy volt, ha a levéltáros ért később az iratképzőhöz, annak maradandó értékű iratai a MÉH-telepre kerültek és a bennük rejlő információ a jövő számára elveszett. A korabeli jelentésekből tudjuk, hogy a korszak archíváriusai sok ilyen „csatát” megnyertek, de sajnos még többet elvesztettek.⁵³ A kecskeméti városházi raktárkapacitás végességét jelezte, hogy Baja város levéltárát 1952-ben a pécsi archívumba kellett szállítani.⁵⁴

A lezajlott események következtében olyan helyzet állt elő, hogy a korábban is férőhely hiányával küzdő városi archívum, az aktív selejtezések ellenére, még szűkebb körülmények közé került, ráadásul megyei szerepkörrel ruházták fel, jelentősen megnövelve ezzel gyűjtőkörét is. Ez a hátrányos helyzet határozta meg az elkövetkező évtizedek mozgásterét és feladatait az intézmény és mindenkori vezetői számára. A fogyatékoságok leküzdése terén apróbb sikereket sikerült ugyan elérni, de a helyzet normalizálódása sajnos napjainkra sem történt meg.

A gyors ütemben beáramló iratanyagok elhelyezése érdekében a levéltár vezetése újabb és újabb kérelmekkel volt kénytelen bombázni a városháza terei felett diszponáló tanácsi apparátust. Ha az épületben működő egyéb állami szervek távozásának híre felröppent, a levéltár azonnal igyekezett lépni az ügyben. Így történt ez 1950-ben is, amikor az államrendőrség költözött ki az épületből. A levéltár egyből lecsapott a lehetőségre és a vb-elnök jóváhagyásával birtokba vette a kiürült helyiségeket, valamint az ezekhez vezető folyosórészt.⁵⁵ A LOK-nak írt beszámolójában ennek kapcsán Leidecker Jenő többek között a következőket írta: „Az átadott helyiségek szárazak, levéltári anyag ideiglenes tárolására alkalmasak.”⁵⁶ Az egykori börtönhelyiségekkel viszont már nem volt ilyen szerencséje a levéltárnak, ugyanis a tanácsi vezetés közérdekre hivatkozva elutasította az ezekre benyújtott igényt.⁵⁷

Az intézmény vezetését 1953-ban átvevő Balanyi Béla⁵⁸ e téren is folytatni kényszerült elődje tevékenységét. A lehetőségek azonban továbbra is korlátozottak

⁵³ HU-MNL-BKML-XIV.85. Historia Domus, 10–11.

⁵⁴ HU-MNL-BKML-XIV.85. Historia Domus, 14. A bajai iratokat a Klapka utcai raktár épület birtokbavételét követően, 1966–67 folyamán szállították vissza Kecskemétre. A városi levéltár anyagai a bajai részleg megalakulásakor, 2008-ban tértek haza.

⁵⁵ Annak ellenére, hogy közfeladat ellátásáról volt szó, a levéltár a használatában lévő területekért bérleti díjat fizetett, ebben csak az 1990-es évek elején történt változás.

⁵⁶ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. L 5153-7/1950.

⁵⁷ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. ad 139/1951.

⁵⁸ Balanyi Béla, dr. (Kecskemét, 1911. február 1. – Nagykőrös, 2002. április 28.) levéltárigazgató. 1945-ben nevezték ki levéltárnoknak Nagykőrösön, a második világháború végén kifejtett, rendkívüli jelentőségű iratmentő és -rendező munkájának elismeréseképpen. 1951-ben Nagykőrös iratanyagával került Kecskemétre, ahol 1953-ban rábízták az intézmény vezetését. 1973-as nyugdíjazásáig állt a levéltár élén, mindeközben azonban a nagykőrösi múzeum megbízott igazgatói tisztségét is ellátta 1950–1972 között, számos ásatást vezetett, gondozta a könyvtári anyagot és művészeti tevékenységet is végzett. Nevéhez fűződik a kecskeméti levéltár Historia Domusának vezetése és díszítése, valamint a levéltári hétköznapiakat bemutató, többkötetes „képregény”, a *Napos Oldal* megrajzolása.

maradtak, mind a minőség, mind a mennyiség tekintetében, amint az a szakmai főhatóságnak írt 1954-es jelentésből is kitűnik: *„Jelentem, hogy a levéltár raktár-igénylése ügyében kifejtett fáradozás csak részben vezetett eredményre. A Városi Tanácsház pincéjének azt a folyosó részét, melyek az egyes pincehelyiségek előtti teret képezik, a Városi Tanács átadta. A volt Árvaháznál lévő pincehelyiségekből nem kaptunk, azon indoklással, hogy felét a szovjetek vették igénybe iskolának. A másik fele viszont a tervezett célra kicsinek bizonyult. A levéltár 1-es, 2-es helyisége mellett lévő járatlevél kezelői szobák átengedése ügyében ígéretet kaptam, ha az épület egyéb részeiben ürülnek helyiségek, akkor áthelyezik a járatlevél kezelőséget és mi kapjuk meg. Annak ellenére, hogy ezek a helyiségek sem fűthetők, mert fűstkivezető járatuk nincs, a fűtőtestek is romok, még is nyereség volna a birtoklásuk, mert a téli idő kivételével jó irodahelyiségül szolgálna.”*⁵⁹

Balanyi az intézmény 1955. évi munkabeszámolójában rögzítette, hogy az előző évben megszerzett és kialakított raktárrészek átmenetileg ugyan segítettek a férőhely-problémákon, ugyanakkor hangsúlyozta azt is, hogy a levéltár egyre növekvő iratanyagának elhelyezése évek óta egyre súlyosabb problémát jelent: *„Kívánatos, [...] hogy a levéltár a jövőben az eddiginél határozottabban törekedjék egy nagyobb beszállításokat lehetővé tevő raktár megszerzésére.”*⁶⁰ Ha a továbbiakban nem is a kívánalmaknak megfelelően, de valamelyest évről évre bővültek az intézmény lehetőségei. 1955 folyamán például mindössze 72 m²-rel növekedett a városházán birtokolt raktárterületek nagysága.⁶¹ *„A mindinkább szaporodó anyag elhelyezésére férőhelyekre van szükség. Ezen igénye [a levéltárnak] évek óta fennforog. A támogatást jogosan kívánja ez az intézmény – írta a vezető –, mert hiányában a letűnt korok emberét megszólaltatni nem lehetne.”*⁶²

Az 1956-os forradalom napjai és az azt követő időszak az ország egészéhez hasonlóan a levéltár működését is teljesen kiforgatta a megszokott kerékvágásból. Érthető okból a mindennapok addig égető problémái egy időre háttérbe szorultak, az intézmény életében is a dolgozók épsége, valamint a raktárakban őrzött iratanyagok biztonsága vált elsődleges szemponttá. Szerencsére sérülés, komoly kár nem következett be, erről tanúskodik a LOK részére megküldött távirat is: *„Levéltárunk épségben van, dolgozói sértetlenek. A legnehezebb napokban is helytálltak.”*⁶³ Az október végén, illetve november elején történeteket a levéltárvezető részletesebb jelentéséből ismerhetjük meg, amely alapján plasztikus kép rajzolódik az átélt izgalmakról, és ez tükröződik a megszokotthoz képest összeszedetlenebb sorokon is: *„A levéltárunk munkája tervszerűen folyt okt. 26-án 14 h-ig. 26-*

⁵⁹ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 506/1954.

⁶⁰ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 45/1956.

⁶¹ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 63/1956.

⁶² HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 5/1956.

⁶³ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. Szám nélkül.

án délben Kecskeméten is tüntetések kezdődtek. A városi tanácsházban abbahagyták a munkát. A tanácsháza előtt lévő karhatalmi személyek féltek, mindenki izgatott volt. Délelőtt megmondták a vasutasok, hogy a vonat leáll, mert a sztrájk életbe lépett az egész országban. 26-ról 27-ére virradó éjjel lövöldözések voltak, 28-án nem lehetett bejönni Kecskemétre, a lövöldözések miatt. 29-én a Kecskeméten lakó dolgozók Kalocsai Andrásné és Németh László bejöttek a hivatalba. Nagykőrösről 30-án jöhettek át. Az összes helyiséget átnéztem. A 6-os és a 9-es helyiség ablakait találtam betörve. A légnyomás zúzta be, mert az Újkollégium épületére a harcosok ágyúii tüzeltek. Az említett helyiségek ablakaira szeptember hó végére elkészültek a dróthálók, így az iratokhoz nem férhetett senki. A drótháló sértetlen. [...] 4-én éjszaka géppuskával belöttek a 2. számú helyiség legbelső ablakán. Ezen lövés bezúzta az ablakot, a vaslemez átvágta, állványokat és közbeeső fasciculusokat is átvágta.⁶⁴

A hivatalos jelentésnél jóval érzékletesebb képet ad az intézmény Historia Domusa a forradalom leverésének napjairól: „November 4-én éjjel ágyúval is lőtték a várost, így az utcán való mozgás életveszélyes volt. Nov. 5-én és 6-án a kecskeméti dolgozók sem juthattak a levéltárba. Szovjet katonaság vizsgálta át a tanácsháza hivatalait és nem engedtek be senkit. November 7-én megkezdhette a városi tanács a munkát, így a levéltár kecskeméti dolgozói a levéltár helyiségeibe juthattak. A levéltár ajtójai [sic!] nyitva voltak. A dolgozók íróasztalaiból az iratok ki voltak szórva. [...] Az 1., 2. számú helyiségek szekrényei mind fel voltak nyitva, vagy felfeszegetve. A páncélszekrény tartalma is a földön hevert szétszórta. Az első pillanatra nagyon szomorú és 1945-re emlékeztető levéltári kép tárult a dolgozók szeme elé. [...] A levéltár átvizsgálása idején eltűntek a levéltárból a dolgozók melegítő bőrmellényei, a hivatal táskája, cukor, szappan stb. kb. 30-féle tárgy. Az alagsori helyiségből nem hiányzott semmi, bár az ablakok betörték.”⁶⁵ A szovjet katonaság úgynevezett vizsgálatát követően közel 1500 forintnyi értékű hiány keletkezett a levéltár anyagkészleteiben. A jelentésben felsoroltakon kívül lába kelt ceruzának, írógépszalagnak, mérőszalagnak, rajzszegnek, szerszámoknak (csavarhúzó, fúró, kalapács, harapófó) és még sok egyéb másnak is.⁶⁶

⁶⁴ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 365/1956.

⁶⁵ HU-MNL-BKML-XIV.85. Historia Domus, 40–41.

⁶⁶ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 365/1956.

A kecskeméti városháza épülete

HU-MNL-BKML-XV.5.a. [Fotók és képeslapok gyűjteménye. Kecskemét, Katona József téri részleg fotó- és képeslapgyűjteménye, 1848–2022] 396/2.

Levéltár nehéz helyzetben

A levéltár archaikus része és a raktárként használt pincehelyiségek közti közvetlen kapcsolat kialakítása 1958-ban valósult meg. A földem áttörését követően egy kézi felvonó és egy rendkívül meredek és keskeny, fém lépcsőlejáró kialakítása történt meg.⁶⁷ A pinceraktárak felújítása már az előző évben kezdetét vette, nem kis feladatról lévén szó, a munkálatok még a hatvanas évek első felében is zajlottak. Az iratok megfelelő elhelyezése érdekében megtörtént a padlózat felbontása és vízhatlan anyaggal történő újrabetonozása, a falak salétrommentesítése, a szellőzés biztosítása az ablakok nyithatóvá tételével.⁶⁸ Minderre nagy szükség volt, ugyanis az

⁶⁷ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 260/1958., valamint Munkabeszámoló az 1958-as évről. A kézi felvonót az újabb időkből már üzemen kívül helyezték munkavédelmi szempontok miatt, a lejáró viszont a 2020-ban indult felújítási munkálatok megkezdéséig használatban volt. Jelen sorok írói, munkatársaikkal egyetemben tanúságot tudnak tenni arról, milyen embert próbáló feladat a lépcsőn történő közlekedés iratanyag mozgatása nélkül is.

⁶⁸ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 1960. évi munkaterv. Szám nélkül.

1959. évi munkaterv állapotjelentését olvasva az embernek olyan érzése támad, mint ha nem is egy levéltári miliőben járna képzeletben, hanem egy Poe-novella gyilkossági helyszínére csöppent volna: „A központi fűtés csövei részére készített és a padlózatba vajt csatornát betonlemezekkel födetjük be, mert azok gőzölögnek és a rágcsálók (egerek, patkányok) tanyája.”⁶⁹ A pinceraktárak állapota a leírtakhoz képest természetesen javult, az állományvédelmi szempontból kívánatos állapotot viszont – mint a későbbi tapasztalatok bizonyították – sajnos nem sikerült elérni. Megtörtént olyan eset is, hogy a raktárfal túloldalán működő Volán forgalmi iroda felmosásakor a padlószint magasságában lévő réseken átfolyt a vegyszeres víz, amely: „olyan mennyiségben árasztja el raktárunkat, hogy jóformán csak a vízbe lépve lehet az állványokat megközelíteni. Már előző időszakban is előfordult ilyen eset, amikor is a tömítést megkísérelték, de ez nem bizonyult eredményesnek és biztosnak. E kérdés megoldása kőműves szakmunka elvégzését igényli.”⁷⁰ A felújításokhoz kapcsolódóan jelentős mennyiségű iratmozgatást és állványzatszerelést is el kellett végezni, amely nagy munkaterhet rótt a levéltár csekély számú dolgozói gárdájára.

A fentiekén túl is volt üzemeltetési feladat bőséggel, ugyanis a városi tanács 1959 januárjában tért át a 220 V feszültségű áramra. Emiatt az intézménynek áramerősség-csökkentő transzformátorokat és egyéb villanszerelési tárgyakat kell beszerezniük, hogy a villanyvilágítás biztosítva legyen a levéltárban is.⁷¹

Szabad polcok továbbra sem álltak rendelkezésre a szükséges mennyiségben, ezért a levéltárvezető jobb lehetőség híján úgy döntött: a maradandó értékű dokumentumokat az iratképzőknél próbálják megőriztetni az utókor számára, az idők messzeségébe nyúló levéltári átvételig. „Az irattáraink férőhelyeinek zsúfolt volta arra kényszerített bennünket, hogy a begyűjtésre váró iratanyagot kint biztosítsuk a községek irattárában.”⁷² Talán ezért is merült fel az a hajmeresztő ötlet, hogy az intézmény a város központban épülő bérházak földszinti, illetve alagsori helyiségeiben is elhelyezést nyerne, és így a raktári helyhiány is mérséklődne.⁷³ Fentiek, valamint az 1962-es minisztériumi vizsgálat megállapításai is jól szemléltetik a kétségbeejtő állapotokat: „Igen nehéz helyzetben van a levéltár a kutatók és a dolgozók elhelyezése szempontjából. A levéltárnak sem vezetői szobája, sem dolgozó szobája, sem kutató helyisége nincsen. Legalább az igazgatói szoba kialakítása elengedhetetlen követelmény. Az igazgató, a dolgozók, a kutatók egy szobában való összezsúfolása mind a kutatók, mind a levéltári dolgozók elmélyült munkáját lehetetlenné teszi.”⁷⁴ Ehhez annyit még hozzá kell tenni, hogy Balanyi Béla igazgatósága alatt

⁶⁹ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 22/1959.

⁷⁰ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 405/1972.

⁷¹ Uo.

⁷² HU-MNL-BKML-VIII.708.a. Munkabeszámoló az 1958-as évről.

⁷³ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 84/1959.

⁷⁴ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 37/1963.

egy „üvegkalitka” kialakítása történt meg a vezető részére, amelyet azonban irodának nevezni túlzás lett volna.⁷⁵

Az irattárolási gondokat csak ideig-óráig oldotta meg a 2500 folyóméter befogadására alkalmas Klapka utcai, volt FÜSZÉRT-raktár 1964-es birtokbavétele, amely állományvédelmi szempontból szintén kívánnivalókat hagyott maga után.⁷⁶ A megmaradt kapacitásproblémák kitűnnek a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatóságának 1972-es komplex vizsgálatából is, amely lényegében megállapította, hogy a Bács-Kiskun Megyei Levéltár helyzete úgy a személyi, mint a dologi ellátottság vonatkozásában, az ország valamennyi megyei levéltárai között – negatív értelemben – egyedülállónak tekinthető: *„Más megyékhez viszonyított elmaradása 8–10 éves eltérést mutat az általános szempontokat véve figyelembe. [...] 1. Feltétlenül szükség van a levéltárnak egy olyan kutatóteremre (helyiségre), amely közel van a levéltári központban (Kecskemét, Kossuth tér 1. sz. alatt) őrzött levéltári anyaghoz és teljesen elkülönítve biztosítja 10–15 fő kutató korszerű kiszolgálását és elhelyezését. A jelenlegi helyzetben az 1. sz. teremben, a kutatók zavarják a levéltári dolgozók munkáját, ahol egyébként is zsúfolt az elhelyezés, mert adminisztratív munka (gépelés, diktálás), a levéltári tájékoztató munka, a kutató- és ügyfélszolgálat, a levéltárlátogatók érkezése, a hivatalos ügyben érkezők tárgyalása közben kell az érkező kutatókat elhelyezni. Három kutató jelenléte esetében, már azok elhelyezése és a részükre kiadott levéltári vagy szakkönyvtári anyag ellenőrzése sem oldható meg. Hasonló a helyzet a visszahatás következtében, mert a kutatók számára nincsen biztosítva a megkívánt csend, az elhelyezés lehetősége úgy személyre, mint a kiadott kutatási anyagra vonatkozólag, a technikai eszközök igénybevétele. 2. Különálló helység a levéltár-igazgató számára. 3. Elkülönített helyiségek a levéltár tudományos dolgozói részére.”⁷⁷*

Az 1973-ban hivatalba lépő új igazgató, Iványosi-Szabó Tibor⁷⁸ archívumi munkája kezdetén szembesült a megörökölt intézmény katasztrofális kondícióival. Állapotjelentésében természetesen ő is kitért a már sokszor hangoztatott és tarthatatlan irodai helyzetre is: *„A kecskeméti városházán az egy teremből álló vegyes ren-*

⁷⁵ A kialakítás évére vonatkozóan nem sikerült iratokat fellelni, így a későbbiekben elbontott objektum létezéséről csak a régi munkatársak beszámolóiból van tudomásunk.

⁷⁶ *„Nem sokkal jobb a helyzet a Klapka utcai raktárakban sem, ahol kb. kettő és félezer iratfolyóméter anyag lassú pusztulásával kell számolnunk, hisz az őszi hónapoktól a páratartalom 80–90 %-os értékeket is elér. Nem szólva arról, hogy a rosszul záró ajtókon a szél behordja a havat, a hőmérséklet pedig nem ritkán mínusz 5 fokra is lesüllyed”* – írta Iványosi-Szabó Tibor a Klapka utcai raktárpületről az 1978-as munkatervben. HU-MNL-BKML-VIII.708.a.

⁷⁷ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 117/1972.

⁷⁸ Iványosi-Szabó Tibor (Kecskemét, 1933. január 13. – Kecskemét, 2021. december 15.), levéltár-igazgató. 1973 és 1996 között állt a levéltár élén, ez alatt az időszak alatt nyerte el az intézmény szakmai arculatának máig meghatározó vonásait. 2002-ben akadémiai doktori címet szerzett. Kiemelkedő munkásságát 2003-ban Kecskemét város díszpolgári oklevéllel ismerte el. Nagyszámú tudományos publikációinak zöme szülővárosa történelméhez kapcsolódik.

delkezésű kb. 100 m² alapterületű helyiségben van elhelyezve kb. 7000 kötetes szakkönyvtárunk, 7 dolgozónk (köztük az igazgató és az adminisztrátor, akiknek munkájuk jellege miatt külön helyiségre lenne szükségük) éves átlagban intézményünkben 1167 kutató és 870 ügyfél fordul meg, nem számítva az alkalmi és csoportos látogatásokat.⁷⁹

Beszámolójában a férőhelyek elégtelensége mellett minden eddiginél erőteljesebben hívta fel a figyelmet a meglévő raktárak egy részének anomáliáira, kiemelve, hogy a városházán a 890 m²-nyi területből 240 m² – klímája alapján – alkalmatlan irattárolásra: „A városházán lévő raktárak közül a pincék iratok huzamosabb tárolására alkalmatlanok, mert magas a helyiségek páratartalma, az iratok tárolására megfelelő helyiség relatív páratartalma a Levéltárak Ügyviteli Szabályzata (továbbiakban LÜSZ) 60. §-a értelmében nem haladhatja meg a 60%-ot és a 70%-nál magasabb páratartalmú helyiségekben iratot tárolni tilos. A mi pinceraktáraink a ventilátor alkalmazása ellenére 67% körüli relatív páratartalmúak (száraz időben mérve), tehát csak ideiglenesen használhatók raktár céljára. Az iratok károsodási veszélyét növeli a helyiségeken átvezető víz és csatorna vezeték, mely a LÜSZ hivatkozott §-a szerint ugyancsak tilos. Tehát legalább a pinceraktárak helyett más helyiségekről kellene gondoskodni.”⁸⁰

A helyiség gondok felszámolására háromféle lehetséges módot is felvázolt az új igazgató: 1. A városi tanácstól újabb épületrészek igénylése a városházán. 2. A Klapka utcai épület udvarán előregyártott elemekből új épület felhúzása. 3. Iratanyag huzamosabb tárolására alkalmas raktár bérlése. Alternatívákat javasolt a kihasználható terek növelésére arra az esetre is, ha a bővülés egyik formája sem realizálódna: 1. Az irodahelyiségben újabb galéria létesítése, amely megoldaná két munkatárs és a szakkönyvtár elhelyezését. 2. Kutatószoba leválasztása a földszinti raktárból.⁸¹ 3. Az archaikus rész fabútorzatának kibontása és Dexion Salgó elemekkel történő felváltása. 4. A Klapka utcai raktárak galériás állványozása. 5. Tömör állványzat kiépítése. Összegzésében azonban az igazgató azt is kifejtette, hogy a felvázolt elképzelések olyan jelentős összegeket emésztenének fel, hogy akkor már sokkal kifizetődőbb lenne egy új épület tető alá hozása. Ennek kapcsán azt is felvette, hogy az intézmény közös ingatlanban is elhelyezésre kerülhetne a hasonló cipőben járó megyei könyvtárral.⁸²

A fentiekben túl a helyproblémák megoldására lehetőséget kínált volna a Honvéd tér 2. szám alatt megürült szovjet parancsnoksági épület, de az ingatlan

⁷⁹ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 319/1973.

⁸⁰ Uo. A pinczehelyiségek kiváltására remény sem volt, így azok időleges állagjavításához az 1980-as évek elején újra hozzáfogtak. HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 62/1983.

⁸¹ A raktárból lambériával leválasztott úgynevezett „kiskutató” később megvalósult, létrahozásának pontos dátumát azonban nem ismerjük. Felszámolása a 2020-ban megindult felújítási munkálatok során történt meg.

⁸² HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 319/1973.

hasznosítási programjának kidolgozásakor nem vették figyelembe a levéltár igényeit.⁸³ Az évtized további részében még a remény sem csillant fel, hogy a levéltár sorsa jobbra fordul. Erről tanúskodnak az intézmény 1978. évi munkatervében olvasható demoralizáló sorok is: *„Ebben az évben sem várható javulás az intézmény elhelyezését illetően. [...] Nemcsak az elfogadható munkakörülmények megteremtése lehetetlen, hanem az iratok csoportosítása során a dolgozók akaratlanul is egymás munkáját zavarják, hátráltatják. A rendezendő anyag több szint mélységben való mozgatása nemcsak időigényes, hanem [a] csaknem kizárólag női alkalmazottak számára komoly megerőltetést jelent.”*⁸⁴

A fenntartó megyei tanács, látva az intézmény helyzetének tarthatatlanságát, az 1980-as évek elején végül napirendre tűzte egy levéltári raktár felépítését a megyei földhivatal Bajnok utcai garázstelepe mellett.⁸⁵ A közel egy éven keresztül folyó tervezés, előkészítés ellenére a vállalkozás mégsem vezetett eredményre. A csalódottság és a tehetetlenség hangja érződik az intézményvezető leveléből, melyet a történeteket követően küldött tanácsi felettese részére: *„Engedje meg, hogy súlyos gondjaim közepette tanácsát kérjem. A Bács-Kiskun Megyei Levéltár azon intézmények közé tartozik, amelyek egy-egy városi intézmény létesítményeit és tárgyi feltételeit örökölték meg 1950-ben. Így már ekkor az ország legrosszabb helyzetben lévő levéltára lett. Az őrzésében lévő anyag közben többszörösére nőtt. Körülményei érdemben azóta sem változtak. Egy új megyei levéltár felépítése nem csak szükségesnek, hanem hosszú időn át lehetségesnek is látszott. Ez a lehetőség viszont az utóbbi évekre igen távoli jövőbe tolódott el. Közben a feltételek hiánya és a növekvő feladatok között a feszültség fokozódott. Oda jutottunk, hogy az országos szakmai feladatok egységes és tervezett időkeretek közötti elvégzése intézményünk lehetetlen tárgyi és létesítményi ellátatlansága miatt akad fenn, válik tervezhetetlenné. Az új levéltár felépítésének a programból való kiiktatása nem járt együtt újabb közép- vagy hosszú távú elképzelések megfogalmazásával. Jelenlegi elfogadhatatlan állapotunk konzerválása a legfontosabb feladatok közötti szelektálást is szükségessé teszi. Nekem viszont sem jogom, sem lehetőségem nincs ezen feladatok bármelyikének elhagyására vagy elhanyagolására. A legfőbb gondot számomra az okozza, hogy a megye területén létrejött szocialista kori történelmi értékű iratokat nem tudjuk begyűjteni és feldolgozni. Így szemünk láttára pusztult el a mezőgazdasági szövetkezetek iratainak döntő többsége, folyamatosan rögzíthetjük, hogyan megy veszendőbe a tanácsok, a különböző üzemek és intézmények iratanyaga. Ezen iratok pusztulása révén e rendkívül fontos évtizedek legjelentősebb forrásainak eltűnésébe nyugszunk bele. E folyamat olyan erkölcsi és politikai felelősséget vet fel, amelyet egy intézmény vezetője*

⁸³ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 754/1973.

⁸⁴ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. Munkaterv az 1978-as évre.

⁸⁵ HU-MNL-BKML-XXIII.11. [Bács-Kiskun Megyei Tanács VB. Művelődési Osztályának iratai, 1950–1990]. 6080/1981.

*egyedül semmiképpen sem vállalhat. Elképzelhetetlen, hogy csak egyetlen alternatíva létezik: palota épül a levéltár számára, vagy pusztul a szocialista kori források többsége. Elfogadható pénzügyi keretek között lehet és kell keresni és találni olyan járható utat, átmeneti megoldást, amely a jóvátehetetlen mulasztások megelőzését jórészt még lehetővé teszi. Tekintettel a feladat nagyságára, sürgösségére, és többszöri próbálkozásom kudarcára elnökhelyettes elvtárs tanácsát kérem, mely irányba lehetne, illetve kellene a szükséges lépéseket megtennem.*⁸⁶

Nehéz lenne megállapítani, hogy e sorok hatására-e, de 1985-re elkészült a Klapka utcai épület kibővítését célzó tervdokumentáció. A levéltár-rekonstrukció azonban csak egy évtizeddel később és teljesen más formában valósult meg, duplájára növelve a Klapka utcán elhelyezhető iratok mennyiségét, amely innentől kezdve a Bács-Kiskun Megyei Levéltár székhelye lett. Sajnos az új épület a beköltözést követően megtelt, nem biztosítva tartalékokat a jövőbeni iratbeszállítások számára. A megyei könyvtár méltó elhelyezést nyerve 1996-ban a városházáról saját ingatlanba költözött, az általa használt városházi területek nagy részét (233 m²) a levéltár vette birtokba.

Újabb változások intézményünk városházi részlegénél az épület 2019-ben megkezdődött felújítása kapcsán történtek. A levéltár 2020 február végére ideiglenes jelleggel a Katona József tér 8. alatti épületbe költözött. A munkálatok a közelmúltban befejeződtek, küszöbön áll a visszatérés, az elszállított közel négy kilométernyi iratanyag csak töredéke költöztethető vissza korábbi helyére. A levéltár által eddig birtokolt területek nagy részének ugyanis más szerepet szánt a város vezetése, a raktárak helyére látogatóközpontot, illetve vendéglátóipari egységet rendeztek be. Az eredeti állapotába rekonstruált levéltári helyiség egy részének – a tervek szerint – szintén elsősorban reprezentatív funkciót kell betöltenie.⁸⁷

⁸⁶ HU-MNL-BKML-VIII.708.a. 765/1984.

⁸⁷ A felújítás során az eredeti állapot visszaállítása volt a cél. Kibontották a „kiskutatót” és a galérián elhelyezkedő irodákat, a hátsó traktusban pedig elbontották a fémállványokat.

A KOMÁROM-ESZTERGOM VÁRMEGYEI LEVÉLTÁR DEÁK FERENC UTCAI ÉPÜLETÉNEK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE (1772–1854)

A MNL Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltárának szóban forgó épülete (Esztergom, Deák Ferenc u. 2 sz., ma: raktárépület) eredetileg nem levéltárnak épült. Iskolaháznak építették, s fennállásának első időszakában, kereken egy évszázadon át (1854 és 1955 között), ténylegesen iskolaházként is funkcionált. 1955-ben aztán egy része átkerült a levéltár (akkori nevén: Esztergomi Állami Levéltár) kezelésébe.¹ Végül 1962 őszén az egész épületben a levéltár rendezkedhetett be.²

Esztergom városa annak idején elemi iskoláinak kívánt egy új épületet emelni. A szervezési munkálatok hosszú időt vettek igénybe: bő nyolc évtizedes vajúdas után sikerült csak megvalósítani a terveket (1772–1854). Időközben többször módosultak a tervek, de megváltozott az eredeti koncepció is: már többfunkciós épületben kellett gondolkodniuk, olyanban, amely egyszerre több helybeli tanintézménynek nyújtana otthont: azaz az elemi iskolák mellett itt biztosítani helyet az újonnan szervezendő real- és rajziskolának, vasárnapi iskolának, illetve a megújuló tanítóképzőnek.

Jelen tanulmány az újabb kutatások tükrében vázolja fel a mondott épület építéstörténetét, tervezésétől felépültéig. Forrásbázisát túlnyomórészt a MNL Országos Levéltára, illetve Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, kisebb részben pedig az esztergomi Primási (és Főkáptalani) Levéltár, illetve az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (Bibliotheca) gyűjteményeiben feltárt iratok képezik. Az új kutatási eredmények birtokában több olyan kérdést is tisztázni lehetett, melyek az épülettel kapcsolatban korábban már felmerültek, s amelyeket eddig még nem sikerült megnyugtatóan rendezni. Ilyen kérdés, többek között, az épület tervezőjé-

¹ Az épület földszinti része, valamint az emeleten két terem. 1955. január végén az egyik levéltári részleg már beköltözött a városházáról az egyik földszinti helyiségbe, a többi helyiséget pedig, miután a mondott emeleti két teremből kiköltözött azok bérlője: a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet, ugyanezen év június elején vette birtokba a levéltár. Az emelet nagyobbik része azonban továbbra is a másik „társbérlő”, az Esztergomi Bányagépipari Fiú Diákközhely használatában maradt. HU-MNL-KEVL-XXIII.526.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom Városi Tanács VB. iratai, közigazgatási iratok] 809-21/1955.

² Az (egész) épület kezelési joga hozzá került. Esztergom Városi Tanács VB Igazgatási Osztályának 1962. október 3-án kelt határozata. HU-MNL-KEVL-XXIII.526.b. 943-5/1962. Az épület átadás-átvételére 1963 tavaszán került sor. Átadás-átvételi jegyzőkönyv. Esztergom, 1963. április 12. HU-MNL-KEVL-XXIII.526.b. 296/1963. Az épület átvételének, a levéltár beköltözésének rövid ismertetése (forráshivatkozások nélkül): Vitál József: Az Esztergomi Állami Levéltár épületének megszerzése, felújítása és berendezése. In: *Levéltári Szemle* 14. (1964) 4: 223–27. (224.)

nek és kivitelezőjének a személye. Ma már teljes bizonyossággal megállapítható, hogy ki irányította a kivitelezési munkálatokat, s nagy valószínűséggel az is tudható, hogy kit is tiszteljük a tervező személyében. Tanulmányunkban főként az épülettel kapcsolatos történésekkel foglalkozunk behatóbban (annak tervezése, építése, a végzetek értékelése stb.); az iskolák történetét csak annyiban vagy akkor érintjük, ha az az általunk megírtak megértéséhez elengedhetetlenül szükségesnek mutatkozott.³

*

Az épület történetével – külön tanulmány keretében, avagy az esztergomi reáltanoda históriájával kapcsolatban – már többen foglalkoztak. Elsőként Kőrösy László lapszerkesztő,⁴ a reáltanoda tanára vette számba a vonatkozó forrásokat, és adott áttekintést a tanintézetében történekről.⁵ A későbbiekben még két összefoglalás látott napvilágot: az egyik a tanintézet fennállásának a 75.,⁶ a másik pedig a 85. évében.⁷ E három összefoglaló munka alapvetően iskolatörténettel szolgál. Az utóbbi évtizedekben aztán olyan művek születtek, amelyek velük ellentétben elsősorban a tanintézet létrehozásának, illetőleg a tanintézetnek helyet adó épület felépítésének a történetét tárgyalják.⁸ E műveket művészettörténészek írták, így érthető, hogy kutatási eredményeik közreadása mellett kísérletet tettek az eladdig megválaszolat-

³ De nem szolgálunk részletes épület-történettel sem. Tesszük mindezt azért, mert ez a soron következő, nagyobb lélegzetű vállalkozásunknak – műhelycíme: *Az Esztergomi Főreáliskola (Gimnázium) története: a tanintézet és épületének históriája 1772–1948* – lesz a feladata, hogy a teljesség igényével felsorakoztassa, illetve értelmezze az egykor volt tanintézet épületének építésére és használatára vonatkozó forrásadatokat. Úgy is mondhatnánk, hogy jelen tanulmányunkban afféle előzetesként nagy vonalakban összefoglaljuk azt, amit tervezett monográfiánkban majd részleteiben kifejtve fogunk közreadni.

⁴ Kőrösy László közel másfél évtizeden át (1879–1892) szerkesztette Esztergom sz. kir. város irodalmi orgánumát, a hetente két alkalommal megjelenő *Esztergom és Vidékét*. Muzslai Zsitva Ágnes: *Az esztergomi sajtó története a kezdetektől napjainkig 1828–2011. A város története a helyi sajtó tükrében*. (Városunk, múltunk 3.) Esztergom, 2016, 188.

⁵ Az első 30 év történéseiről lásd Kőrösy László: *Az esztergomi reáliskola története*. (Az intézet harmincz éves főnnállásának emlékére). In: *A sz. kir. Esztergomvárosi nyilvános Reáltanoda 1886/87-ik tanévének értesítője*. Esztergom, 1887, 3–54.

⁶ *Emlékfüzet az esztergomi államilag segélyezett községi Szent Imre reáliskola fennállásának hetvenöt éves jubileumáról 1857–1932*. Különlenyomat az intézet 1931/32. tanévi értesítőjéből. Esztergom, 1932.

⁷ *Emlékirat. Az esztergomi városi Szent Imre-gimnázium védelmében kiadta az Esztergomi Városi Szent Imre-Gimnázium [-Reáliskola] Volt Növendékeinek és Barátainak Szövetsége*. Esztergom, 1942.

⁸ Prokoppné dr. Stengl Marianna: *A volt reáliskola* (Deák Ferenc utca 2.). In: *Esztergom és Vidéke* 1991. 38. sz. 4.; Uő: *A volt reáliskola* (II.) művészettörténeti ismertetése. In: *Esztergom és Vidéke* 1991. 40. sz. 5.; Uő: *Esztergom-belváros. Műemléki séta*. (Gran Tours Könyvek.) Esztergom, 1992, 97–100.; Prokopp Mária: *Az esztergomi reál-tanoda épülete* (1853): Hild József és Prokopp János ismeretlen műve. In: *Ars Hungarica* 1994. 1. sz. 111–116.

lanul hagyott kérdés megválaszolására: kit vagy kiket is tiszteljük, a szóban forgó iskolaépület vonatkozásában, a tervező, illetve kivitelező személyében.⁹

Napvilágot látott végül egy olyan mű, amely látszólag – legalábbis címét és tematikáját tekintve – nem sorolható azon munkák közé, amelyeket témánk kifejtéséhez hasznosítani tudnánk. De csak látszólag. Mert az említett mű – családtörténet: egy esztergomi polgárcsalád „regénye”¹⁰ – alkotói, adott helyen, adott családtagok esetében (iskoláztatásukról szólván) részleteiben tárgyalják a tanulmányunk tárgy körébe eső eseményeket. Munkájuk megbízható forrásokra (alapvetően levéltári dokumentumokra, illetve szakirodalomból merített adatokra) épül – sokkal kiterjedtebb forrásbázison nyugszik, mint bármelyik, fentebb említett elődjük munkája. Ráadásul e források jó része újonnan feltárt forrás (amelyeket elődjeik, műveik megírásakor, még nem hasznosíthattak); a korábbi ismert (elődjeik által is használt) források egy részét pedig, az újabban feltártak tükrében, újraértelmezték. Mindezek révén olyan megállapításokat tehetek, amelyek az általunk értelmezendő eseményeket új, sokszor merőben új megvilágításba helyezik. De minderről a maga helyén majd bővebben szót fogunk ejteni.

*

Nagy bizonytalanságban vagyunk a tekintetben, hogy Esztergom sz. kir. városában, a törökök kiűzését (1683 őszét) követően, az újrakezdő város hol tudott megfelelő hajlékot biztosítani az iskolái számára.¹¹ 1761-től kezdve azonban már biztos adatok állnak erre vonatkozóan a rendelkezésünkre.

A városnak ebben az időben volt egy német, valamint egy magyar (nyelven tanító) fiúiskolája.¹² Az említett évben a két iskola a város főterén (a mai Széchenyi téren) álló Fekete Sashoz címzett vendégfogadóban működött.¹³ 1762 őszére aztán a magyar iskola átkerült a várostól bérelt iskolamesteri házba (Haász András

⁹ Erre vonatkozó nézeteiket a későbbiekben részletesen fogjuk ismertetni, illetve elemezni.

¹⁰ Szalai Béla – Szalay Katalin: *A Feiglerék. Egy esztergomi polgárcsalád története*. Esztergom, 2012. Szalai Béla, utóbb, e monográfia két különálló fejezetét (182–218. és 357–416. oldalak), át-, illetve egybeszerkesztve s némileg kibővítve, külön kötetben újból közreadta: *Uő: Az esztergomi építő Feiglerék*. Budapest, 2021.

¹¹ Amit tudunk: I. József uralkodásának idején (1705–1711) a városban már megnyitotta kapuit egy kétszállyos „nemzeti iskola”. Hartmann Ignác esztergomi polgármester jelentése Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1846. február 3. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom sz. kir. Város Tanácsának iratai, tanácsülési iratok] 1846-1-30.

¹² Ezenkívül még egy városi leánytanoda létével is számolnunk kell. A leánytanodára vonatkozó ismereteinket lentebb, az 1847. év történéseivel foglalkozó résznél foglaltuk össze, lásd ott.

¹³ HU-MNL-KEVL-IV.1001.d. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom sz. kir. Város Tanácsának iratai, vagyonösszeírások.] Az épület (s a tanulmányban szereplő további épületek) lokalizálására, illetve azonosítására lásd a tanulmány végén szereplő térképet, illetve a térképen feltüntetett objektumokhoz fűzött magyarázatokat.

magister házába).¹⁴ Közel egykorú térképek szerint a mondott iskola akkoriban a plébániatemplom tőszomszédságában állt (északról volt vele határos).¹⁵

A későbbiekben aztán megszaporodnak vonatkozó adataink, s innentől kezdve meglehetősen biztonsággal tudjuk nyomon követni a városi elemi iskolák vándorlásának útját. Mert folyvást vándorolni, költözni voltak kénytelenek. S amikor pedig hosszabb időre lecövekeltek egy helyre, akkor állandóan arról folyt a vita, hogy minként lehetne korszerűsíteni, élhetővé tenni a használatukba bocsájtott iskolaházat. S következett a tervek kovácsolása, a költségek számítgatása. S a vége? Végül ismét csak az a lehetőség maradt, hogy újból helyet változtassanak...

1770 júliusában, egy hirtelen támadt éjjeli viharban villám csapott a város főterén álló városháza épületébe. A városháza leégett, s teljesen használhatatlanná vált.¹⁶ Újjáépítése során (1772-ben) tanácsi határozat született arról, hogy a városháza nyugati szárnyán, a Duna (ma Deák Ferenc) utcai oldalon, két helyiséget az akkoriban triviálisnak nevezett (magyar) iskola elhelyezésére átalakítanak.¹⁷ Ám erre mégsem került sor. Négy évre rá ugyanis arról értesülünk, hogy visszakoztak, engedélyezvén, hogy az iskola megmaradjon a korábbi helyén, az iskolamester házában.¹⁸ S ugyanekkor a német (triviális) iskolát is ideköltöztették: számára Kolonics Mihály helybeli lakos házában¹⁹ (a szomszédos házban)²⁰ helyiségeket vettek ki bérbe.²¹

Az 1777 augusztusában napvilágot látott tanügyi szabályzat (*Ratio Educationis*)²² az iskoláztatás legelső szintjén új típusú népiskolák (ún. „nemzeti iskolák”) létesítését írta elő.²³ Ennek értelmében Esztergom városa is arra köteleztetett, hogy felállítsa a maga új népiskoláját. Az iskola elhelyezésére eredetileg a Lang-féle váro-

¹⁴ „250. In schola civitatis [sc. habitat – I. L.] Andreas Haász”, aki – a következő évi adat szerint – az iskola rektora: „Andreas Hosz scholae rector”. *Limitatio pro anno 1762/63, illetve pro anno 1763/64 militari deserviens*. HU-MNL-KEVL-IV.1003.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, hadi- és háziadó lajstromok].

¹⁵ Lásd a 207. sz. lábjegyzetet.

¹⁶ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom sz. kir. Város Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek] (1770. július 9., 210–211.)

¹⁷ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1772. szeptember 4. 354.)

¹⁸ Az iskolamester posztját ekkor már Gobády József töltötte be. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1776. október 31., 260.)

¹⁹ Az ő háza is a plébániatemplom közelében állt. Lásd *uo.*

²⁰ *Vö.* a 206. sz. lábjegyzetben írottakkal.

²¹ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1776. november 4., 264.)

²² *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Dr. Friml Aladár. [Budapest], 1913.

²³ III. fejezet. Lásd *uo.* 65–71.

si kvartélyházat jelölték ki.²⁴ Ám utóbb, miután kiderült, hogy a kvartélyház a tervezett célra nem alkalmas,²⁵ más helyszín után néztek. Ideiglenes megoldásként a Buda (a mai Kossuth Lajos) utcán álló kaszárnya épületét szemelték ki, majd alakították át a célnak megfelelően,²⁶ ahol 1778 novemberében aztán meg is nyitotta kapuit az új iskola.²⁷ Ám ez az ideiglenes állapot nem tartott sokáig. Másfél év elteltével ugyanis arról értesülünk, hogy újból szóba került az iskola átköltöztetésének a kérdése.²⁸ A tervezés során visszatértek a tíz évvel korábban elvetett elgondoláshoz: a városházához mint helyszínhez.²⁹ Kiszemelt épületszárnya átalakításának terveit el is készítették.³⁰ Ám ez a terv sem valósult meg. Vélhetően hiányoztak hozzá a szükséges anyagiak. Megmaradtak hát a laktanya épületénél,³¹ s inkább a meglévő tantermek bővítéséhez fogtak hozzá.³² De a munkálatokat nem tudták befejezni, s ezt a város vonatkozó határozatában el is ismerte: „*újabb költségekbe már nem tudja verni magát*”.³³

Ekkor ismét a költözés kérdése került előtérbe. S a kiszemelt célpont megint a városháza lett. Az új elképzelés értelmében az immáron háromosztályosra bővült népiskola³⁴ két osztálya számára a kapus és az őrmester szállását alakították volna át tanteremmé,³⁵ míg a harmadik osztály átkerült volna a szomszédságába, a gimnázium újonnan felhúzott épületébe.³⁶ Utóbbi azonban a mondott osztályt nem tudta magába fogadni, így annak átköltöztetésére más helyszínt kellett keresni.³⁷

²⁴ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1778. október 14., 338.)

²⁵ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1778. október 23., 352–353.)

²⁶ Két tantermet létesítettek benne. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1778. október 26., 357.)

²⁷ Egész pontosan 1778. november 16-án. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1778. november 18., 379–381.)

²⁸ Oka: a tanításra igénybe vett egyik helyiség sötét volta. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1780. május 13., 1. sz. hat.)

²⁹ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1781. július 25., 7. sz. hat.)

³⁰ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1781. augusztus 22., 4. sz. hat.)

³¹ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1782. augusztus 23., 4. sz. hat.)

³² Az elvégzett munkákról szóló számlák betérjesztése: HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1782. november 18., 4. sz. hat.), illetve kifizetése: HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1782. november 29., 2. sz. hat.)

³³ „*desiderari nulla ratione posse, ut civitas amplioribus ac amplioribus idcirco sumptibus immergatur*”. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1782. december 30., 1. sz. hat.)

³⁴ 1780. november 1-én indították a harmadik osztályát, azzal a céllal, hogy annak tanulói tanulmányaik során a latin nyelv elemeit is elsajátítsák. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1780. május 13., 1. sz. hat.)

³⁵ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1790. szeptember 25., 676. sz. hat.)

³⁶ Lásd uo.

³⁷ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1790. október 1., 697. sz. hat.)

Nyolc éven át érlelték az iskola átköltöztetésének a tervét. 1798-ban aztán úgy módosult a terv, hogy mindhárom osztályt egy helyre, a városháza nyugati szárnyára helyeznék át, s ott az alsó szint meglévő két helyiségét, valamint a szomszédban álló egykori városi présház belterét alakítanák át tantermekké.³⁸

Utóbbi terv végül jóváhagyást is nyert,³⁹ s így hozzáláthattak a városháza tervezett átépítéséhez. 1799 novemberében már javában zajlottak a munkálatok.⁴⁰ A rá következő év nyarán pedig már át is adhatták rendeltetésüknek az új tantermet.⁴¹ Az iskola azonban nem sokáig használhatta zavartalanul új tantermeit. 1806 őszén arra kényszerült, hogy az új tanügyi szabályozás értelmében⁴² harmadik, „latin elemi” osztályától megváljék: azt átengedje a gimnáziumnak.⁴³

Ezt követően, úgy tűnik, egy időre nyugvópontra jutott a városi népiskola ügye. Előtérbe került viszont egy másik ügy: a városi tömlöcök kérdése. Központi utasításra ugyanis fel kellett mérni az állapotukat.⁴⁴ A város el is végeztette a vizsgálatukat. A Pudelkó József városi főorvos, valamint Til Ferenc seborvos vezette bizottság – jelentésükből kiderült, hogy ekkortájt a város négy tömlöccel rendelkezett, melyek egymás tőszomszédságában álltak – a tömlöcöket viszonylag jó karban lévőeknek találta,⁴⁵ csupán egyikük esetében nyilatkozott elmarasztalólag. Ez utóbbi, miként hírt adtak róla, egyetlen egy, utcára néző ablakkal bírt, padozata mélyen feküdt s rendkívül vizes volt – az előadottak alapján ítélve ez esetben nyilvánvalóan egy pincéből átalakított, rabok tartására szolgáló helyiségről van szó –, emiatt ők e

³⁸ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1798. október 24., 1353. sz. hat.)

³⁹ A Magyar Királyi Udvari Kamara 1798. november 28-án kiadott 18715. számú leiratával engedélyezte a városháza tervezett átépítését. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1798. december 31., 1685. sz. hat.)

⁴⁰ Sőt, a munka oroslánrészével ekkorra már végeztek is. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1799. november 25., 1519. sz. hat.)

⁴¹ Csupán annyi maradt hátra, hogy a tantermetek ellássák padokkal. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1800. augusztus 8., 746. sz. hat.)

⁴² II. Ratio Educationis 2. fejezet 47. §. *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.* Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Budapest, 1981, 249. Végrehajtásáról a Magyar Királyi Helytartótanács 1806. július 1-én kiadott 12089. sz. leirata rendelkezett. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1806. július 29., 615. sz. hat.)

⁴³ A november 1-ével induló tanévet a szóban forgó osztály már ott kezdte el. Esztergom sz. kir. város felterjesztése a Helytartótanácsnak. Esztergom, 1806. november 7. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1806-3-81.

⁴⁴ A Magyar Királyi Helytartótanács az 1810. évi 24304. sz. leiratával rendelte el a tömlöcök állapotfelmérését. Lásd a következő lábjegyzetben hivatkozott forrást.

⁴⁵ A bizottság a városi tanács 1811. január 7-én tartott ülésén olvasta fel jelentését. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1811-2-4.

tömlöcöt egészségtelennek tartották.⁴⁶ Jelentésükben, a látottak rögzítése mellett, a korszerűsítésükre, illetőleg bővítésükre vonatkozóan javaslatokkal éltek.⁴⁷

Úgy tűnik azonban, hogy a felújításuk végül is elmaradt. Jó másfél évtized elteltével ugyanis arról adnak hírt a forrásaink, hogy a városi tömlöcök már rossz, egyenesen katasztrofális állapotban vannak.⁴⁸ De nem csak a tömlöcök. Ekkor már tartahatatlán állapotok uralkodtak a népiskolában is. A város akkori plébánosa, Argauer Máté az alábbi szavakkal adta hírül az általa látottakat:

„A’ három szobák, mellyek most Nemzeti Iskolákra szolgálnak, nem tsak szűk, és alaton alkatjok miatt a nyári hőséggel, és téli büzzel mint a’ Tanítóknak, mint a’ tanítványoknak, fölöttébb alkalmatlanok is, ártalmasak is; hanem a’ Város-házának udvara felül álló falaik félig föld alatt, azért is szünet nélkül tsordúltig nedvesek lévén, de még a’ 2dik és 3dik iskola közt épen a’ közös bemenettel dísztelenül szemközt álló, az 1ső iskolában pedig ugyan a’ szobába nyíló árnyékszékek, mellyek mind a’ három iskolát ajtó bétéve is kiállhatatlan bűdösséggel betöltik, sött a’ benne fészkelő egerek és patkányok, mellyek sokszor a’ tanuló gyermekek közt futkosnak, ezen köz-tanítás és nevelés hajlékait olly fertelmes, és képtelen állapotra hozták, hogy már azokat undorodás, és sajnos borzadás nélkül látogatni lehetetlen...”

(Hasonló hangnemben festette le a plébánián uralkodó állapotokat: *„a’ Plebánia-háznak ama régi épületében, mellyben a’ tselédimmel együtt én lakok, nem tsak a’ köz- hanem a’ derékfalak is mindnyájan egy darab időtül fogva rémítöképen össze viszsza repedezvén, és szobáim egyszersmind fölöttébb nedvesek lévén, ugyhogy a viz gyakran a’ palló deszkái közül föl szokott ütödni, többé sem egészséges, se bátor-ságos lakást nem adhatnak...”*)⁴⁹

Mint fentebb említettük, ekkor már a tömlöcök állapota is sok kívánnivalót hagyott maga után.⁵⁰ S csak rontott a helyzeten, hogy nemcsak az állagukkal volt baj, hanem azzal is, hogy gyakorta alapvető funkciójuknak sem tudtak megfelelni: a raboknak ugyanis, őrizet ide vagy oda, sokszor sikerült innen megszökniük.⁵¹ S már csak azért is súlyos problémaként merült fel a dolog, mivel a városháza telkén, s – ami még sajtóosabb – tanintézetek (a városi népiskola és a gimnázium) tőszomszédságában álltak... (A fentebb említett, pincéből átalakított tömlöccel szomszéd-

⁴⁶ Lásd uo.

⁴⁷ Véleményük szerint a tömlöcöket át lehetne költöztetni a városi főjegyző szekértárolója és istállója helyére. Lásd uo.

⁴⁸ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1826. november 10., 1601. sz. hat.)

⁴⁹ Argauer Máté esztergomi plébános levele Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1823. szeptember 16. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1823-3-149.

⁵⁰ A későbbiekben tovább romlott e téren a helyzet: egy 1834. május 20-án beterjesztett városi bizottsági jelentés szerint akkorra már annyira tönkrementek a tömlöcöknek helyet adó épületek, hogy azokat már nem is tartották érdemesnek helyreállítani. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1834-1-235.

⁵¹ *„azokból eddig majd minden foglaink elszöktek, az útszára szolgáló falon kiásván magukat”.* Lásd uo.

dos másik, „téli és nyári tömlöcz”-nek mondott helyiség ablaka a városháza udvarára nézett.⁵² Ebből az következik, hogy az egymás szomszédságában lévő tömlöcök nem állhattak másutt, mint a városháza telkének délnyugati térnegyedén – lévén a telek többi része be volt épülve: keleten a gimnázium, északon a városháza tömbje, nyugaton pedig, az északi szakaszon, a városháza ottani szárnya helyezkedett el –, illetve hogy a pincéből átalakított tömlöc ablaka az egykori Duna utcára nyílt). Elodázhatatlanná vált tehát a dolog: sürgősen rendezni kellett ezt az áldatlan helyzetet. A népiskola amúgy is már régen kinőtte mostani „épületét”⁵³ – számára (és a tömlöcök számára) új lakot kellett építeni.⁵⁴

A tervezés folyamatát azonban rendre megzavarta az anyagiak előteremtésének a gondja, „az építési költségeknek számba vétele”,⁵⁵ majd pedig teljességgel megakasztotta az 1838 kora tavaszán bekövetkezett természeti katasztrófa. Ez év márciusában minden addiginál nagyobb vízár zúdult Esztergom sz. kir. városára.⁵⁶ A jeges ár óriási pusztítást végzett a városban: a házak többsége összedőlt, de az állva maradtak jó része is erősen megrongálódott.⁵⁷ A középületek közül megsemmisült a menhely, a majorság, a „Mesterház”, a plébánia, a kaszárnya épülete, valamint a gypmester háza, a megrongálódottak között találjuk a plébániatemplom, a városháza, valamint a gimnázium és a népiskola épületét.⁵⁸

Az első teendők közé tartozott az iskolaházak rendbetétele. Felújításukkal viszonylag rövid idő, egy hónap alatt végeztek is: a húsvéti ünnepek⁵⁹ követően a diákok már újra látogathatták említett tanintézményeiket.⁶⁰ Mindeközben, még le sem

⁵² Esztergom sz. kir. város tanácsának felterjesztése a Helytartótanácsához. Esztergom, 1811. január 7. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1811-2-4.

⁵³ 1827-ben Esztergom sz. kir. városban, a „Nemzeti iskolában” az első osztályban 241, a másodikban 44, a „Leány iskolában” pedig: 144 fő tanult. *Esztergom sz. kir. városban tanuló ifjúság száma 1827-ben.* OSZK [Országos Széchényi Könyvtár] Kézirattár, Oct. Hung. 235.

⁵⁴ 1833 végére Feigler János építőmester el is készítette a terveket, amelyeket azonban akkor nem terjesztettek fel a felsőbb hatóságokhoz, mert nem készített hozzá költségvetési tervezetet. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1833. december 30., 2367. sz. hat.) Sajátossága a tervezetnek: abban magukkal a tömlöcökkel úgy számoltak, hogy velük növelnék meg a mondott iskolák belső terét...

⁵⁵ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1836. november 18., 1724. sz. hat.)

⁵⁶ Az 1838. március 8. és 12. között zajló jeges ár történetét levéltári dokumentumok alapján Pifkó Péter esztergomi levéltáros, helytörténész írta meg. Uő: *Az 1838-as árvíz története és összeírása.* (Kézirat gyanánt.) Esztergom, 1988.

⁵⁷ A korabeli kárfelmérés szerint a város 853 házából 614 teljesen, 89 pedig részben megsemmisült. Lásd uo. 7.

⁵⁸ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1838. március 16., 346. sz. hat.)

⁵⁹ 1838-ban húsvétvasárnap április 15-ére esett. Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár. Táblázatok a Chronológiához.* Az 1912-ben közreadott munka tömörített és javított kiadása. A művet a szerző 1940-es kéziratának felhasználásával javította: Érszegi Géza, sajtó alá rendezte: Gazda István. [Reprint: Budapest, 1974.] 180. (25. táblázat).

⁶⁰ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1838. április 30., 739. sz. hat.)

vonult az ár, a városi tanács határozatot fogadott el arról, hogy a népiskolát új épületbe költöztetik.⁶¹ Ám ez a tervük is papíron maradt: mint kiderült, megvalósítására nem rendelkeztek elegendő pénzügyi alappal (az iskolalétesítésre létrehozott alapítvány vagyona erre nem bizonyult elegendőnek).⁶²

1842 elején a város levélben kereste meg Kopácsy József hercegprímást, mert arról értesültek, hogy a hercegprímás Esztergom-Vízivárosban tanítóképző intézetet szándékozik létesíteni. Levelükben – jelezvén, hogy városuk elemi iskolája számára egy új épületet terveznek emelni, s hozzá, az új korszellemhez idomulva, egy polgári iskolát szervezni – felajánlották, hogy ingyen biztosítanak a tanítóképző felépítéséhez egy telket, ha az mégis a városukban létesülne, ecsetelvén egyúttal a mondott javaslatból fakadó előnyöket, tudniillik, hogy ez esetben egyfelől a képez-dei növendékek a mondott elemi iskolában végezhetnék gyakorló tanításukat, illetve a polgári iskolában tökéletesíthetnék a tudásukat.⁶³ Felajánlásukat minden bizonnyal annak reményében tették, hogy az egyháztól így anyagi támogatást nyerhetnek majd jelzett tervük kivitelezéséhez.

Számításuk azonban nem vált be. A hercegprímás végül az esztergomi főkáptalan ajánlatát fogadta el, s ennek folytán a leendő tanítóképző részére a Szenttamás településen álló, úgynevezett Rosenbach-féle iskolaházban alakított ki tantermet.⁶⁴ A tanintézet még ugyanezen év őszén megnyitotta kapuit.⁶⁵

A város magára maradt a problémájával. De nem tétlenkedett. Újabb megbízásokat adott a népiskola „alkalmasabb hely”-re történő áthelyezésére vonatkozó „czélszerűbb” tervezet összeállítására.⁶⁶ A terveket Feigler János építőmester el is készítette.⁶⁷ De nem (ez sem) került megvalósításra.

⁶¹ Elgondolásuk szerint kőből szándékoztak volna az iskolának új épületet emelni. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1838. március 18., 359. sz. hat.)

⁶² Az alapítvány vagyona ez idő tájt 12246 ezüstforint 20 és 12/20 krajcár-ra rúgott, melynek nagy részét kiadták kamatra, s ez utóbbi pénzeket egyébként sem látták tanácsosnak most behajtani, amikor felvevőik, az árvíz pusztításai miatt, súlyos anyagi gondokkal küzdöttek. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1840. február 28., 213. sz. hat.)

⁶³ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1842. január 21., 173. sz. hat.)

⁶⁴ Kopácsy József hercegprímás leirata Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1842. május 20. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1842-1-33. Leiratában a hercegprímás, megköszönvén a város szíves fáradozásait, visszaküldte a tanácsuk által elébe terjesztett tervanyagot.

⁶⁵ 1842. november 3-án. HU-EFK [Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár] icon 648. A Vörösmarty u. 14. sz. alatt álló, emléktáblával megjelölt egykori iskolaépület nagyobbik részét ma levéltárunk használja, raktározási célokra.

⁶⁶ A Sárospatai Heya Imre leköszönő királyi biztos javasolta elképzeléseket hasznosították volna ehhez. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1842. december 16., 2583. sz. hat.)

⁶⁷ Az 1843. november 20-án tartott tanácsülésen Hartmann Ignác polgármester nyújtotta be az építőmester (forrásunkban: kőművesmester) által kiállított számlát (végösszege: 24 forint). HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (2582. sz. hat.)

A Helytartótanács 1844. július 24-án kiadott 26.377. sz. leiratában új típusú elemi iskolák létesítését rendelte el. A rendelet szerint a nagyobb mezővárosokban, valamint a királyi városokban, „*Felsőbb Elemi Tanoda*” néven, a „*míveltebb polgári Rendek lévők számára*” négyosztályos iskolákat kellett szervezni. Ezen iskolákban a 3. osztály elvégzését mindazok számára kötelezővé tették, akik a 4. osztályt is szeretnék majd elvégezni, avagy gimnáziumba készülnek, továbbtanulni; a többiek számára viszont csak ajánlották annak elvégzését; a két évfolyamból álló 4. osztály kijárására pedig azokat kötelezték, akik „*ipar teljes s tehetősebb k[irályi] városokban*” éltek, és kézművesmesterség űzésére szándékoztak a fejüket adni, illetőleg azokat, akik az úgynevezett ipartanodákba készültek, hogy tudásukat elmélyítsék.⁶⁸

Ennek szellemében intézett folyamodványt a városi tanácshoz Meszéna János volt országgyűlési követ. Nézete szerint az ifjúság számára korszerű nevelést kell biztosítani, mely cél megvalósítása érdekében jól felszerelt elemi, illetve reáliskolákra, továbbá rajz- és zenetanodákra van szükség, mely intézményekben a tanulókat, jövődöbeli szakmáikra: a kézműves mesterségekre, kereskedelemre vagy akár a szépművészetek művelésére kellő módon fel lehet készíteni.⁶⁹ A tanács 1845 januárjában tartott ülésén a fentiekkel összhangban tárgyalta a megoldásra váró kérdéseket: hogy a tervbe vett „*Nemzeti iskolákat*” hol lehetne felépíteni, miként lehetne azokat célszerűen berendezni, illetve hogy mely tanintézetekkel lehetne azokat összevonva működtetni.⁷⁰

A továbblépés lehetőségét az teremtette meg, hogy a város ez idő tájt olyan ingatlan birtokába jutott, amellyel – elvileg – mint a leendő iskola létesítési helyével is számolhatott. Megvásárolt tudniillik egy terjedelmesebb épületet: a Buda utcában álló „Fehér Báránnyhoz” címzett vendégfogadót.⁷¹ A tanács az ingatlan megszerzését követően nyomban szavazásra bocsátotta a kérdést: a „*Nemzeti Oskolák*” új épületét a népiskola jelenlegi helyén, a városháza tőzsomszédságában húzzák-e fel vagy a szóban forgó vendégfogadó telkén? Minthogy az utóbbi telek fekvése előnyösebb: nem a város szélén, hanem a közepén, továbbá a Dunától távolabb és magasabb helyen fekszik, tehát árvizek alkalmával nagyobb védelmet élvez, ezért a tanácstagok választása erre a helyszínre esett.⁷²

A tanács hozzálátott a tervek kimunkálásához. Nagyszabású vízió lebegett a tanácstagok szeme előtt: elképzelésük szerint a vendégfogadó jelenlegi épületére

⁶⁸ HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1844-2-117.

⁶⁹ Esztergom, 1844. november 29. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1845-1-9.

⁷⁰ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1845. január 10., 52. sz. hat.).

⁷¹ A vendégfogadót Zimmermann Ferenctől vették meg. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1845. április 11., 950. sz. hat.) Vételára 4800 pengőforint volt. Esztergom sz. kir. város közgyűlésének felterjesztése a Helytartótanácsához. Esztergom sz. kir. város közgyűlésének felterjesztése a Helytartótanácsához. Esztergom, 1845. április 11. HU-MNL-OL-C 69. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Királyi Helytartótanács Levéltára, Departamentum scholarum nationalium] 1-22-44694.

⁷² HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1845. február 21., 506. sz. hat.).

egy újabb emelet kerülne; az ekként megújult épületben elhelyezést nyerne egy kétosztályos „nemzeti”, illetve leányiskola, továbbá egy másik elemi („polgári”), valamint egy rajz- és egy „hangászati” iskola (utóbbiak egy-egy osztállyal), továbbá egy imaszoba és két „tanítói lak” (egy az iskola-, egy pedig a rajzmester elszállásolására).⁷³ Számításuk szerint az építési munkálatok 12 096 forint 23 és 2/3 krajcárt emészténének fel, mely összeget nem a „nemzeti iskola alapítvány” terhére teremtenének elő, hanem hitelből: annak érdekében, hogy azok az a személyek, akikkel szemben a „nemzeti iskola alapítványnak” követelése van, ne a jelenlegi pénztelen időben kényszerüljenek tartozásaik lerovására, az alapítványban lévő pénztőke erejéig 40 000 váltóforint kölcsönt vennének fel.⁷⁴ A vonatkozó tervrajzokat, illetve költségvetést ismét csak Feigler János építőmesterrel készítették el.⁷⁵ S mindeközben egy újabb terhet vett a nyakába a város: a külvárosi részeken lakók régóta hangoztatott óhajának engedve számukra is létesített egy elemi iskolát (külvárosi iskola), melynek fenntartása ettől kezdve úgyszintén az ő kötelessége lett.⁷⁶

A vendégfogadó tervbe vett átépítése azonban elodázódott. Időközben ugyanis egy újabb szempont merült fel, s emiatt az eredeti terv módosításra szorult. Az új tanügyi szabályozásnak megfelelően⁷⁷ az újonnan indítandó elemi iskolai harmadik osztály számára is helyet kellett biztosítani. Számára, értelemszerűen, ugyancsak a volt vendégfogadóban terveztek egy tantermet kialakítani.⁷⁸ Az ennek megfelelően átdolgozott tervezetet végül felterjesztették a Helytartótanácsához, ám a Helytartótanács azt, hiányos volta miatt (nem szerepeltek benne sem az épület keresztmetszeti, sem pedig a fedélszék szerkezeti rajzai, továbbá – az építési anyagok, valamint a napibérek vonatkozásában – költségvetést sem tartalmazott), nem fogadta el, hanem átdolgozásra visszaküldte.⁷⁹

Ez idő tájt egyre sürgetőbben jelentkezett a városi postahivatal elhelyezésének a kérdése is. A megnövekedett forgalomra való tekintettel indokolttá vált, hogy a hivatalt olyan helyre telepítsék át, mely közel fekszik a városi lóistállókhöz (tudniillik, hogy gyorsfutár szolgálatra, avagy küldemény- és/vagy utasszállításra a posta-

⁷³ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1845. április 11., 950. sz. hat.)

⁷⁴ Lásd uo.

⁷⁵ Lásd uo.

⁷⁶ Az iskolát a „nemzeti iskolátul” távol lakók számára 1845 folyamán létesítette. Lásd a 11. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást. Szervezéséhez már az év tavaszán hozzáfogtak, s ősszel meg is nyitotta a kapuit. Németh András: Esztergom szabad királyi város reformkori népoktatása. In: *Esztergom Évtapjai* 1988. 365–385. (378–381.)

⁷⁷ Hivatalos közzététele: a Magyar Királyi Helytartótanács 1845. évi 25224. sz. körrendelete. In: *Religio és Nevelés* 1845. 39. sz. 307–311., 316–319.

⁷⁸ Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1845. szeptember 29. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1845-2-71.

⁷⁹ A Helytartótanács leirata Esztergom sz. kir. város tanácsához. Buda, 1846. január 27. HU-MNL-OL-C 69. 1-3-2806.

lovakat minél előbb munkába tudják állítani). A város ez esetben a legkézenfekvőbb megoldást választotta: a hivatalt és az istállókat egyszerre javasolta átköltöztetni, előbbit a vendégfogadó kapuja mellé, utóbbiakat pedig, a kocsislakkal egyetemben, a vendégfogadó udvarára, a hátsó részre (a kertbe).⁸⁰

A város, a tervek kimunkálása mellett, nagy erővel fogott hozzá a vendégfogadó átépítésének a megszervezéséhez. 1847 elején már folyamatban volt az építőanyag beszerzése (nagyobb mennyiségű téglát szállított le a városi tégláégető,⁸¹ illetőleg a mész biztosítása érdekében is lépések történtek),⁸² s a módosított tervezet (s hozzá a költségvetés) is elkészült,⁸³ amelyet a város nem mulasztott el időben felküldeni a Helytartótanácsához.⁸⁴

Mindezek mellett a városnak a leánytanoda sorsával is foglalkoznia kellett. Az ottani helyzet rendezése sem tűrt tovább halasztást. A tanodában dülő akkori állapotokat jól jellemzik az alábbi sorok: „...itt ugyan azon egy szobában, és azon egy időben két külön tanító, külön gyermekek, és külön tanulmányokkal lévén elfoglalva, bár mikint osszák is fel idejüket, és foglalatosságait, még is egymásnak nem egyszer akadályul szolgálnak, és így a hely rovására, természetesen a' nevelés szenved... az említett iskolában 154 leány gyermek számittatván, a' hely szűke miatt nem csak szoronkodni, sokszor kiszorúlni kénytelenek, hanem az illy sokaság melletti természetes túlkipárolgás miatt, a' gyermekek egészsége is sokat szenved.”⁸⁵ A helyhiányon enyhítendő, napirendre került a leánytanoda áthelyezésének a kérdése. E célra a városháza nyugati szárnyával szemközt álló sarokházat (őrházat)⁸⁶ szemelték ki. Akkoriban ugyan igen rossz karban volt, de bizottsági vélemény szerint felújítva, átmenetileg, amíg a volt vendégfogadó átépítésével nem végeznek, akár az egyik leánytanodai osztályt is magába fogadhatja.⁸⁷

⁸⁰ Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1846. december 28. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1847-1-22. 1847 őszén már állt is az új kocsislak és istálló a vendégfogadó kertjében. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1847. november 19., 2990. sz. hat.)

⁸¹ 28 ezer db falazótégla került beszállításra. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1847. február 9., 502. sz. hat.)

⁸² A tanács a városi erdészt megbízta a mészégetés felügyeletével: csak annyi mész égetését engedélyezték, amennyivel a volt vendégfogadó udvarán lévő, félig telt meszesgödört meg lehet majd tölteni. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1847. április 16., 1215. sz. hat.)

⁸³ A tervanyagot, az előzőekhez hasonlóan, újfent Feigler János építőmester állította össze. *Vorausmaß und Kosten-Anschlag*. Esztergom, 1847. március 10. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1848-2-300.

⁸⁴ Esztergom sz. kir. város felterjesztése a Helytartótanácsához. Esztergom, 1847. március 30. HU-MNL-OL-C 69. 1-5-14796.

⁸⁵ Meszéna János városi tanácsagnak, a főelemi tanoda igazgatójának jelentése Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1847. március 12. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1847-1-126. A jelentésből idéz Németh: i. m. 382–383.

⁸⁶ „Haupt Wacht”, mely akkortájt koporsóraktárként szolgált. Lásd az előző lányszövegben hivatkozott levéltári forrást.

S itt most tegyünk egy kis kitérőt. A lánytanoda lokalizációját illetően ugyanis nagy gondban vagyunk. Úgy gondoljuk, hogy a fiú elemi iskolához hasonlóan a lánytanoda is a plébániatemplom szomszédságában álló iskolamesteri házban kapott helyet, valamikor a 18. század folyamán. Ám konkrét, erre vonatkozó adatokkal csak a későbbi időkből rendelkezünk. Első adatunk az iskolamester házában működő leányiskolára 1808-ból való. Vonatkozó forrásunkból arról értesülünk, hogy ez év nyarán a tanács határozatilag elrendelte: az iskolamesterhez „járó gyermekek” (véleményünk szerint a lánytanodába járók) ezentúl „a Nemzeti Oskoláktól elmaradott tágasabb és egészségesebb szobában” (azaz a fiútanodából 1806-ban elköltöztetett „latin” osztály tantermében) tanuljanak.⁸⁸ Erre azonban nem került sor. A lánytanoda ugyanis a továbbiakban is az iskolamesteri házban működött. Adataink erre vonatkozóan: az 1817-ben felvett adójegyzékben, a 273. (ház)szám alatt, az iskolamesteri házat („Nemes Város Mester háza”) találjuk. A következő évben felvett adójegyzék ellenben, az ugyanezen szám alatt álló házat, a városi kis (azaz leány-) iskolaként („Nemes Varas Kis oskolaja”) tünteti fel (s az 1819/20-as adójegyzék úgyszintén: „Nemes Varos Kiss Oskola Háza”).⁸⁹ Utóbb azonban változott a helyzet: 1823 őszén már a városháza nyugati szárnyában tanulnak a lányok is (a fiútanoda két osztálya mellett lévő harmadik osztályban).⁹⁰ Az 1824. év júniusában felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv is erről tanúskodik: „a város által fenntartott összes iskola a városházával egy közös fedél alatt van (*scholae omnes sub eodem cum domo civitatis praetorea tecto*)”, tehát a gimnázium, a kétosztályos fiúiskola (*schola nationalis*), valamint az egyosztályos lánytanoda (*schola vernacula*).⁹¹

Ezek után térjünk vissza történetünkhöz. 1847 tavaszán már nagyban zajlott a vendégfogadó átépítésének, a munkálatok előkészítésének az ügye. A város nem bízta a véletlenre a dolgot. Külön bizottságot rendelt ki, hogy – mai szóval élve – lobbizzon a vendégfogadó átalakítási tervének jóváhagyása, illetőleg az átalakításra fordítandó kölcsön felvételére jogosító engedély megszerzése iránt. Kirendelt bizottságuk Budán, a felsőbb hatóságoknál járván, teljesítette is ez irányú kötelezettségét.⁹²

⁸⁷ A második osztályt. Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1847. március 21. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1847-1-142.

⁸⁸ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1808. június 24., 718. sz. hat.)

⁸⁹ *Conscriptio facultatum liberae et regiae civitatis Strigoniensis pro anno 1816/17, 1817/18 és 1819/20 deserviens.* HU-MNL-KEVL-IV.1003.b.

⁹⁰ Lásd fentebb Argauer Máté plébános 1823. évi jelentését.

⁹¹ HU-PL [Prímási Levéltár (Esztergom)] egyházlátogatási jegyzőkönyvek, Lib. 363.

⁹² Ottjártukkor felkeresték Keglevich Gábor főtárnokmestert, Fogarassy Mihály címzetes skodári püspököt, a Budai Tankerület főigazgatóját, Jekkelfalusy Vince választott szepesi püspököt, királyi tanácsost, Duschek Ferenc királyi tanácsost, a Királyi Kincstár alelnökét, Szőgyéni Lőrincet, az Építészeti Osztály (Helytartótanács, Építési Igazgatóság) referensét, valamint Besze Ferenc királyi

December elején a város, abban a tudatban, hogy a munkálatok előkészítése jó ütemben halad, kérte a Helytartótanácsot: engedélyezzék, hogy a tavasz beköszön-tével hozzákezdhessenek az építkezéshez.⁹³ S abban a hiszemben, hogy az engedélyt meg is kapja, 1848 januárjában újabb kérelmet menesztett a kormányzékhez, kér-vén, hogy a felterjesztett terveket küldjék vissza, mert hamarosan hozzálátnának a munkálatokhoz.⁹⁴

S ekkor váratlan dolog történt. A Magyar Királyi Számvevőhivatal arról értesítette a Helytartótanácsot, hogy a felterjesztett tervanyag hiányos: éppen az építési tervek hiányoznak. Emiatt a tervezetet nem tudták érdemében elbírálni – ennél-fogva azt hiánypótlásra a városnak visszaküldték.⁹⁵

Ismét késedelmet szenvedett hát az új elemi tanoda felépítésének az ügye. S a márciusi forradalmi események beköszön-tével aztán néhány évre meg is feneklett. Mert amikor ez év nyarán szóba került az ügy (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisz-terium augusztus hó közepén felszólította a várost, hogy a mondott tervanyagot, a hiányokat pótolván, újból terjessze fel),⁹⁶ kiderült, hogy az eredeti koncepció már érvényét veszttette. Legalábbis a városi tanács, a megváltozott körülményekre hivat-kozáván, megkérdőjelezte annak érvényességét, és ki is rendelt egy bizottságot annak megvizsgálására, hogy az új helyzetben a „*fehér bárány fogadó*” még mindig alkalmasnak tartható-e arra, hogy iskolai célokra átépítsék, vagy sem.⁹⁷ S a bizott-ság jelentésében amellet foglalt állást, hogy bár a vendégfogadó alkalmas lenne a tervezett célra, de az új helyzetben (a minisztériumnak az a szándéka, hogy átala-kítja a meglévő gimnáziumi oktatási rendszert) tanácsos lesz egyelőre felhagyni az eredeti tervvel, s az iskolák elhelyezése céljából inkább a városháza bővítését szor-galmazni.⁹⁸

*

tanácsost és pártfogásukba ajánlották a szóban fogó építkezés ügyét. Jelentésük Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1847. április 11. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1847-1-191.

⁹³ Esztergom sz. kir. város közgyűlésének felterjesztése a Helytartótanácshoz. Esztergom, 1847. december 3. HU-MNL-OL-C 69. 1-3-7256/1848.

⁹⁴ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1848. január 28. 224. sz. hat.) A terveket ez esetben is Feigler János építőmester készítette. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1851. április 11., 111. sz. hat.)

⁹⁵ Az újonnan felhúzendó iskolaépület tetőszerkezetének a tervrajza, illetőleg a felhasználandó épít-őanyagokról készített előzetes költségvetés szerepelt a beküldött tervanyagban, magának az épü-letnek a tervrajza azonban nem. A Magyar Királyi Számvevőhivatal átírata a Helytartótanács-hoz. Buda, 1848. február 3. HU-MNL-OL-C 69. 1-3-7256.

⁹⁶ HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1848. augusztus 19., 1652. sz. hat.)

⁹⁷ Lásd *uo.*

⁹⁸ Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város közgyűléséhez. Esztergom, 1848. december 5. HU-MNL-KEVL-IV.1001.g. 1848-2-300.

A város vezetése a szabadságharc leverését s a helyzet normalizálódását követően újból felmelegítette az elemi tanodái áthelyezésére vonatkozó régebbi terveit. Ám azokat nem volt elég leporolnia: a megváltozott helyzetben s körülmények között a tervek véglegesítése során újabb szempontokat is figyelembe kellett vennie. A terveket a Leo von Thun-Hohenstein gróf, vallás- és közoktatásügyi miniszter nevével fémjelzett új tanügyi szabályozáshoz⁹⁹ igazodva több ponton is módosítani kellett. A legfontosabb változások, többek között: a szabályozás értelmében megszűntek a hatosztályos gimnáziumok – a helyükbe négyosztályos, illetve nyolcosztályos gimnáziumok (al-, illetve főgimnáziumok) léptek,¹⁰⁰ illetve új típusú tanintézetek: reáliskolák (háromosztályos al- s erre épülő főreáliskolák) kerültek bevezetésre.¹⁰¹

A város hozzá is fogott a módosított tervek kidolgozásához. 1850 őszén döntés született, hogy a helybeli gimnáziumot „nagyobb” (nyolcosztályos) gimnáziummá fejlesztik, olyformán, hogy újabb tantermekkel ellátandó, a városháza azon részéből, mely tőzsomszédos a gimnázium épületével, két hivatali helyiséget a tanintézet rendelkezésére bocsátanak; továbbá határozatot fogadtak el arról, hogy egy reáltanodát (meg egy külön rajziskolát) is felállítanak.¹⁰² Következő év februárjában az is eldőlt, hogy a reáltanodát nem a városháza nyugati szárnyán létesítik (a gimnáziumnak átadott hivatali helyiségek pótlására e szárnyban minden szoba jöhető helyiséget lefoglaltak már, így nem maradt szabad helyiség, melyet iskola számára átadhattak-átalakíthattak volna), hanem – s itt visszanyúltak a korábbi elképzelésekhez – a volt Fehér Bárány vendégfogadót építik át e célból. Ennek megfelelően Feigler János építő-, illetve Majer Antal ácsmester megbízást kapott a városi tanácstól, hogy készítsék el a vonatkozó terveket.¹⁰³

⁹⁹ A Leo von Thun-Hohenstein gróf által előterjesztett tanügyi szabályzattervezet – teljes címe: *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* – I. Ferenc József császár 1849. szeptember 15-én hagyta jóvá. Zibolen Endre: *Az Organisationsentwurf és a nyolcosztályos magyar gimnázium*. In: *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Ford: Schaffhauser Ferenc. (A Tantervemlélet forrásai 12.) Budapest, 1990, 9–25. (9.) Magyarországon a tervezet a Geringer Károly báró, miniszteri biztos által 1849. november 6-án kibocsátott körrendelettel lépett életbe. Lásd uo. 13.

¹⁰⁰ *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Ford: Schaffhauser Ferenc. (A Tantervemlélet forrásai 12.) Budapest, 1990, 4–7. § (gimnáziumok).

¹⁰¹ Lásd uo. 3–9. § (reáliskolák).

¹⁰² Esztergom sz. kir. város 1850. évi 44. sz. közgyűlési határozata. Esztergom, 1850. szeptember 11. (másolat). HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom sz. kir. Város Tanácsának iratai, tanácsülési iratok] ad 1852-1-55.

¹⁰³ A vendégfogadó esetében „négy reál iskolákra, rajz teremre, és elemi tanodákra” való terveket kértek tőlük. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom sz. kir. Város Tanácsának iratai, tanácsülési jegyzőkönyvek] (1851. február 18., 33. sz. hat.) A tervek áprilisra el is készültek. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1851. április 10., 103 1/2. sz. hat.)

Az idő közben igencsak sürgetett. A „*tanodai gondnokul*” kirendelt bizottság¹⁰⁴ április elején benyújtott jelentésében részletesen kifejtette, hogy miért lenne indokolt mihamarabb lépni a városi iskolák, illetőleg az újonnan létesítendő reáltanoda ügyében. Jelentésük szerint erre egyrészt az iskolák végletesen leromlott állapota szolgáltatna alapot – igencsak sötét színekkel festik le akkori állapotukat: „*mindnyájáról általánosan elmondhatjuk, miszerint szervezete hiányos, az épület maga pedig roskadozó állapotban levő szűk, egészségtelen sötét patkányfészek szóval olyan, hogy istállóknak inkább mint iskolának alkalmas*”, a leánytanodáról pedig egyenesen drámai képet adnak: „*a jelenleg 164. növendékkel, s két tanítóval ellátott két osztályu leány iskola egy alacsony s mély szobába vagy szorítva, hol midőn a növendékek egy része oktattatik, másik résznek a bábéli zavar kikerülése tekintetéből csendességben henyélni, s legfellyebb a patkányok czinczogását halgatni, vagy esős időben az iskolába be ázoglott csepegéseket olvasni kintelenitetnek, s így a szülők 4–5 évig járatják leánykáikat iskolába, hogy olvasni s irni megtanulhassanak, mit külön osztályban két év alatt megtanulhatnának*” –, másrészt pedig, a reáltanoda kapcsán, utalnak a kormányzat vonatkozó rendeletére, melynek értelmében a jövőben csak olyan gyermekek vehetők fel mesterinasnak, akik az elemi iskolákban az adott mesterség űzéséhez szükséges ismereteket kellőképpen elsajátították.¹⁰⁵ S zárásként azon reményüknek adtak hangot, hogy a város nagy gonddal fogja kiválasztani az iskolák építésére alkalmas helyszínt, javasolván, hogy az a Dunától távolabb legyen – a „*mostaniak hely[e] ... a dunához igen közel van*” –, s minden szempontból a célnak megfelelően, hiszen ez egy hosszú távra szóló beruházás lesz.¹⁰⁶

Úgy tűnik azonban, hogy bizonyos szempontok (avagy sajátos érdekek) a kelőően megalapozott észérveket is felül tudják írni. Miként ez a fentebb szóba hozott beruházás esetében is történt. Négy hónap sem telt el ugyanis, s a város máris új tervvel állt elő. Az indok: úgy alakult, hogy a városi postahivatalt mégsem költöztetik át a városháza épületébe (pedig tervezték), hanem kibérelnek számára egy városi házat, és abban helyezik el. Ennek folytán pedig felszabadul egy helyiség a városháza kérdéses részében (a nyugati szárnyán), melyet iskolai célokra használhatnának fel.¹⁰⁷ Hát, ennyit az elvekről...

A biztos így ismét bizonytalanná vált. Hosszabb időnek kellett eltelnie, míg a város vezetése az iskolák ügyében újból dűlőre jutott. (Közben természetesen

¹⁰⁴ A Malina János városi tanácsstagból, Meszéna Ferenc főügyészből és Niederman Ferenc képviselőből álló bizottságot a tanács még folyó év január 20-án állította fel. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1851. február 20., 13. sz. hat.)

¹⁰⁵ Bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1851. április 2. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1851-1-27.

¹⁰⁶ „*úgy rendeztessenek, hogy ne csak a jelen, de a jövő kornak is czélszerűségében tökéletesen megfeleljen*”. Lásd uo. A város az új iskolaház építésével Feigler János építőmestert tervezte megbízni. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1851. április 11., 111. sz. hat.)

¹⁰⁷ HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1851. július 22., 354. sz. hat.)

egyéb megoldásra váró kérdésekkel is foglalkozott: például a gimnáziumban tanító bencés atyák elszállásolására szolgáló otthon felépítésének az ügyével.)¹⁰⁸ Közel másfél évig húzódott a dolog. Végül 1852 őszén megszületett a döntés: maradnak a városházánál, ott, annak nyugati szárnyán (a „*duna utczára terjedő*” részén) fogják az új iskolaházat felépíteni. Az előzetes elgondolások szerint az építési munkálatokhoz akár már a következő év tavaszán hozzáfoghatnának, s ugyanezen év nyarán akár már végezhetnének is velük.¹⁰⁹

1853 januárjában be is terjesztették az újonnan kidolgozott építési terveket, s vele együtt a költségvetést. A kísérőlevélben ismertették a tervezetet: a városháza Duna utcai szárnya „*hajdantol óta felső elemi tanodákat foglalván magában, ezek a népesség növekedésével mind két nembeli számos tanuló növendékek elfogadására már elegendő helet nem*” biztosítottak,¹¹⁰ ennél fogva építenek oda egy épületet, melynek „*felső része a nemzeti tanodákra fordított hivatalos szobák hijányát pótolná*”, s mely épületben egyszersmind „*az oly annyira szükségessé vált reál iskola is benfoglaltat[na]*”; a költségeket pedig az iskolai alapítvány vagyonából, a már „*825-ik évtől óta, különféle jótékon adakozásokból össze gyűjtött*” alapból fogják állni.¹¹¹ A tervanyagot Jagasics Sándor esztergomi megyefőnök, miután visszakapta az Esztergomi Kerületi Építésügyi Hatóságtól, ahová bírálatra átküldte, engedélyeztetés végett felterjesztette Augusz Antal báróhoz, a Budai Helytartósági Osztály alelnökéhez.¹¹²

Az alelnök azonban a jelekből ítélve nem volt túlságosan elragadtatva a tervezettől. Válaszlevelében kertelés nélkül rátapintott a lényegre. Kifejtette: nem tudja megítélni – miután erre nézve sem a vonatkozó jelentésben, sem pedig az alapraj-

¹⁰⁸ Feigler János építőmester e vállalkozásból is kivette részét: az elvégzett munkák elszámolásakor maga is számlát nyújtott be (100 ezüstforintról), kifizetésre. *Jegyzéke Azon pénz mennyiségnek, melly a Deák iskolai Tanárok laka építésire fordított Nixbrodi alapítványból T. Koksa Istvány főpénztárnok úr által utalványozott árjegyzékekre kifizettetett.* Készítette Mitter Ferenc. Esztergom, 1852. november 22. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. j. n.

¹⁰⁹ Esztergom sz. kir. város tanácsának felterjesztése Jagasics Sándor esztergomi megyefőnökhöz. Esztergom, 1852. november 23. HU-MNL-KEVL-IV.153.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergomi cs. és kir. Megyehatóság iratai, megyefőnöki általános iratok] XX-8069.

¹¹⁰ A „*hajdantol óta ... mind két nembeli számos tanuló növendékek*”-kitétel bizonyosság arra, hogy a leánytanoda ez idő tájt is itt, a városháza Duna utcai „*szárnyán*” lévő iskolaépületben működött. 1851 tavaszától a városházával szemközt álló városi őrház is iskolai célokra szolgált (talán a leánytanoda említett 2. osztálya kapott itt helyet?): „*343. Városi őrház*” (1850 tavasza), „*343. Város elemi tanodája*” (1851 tavasza), s „*343. Nemzeti Tanoda*” (1853 tavasza). Esztergom sz. kir. város 1849/50, 1850/51 és 1852/53. évi hadi-és háziadó jegyzéke. HU-MNL-KEVL-IV.1102.c. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, hadi- és háziadó lajstromok].

¹¹¹ Esztergom sz. kir. város tanácsának felterjesztése Jagasics Sándor esztergomi megyefőnökhöz. Esztergom, 1853. január 31. (fogalmazvány). HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1853-1-39 1/2.

¹¹² A felterjesztő irat kelte: Esztergom, 1853. március 23. HU-MNL-OL-D 91. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Abszolútizmuskori Levéltár, K. K. Districts-Schulbehörde Ofen] 441.

zon semmiféle utalás nem található –, hogy a szóban forgó helyiségek száma ténylegesen elegendő lesz-e a létszámában évről évre növekedő tanulóifjúság befogadására; illetve, hogy e helyiségek, fekvésük, illetve beosztásuk tekintetében, a kívánt célnak valóban meg fognak-e felelni.¹¹³ S hogy bizonyítsa, kritikáját az elébe terjesztett anyag kellő ismeretében tette, felsorolja tételesen, hogy mi az, ami egyértelműnek látszik számára a tervben.

Ezen számbavételt csaknem teljes egészében ismertetjük azon okból kifolyólag, hogy a viszonylag nagy számban ránk maradt, témánkba vágó forrásanyagban ez az egyetlen olyan dokumentum, mely – a többivel ellentétben – viszonylag terjedelmes leírást tartalmaz a készülő új iskolaépületről. (Örömünk persze ennél is nagyobb lenne, ha a hozzátartozó rajzi tervanyag is ránk maradt volna.)¹¹⁴ Tehát: az újonnan építendő alsó szintnek (földszint) két külön bejárata lesz, egy folyosóval, mely középen ketté lesz választva; a jobb kéz felé eső két tantermet – e termék a folyosó azon részén található, amely részről, a leválasztás miatt, az emelet nem közelíthető meg – a leányiskola két osztálya kapná meg; a bal kéz felé eső két tanterem – utóbbi termekből, [a lépcsőn], fel lehet jutni majd az emeletre – viszont a mintaiskola két (fiú)osztályáé lehetne; a harmadik fiúosztály pedig az emeleten kaphatna egy tantermet, abból a háromból, melyek a földszinti fiúosztályok tantermei felett található, elkülönítve; a fennmaradó két tantermet a még szervezés alatt álló, egyelőre kétosztályos reáliskola számára lehetne igénybe venni – utóbbival kapcsolatban megjegyzi, hogy egyosztályos reáliskoláról szó sem lehet, amikor magának a kétosztályosnak a működését is csupán kivételesen, átmeneti időre lehet csak engedélyezni.¹¹⁵

De azt sem hallgatja el, ami kérdéses számára: hol biztosítanak majd helyet a rajziskolának; mi lesz a rendeltetése az emeleti folyosó végén lévő, szabálytalan formájú, háromablakos, utcára néző teremnek? A folyosó másik végén lévő, különálló helyiség leendő rendeltetését ellenben maga határozza meg: azzal a városházi hivatali helyiségek számát lehetne gyarapítani. Végül pedig kritikával illeti a város vezetését: annak idején a város, hogy a helybeli gimnázium javára tegyen, külön

¹¹³ Augusz Antalnak, a Budai Helytartósági Osztály alelnökének leirata Jagasics Sándor esztergomi megyefőnökhöz. Buda, 1853. március 26. (fogalmazvány). HU-MNL-OL-D 91. 441.

¹¹⁴ Pontosítunk: ha legalább egyetlen valamirevaló korabeli, témánkba vágó tervrajz fennmaradt volna...

¹¹⁵ „*der Neubau ebener Erde zwei separat Eingänge und einen in der Mitte abgetheilten Gang hat*”; „*die zwei Zimmer zur Rechten, welche mit dem Oberen Stock keine Communication haben, für eine zwei klassige Mädchenschule bestimmt zu sein*”; „*di zwei andere, im Zusammenhange mit den Oberstockwerken, für zwei Normal Klassen für Knaben gehören*”; „*wonach die dritte Normal Klasse müßte im erste Stock ein Zimmer von den drei abgeschlossenen durch die Stiege mit den unteren Zimmern verbundenen zu bekommen*”; „*die zwei übrigen dürften dann von dem zu organisierenden, wenn auch nur zwei klassigen Realschule in Anspruch genommen werden*”; „*eine ein-klassige Realschule kann nicht stattfinden, da selbst die zwei klassigen nur ausnahmsweise zeitweilig geduldet werden*”. Lásd a 113. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást.

szerződött [az egyházzal] – most ugyanezt, saját elemi iskolái érdekében s hogy anyagi alapjait gyarapítsa, nem tudta megtenni; ami pedig konkrétan az új iskolaépületet illeti: a leendő tantermek, alaprajzi formájuk okán – a tervek szerint alapterületük 5×3 öl (közel 60 m^2), ablakaik a keskenyebb oldalon nyílnak; ebből következik, hogy a padokat a hosszabb oldalukkal párhuzamosan lehet csak elhelyezni –, kevesebb tanuló elhelyezésére nyújtanak csupán lehetőséget. Zárásként, fentebb említett észrevételeire hivatkozva, (a megyefőnök útján) utasítja a várost: a fentebbi kérdéseire adjanak kimerítő választ, különben az építéshez szükséges építőanyag beszerzéséhez nem fog hozzájárulni.¹¹⁶

A város erre gondolt egy merészet, átdolgoztatta a tervet, s most már egy kétemeletes iskolaház építésére kért engedélyt¹¹⁷ (tanácsuk akként határozott, hogy a „városházának a duna-uczára dülő részét hivatalos szobák nyerhetése végett” átépítik, mégpedig kétemeletesre).¹¹⁸ Ám ez a terv nem kapott zöld utat: az Esztergomi Megyehatóság az engedélyezését megtagadta. A megyefőnök ugyanis tudatta a várossal, hogy a tanügyi hatóság vonatkozó rendeletének értelmében az elemi iskolák épületeit csak tanítási célokra lehet használni, ezért az az elgondolásuk, hogy az „elemi iskolák fölé még egy emeletet” építenek, és azt „a városi hivatal használatá[ra]” fordítják, nem támogatható.¹¹⁹

Maradt hát a korábbi koncepció (egyemeletes iskolaház a városháza tőszomszédságában, a Duna utcán).¹²⁰ Az építészeti bizottság május végén tartott ülésén véglegesítette a tervet. Pontosították a részleteket: meghatározták többek között, hogy hol húzódjék (milyen nivóra kerüljön) az épület földszinti padozata, illetve, hogy mivel burkolják a földszinti és emeleti folyosók járófelületét. Az elsőre nézve: elviekben elfogadták a Feigler János építőmester által benyújtott költségvetésben szereplő javaslatot – tudniillik, hogy az alsó szint padozatát az 1838. évi legmagasabb árvízszinttel egy magasságban képezzék ki –, csupán annyi változtatást eszkö-

¹¹⁶ „Wohin sollte dann die Zeichenschule kommen?“, „für welche übrigens das unregelmässig Eckzimmer mit 3 Fenster auf die Gasse scheint bestimmt worden zu sein?“, „[d]as abgeschlossene Zimmer des ersten Stockwerkes in der Verbindung mit den städtischen Amtlokalitäten sollte zur Erweiterung des Stadthauses dienen“; „Was die Stadt für das Obergymnasium Kraft eines Vertrages leistete, kann den städtischen Elementarschulen und dem Fonde derselben nicht anzurechnet werden.“; „Überhaupt muß es bemerkt werden, das zimmer von 5° Länge und 3° Breite, im welchen die zwei längere Wände ohne Fenster die Anbringung der Bänke regulieren, nicht für zahlreiche Schüler berechnet sind.“ Lásd a 113. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást. Április végén az „Oberelementarschule” teljes tervanyagát, költségvetéssel együtt, visszaszármaztatták a városhoz. A Budai Helytartósági Osztály leirata Jagasics Sándor esztergomi megyefőnökhöz. Buda, 1853. április 24. (fogalmazvány). HU-MNL-OL-D 91. 557.

¹¹⁷ HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1853. április 29., 197 1/2. sz. hat.)

¹¹⁸ Jegyzőkönyvi kivonat. Készítette: Esztergomi Megyehatóság. Esztergom, 1853. május 5. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1851-1-167.

¹¹⁹ Lásd *uo.*

¹²⁰ HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1853. május 6., 233. sz. hat.)

zöltek rajta, hogy a padozat tervezett szintjét fél lábbal alacsonyabbra vették, mint az általa javasolt szint; a másodikra pedig: Bleszl Albert tanácsstag indítványát jóváhagyván, az alsó folyosót téglával, a felsőt pedig fehér „négyeszeg kövekkel” rendelték leburkolni.¹²¹

S ezzel végre kezdetét vehette maga az építkezés, amelyre a város kerekén 80 esztendeje várt. Arra, hogy iskoláit egy olyan épületbe költöztethesse, mely kifejezetten erre a célra készült, tehát egy valóságos iskolaházba. Mert csak ez biztosíthatott megfelelő környezetet a tanításhoz, neveléshez. A többi megoldás – másodlagosan felhasznált épületek, avagy ilyen-olyan helyiségek bérlete –, mint kényszerűen tapasztalhatta, mindannyiszor kudarcra volt ítélve.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az építés folyamatát kellőképpen tudjuk rekonstruálni. Ránk maradt ugyanis az építkezés „dokumentációja”: az építési napló (két példányban), a kiadásokról vezetett számadásjegyzék, valamint egy a felhasznált építőanyag árainról készített összesítés.¹²²

Utóbbi forrásaink alapján az építkezés menetét az alábbiak szerint vázolhatjuk fel: május elején – ekkor még nagyban tartott a kivitelezési tervek engedélyeztetési folyamata (mint fentebb utaltunk rá, a város saját terveinek véglegesítését csak május végén fogadta el) – már zajlottak az előkészületi munkálatok:¹²³ a (Duna utcán, a városháza tőzszomszédságában álló) tanoda épületéből a padokat kihordták, majd lebontották a tetejét; hozzáláttak az építőanyag beszállításához (az építőköveket, az állványokhoz való fenyőtálpakat, majd a falazáshoz használt homokot, meszet s a téglákat ettől kezdve folyamatosan szállították az építkezéshez) stb.¹²⁴

Június 20-án sor került az alapkövetételre.¹²⁵ Ezt követően kezdetüket vették a kivitelezési munkálatok (alapok kiásása, majd az alapozás, a falak felhúzása stb.). Gyorsan haladtak a kivitelezéssel. Szeptember elején már az alsó szint helyiségeit

¹²¹ Esztergom sz. kir. város építészeti bizottságának jegyzőkönyve. Készült Esztergomban, 1853. május 27-én. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1851-1-183.

¹²² 1. Építési napló, letisztázott példány. Címe: *A Nemzeti oskolák felépítéséről szóló napló könyv*. Készítette: Vándor József városi pénztárnok. Esztergom, 1854. augusztus 24.; 2. Építési napló, fogalmazvány. Címe: *Nemzeti oskola építésére tett költség*; 3. Számadásjegyzék. Címe: *Esztergom Kir. Városa által újonnan építetett Nemzeti Iskolák építéséről szóló számadás*. Készítette: Vándor József városi pénztárnok. Esztergom, 1854. augusztus 24.; 4. Építőanyag-árjegyzék. Címe: *Lokal Preis Tabelle über nachstehende Bau-Materialien und Tagelohnungen. Erhoben im Monate August 1853 für den Bezirksamtssitz Gran des Graner Comitats*. Esztergom, 1853. augusztus 25. HU-MNL-KEVL-IV.1108.a. [Esztergom sz. kir. Város Kamarási Hivatalának iratai, házipénztári naplók] j. n.

¹²³ Mészáros Józsefnek, aki a munkaeszközök felügyeletével, illetve a szekérfuvarok nyilvántartásával volt megbízva, 1853. május 4-től kezdve fizettek napidíjat. *Esztergom Kir. Városa által...* 107. sz. bej.

¹²⁴ *A Nemzeti oskolák...* 5–6., 8., 10–12., 14–24. sk. sz. bej.

¹²⁵ Takács István esztergomi főpolgármester levele Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1853. június 20. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1853-1-215.

boltozták. (Az egyik boltozat felhúzásával gondok adódtak: azt ugyanis „*állandóság tekintetéből*” gyanúsnak találták a szemrevételezésekor.¹²⁶ S forrásainkból az is tudható, hogy melyik boltozatról volt szó: a „*készülőben lévő elemi iskolai épület ... alsó részén lévő leán iskolának*” a boltozatáról.¹²⁷) Novemberben már teljes magasságban állt az épület (a homlokzat főpárkányzatára ültetett attika felett már ott díszelgett a városi címer,¹²⁸ magán az attikán pedig a rézbetűkből kirakott felirat);¹²⁹ s a tetőzetére a cserepek is felkerültek.¹³⁰

Mindezt a városi tanács december 6-án tartott ülésén a következőképpen nyugtázták: az „*elemi iskolai épület már tökéletesen elkészült*”.¹³¹ A frissen tető alá hozott épületet rövidre rá megtekintette Haáz Mihály prépost, Pest kerületi tanodai felügyelő,¹³² majd egy jó hónap múlva Scitovszky János hercegprímás,¹³³ akik meg voltak elégedve a látottakkal. A prépost a szemle során általában véve elégedettségének adott hangot: „*az elemi tanodáknak díszes és csinos épületét, s belszerkezetét helyeslette*”, ám a részleteket illetően, például a berendezésével (padokkal, táblákkal, szekrényekkel), illetve az iskolaszerekkel kapcsolatban, aggályos kérdéseket tett fel.¹³⁴ A hercegprímás hasonlóképpen kedvezően nyilatkozott a látogatásakor: a tanodai épületnek „*mind kül, mind belső elrendezését tökéletesen a kívánt célnak megfelelőnek lenni*” találta.¹³⁵

Ám még hátra voltak a homlokzati, valamint a beltéri munkálatok. 1854 tavaszán már javában folyt a homlokzat festése-színezése,¹³⁶ illetve a helyiségek kime-

¹²⁶ Esztergom Megyei Cs. és Kir. Építészeti Hivatal jelentése Takács István esztergomi főpolgármesterhez. Esztergom, 1853. szeptember 3. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1853-1-343.

¹²⁷ Esztergom sz. kir. város tanácsának jelentése Jagasics Sándor esztergomi megyefőnökhöz. Esztergom, 1853. október 7. HU-MNL-KEVL-IV.153.b. XX-8944.

¹²⁸ A *Nemzeti oskolák...* 85. sz. bej. A címer Nitsman István műve. Lásd uo. 88. sz. bej. Ugyancsak ő készítette a homlokzatra felhelyezett gipszmintákat (összesen 30 darabot gyártott le). Lásd uo. 89. sz. bej.

¹²⁹ A rézbetűket Bécsből hozatták, és a homlokzatra az említett Nitsman István erősítette fel őket. A *Nemzeti oskolák...* 67. és 89. sz. bej. A felirat szövege: „*GYERMEKEI NEVELÉSÉRE ESZTERGOM. MDCCC LIII.*” HU-EFK icon 651.

¹³⁰ A tetőfedést Rozman János „*cseréppel fedelező mester*” végezte. A *Nemzeti oskolák...* 86. sz. bej.

¹³¹ HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1853. december 6. 651. sz. hat.) Mészáros József munkafelügyelőnek 1853. december 4-ig fizettek napidíjat. *Esztergam Kir. Városa által...* 113. sz. bej.

¹³² December 9-én. A látogatásra elkísérte Kollár István városi plébános, a helybeli elemi tanodák igazgatója. Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. városához. Esztergom, 1853. december 16. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1853-1-462.

¹³³ 1854. január 19-én. A szemlét Haáz Mihály prépost, Jaross Vince kanonok, valamint Miskolczi Márton esperes társaságában tette meg. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1854. január 20., 32. sz. hat.)

¹³⁴ Lásd a 132. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást.

¹³⁵ Lásd a 133. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást.

¹³⁶ Hafftinger Jakab „*festő*” munkája. A *Nemzeti oskolák...* 111. sz. bej.

szelése.¹³⁷ Beszerezték három öntöttvas kályhát, és azokat beállították-beszerelték a leendő tantermekbe.¹³⁸ A nyár folyamán pedig elvégezték az ajtó- és ablakkeretek festését.¹³⁹ S gondjuk volt arra is, hogy az új iskolaház előtti térséget lekövezzék.¹⁴⁰

Nyár végére befejeződtek a munkálatok. Az augusztus 25-én tartott tanácsülésen Vándor József városi pénztárnok beterveztette az új iskolaház építésére fordított kiadásokról összeállított számadását.¹⁴¹ A záróegyenleg: az új iskolaház felépítése összesen 20 335 ezüstforint 46 és 13/20 krajcárjába került a városnak. Az építkezés céljára csaknem teljes egészében felhasználták a „nemzeti iskolák”-alapítvány vagyonát (mindössze 133 ezüstforint 45 krajcár maradt az alapítványi pénztárban).¹⁴²

A város végre kezelésébe vehette új ingatlanát. Az 1854/55-ös tanévet a főelemi fiúiskola, valamint leánytanoda, nagy valószínűséggel, már itt, ebben az új épületben kezdte el, s ugyanitt nyitotta meg kapuit, november közepén, a rajziskola is.¹⁴³ A város egyébiránt tervbe vette, hogy velük együtt reáliskolája is megkezdje működését az új iskolaépületben.¹⁴⁴ Utóbbi terve azonban ekkor még nem vált valóra.

Alább közreadjuk az új iskolaházról készült, közel egykorú ábrázolást:¹⁴⁵

¹³⁷ Végezte: Romlay János kőműves. Lásd uo. 112. sz. bej.

¹³⁸ Lásd uo. 115. sz. bej.

¹³⁹ Pelikán Károly, illetve Hafftinger Jakab „festők” munkája. Lásd uo. 121. sz. bej.

¹⁴⁰ „az épület előtti tér kikövezés[e]”. Lásd uo. 110. és 117. sz. bej.

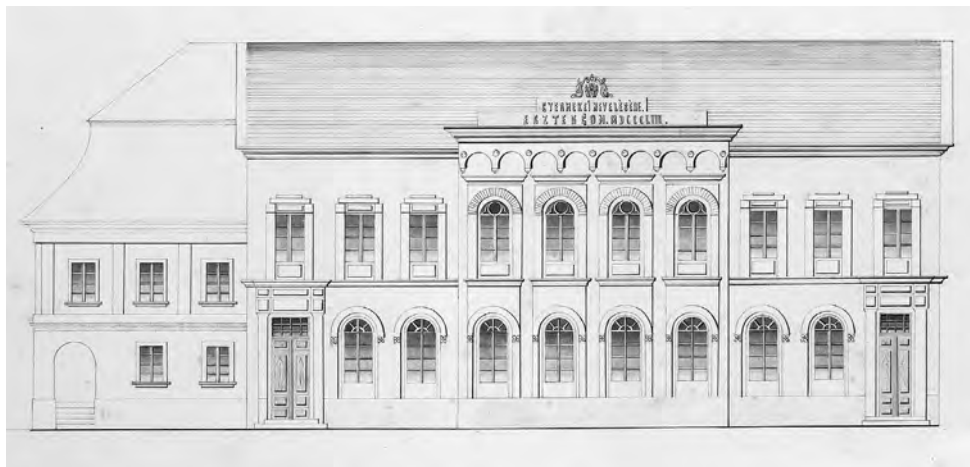
¹⁴¹ HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1854. augusztus 25., 332. sz. hat.)

¹⁴² *A Nemzeti iskolák...* 122. sz. bej.

¹⁴³ Az „új épületben 5dik sz. alatt kitűzött szobában”. Az iskola élére, rajzmesternek, Mózer Sándort nevezték ki. Takács István esztergomi polgármester levele Ferenczy Jakabhoz, a helybeli bencés gimnázium igazgatójához. Esztergom, 1854. november 17. HU-MNL-KEVL-VIII.51.2.4. [Esztergomi Szent Benedek-rendi (Szent István) Gimnázium iratai, iktatott iratok] 31/1854-55.

¹⁴⁴ Esztergom sz. kir. város tanácsának felterjesztése Leo Thun-Hohenstein osztrák birodalmi vallásügyi és oktatási miniszterhez. Esztergom, 1854. május 11. (másolat). HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1854-1-158.

¹⁴⁵ Ezen ábrázolás különös jelentőséggel bír, mert egyedi: rajta kívül ugyanis nem ismerünk más rajzi felvételt az új iskolaházról, egyetlen egyet sem, még a későbbi időkben sem.

1. kép. „Esztergomi főlempi és alreáltanodai épület”, 1867 (részlet)

Jelzet: HU-EFK icon 651.¹⁴⁶

Bemutatására pedig ideiktatunk két részletet az épület 2020. nyár végi állapotát rögzítő építéstörténeti-műemléki felmérési dokumentációból:¹⁴⁷

Az épület ma műemlék.¹⁴⁸ Leírása: „Zártudvaros épület nyugati részében, zártosorú beépítésben elhelyezkedő, 'F' alaprajzú, egyemeletes épület. Magas lábazatú, besímitott vakolatú, tíztengelyes utcai homlokzatának közepét négytengelyes középrizalit foglalja el, melynek párkánnyal osztott és levéldíszes konzolokon nyugvó, kiugró árkádsorral, valamint levéldíszes tondókkal díszített attikája felett Esztergom város címere kapott helyet. Földszintjének szélső tengelyében egy-egy felülvilágító ablakos, kétszárnyú kapu nyílik, amelyeket közrefogó pilaszterek a homlokzat középrizalitag futó osztópárkányának golyvázott részét hordják. A pilaszterek fejezetébe hangsúlyos tükrök mélyednek. A félköríves záródású tükrökben ülő, álló téglalap alakú földszin-

¹⁴⁶ Készítette: Raffaél Gyula III. osztályos esztergomi reáltanuló 1867. Ceruzával és tussal rajzolt, akvarellal színezett kép. A rajz bal szélén a városház homlokzata látható. A rajz része azon 13 darabból álló albumnak, mely az 1867. évi párizsi nemzetközi kiállításra kikerült, s ott dicséretben részesült. HU-EFK icon 644–656. Jelen rajz létezésére Istvánffy Miklós művészettörténész-levéltárkezelő [PL] hívta fel a figyelmünket. Hálás köszönet érte.

¹⁴⁷ Készítette Balázsik Tamás művészettörténész-régész (Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest). Uő: *Esztergomi Iskola és levéltár. Deák Ferenc u. 2. Építéstörténeti dokumentáció és értékleltár*. [Kézirat gyanánt. Budapest], 2020.

¹⁴⁸ Helyrajzi száma: 17356, műemléki törzsszáma: 2318. (*Magyarország műemlékjegyzéke. Komárom-Esztergom megye*. Budapest, 2006. 41.) Műemlékké nyilvánítás éve: 1957. HU-MNL-KEVL-XXV.1.d. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergomi Járásbíróság iratai, telekkönyvi iratok] 1051/1957. tk. sz. Tulajdonjoga 1962-ben szállt át (Esztergom városáról) az államra; a telekkönyvi hatóság, a tulajdonjog telekkönyvi bejegyzését, 1963. március 23-án rendelte el. HU-MNL-KEVL-XXV.1.d. 3497/1962. és 841./1963. tk. sz.

ti ablakok szemöldökpárkánya levéldíszes konzolok által¹⁴⁹ hordott félkörív. A középrizalit földszinti ablakai magas vakolattáblák segítségével – az osztópárkány vonalában futó párkányszakaszok közbevetésével – összekapcsoltak a kosáríves záródású emeleti ablakokkal, amelyek női fejek által¹⁵⁰ hordott szemöldökpárkánya is kosáríves, és amelyek felett a vakolattáblák párkányszakaszokkal záródnak. Az emeleti 3-3 szélső ablak széles vakolattáblán ül, amelynek két szélét 1-1 lábazat nélküli pilaszter foglalja el. A pilaszterek fejezete közé tükrök mélyednek az ablakok felett. Az udvari homlokzatból középen szélesebb és rövidebb,¹⁵¹ a keleti szélén keskenyebb és hosszabb épületszárny ugrik ki. Ez utóbbi¹⁵² a városháza épületébe csatlakozik...¹⁵³

S műemléki értéke: „Az esztergomi reáliskolának az oktatásügy, a közoktatás terén kiemelt jelentősége olyan építészeti formanyelven valósult meg, amely nem kifejezetten a *par excellence* az »iskola« épülettípusát képviseli. Alapszerkezete utcai szobasoros-udvari folyosós, amely helyiségelrendezés ismétlődik az emeleten, s ennek következtében lépcsőtérrel bővült. Kétszintes elrendezése hozta magával azt a sajátosságot, amely legfőbb építészeti értékhordozója, a földszinti terek nagyszabású, 2 × 6 szakaszos hevederes csehsüveges boltozatrendszerét, és amely egyrészt építészeti szükségszerűség, másrészt, és éppen ezért, az építőipari technikai tudás magas szintű kifejeződése.

Műemléki szempontból kiemelt értéket képviselnek továbbá az építés korabeli nyílászárók, elsősorban az ablakok, így ... [két földszinti belső – I. L.] ablak, amelyek nemcsak a legkorábbi kialakítás tanúi, hanem, mivel általánosságban is kevés maradt meg napjainkra közülük, nagy ritkaságértékkel is rendelkeznek. Szintén építés korabeli ablakoknak tekinthetők, és így nagy értéket képviselnek a folyosóról az udvarra nyíló déli ..., és a padláslépcsővel takart emeleti összetett ablak ..., amelyek valószínűleg arra utalnak, hogy a komfortigény – ennél az iskolánál, de bizonyára mind szélesebb körben is – az épület megvalósításának korára meghaladta a nyitott tornácárkádós szintet. Ennek az időszaknak az asztalosipari gyártmányai a makkos zsanérokka ellátott ajtók ... [öt darab – I. L.], amelyek jellemzően az alárendeltebb funkciójú helyiségek nyílászáróiként maradnak fenn, vagy hasznosulnak másodla-

¹⁴⁹ Az 1867. évi homlokzati képen ábrázolt konzol, formájában, eltér az épületen ma is láthatótól. Lásd az 1. sz. képet.

¹⁵⁰ Az 1867. évi homlokzati felvételen még nem szerepelnek konzolként e női fejek. Lásd *uo.*

¹⁵¹ A „helyiségekkel közrefogott, síkfödémes lépcsőház”. Balázsik: i. m. 14.

¹⁵² Ez a szárny egy rövid toldaléképület, egy-egy helyiséggel a földszintjén, illetve az emeletén. Az iskolaházhoz utóbb épült hozzá, a háromosztályosra bővült alreáltanoda harmadik osztálya számára, 1860 folyamán. Terveit készítette: Feigler János „építész” (HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1861-1-387.), építette: Mayer Antal ácsmester (HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. 1860. november 23., 579. sz. hat.) Ez utóbbi határozatában a városi tanács már az ácsmester járandóságának – az „1,600 forintért osztrák értékben felvált, és elkészített reáliskolai épületért kialakított” bérének – a kifizetéséről rendelkezett, azaz a szóban forgó év őszén már bizonyosan állt a toldaléképület.

¹⁵³ Balázsik: i. m. 13–14.

gosan. Az épület értékhordozó sajátossága továbbá, hogy a nyílászárók jelentős hányada képviseli a 19. század végének, a 20. századnak az emlékanyagát, ami annak is köszönhető, hogy az 1960-as évekbeli épületfelújításkor – a költségvetési kiírás szerint – megelégedtek felújításukkal.¹⁵⁴

*

Tanulmányunk végén vizsgáljunk meg néhány kérdést közelebbről. Elsőként nézzük meg, hogy rendelkezésre álló forrásainkat tovább vallatva milyen részletekkel gazdagíthatjuk az új iskolaház építésével kapcsolatban eddig felvázolt képet.

Bár forrásaink hallgatnak róla, úgy véljük, hogy az új épület felhúzása előtt a városháza „nyugati szárnyán” húzódo építményeket (a „régí” iskola épületét, folytatásában a „*Duna uttza felőli rossz épület*”-et,¹⁵⁵ majd a mondott tömlöcöt, mely ablakával a Duna utcára nézett) teljes egészében, alapjukat is beleértve, elbontották (tehát nem csak a tetejüket, miként arról az előzőekben értesültünk), illetve a tömlöcpincét betömték. Ezt a következők miatt gondoljuk: vonatkozó adatunk szerint, nyilvánvalóan a gyakori árvizek okán, az új épület alapfalait egy tölgyfa cölöpökön nyugvó rácsszerkezetre ültették rá¹⁵⁶ – ez a megoldás azonban nem tette lehetővé, hogy a régi alapokat (s a rajtuk álló falakat) megtartsák.

Az új épületet alapvetően kőből és téglából emelték.¹⁵⁷ Építésekor, az alsó terek beboltozásakor, problémák jelentkeztek. Az egyik terem boltozata a szakszerűtlen munkavégzés következtében leomlással fenyegetett.¹⁵⁸ Feigler János építőmester kötelezvényben vállalta, hogy a szóban forgó, szegleten lévő osztályterem (menyendezetét): „*a ferde [falú] saroktermet*”, amelyikben a boltozat egy része, a zárófal süllyedése folytán, lejjebb ereszkedett, egy kis gyámpillér, valamint egy boltheveder

¹⁵⁴ Lásd uo. 123.

¹⁵⁵ „*ezen épületnek belső fája még egészen jó állapotba van, egyedül a sindelek rosszak, és pedig olly rozsz a fedele, hogy azt többé a város kára nélkül a mostani állapotjában hagyni lehetetlen*”. Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1851. június 29. előtt. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1851-1-101.

¹⁵⁶ 1894 tavaszán az esztergomi városi tanács tanügyi bizottsága meghagyta Ledényi Ferenc városi mérnöknek: vizsgálja meg, hogy a helybeli reáliskola épületének falai elég erősek-e ahhoz, hogy esetlegesen még egy emeletet építsenek rá. A mérnök, megbízatását teljesítvén, a látottakról a következőket jelentette: minthogy „*az épület falai tölgy farostélyon állnak és egyébként is a falak kifogástalan szilárdságúak, még két emeletet is megbírna*”. *Esztergom és Vidéke* 1894. 18. sz. (március 4.) 3.

¹⁵⁷ Az építésről felvett számadás szerint az építkezés során felhasználtak 392 190 db fal-, 33 000 db zsindele-, 11 400 db padló-, 170 db szegély- és 10 db csatornatéglát; építőköből (kemény-, illetve puhaköből) pedig: 91,5 köböl és 134 téris vagy szekérnyit; stb. *Esztergam Kir. Városa által...* 46–55., illetve 58–65. sz. bej.

¹⁵⁸ „*tapasztalni kénytelenítettek, miszerint a kérdéses épület alsó részén lévő leán iskolának boltozata, a hibás rakás miatt meghajolván ennek leszakadása várható*”. Az észrevételt a Nagy Antal cs. és kir. „*építészeti mérnök*” és Tompach János építőmester vezette városi bizottság 1853. október 6-án tett helyszíni szemlélén rögzítették. HU-MNL-KEVL-IV.1101.a. (1853. október 7., 562. sz. hat.)

segítségével, illetőleg a laposboltozat megújításával helyre fogja állítani, teljes vagyonaival szavatolván az így megújuló épület tartósságáért.¹⁵⁹ Rekonstrukciónk szerint az, hogy a mondott boltozat így megsüllyedt, összefüggésben lehetett azzal, hogy a kérdéses boltozatot hordozó falak éppen a fentebb említett tömlőc (betömött) pincéje fölé kerültek. Az egykor volt osztálytermet egyébiránt, amelynek falai a kérdéses boltozatot hordozzák, egyértelműen tudjuk azonosítani: az nem más, mint levéltári épületünk 8. sz. (földszinti) raktárhelyisége: ez a helyiség valóban szélén fekszik (közvetlenül a hátsó lépcsőház mellett), s ennek egyik fala (a lépcsőházzal közös fala) valóban „ferde” (derékszögtől eltérő szöget zár be a csatlakozó falakkal).

(Utóbb további problémák adódtak az épülettel. Egy 1859-ben tartott iskolai értekezleten előadottakból megtudjuk, hogy az iskolaházról, az ereszcsontról akkortájt már hiányoztak. Klinda Károly, az esztergomi főelemi fiútanoda igazgatója így beszél erről felszólalásában: „az iskolai épület födelén nincsen csatorna, minek következtése az, hogy télen a fal mellett rendszeren jégdombon mennek a gyermekek templomba, mi annyival is veszedelmesebb, miután már maga a kövezet is lejtősen van lerakva; ezen fölül igenis lehet félni, hogy ha födelről lelógó jégcsapok valamelyike lehúll, szerencsétlenség történhetik.”¹⁶⁰ Pedig annak idején, építésekor, az ereszcsontról bizonyosan felkerültek az épületre: a bádogozásért akkor a munkálatokat végző mester, Veiz Jakab szép summát, 133 ezüstforint 45 krajcárt kért...¹⁶¹ Egy későbbi szemle során – a szemlét Prokopp János [építőmester] végezte; a szemle célja annak kiderítése volt, hogy miért jelentek meg az emelet mennyezetén repedések – pedig bizonyosságot nyert, hogy az emeleti födémgerendákkal is gondok vannak: egy részük ugyanis már korhadt állapotban került beépítésre, s ez okozta a stukatúr megrepedezését.¹⁶² Ugyanezen alkalommal egyéb hibákra is fény derült: az épület két kapuja fölötti falazatról potyogott a vakolat, a háztetőn pedig imitt-amott becsurgott az esővíz.¹⁶³)

¹⁵⁹ „*ich die schiefe Eckschule, in welcher sich ein Theil des Gewölbes durch die Setzung der Endmauer minderte (mitttelß die [!] kleinen Zulagspfeiler und einer Gurte) samt Erneuerung des Platzels ... herstellen werde, daß ich mich für die Dauer des Gebäudes mit meiner ganzen Habschaft verobligiren kann*”. A kötelezvénylevelé kelte: Esztergom, 1853. október 7. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1853-1-379.

¹⁶⁰ Részlet a Barton József cs. és k. iskolatanácsos vezetésével tartott „*tanítói gyűlés*” jegyzőkönyvéből. [Esztergom], 1859. október 27. HU-MNL-KEVL-IV.153.b. X-328/1860.

¹⁶¹ *A Nemzeti oskolák...* 121. sz. bej.

¹⁶² „[Födémgerendáknak] „*avitt fák is használtattak ... melyek már is száraz rothadásnak indulva vannak ... azon talpfák rövid üdö múlva teher tartásra képtelenek lesznek.*” A szemlén jelen voltak: Litsaer József esztergomi alpolgármester, Leipolder József tanácsstag és Mayer Antal ácsmester. Prokopp János [építőmester] jelentése Esztergom sz. kir. város polgármesteri hivatalához. Óbuda, 1861. március 12. (német eredetiről készült fordítás). HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1861-1-107.

¹⁶³ Lásd uo.

Térjünk ki ezek után arra a kérdésre, hogy személy szerint kit vagy kiket is tiszteljük az épület tervezőjének, illetve az építkezés kivitelezőjének a személyében. Utóbbira teljesen egyértelmű a válaszunk. A történeteket rögzítő építési napló (gyakorlatilag bérkifizetésekről szóló naplókönyv) vonatkozó bejegyzéseiben erre nézve pontos, félre nem érthető utalásokat találunk: „Feigler János” építőmesternek „az épület felépítésére” vagy „az építésért” stb. (szerződés szerint járó bérét, négy részletben, kifizették).¹⁶⁴ De elég lett volna e tekintetben a fentebb említett „boltozat-ügyre” hivatkoznunk: hiszen a város ki mást kötelezett volna a meggyengült boltozat megerősítésére, ha nem magát a kivitelezést felvállaló mestert?¹⁶⁵ Mellette, említett forrásunkban, a kivitelezőtársra, a tetőszerkezetet elkészítő ácsmesterre (Mayer Antalra),¹⁶⁶ valamint a szerszámokra ügyelő, illetve a fuvarokat nyilvántartó felügyelőre (Mészáros Józsefre) vonatkozóan is találunk bejegyzéseket.¹⁶⁷

De a tervező személyét illetően sem vagyunk túl nagy bizonytalanságban. Olyan forrást ugyan nem sikerült eddig találnunk, amely tételesen kimondja, hogy a felépült iskolaház (kiviteli) terveit ki készítette (hogy a végleges tervváltozatot ki rajzolta meg). De ez mégsem lehet kétséges. Minden rendelkezésünkre álló, számba vehető adat ugyanis egy s ugyanazon személyre, Feigler János építőmesterre mutat. 1843 novemberétől kezdve ő az, aki a város megbízásából a terveket készíti (s az előzetes költségvetéseket összeállítja), lett légyen szó az egykori Fehér Bárány vendégfogadó átalakításáról, a gimnázium és a városháza bővítéséről, az új iskolaház építéséről, a városi tömlöcök felújításáról stb.¹⁶⁸ S aki egyébiránt sérelmesnek tartotta, ha mindez nem így történik. Mint például 1860-ban, amikor Mayer Antal ácsmester úgymond „alattomos úton” megelőzte őt: míg ő mással (egyéb tervek kidolgozásával) foglalatосkodott, addig az ácsmester elkészítette az új iskolaház toldaléképületének a terveit, s hozzá költségvetést is adott. De a megbomlott rend rövidesen helyreállt: jómaga is összeállított ugyanis ugyanarra egy tervanyagot, mellyel a versenytárgyalás során („az alább szállításnál”), minthogy az az ácsmester által készítetttnél 350 forinttal „olcsóbb”-nak bizonyult, elnyerte a tervezés

¹⁶⁴ Egy-egy alkalommal 1247 ezüstforint 30 krajcárt, valamint a már szerkezetkész épületen végzett utómunkálatokért, kétszeri kiutalással, 500 ezüstforintot, azaz összesen 5490 ezüstforintot kapott. *A Nemzeti iskolák...* 9., 25., 57., 95., 118. és 119. sz. bej.

¹⁶⁵ *A Feiglerék...* című könyv szerzőpárosa teljesen jó nyomon járt, amikor éppen ezen ügy kapcsán feltételezték, hogy Feigler Jánost kell tartanunk az építkezés kivitelezőjének. Szalai B. – Szalay K.: i. m. 389.

¹⁶⁶ Szerződés szerinti bérét (3800 ezüstforint) három részletben fizették ki, valamint járt még neki, állványozásért, 44 ezüstforint 30 krajcár, azaz összesen 3844 ezüstforint 30 krajcárt kapott. *A Nemzeti iskolák...* 4., 54., 99., illetve 85. sz. bej.

¹⁶⁷ Havonta 12 ezüstforint ütötte a markát, valamint jól végzett munkájáért 10 ezüstforint jutalom, összesen 94 ezüstforintot kapott. Lásd uo. 13., 27., 36., 47., 60., 74., 90. és 96. sz. bej.

¹⁶⁸ 1843: új iskolaház építése. HU-MNL-KEVL-IV.1001.a. (1843. november 20., 2852. sz. hat.); 1845: Fehér Bárány vendégfogadó átépítése. Lásd a 73. sz. lábjegyzetet; 1847: Fehér Bárány vendégfogadó átépítése. Költségvetés. Lásd a 83. sz. lábjegyzetet; stb.

jogát.¹⁶⁹ S ami perdöntő bizonyíték: az új iskolaház végleges tervváltozatához kidolgozott költségvetés is bizonyosan az ő munkája.¹⁷⁰ Mindezek alapján az egyszerű logika diktálja: őt kell tartanunk utóbbi tervezőjének¹⁷¹ (s mellette, akár a kivitelezésnél, ott kell, hogy találjuk Mayer Antal ács mestert mint állandó vállalkozótársat).¹⁷² Más építésszek, avagy építőmesterek nevei történetünkben, a szóban forgó időszakban (1842–1854) az új iskolaépület vonatkozásában egyetlen egy esetben sem merülnek fel a forrásainkban.

Ennélfogva kijelenthetjük, hogy a korábban hangoztatott nézet, mely szerint az iskolaházat (az esztergomi reáliskola épületét) Hild József terveinek felhasználásával¹⁷³ Prokopp János építőmester tervezte,¹⁷⁴ illetőleg az építkezés kivitelezését is maga végezte,¹⁷⁵ nem tekinthető megalapozottnak. (Utolsó, ezt alátámasztó érünk: Prokopp János építő mestert forrásaink az esztergomi új iskolaházzal kapcsolatban első ízben 1861 tavaszán említik – mint a fentebb előadott szemle vezetőjét.¹⁷⁶ Ebből is rögtön következik, hogy egész biztosan nem lehetett köze az iskolaház kivitelezéséhez: nem szokás ugyanis a kivitelezőket megbízni azzal, hogy jómaguk bírálják el a saját munkájukat...)

Ráadásul az újabban napvilágra került adatok tükrében a szóban forgó nézet döntőnek tartott érve is bizonyosan újragondolásra szorul. A most felemlített érv alaptézise: az esztergomi főszékesegyházi könyvtár (*Bibliotheca*), illetve a volt reáliskola épülete „*szerkezeti felépítésében*” hasonló vonásokat mutat¹⁷⁷ – ezért kimondható az alábbi tétel: az a személy (építész) tervezte, legalábbis alapvóná-

¹⁶⁹ Lásd a 152. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrásokat.

¹⁷⁰ Lásd a 121. sz. lábjegyzetet.

¹⁷¹ *A Feiglerek...* című könyv szerzőpárosa ezt még csak lehetőségként veti fel. Szalai B. – Szalay K.: i. m. 390. Szalai Béla utóbb ezt már bizonyosan állítja. Szalai: i. m. 64.

¹⁷² 1851-ben már együtt kapnak megbízást a városi gimnázium bővítésére, a városháza nyugati szárnyának átalakítására, s a Fehér Bárány vendégfogadó átépítésére vonatkozó terveknek a kidolgozására. Városi bizottsági jelentés Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1851. február 3. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1851-1-7.

¹⁷³ Prokopp Mária: *Az esztergomi reál-tanoda...* 114., Uő: Hild József fiatal építész társa: Prokopp János (1825–1894). In: *Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából.* Budapest, [2008], 99–108., itt 100.

¹⁷⁴ Prokoppné: *A volt reáliskola (II)...* 5.; Prokopp Mária: *Az esztergomi reál-tanoda...* 115.; *Szent István városa. Esztergom története.* Szerk.: Meggyes Miklósné. Esztergom, 2006, 88.; Prokopp Mária: *Hild József...* 102.

¹⁷⁵ Prokopp Mária: *Az esztergomi reál-tanoda...* 115. A 2006-ban kiadott műemléki topográfia – Prokoppné: *Esztergom-belváros...* 97. nyomán – ezt a nézetet már egyszerűsített formában hozza: „*Reáliskola (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára) 2318 ... építész: Hild József, kivitelező: Prokopp János*”. *Magyarország műemlékjegyzéke...* 41.

¹⁷⁶ Lásd a 162. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást.

¹⁷⁷ Prokoppné: *A volt reáliskola (II)...* 5.

sokban, az utóbbi épületet, akihez az előbbi tervei is köthetők, azaz az említett Hild József.¹⁷⁸

A probléma a fenti okfejtéssel a következő: bár forrásaink valóban egyértelműen arról vallanak, hogy a *Bibliotheca* építésével (valójában egy félig felhúzott épület átalakításával)¹⁷⁹ Hild Józsefet bízták meg,¹⁸⁰ aki megbízatását teljesítve a legkisebb részletre is odafigyelt¹⁸¹ – ebből logikusan következik az az állítás, hogy akkor az építészeti terveket is ő kellett, hogy készítse¹⁸² –, az utóbbi időben előkerült adatok alapján mindenképpen árnyalni kell ezen nézetet. Két alaprajzról van szó (a leendő *Bibliotheca* földszintjének és emeletének az alaprajzai), melyeket helybéli építőmesterek készítettek: az egyiket Feigler János,¹⁸³ a másikat pedig Tombach János.¹⁸⁴ Mai szóval kiviteli tervrajzoknak tekinthetők, az eredeti tervrajz átdolgozott változatainak. Erre az alábbiakban közlendők alapján nyerhetünk bizonyosságot.

Két iratról teszünk most említést (mindkettőt a fentebbi tervekhez csatolták). Az egyik: az 1852. március 14-én tartott egyháztanácsi gyűlésen (helyszín: a hercegprímás esztergomi rezidenciája) a prímás átadta a főkáptalannak, könyvtár létesítése céljából, az úgynevezett Beimel-féle házat. A gyűlésről felvett jegyzőkönyv hátoldalán egy bejegyzést találunk a Feigler [építőmester] által átdolgozott (a „jövendőbeli Főszékesegyházi Könyvtár” számára átalakított) tervről.¹⁸⁵ A másik pedig: a két héttel később tartott gyűlésen (a helyszín ugyanaz) azt a kérdést tárgyalták, hogy mi módon alakítandó át az eredeti terv (a könyvtár elhelyezésének, illetve a könyvtári előjáró, segédje és szolgálja elszállásolásának a kérdése). A gyű-

¹⁷⁸ Lásd *uo.*, továbbá Prokopp Mária: *Az esztergomi reál-tanoda...* 114.

¹⁷⁹ Az egykoron Beimel József nyomdász által tulajdonolt telken emelt épület átépítésével. Átépítéséhez már 1847 tavaszán hozzáláttak, ám néhány hónap után, még ugyanezen év szeptemberében, a munkálatokkal leálltak. Néhány éves szünetet követően aztán folytatták a munkálatokat, és 1852-re be is fejezték. Prokopp Gyula: Újabb adatok Hild József esztergomi alkotásaihoz. In: *Művészettörténeti Értesítő* 1973. 1. sz. 68–71., itt 68–69.

¹⁸⁰ Szó szerint „az építés irányításával”, amelyért szerződés szerinti bérezés illette meg: „*Domino architecto Hild e cassa Bibliothecae pro directione laboris aedilis 100. floreni conventionales assignantur.*” FL ml. [Főkáptalani Levéltár (Esztergom) magánlevéltár] protocollum consistoriale 1853. (1853. október 1. 218. sz. hat.) Idézi Prokopp Gyula: *Újabb adatok...* 71./6. j.

¹⁸¹ Például maga láttamozta a könyvtárba készülő könyvvállványok terveit: „*gesehen Josephus Hild m. p. Architect*”. Könyvvállványterv, Lovászi István asztalosmester 1852 szeptemberében készült költségvetésével. [Esztergom, 1853.] HU-PL tervrajzgyűjtemény, 2472. sz. Az adatot Istvánffy Miklós bocsátotta a rendelkezésünkre. Hálás köszönet érte.

¹⁸² Prokopp Gyula: *Újabb adatok...* 69.

¹⁸³ „[Johann] Feigler m. p. Baumeister”. PL Acta Scit. Cat. H. 1167/1852.

¹⁸⁴ „Johann Tombach, Baumeister”. HU-PL tervrajzgyűjtemény 738. sz. In: *A Prímási és Főkáptalani Levéltár tervrajzgyűjteményének katalógusa. I. kötet.* Összeáll.: Istvánffy Miklós. Esztergom, 2013, 188–189.

¹⁸⁵ „*planum futurae Bibliothecae per Feigler adjustatum*”. Lásd a 183. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást.

lés végeztével megbízták Tombach „*építész*”, hogy a tanácskozáson hozott végzésnek megfelelően dolgozza át a tervet.¹⁸⁶ Mi következik mindebből? Az, hogy könnyen előfordulhat: a *Bibliotheca* végső arculatának kidolgozásához, a vezető építész mellett, a maga módján a fent mondott két építőmester is hozzájárult. Tehát lehet, hogy Feigler János is...

Zárásként egyetlen dolgot kell még érintenünk. A város hosszú, jó nyolcvan-
ves vajúdas után tanodái számára felépítette az új iskolaházat. Nem győzzük eléggé hangsúlyozni: tanodái számára. Elsősorban és eredendően a fiú főelemi tanoda, illetőleg a leánytanoda számára tervezték az új épületet. Utóbb azonban, az új tanügyi szabályozásoknak köszönhetően, megszorodott Esztergom város tanintézteinek a száma, melyek elhelyezéséről úgyszintén gondoskodni kellett. S a város vezetése ekkor elhatározta, hogy újonnan létrehozandó tanodái (rajziskola, vasárnapi iskola és reáltanoda) számára is ugyanitt, ebben az épületben fog helyet biztosítani. Vagyis nem egyik vagy másik, hanem valóban az összes számára.¹⁸⁷

Vizsgáljuk meg: vajon maradéktalanul valóra tudta-e váltani ez irányú terveit? Vajon sikerült-e olyan művet alkotnia, amelyről elmondhatta, hogy a kitűzött céloknak minden tekintetben megfelel? Félünk, hogy nem. S ebbeli vélekedésünkben nem vagyunk egyedül.

Első pillanatra a kérdés amúgy költőinek tűnik, hiszen a korabeli híradások rendre sikertörténetről számolnak be.¹⁸⁸ Az új épület külső megjelenésével természetesen kedvező benyomást gyakorolt a szemlélőre: a Budai Helytartósági Osztály egyik leiratában az új esztergomi iskolaépületet igen szép, „*ein sehr schönes*” épületnek titulálta.¹⁸⁹ Utóbb pedig az esztergomi városi tanácsot, az ügy érdekében kifejtett erőfeszítéseikért, szóbeli dicséretben részesítette: megítélése szerint városuk diákjainak neveléséről és taníttatásáról igen dicséretes módon gondoskodott, amikor jelentős ráfordítással számukra egy teljesen megfelelő iskolaépületet („*ein vollkommen geeignete Schulgebäude*”) létesített.¹⁹⁰

A kritikus hangok azonban már korán megszólaltak: szűk az épület, nincs elég tanterem, se rendes tornaterem, de hiányzik a saját udvar (játszóhely) is; sötétek a

¹⁸⁶ „Assum[p]tum dein fuerat in discussionem planum adaptandae ac subdividendae dictae aedis, cum pro Bibliotheca, tum pro habitatione praefecti, item adjuncti et famuli Bibliothecae deserviturae ... in quorum nexu architecto Tombach commissum est, ut ad communicatas secum reflexiones exactum planum ... adornare velit.” Lásd a 183. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrást.

¹⁸⁷ Annak idején *A Feiglerék...* című könyv szerzőpárosa már kellőképpen kihangsúlyozta ezt a mozzanatot. Szalai B. – Szalay K.: i. m. 385., illetve utóbb Szalai: i. m. 61.

¹⁸⁸ Lásd fentebb Haáz Mihály prépostnak, illetve Scitovszky János hercegprimásnak az új iskolaépülettel kapcsolatban tett nyilatkozatait.

¹⁸⁹ A Budai Helytartósági Osztály leirata Jagasics Sándor esztergomi megyefőnökhöz. Buda, 1854. december 22. (fogalmazvány.) HU-MNL-OL-D 122. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Abszolútizmuskori Levéltár, K. K. Statthalterei-Abtheilung Ofen] VII-A-27024/1854.

¹⁹⁰ A Budai Helytartósági Osztály leirata Esztergom sz. kir. város tanácsához. Buda, 1857. szeptember 2. HU-MNL-KEVL-IV.1101.b. 1857-1-228.

helyiségek, zizesek a falak, gyakran bűzfelhőben úszik az egész környék, stb. Egy esztergomi polgár írását hozta a *Tanodai Lapok* az 1860. évi december 13-i számában. A honpolgár azon borong, hogy nincs elég hely az új iskolaépületben, emiatt az első osztályos elemisták arra kényszerülnek, hogy tanulni átjárjanak az utca túloldalán álló épületbe: pont a legkisebbek „kénytelenek az utcán keresztül futkosni”, oda, ahol csak egyetlen helyiség áll a rendelkezésükre; ennél fogva az iskolaépületet mint „nem legcélrányosabban” sikerült alkotásnak tartja, s ezt a hozzáértés hiányának tudja be: „Jaj, ugy van az nálunk! ritkán, ritkán vagy soha sincs a hozzáértőknek szavok a dologhoz...”¹⁹¹ A század végén, mikor (újból) terítékre került a reáliskola elköltöztetésének a kérdése, a sajtóban felsorolták azon ismérveket, melyekkel egy korszerű tanintézetnek, a kor felfogásának megfelelően, kötelezően rendelkeznie kellene: „város közep[én való fekvés – I. L.], jó levegő, száraz és áradástól ment talaj, a fundus kellő nagysága, a csend és a könnyű hozzáférhetőség”.¹⁹² A reáliskolának helyet adó épület ezeknek mind híjával volt.

1906-ban aztán Esztergom vármegye királyi tanfelügyelője, Schwetz Vilmos a Duna utcai főlelemi fiútanoda épületét, a helyszínen járván, iskolai célokra hivatalosan is alkalmatlannak nyilvánította, s szorgalmazta a tanoda elköltöztetését: „III. Elemi fiú-iskola Deák Ferencz utca. Iskolai célokra mindenképpen teljesen alkalmatlan épület, melyben négy rossz világítású s rossz alakú tanterem van elhelyezve. A folyosó sötét s a kifogásolandó árnyékszék miatt folyton bűzös. Az iskolának egy talpalattnyi udvara nincs. Hogy honnan kapnak az ide járó szegény és szárandó gyermekek friss levegőt, el sem tudom képzelni. Hozzájárul még ehez, hogy a tanterem a hétnek majdnem összes napjain – a vasárnapot sem véve ki – még az iparos tanoncziskola által is igénybe vannak véve az esti órákban. Az iskola innen kitelepítendő volna s számára külön telken megfelelő, új 6 tantermű iskola állítandó tornateremmel.”¹⁹³

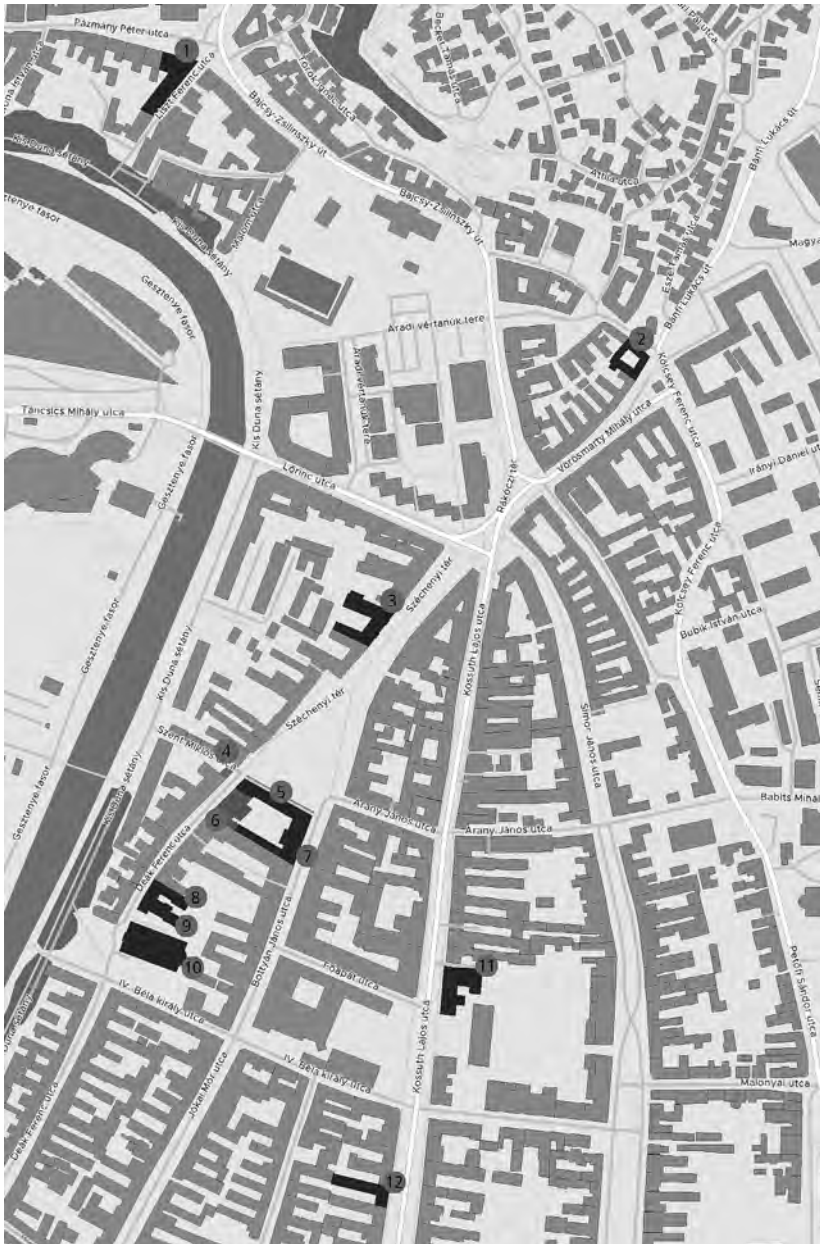
Csupa olyan fogyatkozás, amelyet nagyon szerettek volna elkerülni. S mégis idejuttottak. Miért? Miért ismételték meg elődeik hibáit? S ismét ugyanoda lyukadunk ki, legalábbis mindig erre hivatkoztak: a pénztelenség, az anyagiak hiánya okolható mindenért. Pedig ott lett volna a nagy lehetőség, a kitörés lehetősége – de elszalasztották.¹⁹⁴

¹⁹¹ *Tanodai Lapok* 1860. II. félév 50. sz. 593–596.

¹⁹² *Az esztergomi reáltanoda jövője* (kézirat). HU-EFK Ms-V-83. Megjelent: *Esztergom* 1896. 19. sz. 6–7.

¹⁹³ Schwetz Vilmos tanfelügyelő jelentése Esztergom sz. kir. város tanácsához. Esztergom, 1906. április 18. HU-MNL-KEVL-V.3.b. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom r. t. szab. kir. Város Tanácsának iratai, tanácsülési iratok] 2533. tan. sz.

¹⁹⁴ Itt elsősorban a Buda utcai volt Fehér Bárány vendégfogadó telkére és épületére kell gondolnunk, ahová valóban minden tekintetben megfelelő színvonalú iskolai épületgyűjtést lehetett volna felhúzni, amit egyébként, mint fentebb láttuk, hosszabb időn keresztül (1845–1851 között) tervezett is a város. Az ingatlant utóbb, 1854-től, a városi csendőrség használta, bérleményként. Lásd a következő lábjegyzetben hivatkozott forrást.

2. kép A tanulmányban szereplő épületek Esztergom város térképén¹⁹⁵

¹⁹⁵ A tanulmányban szereplő épületeket Esztergom város mai, interneten elérhető térképén tüntetjük fel. A térkép a *Maputnik* (<https://maputnik.github.io/editor/#15.74/47.792254/18.743499>), illetve a *GNU Image Manipulation Program* nevű szoftverprogramok segítségével, az *OpenStreetMap* alapítvány által biztosított alaptérkép felhasználásával készült (<https://www.openstreetmap.org/copyright>). Készítette: ifj. Iván László. Segítségét ezúton köszönjük meg.

A rossz értelemben vett pragmatikus gondolkodás, talán ma így mondanánk, ami esetünkben is győzedelmeskedett. Azon városi hangadók befolyása, akik újra és újra el tudták érni, hogy saját szempontjaik mindent felülírjanak: ha van is pénz, inkább visszafogni a kiadásokat; itt tartani az iskolát a városháza szomszédságában, mert idővel – így szól a logika – a felszabaduló iskolai helyiségeket is majd a magukénak tudhatják.¹⁹⁶ Sajátos logika, de hatékony és időtálló: több mint másfél század múlt el azóta, de ez a gondolkodásmód még ma is kísért.

Képtelen helyzet. Nyolc évtizedes fáradozás, küzdelem – s mi lett az eredménye! Az új épület már indulása pillanatában nem tudta befogadni iskoláit. Innentől kezdve története szakadatlan erőfeszítés azért, hogy valamiképpen mégis helyet biztosítson nekik. S ha ez nem ment – mert nem ment: terei adottak voltak, s bővítésük nem volt lehetséges, tanulói azonban létszámban egyre csak gyarapodtak –, akkor újra és újra szóba került a költözés kérdése. Körkörös ismétlődő történet. S közben teltek az évek, évtizedek, s e bűvkörből nem lehetett kilépni... De ez már egy másik történet.

Magyarázat az előző oldalon látható térképhez:

1. Főszékesegyházi Könyvtár (Bibliotheca): Pázmány Péter u. 2. sz.
2. Tanítóképző: Vörösmarty Mihály u. 14. sz.
3. Fekete Sas Vendégfogadó: Széchenyi tér 22. sz.¹⁹⁷
4. Városi őrház: Deák Ferenc u. 1. sz.¹⁹⁸
5. Városháza: Széchenyi tér 1. sz.
6. Új iskolaház (a korábbi népiskolák: fiú- és leányiskola, valamint az utcafronton állt városi tömlöc helyén): Deák Ferenc u. 2. sz. A szóbeli hagyomány sze-

¹⁹⁶ Egy korabeli példa erre: a város vezetése 1862-ben arra kényszerült, hogy az adóhatósági hivatal használatára („a Császári és házi adó-kivethetése végett”) egy időre igénybe vegyék a reáltanoda egyik helyiségét (a „muzeumot”), minthogy „e végre a városházánál egyetlen helyiség sem található”. Esztergom sz. kir. város közgyűlésének felirata Forgács Ágost grófhhoz, Esztergom vármegye és város főispáni helytartójához. Esztergom, 1862. február 19. HU-MNL-KEVL-IV.251.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom vármegye cs. és kir. főispáni helytartójának iratai, közigazgatási iratok] 210. eln. sz.

¹⁹⁷ A vendégfogadó épülete ma már nem áll, alapfalai a mai Esztergomi Járásbíróóság épülete alatt (Széchenyi tér 22. sz.) húzódnak. *Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás*. Írta: Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) Budapest, 1979, 152–153.

¹⁹⁸ A Deák Ferenc utca 1. sz. alatt állt épületet 1933-ban lebontották. HU-MNL-KEVL-V.2.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom szabad királyi (1877-től rendezett tanácsú, 1929-től megyei) város polgármesterének irata, közigazgatási iratok] 7203/1936. pm. sz. 1940 nyarán a telekkönyvi hatóság az ingatlan területének egy részét beolvasztotta az ingatlan szomszédságában álló házas ingatlan (3. sz.: Obermayer-ház) területébe, másik részével pedig a túloldalán futó kis köz (ma: Szent Miklós utca) szélességét növelte meg. HU-MNL-KEVL-VII.2.d. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergomi Járásbíróóság iratai, telekkönyvi iratok] 5197/1940. tk. sz.

rint tervezésével Esztergom sz. kir. városa Hild József építész bízta meg.¹⁹⁹ Nem világos azonban, hogy miféle hagyományról van itt szó. Ellenben tudjuk, hogy például már az 1963-as kiadású esztergomi útikönyv is a mondott iskolaépületet Hild József alkotásának tartja.²⁰⁰

Az épület homlokzatára erősített felirat sorsa: a múlt századfordulón még bizonyosan ott díszlett az épületen, eredeti formájában.²⁰¹ Bodri Ferenc visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy jómaga is látta még diákkorában a feliratot (1942–1950 között járt Esztergomban középiskolába) az épület oromzatán.²⁰²

Ma már nem találunk feliratot az épületen: az 1971-es kiadású esztergomi útikönyv még említést tesz róla,²⁰³ a tíz évvel későbbi kiadású viszont már nem.²⁰⁴

7. Bencés gimnázium: Bottyán János u. 1. sz.²⁰⁵

8. Kolonics Mihály háza: Deák Ferenc u. 10. sz.²⁰⁶

9. Elemi iskola, egyben iskolamesteri ház: Deák Ferenc u. 12. sz.²⁰⁷

¹⁹⁹ Lásd a 173. sz. lábjegyzetben hivatkozott forrásokat.

²⁰⁰ Zolnay László – Lettrich Edit: Esztergom. (Panoráma). [Budapest, 1963,] 234.

²⁰¹ Képeslap az Esztergomi Duna utcáról. Kiadta: Stromf Ignác. Esztergom, 1902 előtt. HU-MNM-BBM [Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma] Helyt. gy. 80-48-181.

²⁰² *Esztergom és Vidéke* 1990. 15. sz. 3., illetve 1996. 13. sz. 5.

²⁰³ Zolnay László – Lettrich Edit: *Esztergom*. (Panoráma). [Budapest, 1971,] 201.

²⁰⁴ „a korábbi felirat ... [az épületről – I. L.] már eltűnt”. Csorba Csaba: *Esztergom*. (Panoráma Magyar Városok sorozat). Budapest, 1981, 68.

²⁰⁵ A Vízivárosból áthelyezett hatosztályos gimnázium számára – a városháza telkén, a mai Bottyán utca mentén – az új iskolaház építését 1778 tavaszán kezdték el, és 1779 novemberében fejezték be. Vojnits Döme: Az esztergomi káptalani iskola és gymnasium története. II. rész. In: *Milleniumi értesítő a pannonhalmi Sz. Benedek-rend esztergomi kath. Főgymnasiumáról*. Az 1895/6. iskolai év végén. Esztergom, 1896, 3–96. (12.)

²⁰⁶ Háza szomszédos volt a magyar iskola épületével. A korabeli hadi- és házadó lajstromok a két épületet egy darabig ugyan egy telken (azonos házszám alatt, a plébániatemplom tőzsomszédságában) tüntetik fel, 1785-től kezdve azonban azok már két külön házszám alatt szerepelnek. HU-MNL-KEVL-IV.1003.b. Mindezek alapján, s a következő lábjegyzetben foglaltak ismeretében, a Kolonics-féle ház a Deák Ferenc utca 10. sz. házával azonosítható.

²⁰⁷ Korabeli térképek tanúsága szerint az iskola (magyar iskola) épülete, 1762–1778 között, a plébániatemplom tőzsomszédságában állt. „Schola Hungarica”: *Planum liberae regiae civitatis Strigonii*. 1769. HU-MNL-OL-S 11. [Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, kamarai térképek] 0116-a; *Mappa exhibens situm et faciem fundorum intravillanorum liberae regiaeque civitatis Strigoniensis*. Készítette: Eperjessy István geometra. 1777. HU-MNL-KEVL-XV.2. [Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Térképek levéltári gyűjteménye] EvT2. Nyomtatásban kiadta, a hozzátartozó házjegyzékkel együtt s egy tanulmány kíséretében: Prokopp Gyula: Esztergom város 1777. évi felmérése. In: *Esztergom Évlapjai* 1960, 64–79. Pifkó Péter szerint az egykori iskola a Deák Ferenc utca 10. sz. házban működött. Pifkó Péter: *Esztergomi utcák 1700–1990*. Esztergom, 1990, 49. Rekonstrukciója azonban helyesbítésre szorul: a fentiek alapján az iskolát a templommal szomszédos házba, vagyis a 10. sz. melletti, azaz a 12 sz. alatt álló házba kell lokalizálnunk.

10. Városi plébániatemplom: Deák Ferenc u.
11. Fehér Bárány vendégfogadó: Kossuth Lajos u. 38. sz.²⁰⁸
12. Kaszárnya: Kossuth Lajos u. 41. sz.²⁰⁹

²⁰⁸ Pifkó Péter a vendégfogadó (a későbbi nagy kaszárnya) telkét a Kossuth Lajos utca 38. sz. alatt található háztelekkel azonosítja. Pifkó: *Esztergomi utcák...* 66.

²⁰⁹ Az 1777. évi térkép a kaszárnyát („*casarma*”) a C jelzet alatt tünteti fel: „*Domus quartalis civitatis*”. Lásd a 207. sz. lábjegyzetben a forráshivatkozást. Pifkó Péter az egykori kaszárnyát/kvartélyházat, helyileg, a Kossuth Lajos utca 41. sz. alatt álló épülethez köti. Pifkó: *Esztergomi utcák...* 67.

S 14

KORMÁNYHATÓSÁGI
FONDOKBÓL
KIEMELT TÉRKÉPEK

Silvanalis /erdő/ térképek

ESZTERGOM MEGYE ÉS LEVÉLTÁRA A PROVIZÓRIUM IDŐSZAKÁBAN 1860–1866¹

Bevezetés

Magyarország polgári átalakulásának fundamentumát az 1848-as törvények, azaz az országgyűlés, a független, felelős minisztérium felállítása s egy sor más, köztük közigazgatási szervek átalakítására is vonatkozó törvények tették le.

Esztergom azon megyék sorában foglalt helyet, amelyek az abszolút rendszer idején drasztikus közigazgatási határ-átszabásoknak estek áldozatul: 1851-ben területe nagyobb részét, a párkányi járást, elveszítette. Helyette megkapta a Komáromtól átcsatolt tatai és gesztesi járásokat, miáltal Esztergom megye a Duna jobb partjára, míg Komárom megye a Duna bal partjára szorulva a párkányi járást nyerte el.² A szabadságharc leverését követő évtized nemcsak a politikai értelemben vett megtorlásról szólt, hanem a minden tekintetben érvényesült centralizált államiságról, az abszolutista állam kiterjesztéséről. Az 1849–1860 közti időszakban a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az adóügyek nem csak területi, de szervezeti szempontból is gyökeres változáson mentek keresztül, amely elsősorban az erőteljes központosítás, a közigazgatás és igazságszolgáltatás merev – s ugyanakkor gyakran átszervezett – hivatalszervezete terén mutatkozott meg. Nem hallgatható el azonban az a körülmény sem, hogy az abszolút kori változások némelyike éppenséggel előremutatónak bizonyult a későbbi, modernebb, polgárosult Magyarország alapjainak lerakása szempontjából. Ilyen pozitívumként említhetjük a vagyonbiztonságot lehetővé tevő hitelleltekönyv bevezetését, a közigazgatás és igazságszolgáltatás szinte teljes szétválasztását, és az állami tisztviselőkkel feltöltött hivatalok – parciális érdekektől független – működését, a modern bürokrácia alapjainak lerakását.

¹ Dolgozatomban – az idézetek kivételével – a *vármegye* helyett a *megye* megjelölést használom. A *megye* elnevezés már a 1848-as szabadságharc alatt, majd végig az abszolút korszakban használatban volt. A provizórium időszakának szóhasználatában a *vármegye* ritkán ugyan, de előfordult, általában azonban a középszintű közigazgatási egység fogalmának jelölésére a *megye* volt elterjedtebb, vélhetően a polgárosodás irányába tett elköteleződést hangsúlyozandó, szemben a rendi korszak értékrendjével.

² Ez a területmegosztási szisztéma a két megye történetében többször is megismétlődött. A török korban, 1663 után Esztergom megye nemessége Érsekújvárt elhagyva, Komáromba húzódott. II. József uralma idején, és a neoabszolutizmus alatt, majd a két világháború között ugyanaz a közigazgatási formáció létezett, mint 1945 után, amely napjainkban jelenleg is fennáll.

A Habsburg monarchia külföldi háborús veszteségeire-vereségeire, anyagi helyzetének, hatalmi súlyának megrendülésére és nem utolsósorban a magyar társadalom makacs ellenállására is szükség volt ahhoz, hogy ez az abszolút rendszer meg-inogjon, és elkerülhetlenné váljon a politikai enyhülés Magyarország és Ausztria között. Az önálló magyar államiság megvalósítása felé az uralkodó, Ferenc József az első jelentős engedményt 1860. október 20-án, az úgynevezett októberi diploma kibocsátásával tette meg. Annak lehetősége azonban, hogy Magyarország valóban elindulhasson a polgári fejlődés útján, majd csak a kiegyezéssel, 1867-ben érkezett el. A két dátum közti időszakot már a kortársak is átmeneti, ideiglenes, provizórikus időszaknak hívták, sejtven-tudván, hogy a cél még hosszú évek politikai küzdelmei árán realizálódhat majd, ha a kibékülés megtörténik a két állam között.

Az októberi diploma rendelkezései, figyelmen kívül hagyva a '48-as törvények többségének polgári vívmányait, valamint az azóta eltelt időszak általános fejlődését, változásait – az „államszerkezet” szempontjából a '48-at megelőző, feudális vagy rendi korszak közigazgatási kereteinek restaurálását célozták meg, a régi szerkezetet ráhúzva egy modernebb társadalomra. Helyreállította az országgyűlést, valamint a rendi korszak kormányserveit, a helytartótanácsot és a kancelláriát. Visszaállította a régi, középszintű közigazgatás és igazságszolgáltatási hatóságok szerveit is, lényegében az egykori *nemesi vármegyét* a szolgabíróságokkal és a törvényszéket a vármegye saját kebeléből választott tisztviselőivel. Ezeket az intézményeket már 1848-ban is elavultnak tartották.

Az októberi diploma által megvalósult intézkedés, mely Magyarországot az „*ősi szerkezet*” restaurálására készítette, hamar bebizonyította életképtelenségét, s a „*rend*” helyreállításához a bécsi udvarnak alig egy év elteltével ismét megszorításokra volt szüksége. 1861 végén az *autonóm* megye helyébe az *ősi* jogainak gyakorlásában *korlátozott* megye lépett.

Tekintettel arra, hogy a tárgyalt időszakban a megye levéltára a visszaállított alispáni hivatal részét, csupán egyik – habár nem elhanyagolható – hivatalát képezte, amely ugyan nem rendelkezett önálló hatáskörrel, ellenben ezernyi szállal kötődött a megyei közigazgatás és törvénykezés fórumaihoz, ezért szükségesnek véltem a régi-új megyei közigazgatás szervezésébe, működésének főbb jellemzőibe betekintést nyújtani az Esztergom megyei források alapján, dolgozatomban e rövid korszak – az autonóm megye 1860. december 11. – 1861. november 25. közti, és a korlátozott megye 1861. december 30. és a 1867. február 20. közti – tevékenységét, eredményeit és eredménytelenségét vizsgálva.

A megyeservezés első lépése: az autonóm megye helyreállítása

Az októberi diploma kihirdetését követően, más megyékhez hasonlóan, Esztergom megye is, élve az önkormányzatiság frissen megnyílt lehetőségével, úgynevezett Ösközgyűlést hívott össze, mely 1860. december 11-étől 15-éig Scitovszky János esztergomi érsek, a megye főispánja elnökletével, folytatólagosan ülésezett. A régi

vármegyei beiktatási ünnepségek pazar pompáját idéző, időnként nosztalgiába hajló ülésorozaton születtek meg az autonómiáját visszanyert Esztergom megyét érintő legfontosabb határozatok: a '48-as választási törvény alapján megalakult a megye 290 tagú állandó bizottmánya, melynek tagsága a megye „*nagyjaiból, nemesiből, tisztesebbjeiből, egyházi és világi rendjeiből, valamint a nép képviselőiből*” állt. Ehhez automatikusan csatlakozott a megválasztott megyei tisztikar is, valamint a még életben lévő megyebeli '48-as országgyűlési képviselők, akiket „*születési különbség nélkül*”, a szabadságharc iránti tiszteletből, annak emlékére választottak be a bizottmányba.

Ezt követően az Esztergom királyi városban, a megyeháza közelében lévő ferences templomban hálaadó szentmisét tartottak. A megyeházára visszatérve – ősi szokás szerint – ünnepélyesen beiktatták az esztergomi érseket a megye főispáni székébe.³ A főispán a hagyományosan őt megillető alispán-jelölési jogot – tekintettel az esemény régóta várt, különleges mivoltára – nagylelkűen, de hangsúlyozottan „*ez egyszeri alkalommal*” átengedte az egybegyűlteknél. A jelenlévők szinte eufórikus hangulatban Palkovics Károlyt, Esztergom megye volt '48-as forradalmi kormánybiztosát választották meg.⁴

A továbbiakban az új tisztikar megválasztása már a régi szokás szerint történt, vagyis a főispán által jelölt három személy közül az első helyen szereplőt „illetett” megválasztani. Ez alól mégis további kivételt a másodalispán, Meszéna János személye jelentett, akit az időközben visszalépett Reviczky Pál helyett „közkívánatra” választottak meg. A központi tisztviselők sorában találkozunk az új alispáni hivatal fő- és allelvéltárnokainak nevével: Barta Endrével és Szegesdi Pállal.⁵ Ugyancsak ezen az ülésen választották meg a törvényszék tagjait, és kijelöltek egy követséget a telegkönyvi hivatal és annak irattára átvételére.⁶

Az Ősközgyűlésen Esztergom megye bizottmánya egyhangúlag elfogadta és jegyzőkönyvezte, hogy minden téren a '48-as törvényeket fogadja el hivatalos eljárásainak alapelveként. Határoztak arról is, hogy az alkotmányosan megválasztott megyei tisztviselőknél tilos a letűnt rendszer hivatalnokaival való érintkezés. Leszögezték, hogy a választott bírói személyzet csak a hazai törvények alapján járhat el. A községek és magánszemélyek csak a megyén keresztül érintkezhetnek a császári hivatalokkal. Döntöttek arról is, hogy a megyebizottmányi határozatokat kinyomtatva kell terjeszteni.⁷

³ 1270 óta a mindenkor esztergomi érsek viselte Esztergom megye örökös főispáni címét.

⁴ Palkovics Károlyt 1849. április 30-án nevezte ki Kossuth Lajos Esztergom megye kormányzójává.

⁵ Barta András neve Bartha, Szegesdi Pál neve Szegesdi változatban is előfordul. Barta a h nélküli alakot használta, Szegesdi a Sz-szel írottat.

⁶ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 1-71/1860. mb. sz. (Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltára, Esztergom Vármegye Bizottmányának iratai, 1860–1861.).

⁷ HU-MNL-KEVL- IV.252.a. 47/1861. mb. sz. Az 1860. december 15-én hozott határozatokat az 1861. január 14-15-ei ülésen olvasták fel, így került a következő év jegyzőkönyvébe.

A területi integritás helyreállítása

Az Ősközgyűlésen megválasztott megyebizottmány a megye területi integritásának helyreállítását tartotta legfontosabb feladatának. Az 1850-ben elcsatolt területek „kicszerelése”, nemcsak a megye, illetve a községek határainak Komárom megyével kölcsönösen történő elismerésében nyilvánult meg, hanem a különböző járási és községi hivatalos iratok kicszerelésében, átadás-átvételében is.⁸

Scitovszky János főispán Esztergom megye Ősközgyűlésének 1860. december 12-én tartott ülésén bejelentette, hogy már napokkal korábban megkeresést intézett Komárom megye főispánjához, gróf Nádasdy Lipóthoz az elcsatolt megyerészek, az érdekelt községek és egyéb települések hivatalos iratainak kölcsönös kicszerelése ügyében, és azóta a gyors válasz is megérkezett. Az ülésen így azt is közölte a főispán, hogy Komárom megye készen áll a közigazgatási határok eredeti állapotukba való visszaállítására, az ezzel járó iratcserékre, valamint az egyéb adminisztrációs ügyek lebonyolítására. Nádasdy gróf ugyanis már ezt megelőzőleg utasította az ottani megyefőnököt az előkészületek megtételére. Mint levelében hangsúlyozta, „*a két megye közigazgatásának érdekében óhajtan-dó, hogy az oda-visszacsatolt határokat illető minden iratot válasszanak le az ille-tő kezelők által*”.⁹

Esztergom megye válasza arról árulkodott, hogy részéről még nem történt meg a tatai és gesztesi járások, valamint a párkányi járástól leváló, szintén Komárom megyei községek, azaz a „*radványi, madari, virti és zsitvatői községeket illető hivatalos ügyiratok rendbe szedése és az átadásra készen tartása iránt a volt tisztviselők nem intézkedtek, így a kívánt ügyiratok átadása is rögtön nem eszközölhető*”.¹⁰ Ezért a Bizottmány utasította az újonnan megválasztott alispánt, hogy a tatai és gesztesi járások, valamint a párkányi járás volt német tisztviselőinél eljárva intézkedjen, hogy a Komárom megyét illető összes iratot mihamarabb rendbe szedjék és átadásra készen tartsák. Ehhez ki fognak nevezni egy küldöttséget, s az átadás időpontjáról időben értesítik Komáromot.¹¹

Komárom megye tatai és gesztesi járásaira vonatkozó iratok átadás-átvétele végül 1861. április 15-én sikeresen lezajlott Halasy Ede, a komáromi kiküldött bizottság vezetőjének közreműködésével.¹²

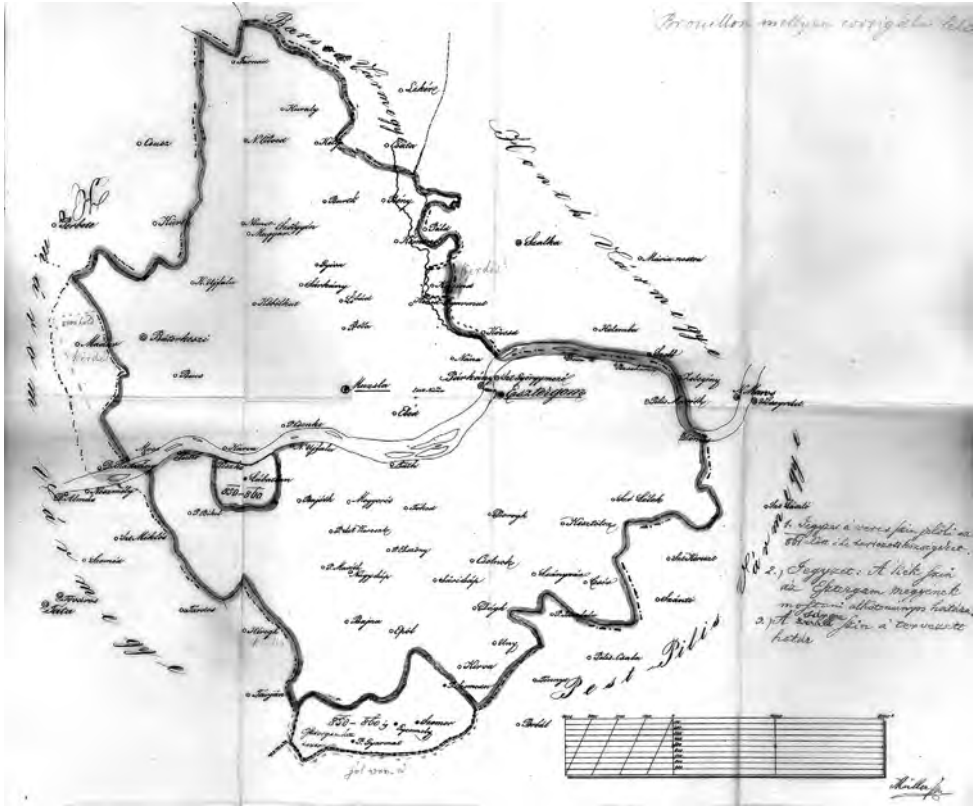
⁸ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 19-22/1860. mb. sz.

⁹ HU-MNL-KEVL- IV.252.a. 22/1860. mb. sz.

¹⁰ HU-MNL-KEVL -IV.252.a. 22/1860. mb. sz.

¹¹ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 22/1860. mb. sz.

¹² HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 762/1861. mb. sz.

1. kép Esztergom megye térképe az el- és visszacsatolt területekkel, 1864
Jelzet: HU-MNL-KEVL-IV.251. 586/1864. elnöki szám melléklete

Palkovics Károly alispán az 1861. február 18-án tartott bizottmányi, időszaki beszámolóján jelentette, hogy a közigazgatási hivatalok, a megyefőnöki, az esztergomi főszolgabírói, az esztergomi járásbírói hivatalok iratait „baj nélkül” átvették. Az adószedői, adófelügyelői hivatal, melynek szintén a megyeházán voltak helyiségei, azokat kiürítve átadta az alkotmányos tisztviselőknek. Hasonlóképpen „a muzslai adószedő az ottani megyeházából szintén kipusztult”.¹³ A hivatalos iratok, bútorok és egyéb ingóságokról leltár készült, melynek eredetijét a levéltárban helyezték el, két másolatát az alispán és a központi főszolgabíró kapta meg.¹⁴

Az iratátvételek, a hivatali irattárak visszaszerzése azonban nem minden esetben zajlott problémamentesen. Esztergom megye 1850. évi feldarabolásában Kicsind község esete is különlegesnek számított, főként amiatt, hogy e Garam-túlparti községet – egyedülként – Hont megyéhez, annak is a vámosmikolai járásá-

¹³ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 151/1861. mb. sz.

¹⁴ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 245/1861. mb. sz.

hoz csatolták, de iratainak visszavétele is nehézkesen zajlott. Habár a megyebizottmány már az 1860. december 12-ei gyűlésen napirendre vette Kicsindnek az „*ősi határok mögé történő visszabocsátását*”, s ennek érdekében levelet intéztek báró ifjabb Majthényi László Hont megyei főispánhoz az ügyben.¹⁵ A következő év folyamán gyakorlatilag semmilyen elmozdulás nem történt az iratátadás tekintetében, ezért 1862 tavaszán már a község elöljárósága is sürgette a közigazgatási, peres és árvás iratainak visszaszerzését Hont megyétől. Az átadásra végül csak 1863 elején került sor, s annak hiányosságaira Barta Endre főlevéltárnok hívta fel a figyelmet. Az árvavagyonnal kapcsolatban azt emelte ki, hogy miután az átadással késlekedtek, az árvavagyont ez idő alatt nem kezelték, a kamatok kifizetése elmaradt, vajon melyik megye a felelős az okozott károkért? – tette fel a kérdést. Az ügy állásáról tájékoztatták a Helytartótanácsot, felsorolva, hogy az átvett csomag 81 kötelevényt, árvatári iratokat, letéteményi nyugtákat is tartalmazott.¹⁶

Az esztergomi járásbíróóság iratainak átvétele sem zajlott problémamentesen. Maurovics Rezső, a járásbíróóság volt elnöke – hivatkozva Eötvös József főtörvényeszéki elnök levelére¹⁷ – kérelmezte, hogy a hivatal maradjon a megyeházában elfoglalt helyén. A megyebizottmány azonban elzárkózott ez elől, mondván, a Helytartótanács 7066/1860. számú leirata a volt császári és királyi hivatalokat egyértelműen kötelezte a helyiségek átadására.¹⁸ Maurovics Rezső a volt járásbíróóság mellé rendelt telekkönyv átvételét is megnehezítette, mikor a kiküldött bizottságnak 1860. december 28-án kijelentette, hogy egy „*titkos távirat*” folytán le van tiltva az átadás, s csak az erőszaknak enged. Mivel a bizottság erőszakot alkalmazni nem akart, ezért a megyebizottmány határozatot hozott arról, hogy a törvény értelmében megszűntnek nyilvánítja a császári és királyi telekkönyvi hivatalt, s felírnak a Helytartótanácsnak is a hivatalos megszüntetése tárgyában.¹⁹

A problémás átvételek közé tartozott a párkányi járásbíróóság (1850–1854) és a muzslai vegyes szolgabírói (1854–1860) iratok átvétele is, mely áthúzódott a korlátozott megye időszakára. Forgách Ágoston helytartó Barta Endre főlevéltárnokot 1862. március 21-én bízta meg ezeknek az iratoknak Esztergomba, a megye székházába szállításával, azzal az indoklással, hogy a járásbíróóságoknál előforduló jogügyletek és periratok helye a megyeszékhelyen van. A sikeres intézkedéshez engedélyezte, hogy az irományok kiporolására és összeszedésére „*használhatja*” a muzslai börtönőrt és egy pandúrt, de ezt követően azonnal fogjon hozzá az átszállított iratok rendezéséhez, mégpedig „*megfeszített szorgalommal*”. Forgách utasí-

¹⁵ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 48/1860. mb. sz.

¹⁶ HU-MNL-KEVL-IV.255. Esztergom Vármegye Első Alispánja 1860–1866. I.404/1862. ai. sz. A kérdés természetesen „*költői*” volt, az iratokban nincs nyoma semmiféle kompenzációnak.

¹⁷ HU-MNL-KEVL-IV.252. 40/1861. mb. sz.

¹⁸ HU-MNL-KEVL-IV.252. 49/1860. mb. sz. és 41/1862. mb. sz.

¹⁹ HU-MNL-KEVL-IV. 252.a. 49/1861. mb. sz.

totta Farkas Károly muzslai főszolgabírót is, hogy intézkedjen a közigazgatási iratok rendbehozatala felől és egy külön szobában, iratszekrényben helyezze el azokat. Megsürgette az intézkedést azzal is, hogy közölte személyes látogatásának időpontját (még a katonaillesítés előtt) s elvárta, hogy addigra készen legyen.²⁰ Az iratok átvétele végül 1862. szeptember 22-én valósult meg.²¹

Nemcsak az abszolút rendszer hivatalainak átvételével adódtak problémák, de az autonóm és a korlátozott megye hivatalnokai közti átvételek sem mentek gördülékenyen és hiánytalanul. 1862 májusában a főispáni helytartó – megelégedve, hogy az egyes hivatalok tisztviselői állandóan egymásra mutogatnak, ha valamely irat hiányzik – felszólította mindkét járás fő- és alszolgabíróit, hogy készítsenek jelentést elődjeik hivatali iratainak és az irodai szereknek az átvételéről. A jelentések lassan érkeztek be, ami arra utalhatott, hogy az autonóm megye tisztviselőitől történő átvételek sem éppen mintaszerűen történtek. Néhány kiragadott példa: Nagy Ferenc központi főszolgabíró jelentette, hogy Keményfy János volt főszolgabírótól mindenféle jegyzőkönyv, okmány nélkül történt az átvétel. Farkas Károly muzslai főszolgabíró szintúgy minden szám és jegyzék nélkül különféle peres iratokat és készpénzletéteket, valamint hitelesített tér- és úrmértékeket vett át. Továbbá a közigazgatási iratokat is a megyei levéltárból,²² melyek közül néhány hiányzott, „végre a muzslai volt szolgabírótság öszves irattárát minden hivatalos átadás nélkül a lehető legnagyobb rendetlenségben” vette át.²³

Hasonló helyzet állt elő a volt Budai Császári és Királyi Országos Főtörvényszéknél fellebbezett, Esztergom és Komárom megyékre tartozó bírósági ügyek visszavétele kapcsán. 1861 májusában a Főtörvényszék megküldte a megyére vonatkozó, ott tárgyalt büntető ügyek és a fogvatartottak átadási jegyzékét azzal, hogy az országos törvényszék május 1-jével megszűnik.²⁴ A folyamatban lévő, ugyancsak átadandó polgári ügyek jegyzékét néhány nap múlva szintén megküldték. Ami a befejezett polgári ügyeket illeti, a főtörvényszék átadásra kijelölt bizottsága közölte, hogy az iratoknak a főtörvényszék alá tartozó kilenc különböző törvényhatóság közti felosztása több hétbe, vagy hónapba telik. Utasítást kértek felsőbb helyről, hogy a bizottságnak joga legyen az irattárat Buda város, mint alkotmányos hatóságnak átadni a rendezésig, hogy azután a többi, az iratokra igényt tartó törvényhatósággal megegyezhessen a felosztásról.²⁵

²⁰ HU-MNL-KEVL-IV.251. Esztergom Vármegye Főispáni Helytartója 1861–1867. 308/1862. eln. sz.

²¹ HU-MNL-KEVL- IV.255. b. 3768. tisztiszéki szám.

²² Valószínűleg a már korábban, az autonóm megye által átvett megyefőnöki iratokról van szó.

²³ HU-MNL-KEVL IV.255.c. I. 231/1862. ai. sz. és I. 1930-1931/1862. ai. sz.

²⁴ A főtörvényszék megszüntetésének időpontja a következő évre tolodott ki, lásd a 27. sz. jegyzetet.

²⁵ HU-MNL-KEVL IV.252. 722/1861. mb. sz. és 724/1861. mb. sz.

Esztergom megye részéről az iratátvétel lebonyolítására kiküldött Meszéna Ferenc főügyész az 1861. szeptember 2-ai bizottmányi ülésen jelentette, hogy a volt Budai Főtörvényszéknél az Esztergom megyei iratanyag annyira össze van keverve Komárom megyével, hogy átvenni nem lehetett. A budai küldöttséggel abban állapodtak meg, hogy mindkét törvényhatóság küldjön ki egy-egy embert az iratok szétválogatására és lajstromozására, mivel az iratanyag sem rendezve, sem megyék szerint elkülönítve nincs. Feliratban kérték a Helytartótanácsot az érintett törvényhatóságok értesítésére.²⁶ Végül a Budai Országos Főtörvényszék iratainak szétválogatása megyék szerint Buda város irattárában történt, amire három fő díjnokot fogadott fel Buda városa, de fizetésükhöz hozzájárulást kért az érintett megyéktől.²⁷

1862. március 12-i keltezéssel a Magyar Királyi Udvari kancellária leirata közölte a főtörvényszékek elnökségeinek megszüntetéséről szóló uralkodói rendeletet, s az elnöki iratoknak „a vármegyék és kerületek kormányzóihoz a személyi illetőség szerint leendő áttételét elrendelte”. Utasította a megyei kormányzókat az iratok átvételére.²⁸

A volt császári és királyi hivatalok átvétele kapcsán a mai olvasó számára feltűnő lehet, hogy az elvárt együttműködés helyett a megyebizottmány megtiltotta tisztviselőinek az előző rendszer – még állásban lévő – hivatalnokaival történő érintkezést. Az iratátadások alkalmával a megyebizottmány, vagy az általa kijelölt átvételi kiküldöttség általában „utasította” a császári hivatalnokokat, hogy szedjék rendbe az átadandó iratokat és összecsomózva, leltározva készítsék elő az átadásra.²⁹ A lekezelő, kevésbé együttműködő magatartásnak egyik oka talán az volt – az előző politikai rendszertől való általános, politikai elhatárolódás mellett –, hogy az alkotmányos megye semmilyen felelősséget nem kívánt vállalni az előző rendszer által termelt iratokért s főleg azok tartalmáért. Ugyanakkor, mint láttuk, az autonóm megye tisztviselőinek iratkezelési és megőrzési „szokásai” is sok kívánnivalót hagytak maguk után.

²⁶ HU-MNL-KEVL IV.252. 1295/1861. mb. sz.

²⁷ HU-MNL-KEVL-IV.255. VI.51/1862. Az Esztergomi Cs. Kir. Járásbíróságtól fellebbezett ügyek iratairól van szó. Az iratok kiválogatása és átadása az illetékes megyéknek 1862 folyamán történt meg. Az esztergomi járásba tartozó fellebbezett ügyeket – vélhetően – visszahelyezték a járásbíróság iratai közé. A párkányi járásra vonatkozó fellebbezett ügyek iratairól jelenleg nincs információnk. Az abszolút rendszer alatt Esztergomhoz tartozott tatai és gesztesi járások ügyei mintegy száz év múltán Komárom megyéhez kerültek vissza. 1969-ben – a csehszlovákiai '68-as események után – a két ország közt lebonyolított iratsere keretében, a Magyar Országos Levéltár közvetítésével, ismét Esztergom, a Komárom Megyei Levéltár kapta meg ezeket az iratokat, ahol az iratanyag jelenleg a IV.602. számú fondot alkotja (Budai Országos Törvényszék Komárom megyére vonatkozó iratai 1855–1861).

²⁸ HU-MNL-KEVL-IV.251. 305/1862. eln. sz.

²⁹ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 60-63/1860. mb. sz.

A megye korlátozásának előjelei

Az 1861. január 21-ére összehívott ülés központi témája a megyei képviselőválasztás volt, közeledett ugyanis az áprilisa beharangozott országgyűlés és királykoronázás napja, amely esemény azzal kecsegtetett, hogy megtörténik a kibékülés az országalakosok és a király között. A képviselőválasztás zökkenőmentes lebonyolítása érdekében a jelzett napon az esztergomi megyeszékháznál nagy számban összegyűlt megyebizottmányi tagok közül 68 személyt választottak be a középponti bizottmányba, amely a választások szervezéséért és lebonyolításáért volt felelős.³⁰

A választási készülődés lázas hangulatát némileg beárnyékolta, hogy ugyan ezen az ülésen felolvasták az uralkodó január 16-áról keltezett levelét, melyben csalódottságának adott hangot amiatt, hogy a megyék visszaéltek az októberi diplomában biztosított megyeszervezési jogaikkal. Valójában a kifogás arra irányult, hogy a megyei bizottmányok olyan egyéneket választottak soraikba, akik „*a trón elhatározott ellenségei*” és a birodalom külföldi ellenségeivel állnak kapcsolatban, s annak vesztét akarják okozni. Ezen kívül helytelenítette a megyéknek a törvénykezés átvétele terén tanúsított „*önkénteskedéseit*”, valamint azt, hogy a megyék országszerte megtagadták az állami adó fizetését. Végezetül a levél szankciókat helyezett kilátásba, hogy amennyiben nem tartják be a központi rendelkezéseket, „*a bizottmányi ülések be fognak tiltatni, s maguk a bizottmányok felfüggesztetni, vagy feloszlatatni, s ha a szükség úgy kívánván, anyagi hatalommal is fogantósítandó lészen.*”³¹

A Kancellária az országgyűlési meghívót február 14-éről keltezte, melyben ismertette az udvar álláspontját a koronázással, a hitlevél kiadásával, a nádorválasztással és más, efféle törvényes ügyek rendbetételével kapcsolatban. Az országgyűlést április 2-ára, Budára hívták össze. Esztergom megye elutasító hangvétellű válaszelevelében kifejtette, hogy amíg a törvényesen megkoronázott V. Ferdinánd az országgyűlés színe előtt nem mond le, addig nem tárgyalhatnak Ferenc József hitleveléről, továbbá a bizottmány kifogásolta az országgyűlés helyszínét is, mivel azt Pest városában szokták tartani.³²

Március 14-én jelentette az alispán, hogy az 1848. évi V. törvénycikk értelmében Esztergom megyében is megtörtént az országgyűlési követválasztás. Ennek eredményeként az esztergomi körzetben Besze János, a táti körzetben Zsitvay József, a köbölkútiban gróf Pálffy Pál lett a képviselő. Besze és Zsitvay '48-as képviselők voltak. A választások nem folytak le konfliktusmentesen: Táton komoly,

³⁰ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 108/1861. mb.sz.

³¹ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 109/1861. mb. sz. Az abszolút korszak bírósági rendszerét ekkor még nem oszlatták fel, s hivatalosan az osztrák jogrendszer volt érvényben.

³² HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 168/1861. mb.sz.

sérülésekkel járó, többrendbeli verekedések történtek, Köbölkúton szintén voltak incidensek, de sikerült elejét venni a nagyobb verekedésnek.³³

Esztergom és az ország más megyéinek az országgyűlési meghívóra adott indulatos, szinte ellenséges válasza, továbbá a kiélezett helyi választási események mind baljós előjelek voltak a 12 éve várt országgyűlésre nézve is, amely végül az öt hónapig tartó üléssorozat után a diéta felosztatásával be is igazolódott.

Scitovszky János a megye főispánjaként az 1861. szeptember 2-án tartott megyebizottmányi ülésen számolt be a történekről, s az országgyűlés eredményét úgy összegezte, hogy a magyarság „*célja az ősi alkotmány visszahelyezése volt*”, ezt azonban a birodalmi parlament felállítása,³⁴ illetve az a megalázó szerep, amit abban Magyarországnak szántak, megakadályozta, s az ország nem nyerhette vissza régi alkotmánya szerinti függetlenségét. Biztató eredményként azonban megemlítette az Országbírói Értekezlet felállítását, mely a magyar igazságszolgáltatás korszerűsítésének biztosítéka lesz, valamint a nemzetiségi bizottmány létrejöttét, a megyék megtartását, és az uralkodói ígéretet egy következő országgyűlés megtartására.³⁵

Az autonóm megye megszűnése

A felosztatott országgyűlés után nem kellett sokáig várni arra a rendeletre, melyet korábban az uralkodó már előrevetített a renitens magyar megyék számára, s amelyet végül a Magyar Királyi Udvari Kancellárián keresztül 1861. november 5-én bocsátott ki. A Helytartótanács 65.955. szám alatt közölte a megyék közönségével azt a felsőbb elhatározást, amely szerint: „*Magyarországban számos helyhatóságok féltelensége által lehetetlenné vált kormányzás és közigazgatás tovább nem halasztható rendezése végett erélyesebb intézkedések életbe léptetését múlhatatlanul szükségesnek vélvén [...]*”

A rendelet ideiglenesen felfüggesztette a Magyar Királyi Helytartótanács korábbi, törvények által biztosított testületi hatáskörét, elrendelte a megyei és kerületi bizottmányok és a szabad királyi városi képviselőtestületek felosztatását. Átmenetileg katonai bíróságok vették át a polgári fenyítő bíróságok hatáskörét, illetékességét, részletesen felsorolva azokat a súlyos bűncselekményeket, amelyek a – mellékelt lista szerinti – területi beosztásban működő katonai bíróságok hatáskörébe tartoztak. Eszerint Esztergom megyét Komáromhoz, a komáromi várparancsnokság mint ítélő bíróság körzetéhez csatolták felségárulás, közcsendháborítás, zendülés és lázadás, nyilvános erőszak, hivatalos személyek elleni erőszak, csődü-

³³ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 369/1861. mb. sz.

³⁴ Utalás a februári pátensre, mely Magyarországot továbbra sem önálló, szuverén partnerként, hanem a birodalom egyik tartományaként képzelte el, saját parlament, önálló államiság nélkül.

³⁵ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 1351/1861. mb. sz.

let, izgatás stb. ügyekben.³⁶ Az alispánok személyes felelősségévé tették, hogy megakadályozzák a feloszlatott bizottmányok összeülését. A közigazgatás rendszerében nem történt jelentős változás, továbbra is az alispán vezette azt a jelenlegi tisztviselőkkel, ezeknek saját felelőssége alatt.³⁷

Az autonóm Esztergom megye 1860. december 11-én megválasztott alkotmányos tisztikara azonban nem fogadta el ezt az intézkedést, s ezért alig egy évvel később, 1861. november 25-én benyújtotta írásba foglalt „*lelépési nyilatkozatát*” a főispánnak. Scitovszky János bíbornok, „örökös és valóságos főispán”, hajlott korára tekintettel, valamint egyházvezetési és országzászlósi elfoglaltságai miatt szükségesnek vélte helyettesről gondoskodni, ezért az uralkodó elébe terjesztette a törvényes főispáni helytartói állomás betöltésére irányuló kérelmét. Ennek eleget téve került sorra a kítűnő képességekkel rendelkező, jelentős politikai-közéleti tapasztalattal bíró ghymesi és gácsi gróf Forgách Ágoston esztergomi kanonok és sebenicói címzetes püspök kinevezésére.³⁸

„*A levert kedélyű nép fölvidult ez örömhír hallatára, visszatért elveszettnek hitt reménye, sőt a működését felfüggesztő tisztikar nagy része is e jeles férfiú bölcs vezényletében bízva, elhatározá magát viselt hivatalát a haza és nép érdekében folytatni.*”³⁹ A főispáni helytartó esküjét közvetlenül az uralkodó, Ferenc József kezébe tette le, majd 1861. december 12-i esztergomi beiktatása hasonlóan ünnepélyes keretek közt zajlott, mint egy évvel korábban Scitovszky érseké. Kruplanicz Kálmán főjegyző olvasta fel a kinevezési okiratot, s az ezt követő rövid, de tartalmas beszédében Forgách kifejtette, hogy legfontosabb feladatnak a tisztikar mielőbbi felállítását, a megye megszervezését tartja azért, hogy „*a megyei közügyeknek és a legmagasabb szolgálatnak legjobb garanciát biztosítson.*”⁴⁰

A korlátozott megye szervezése

Forgách Ágoston nagy lendülettel fogott hozzá a kizárólag közigazgatási feladatok ellátására meghagyott megye és az – igazgatási szempontból – a megye alá tartozó, de belső önkormányzatát ugyancsak megtartó, Esztergom szabad királyi város hivatalainak szervezéséhez. Természetesen a megyeszervezés legfontosabb kérdése

³⁶ HU-MNL-KEVL-IV.255.c. VI.13/1861. Esztergom Vármegye Első Alispánja (a továbbiakban: ai. sz.).

³⁷ HU- MNL-KEVL-IV.252.a. 1351/1861. mb. sz.

³⁸ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. Uo. Gróf Forgách Ágoston 1848-ban a pozsonyi káptalan országgyűlési követe volt. Személyében Esztergom megye egy nagy tudású, agilis, invenciózus vezetőt kapott. Helytartósága 1871-ig fennállott, majd 1881-ig királyi kinevezéssel Esztergom megye főispáni tisztét töltötte be. Forrás: Wikiwand.com/hu/Forgách_Ágoston#Források (utolsó letöltés ideje: 2023. december 7.).

³⁹ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 1351/1861. mb. sz.

⁴⁰ HU-MNL-KEVL-IV. 252.a. 1351/1861. mb. sz.

az volt, hogy mit kezdjenek az „országrendiségétől”, a politikai jellegű megnyilvánulásoktól megfosztott, működésképtelenné tett megyebizottmány vagy közgyűlés intézményével.

Már 1861 decemberében, az utolsó megyebizottsági ülésen, az autonóm tisztikar lemondását és a korlátozott megye tisztikarának megválasztását követően a „közügyek miként történendő elintézésének” kérdését vetette fel és felvázolta ezirányú elképzelését. Javaslatára szerint, „ha a megyei municipium nem is oly szabadon működhet”, mint az előző évben, legalább külsőleg, az alkotmányosság formáit követhessék. Ezért felvetése nyomán olyan értelmű határozat született, hogy hivatonta, vagy hetente „nyílt ajtóknál /ahol az értelmiségnek a szóbeli felvilágosítás, tanácsadás megengedtetvén/ tisztiszék tartassék”.⁴¹

A tisztiszék intézményének e nyílt formában tervezett megjelenése Esztergom megye igazgatásában ’48-as érzületének újabb megnyilvánulásai közé tartozott. A tisztiszék az adminisztrációért felelős tisztviselők „nem határozati, hanem inkább véleményadó”, közösen tartott értekezlete.⁴² Külsőségeiben a megyebizottmányi üléseket, vagy a még korábbi vármegyei közgyűléseket volt hivatott felidézni, ugyanakkor a legfontosabb alkotmányos jogától, politikai tevékenységétől megfosztott megye mostantól csupán belső igazgatása terén intézkedhetett önállóan. A tisztiszék Forgách Ágoston eufemisztikus minősítése szerint főleg azt a célt szolgálja, hogy „a fiatal erőket a parlamentáris szónoklatok teréről, melyek főmestere a nyilvánosság, nem fogja leszorítani, sőt azáltal nevelve és művelve, a magasabb helyek igényeinek megfelelő nemzedéket képezend”.⁴³

Ami a tisztikar „nyílt ajtók melletti” tanácskozását illeti, Forgáchnak erre a – helyben nagy örömmel fogadott – ötletére még helytartótanácsi engedélyt kellett szereznie, ugyanis egy korábbi, január 8-án kelt rendelet úgy intézkedett a tisztiszék felől, hogy a nyilvánosság kizárásával, jegyzőkönyv vezetése nélkül tartandó.⁴⁴ A kormányzó a rendelet nyomán visszavárt jelentésében kérelmezte a nyilvános tárgyalások tartását, mire a Helytartótanács osztályelnöke újabb leiratában egyértelművé tette, hogy „miként a nyilvánosságot elvileg nem ellenzem, erre azonban az engedélyt csak úgy adhatom meg, ha (Czím) a rend fenntartása iránt személyes felelősséget vállalni hajlandó, és ha biztosít engem arra nézve, hogy a nyilvánosság által botrány és engedetlenségre az ottani hangulatnál fogva alkalom nem adatik, hogy a közjogi vitatkozások a tanácskozásból kizárva maradnak és a tanácskozás tagjainak kötelességévé teszi, hogy a tanácskozás tárgyaival szorosan egybe nem függő indítvá-

⁴¹ Forgách Ágoston főispáni helytartó köztudomásúan ’48-as érzelmű volt, aminek nem egyszer jelét, tanúbizonyságát adta, az autonóm megye időszakában az Ősközgyűlésen is beválasztották a megyebizottmányba, sőt a törvényszék tagjai sorába is.

⁴² HU-MNL-KEVL- IV.255.c. VI. 16/1862. ai. sz.

⁴³ HU-MNL-KEVL- IV.252.a. 1351/1861. mb. sz.

⁴⁴ HU-MNL-KEVL- IV.251. 52/1862. eln. sz.

nyokat az elnököknek előlegesen bejelentsék.” A leirat arra is kitér, hogy ha ilyen feltételek mellett a megye vezetése vállalja a nyilvános ülések tartását, köteles lesz jegyzőkönyvet vezetni az ülésekről, amelyet időközönként, ellenőrzés céljából, fel kell terjeszteni a Helytartótanácsához. Egyébiránt a tisztiszékek által hozott határozatok „lefele” kötelező érvényűek, ugyanakkor a megye kormányzójának joga van mindenkor felülbírálni azokat.⁴⁵

Tisztiszéki tanácskozást kezdetben hetente tartottak, s a helytartó szorgalmazta, hogy minél több megyei tisztviselő vegyen rajta részt. Hamarosan azonban módosítania kellett az ülések időrendjét, ugyanis be kellett látni, hogy a heti ülések a tisztviselőknek túl sok idejét elvonják a tényleges ügyintézésről, ezért változott a korábbi gyakorlat: ezentúl a főispáni helytartó időről időre meghirdette a tisztí értekezleteket, ahogy az alispánnak szóló utasításban közölte, legalább nyolc nappal előre fogja jelezni az időpontot, mindenkit időben értesítve.⁴⁶

Az ügyvitel szervezése

Az autonóm megye időszakában a rendi korszak ügyviteléhez hasonlóan, a megyebizottmány elé került ügyeket az alispán vagy helyettese, esetleg a főjegyző terjesztette elő a bizottmányi ülésen, amely a döntést határozat formájában hozta meg, egyben kijelölve a végrehajtó, eljáró közeget, általában az alispáni hivatal keretein belül. Ez többnyire valamelyik szolgabíró volt, aki a végrehajtást követően jelentést tett a megyebizottmány felé a felettes alispáni hivatalon keresztül, arra a határozati számra, amelyen először az ügyet bejegyezték. Amennyiben kiadásra kerülő irat készült, a fő- vagy aljegyző fogalmazványa alapján kiadmányozásra a kiadói hivatalba, onnan letisztázva került kiadásra, az alispán nevében és aláírásával, megyei pecséttel.⁴⁷ A régi, *vármegyei* ügyintézéshez képest jelentősebb változást a bizottmányi ülések – a korábbi havi egy alkalomnál – gyakrabban történő összehívása jelentette, ami az ügyek megnövekedett számával magyarázható.

A korlátozott megye időszakában az ügyvitel alapját a 617/1862. számú helytartótanácsi rendelet utasítása képezte, mely a megyék három fő igazgatási területén lefektette az ügyvitel alapjait.⁴⁸ Eszerint a közigazgatási szakban a megye vezetését

⁴⁵ HU-MNL-KEVL- IV. 251. 261/1862. eln. sz. Esztergom megyében nyílt tisztiszéki üléseket tartottak, az 1862–1866 évek ülésjegyzőkönyvei ma az alispáni hivatal IV.255. fondjának b. állagát képezik.

⁴⁶ HU-MNL-KEVL-IV.255.c. I.167/1862. ai. sz.

⁴⁷ Az autonóm megye egy évnyi működése idejéből csekély mennyiségű iratanyag maradt fenn a levéltárban. A megyebizottmány két jegyzőkönyvvel és két doboznyi iratanyaggal, valamint egy mutatóval áll a kutatás rendelkezésére, jelzete: HU-MNL-KEVL- IV. 252.a-b.; Az alispáni elnöki iratok 1861. évi jegyzőkönyve és csekély mennyiségű szórványirattal képviselteti magát HU-MNL-KEVL-IV.255.a. jelzeten.

⁴⁸ HU-MNL-KEVL-IV.255. c. I.7862/2/1862. ai. sz.

a kormányzó vagy főispáni helytartó látja el, teljes körű felelősséggel. Minden ügydarabot, amelyet hozzá, vagy a megye közönségéhez címeznek, beérkezéskor megtekint s eldönti, hogy az elnöki vagy a közönséges, úgynevezett nagy iktatóba vezessék be. Az elnöki ügyeket közvetlenül a kormányzó intézi, a kiadmányok az ő aláírásával mennek ki, akadályoztatása esetén az első vagy a másodalispánéval. A folyó ügyek tárgyalására és saját neve alatti kiadmányozására megbízhatja valamegyik alispánt, de amit saját maga kíván elintézni, már a beiktatáskor meg kell jelölnie, s a kiadmányt jóváhagyás végett magának előterjeszti. A közigazgatási ügyek vezetésének joga azonban a kormányzónál marad, azokért a felelősség őt terheli. A feliratokat, jelentéseket mindig ő írja alá, távollétében az alispán. A megyei pénztár kezeléséről, biztonságáról gondoskodni köteles, utalványozni csak a költségvetés keretein belül, számvevői véleményezés mellett tud. A szolgabírói ügyintézés részletekbe menő szervezését a kormányzó hatáskörébe utalja azzal a megkötéssel, hogy külön közigazgatási és külön törvénykezési jegyzőkönyvet kötelesek vezetni.

A korlátozott megye időszakában a felek az iktató irodában adhatták be kérelmeiket, ahol az ügyek iktatószámmal ellátva kerültek a benyújtványi jegyzőkönyvbe, s oda az érkezés idejét, az irat tárgyát, elintézésének (tisztiszéken vagy azon kívül) módját is bevezették. Az iktatói és elintézési számot (ez a tisztiszéki jegyzőkönyvbe is bevezetésre került), rávezették az iratra.⁴⁹ Az ügyeknek mintegy 90%-a tisztiszéken kívül került elintézésre.

Az alispáni hivatal felügyelete alá tartoztak a fő- és alszolgabírói hivatalok, melyeket járasonként, s azon belül körzetenként jelöltek ki. 1861 óta mindkét járásnak két alszolgabírói körzete volt: a központi, esztergomi járásnak Esztergom volt a székhelye, a főszolgabíró a megyeházán székelt (s többször lakását is ott tartotta), Dorogon és Táton voltak a beosztott alszolgabírók központjai. A párkányi járás főszolgabírója Muzslán székelt, egyik alszolgabírója szintén, míg a másik Kéménden.

A szolgabírói hivatalok kettős, közigazgatási és törvénykezési feladatkörrel bírtak. Az Országbírói Értekezlet helyreállította e hivatalokban a szolgabíró és esküdtjének önálló bíraskodását, megerősítve az 1832. évi 6. törvénycikket, a megyei szolgabírók közül a szabad választást. Ügyvitelüket oly módon szabályozták, hogy minden szolgabíró köteles volt jegyzőkönyvet vezetni a közigazgatási, bírói és rendőri ügyekről, az ügy számát piros írónnal kellett feltüntetni az irat alján. Bíraskodásukról külön jegyzőkönyv vezetésére utasítottak, ahová az ítéleteket is be kellett vezetni. A körözvényeket a főszolgabírók intézték a rendelkezésükre álló hajdúkkal. Ugyanígy a fontos közigazgatási tárgyokról – közmunka, utak, hidak, adóügyek, újoncozás – szóló jelentések elkészítése és az alispáni hivatalhoz továbbítása a főszolgabírók feladata volt.⁵⁰

⁴⁹ HU-MNL-KEVL-IV.255.c. I.7861/2 /1862. ai. sz.

⁵⁰ HU-MNL-KEVL-IV.251. 122/1862. eln. sz.

A hivatali utasítások kiterjedtek a megye területén lévő községekre is. 1862-ben rendelet intézkedett arról, hogy a községek megfelelően hajtsák végre a megyei körrendeletek utasításait, ezért előírta, hogy ezeket jegyzőkönyvezni kell, rá kell vezetni az átvétel és tovább küldés napját, óráját. A fő- és alszolgabírák kötelességévé tette ennek ellenőrzését és kilátásba helyezte annak a jegyzőnek az elmozdítását, akit az első megintést követően ismét hanyagságban találunk.⁵¹

Esztergom város szervezése

Esztergom, a korábbi szabad királyi város, valamint a három szomszédos mezőváros,⁵² melyeket az abszolút rendszer alatt közigazgatásilag egyesítettek és a megyefőnökség hatósága alá rendelték – az októberi diploma kihirdetésével – belügyeit illetően, szintén visszanyerte önállóságát. Felettes hatósága azonban továbbra is a megye maradt.

Forgách Ágoston az 1862. január 9-én kelt és a magyar királyi udvari főkancelárhoz, gróf Forgách Antalhoz, valamint Pálffy Móric magyar királyi helytartóhoz intézett beszámolójában előadta, hogy már a múlt hónapban, amikor a megyei tisztkart feleskette, szerette volna a városi vezetést is kinevezni, de – mint írja – *„amitől megyémben félni annyira nem kelle, az a városban komoly aggodalomra szolgáltatott nekem alkalmat”*. Aggodalmait azzal indokolta, hogy míg a megye falvaiban szétszórt lakosság kevésbé, addig a város *„tarkább vegyületű és felfogású”*, nagyobb és sűrűbb tömege erősebb nyomást tud gyakorolni a tisztviselőkre is. Több megyében és városban az eredménytelenül feloszlott országgyűlés – az ország és az udvar közti kibékülés tekintetéből – alkalmat szolgáltatott a közönséggel elhithetni, hogy az alkotmányosság eltörlése az országnak az abszolút rendszerbe való visszasüllyesztésére irányul. Emiatt a városban *„az izgatottság oly magas fokra hágott”*, hogy a tisztviselői állás vállalására szóba jöhető „higgadtabb polgárok” közül senki nem mert jelentkezni, féltvén életüket, vagyonukat. Mint Forgách megjegyezte, ilyen módon idegenekre szorult volna, de ezt sokkal veszélyesebbnek tartotta, még a megyei tisztkarra nézve is.

Ebben a helyzetben célszerűnek tűnhetett egy kis időt hagyni az esztergomi polgároknak, hogy végiggondolhassák az általa időközben nyomtatásban is terjesztett elképzeléseit a város jövő rendezését illetően. Miután ez hasznos ötletnek bizonyult, már december végén össze tudott hívni a városházára nagyobb létszámú polgárságot, ahol személyesen előadhatta terveit. Ez december 31-én történt, ahol már a feloszlott városi bizottmány tagjai is jelentős számban megjelentek, meghallgatva a helytartó beszédét. Ez a beszéd olyan nagy tetszést aratott, hogy a hallgatóság követelte a kinyomtatását. Azon kívül a lakosság szimpátiáját is sikerült

⁵¹ HU-MNL-KEVL-IV.251. 399/1862. eln. sz.

⁵² Víziváros, Szentgyörgymező és Szenttamás.

megnyernie olyannyira, hogy „többé nem kelle hívni, maguk közeledtek hozzám a város mindenféle lakosai”.⁵³

Ezt követően, január 4-én sikerült megegyeznie Esztergom város vezetésével néhány kisebb személycseréről, miáltal a városi tisztikar „a legkíméletesebb módon, s úgy a legmagasabb várakozás, mint a közszolgálatra nézve megnyugtató változásokkal lett átalakítva.” Végül január 9-én ismét összehívta a városházára a polgárság nagy részét, teltház mellett kihirdethette az újjáalakított tisztikar és a városi bizalmi férfiak névsorát, kiket előbbi esküjüktől feloldva, az újabb bírói és közigazgatási esküminták szerint ünnepélyesen és nyilvánosan eskü alá vonva, hivatalába bevezetett.⁵⁴

A méltán büszke hangvételű beszámolóhoz mellékelte tisztviselői névjegyzék szerint a 33 központi tisztviselő közül 30 fő az előző, alkotmányos időszakban is ugyanazt vagy hasonló tisztséget viselte. Például Sziklay József polgármester az alkotmányos időszakban városbíró, Litsaer József városbíró korábban alpolgármester, Huber Antal főjegyző előzőleg levéltárnok volt, de többen a helyükön maradtak, például idősebb Palkovics Károly főorvost városi főorvosi tisztre jelölték, ő azonban idős korára tekintettel lemondott, majd helyét Feichtinger Sándor vette át. Gyakorlatilag nem változott a bizalmi férfiak névsora sem, ahogy a 26 fő „városi cselédek”, azaz szerződéses alkalmazottak (csendbiztos, hajdúk, fertálymesterek, börtön- és éjjeli őrök) „előbbi minősége ugyanaz” maradt.⁵⁵

Amikor 1862. márciusban Pálffy Géza királyi helytartó arra vonatkozóan kért véleményt a megyei vezetőktől, hogy a megyei tisztiszéken részt vehessenek-e városi kiküldöttek, esetleg egy szavazati joggal, Forgách Ágoston úgy nyilatkozott, hogy ezt nem tartaná helyesnek. Tekintve ugyanis, hogy az októberi diploma a szabad királyi városoknak is visszaadta helyhatósági függetlenségét, amit az 1861. november 5-i rendelet is megtartott, tehát belügyeikben függetlenek. Fordított esetben a városi tanács sem örülne, ha ülésein a megye képviselői beleszólnának belügyeikbe. A megye területén rendezett tanáccsal bíró mezőváros nincs, viszont egyéb mezőváros jelenlétének csak akkor volna értelme, ha az összes többi község is képviselhetné magát a tisztiszéken. Viszont, ha községek is képviselhetnék magukat, ezt egyébként nekik kellene kérni, ezzel a tisztizék mintegy átmenetel képezhetne a megyebizottmány visszaállítása irányában. Ennek időpontját megválasztani a megyei kormányzók felelőssége lenne.⁵⁶

⁵³ HU-MNL-KEVL- IV. 251. 36/1862. eln. sz.

⁵⁴ HU-MNL-KEVL-IV.251. u. ott.

⁵⁵ HU-MNL-KEVL-IV. 251. u. ott. A beszámoló fogalmazványához csatolt melléklet feltünteti a tisztviselők nevét, aktuális tisztségét, képzettségét, magaviseletét, korábbi szolgálati minőségét és fizetését, valamint az új állomással járó fizetését, végül a rendelkezési állományból való átvételnek időpontját.

⁵⁶ HU-MNL-KEVL- IV. 251. 354/1862. eln. sz.

A tisztikar

A hivatali állások szaporítása az alkotmányos megyének és a korlátozott megyének is visszatérő problémája lett, noha elkerülhetetlennek mutatkozott. A hivatali ügyintézés és az iratok mennyisége mind a közigazgatás, mind a törvénykezés terén jelentősen felszaporodott, különösen a rendi korszakbeli *vármegyei* ügyintézéshez képest, azon kívül a megyei adminisztrációra egy sor új feladat is hárult.

Az állások számának növelésével kapcsolatban a Helytartótanács 1861. május 15-éről keltezett leiratában figyelmeztette Esztergom megye vezetését, hogy az önkényesen alkotott hivatali állások érvénytelennek minősülnek. A megyéknek alaposan meg kell indokolniuk az új állás szükséges voltát, mert a jóvá nem hagyott költségvetésen alapuló létszámbővítés érvénytelen, *„bármily kormányformák közt, soha nem mellőzhető”*. Az iróniát sem nélkülöző levél felemlíti azt is – célozva a régi *nemesi vármegye* helyi kötődésű hivatali apparátusára –, hogy *„a régibb megyei [...] viszonyoktól [...] különböző jelenlegi körülmények számbavétele”* ugyan indokolja a tisztviselők fizetésemelését, azonban, *„a helyhatósági tisztviselők ősi eredeti jellegükhöz híven, magánérdekeiktől elszakadni, azokat tellyesen mellőzni, s tűzhegyeiktől messze távozni nem lévén kénytelenek”*. A leirat szerint emiatt sem jogos magas fizetést megszabni, miközben a tisztviselés nem is kíván oly nagy áldozatot tőlük. Még azt a körülményt is megemlíti, hogy a frissen alakult önkormányzatok működéséhez szükséges anyagi háttér biztosítása ideiglenesen az országos alapból történik, de *„a rendezést követően minden megye saját beligazgatási költségeit a régibb gyakorlat szerint saját köreiből viselendő”*.⁵⁷

Palkovics Károly első alispánnak a leiratra adott – kissé indulatos – válasza hangsúlyozza, hogy *„elismerem a mindenkori megkoronázott király legfőbb felügyeleti jogát, de a megyének kötelessége is megvédeni magát, belügyeiben – ha nem ellenkezik az országos törvényekkel – önrendelkezhet”*. Előadta, hogy az Ösközgyűlésen végbement tisztválasztás semmivel nem lépte túl a '48-as létszámot, de a megváltozott körülményekre tekintettel néhány bővítésre szükség volt. A napi elintézését igénylő sürgős ügyek, melyeket régen a kisgyűlések intéztek, most az első alispánra hárulnak, ezért vette maga mellé a harmadik aljegyzőt. Felemlíti az úriszékek megszűnését, miáltal a szolgabírók teendői szaporodtak, és az árvaszámadásoknak a megyei számvevő általi elővizsgálatát mint többletfeladatot. Mivel a telekkönyvet átvette ugyan a megye, de hivatalnokait az állam nevezte ki, a hivatal működésének felügyeletét a főszámvevőre és a főlevéltárnokra bízták, egy írnokot adva melléjük, míg az egyébként is jelentősen felszaporodott levéltári iratok rendezéséhez allevéltárnokra volt szükség. A csendbiztosok és a pandúrok számának növelését a szaporodó kihágásokkal, bűncselekményekkel, csavargók előállításával, a tagosítások alkalmával történő veszekedések szaporodásával indokolta. Ami a fizetéseket illeti, Palkovics emlékeztetett, hogy a tiszt-

⁵⁷ HU-MNL-KEVL-IV.252.b. 899/1861. mb. sz.

viselők éppen a megye nehéz anyagi körülményeire hivatkozva mondtak le fizetésük emeléséről és fogadták el a '48-as fizetéseket, holott a tisztviselői karban vannak olyanok is, akik nem birtokos nemesek, hanem fizetésükből élnek, s olyanok is, akik hivataluk miatt kénytelenek a családjuktól távol, a megyeközpontban lakni. Felpanaszolta még a tiszt elöfogatok megszüntetésével előálló helyzetet, azt, hogy a tisztviselőnek a lótartásért járó pénz nem elegendő négy, legfeljebb csak két ló tartására.⁵⁸

Az 1861. január 17-én kelt helytartótanácsi rendelet kötelezte a megye főbb tisztviselőit lakhelyük és postai elérhetőségük megadására. A válaszból kiderül, hogy valóban csak a főbb tisztviselők rendelkeztek megélhetést nyújtó földbirtokkal: az első alispán, Palkovics Károly Karván közbirtokos, egyébiránt leginkább Esztergomban tartózkodik, a másodalispán Meszéna János Bényben lakik és gazdálkodik, postája Kéménden, az esztergomi járás főszolgabírája Tokodon lakik, postája Esztergomban, míg a párkányi járásé Sárkányban lakik, postája Köbölkúton van.⁵⁹

A korlátozott megyében az autonóm megyéhez képest a hivatali állások betöltését illetően elsősorban az jelentett változást, hogy a megye nem a saját kebeléből választotta, hanem a király által kinevezett főispáni helytartó személye által kinevezett tisztviselők állami alkalmazottakká váltak, fizetésüket az állami adópénztárakból kapták. Mint fentebb láttuk, a '48-as érzelmű Forgách Ágostonnak az újonnan kinevezett tisztikar személyi összetételét sikerült úgy összeállítania, hogy mind a városban, mind a megyénél jórészt megegyezett az alkotmányos időszak tisztikarával, jelentősebb változás a vezetői pozíciókban történt.

Külön szabályozták az úgynevezett „*rendelkezés alatti*” tisztviselők alkalmazását. A Helytartótanács és más kormányziszervek időről időre szorgalmazták ezeknek a tisztviselőknek a hivatali rendszerben történő újbóli alkalmazását, hiszen „*a kormányzati változások folytán hivataluktól felmentett tisztviselők*” megélhetése is veszélyben forgott, tapasztalatukra, gyakorlati ismereteikre is szükség lehetett.⁶⁰ 1862 februárjában a Nyitra Kerületi Pénzügyigazgatóság a rendelkezési állományból átvett tisztviselők névsorával, korábbi és jelenlegi beosztásával kapcsolatban érdeklődött Esztergom megyénél. Innen tudható, hogy közigazgatási szakban Liphay Gyula alispán, Szulyovszky Lajos másodalispán, Mattyasovszky Lajos főszámvevő, Nagy Ferenc és Farkas Károly főszolgabírók, két megyei esküdt és két szolga volt korábban rendelkezés alatti tisztviselő. A törvénykezési szakban három ülnök, a telekkönyvi szakban Várady Endre telekkönyvvezető és egy szolga, ekkor összesen 14 fő rendelkezés alatti állományból átkerült tisztviselő működ-

⁵⁸ HU-MNL-KEVL- IV.252.b. 899/1862. mb. sz.

⁵⁹ HU-MNL-KEVL-IV.252.a. 184. és 896. mb. sz.

⁶⁰ Ilyen eset volt, amikor az autonóm megye által, rendezetlen állapotban átvett megyefőnöki iratok rendbetételére kérték fel az akkor már nyugalmazott Bóbits Antal korábbi megyei levéltárnokot,apidíjasként. Megbízatása főként az utolsó, 1860-as év anyagának rendbetételére vonatkozott.

dött a megyénél. A rendelkezés alatti tisztviselő köteles volt elfogadni a számára felkínált hivatali állást, fizetése (elvb) nem lehetett kevesebb, mint az utolsó állomáshelyén.⁶¹

A megyei tisztviselő alkalmazásának feltétele volt, hogy a minősítvényi szempontból előírtaknak megfelelően: azaz szakmai ismeretét legalább gimnázium, magasabb tisztségeknél állam- és jogtudományi vizsga biztosítsa, rendelkezzen gyakorlattal, lehetőleg nyelvismerettel (beszéd, fogalmazási készség, megértési szint, magyar, latin, német, tót vagy egyéb nyelven), munkájához való viszonya (igyekezete, szorgalma, pontossága) szolgálaton kívüli magaviselete (népszerű, barátságos), politikai tartása (higgadt, megfontolt, tartózkodó) megfelelő legyen. Alacsonyabb beosztásokra, szerződéses megyei, polgári, állami, közhatósági vagy közszégi szolgáló állomásokra a Helytartótanács gyakran ajánlotta a császári és királyi hadsereg obsitos katonáit.⁶²

Az „átmeneti korszak” tisztviselőinek hivatali magatartását illető elvárások nem mindig teljesültek. 1862-ben például Forgách helytartó jelezte az alispánnak, tudomására jutott, hogy a tisztviselők magánügyeikben állomáshelyeiket gyakran elhagyják, az ügyfelek többszöri keresésre sem találják őket munkahelyükön, sokszor napokra eltűnnek. Ezért úgy rendelkezett, hogy a három napot meg nem haladó távollétre az alispán, azon túl a megyei kormányzó adja ki az engedélyt, amiért folyamodnia kell a tisztviselőnek.⁶³ Hasonlóképpen kerültek szabályozásra a kezelési hivatalnoki személyzet, a díjnokok, iktatók, kiadók hivatalos órái, melyek reggel 8-tól 12-ig, s délután 3-tól 6 óráig tartottak.⁶⁴

Az autonóm és a korlátozott megye tisztviselői közti politikai nézetkülönbségek, személyes ellenszenvek gyakran torkolltak látható rivalizálásba, ami egymás kölcsönös sértegetésében, nyilvános megvetésében, időnként tettelegességben nyilvánult meg, s ezáltal egyfajta állandó feszültség volt érzékelhető a volt autonóm megyei és a rendelkezési állományból „visszafoglalkoztatott” tisztviselők között, nem ritkán a munkavégzés kárára.

Hamar Pál, Esztergom megye első alispánja hatalmi szóval és hivatalos intézkedéssel torolta meg a volt autonóm megyei alkalmazottak „helytelen” viselkedését. Amikor 1865-ben a főispáni helytartót távollétében helyettesítette, saját, első alispáni hivatalát utasította eljárás kezdeményezésére. A szóban forgó személyek ugyanis volt tisztviselői állásukhoz képest méltatlanul, „*nem oly ildomosan lépnek fel*” a mostani kormányközegek iránt, mint az elvárható lenne tőlük. Hamar Pál egy másik utasítása arra vonatkozott, hogy egyes tisztviselők fényűző életmódot folytatnak anélkül, hogy közismerten vagyonosak volnának.

⁶¹ HU-MNL-KEVL- IV.251. 18/1861. eln. sz.

⁶² HU-MNL-KEVL- IV. 251. 64/1861. eln. sz.

⁶³ HU-MNL KEVL- IV.255. I. 486/1862. ai. sz.

⁶⁴ HU- MNL-KEVL- IV. 251. 398/1862. eln. sz.

Hivatalát arra szólította fel, hogy ezeket az eseteket nyomozzák ki, s amennyiben bebizonyosodik a szóbeszéd, hivatalos nyomozást indítsanak vagyonosodásuk felderítésére.⁶⁵

A tisztviselői fizetések

Az alkotmányos megye bizottmánya a megyeszervezés során, '48-as alapokra helyezkedve, a szabadságharc előtti utolsó, 1847. évben betöltött tisztviselői és szegődményes státusokat figyelembe véve állította össze tisztikarát. Fizetésük megállapítására a megyebizottmány egy küldöttséget rendelt ki, melynek az volt a feladata, hogy az 1848-as tisztviselői fizetések figyelembevételével kalkuláljanak. A jegyzőkönyv megállapítja, hogy méltányos lenne ugyan a 12 évvel korábbi fizetések megemlése, mert drágaság van, a pénz értéke romlik, s többen nem rendelkeznek biztos megélhetést nyújtó földbirtokkal, hanem csupán a tisztviselői jövedelmükből élnek. Ennek ellenére, alispáni javaslatra, a tisztikar úgy döntött, hogy nem ragaszkodik az emeléshez, nehogy a közvéleményben negatív kép alakuljon ki a megyei tisztikarról, mondván: „*első dolguk a fizetésüket megemléni*”, ezért inkább kollektíven megszavazták, hogy „*1848-as fizetésük mellett kívánják a hazát és a megyét szolgálni*”.⁶⁶

1862. január végére azonban odáig súlyosbodott anyagi helyzetük, hogy a megye teljes tisztikara – a több álláson megjelent volt rendelkezés alatti tisztviselőkkel együtt – kérvényt intézett a főispáni helytartóhoz fizetése emelése érdekében. Mint hangsúlyozták, más jövedelmük nincs, ebből a fizetésből azonban szinte lehetetlen megélni.⁶⁷ Forgách Ágostonnak az ország helytartójához intézett leveléből derült ki a tisztikar panaszának legfőbb oka, az, hogy január hónapban nemcsak kevés fizetést, hanem egyáltalán semmilyen nem kaptak, mivel az állami adóhivatal nem utalta a pénzt. Forgách levelében hangsúlyozta, hogy január 3-a óta már háromszor felírt az ügyben, mindhiába, holott szabály szerint negyedévente utalnak előre. Kérte a helytartót, hasson oda, mert neki az adóhivatal fölött nincs hatalma. Itt emlékeztetett arra is, hogy az állami adóhivatali rendszer nem igazodott az októberi diplomát követő közigazgatási területváltozásokhoz, s emiatt Esztergom megye községei három különböző adóhivatalhoz tartoznak.⁶⁸ Felhívta a figyelmet, hogy a fizetési késedelmek a kormányra is rossz fényt vetnek, a hivatalnokok zöme fizetésből él. Ezzel szemben rámutatott arra, hogy ha az adó befizetése késik, katonai erővel hajtják be az embereken.

⁶⁵ HU- MNL-KEVL- IV.251. 76-77/1865. eln. sz.

⁶⁶ HU- MNL-KEVL-IV.252.a. 149. és 283/1861. mb. sz.

⁶⁷ HU-MNL-KEVL- IV.251. 113/1862. eln. sz.

⁶⁸ Az esztergomi járás Esztergomhoz, a párkányi Muzslához, Kicsind község Vámosmikolához, vagyis a Pesti, a Nyitrai és a Balassagyarmati Kerületi Pénzügyigazgatóságok adóhivatali kirendeltségei között oszlott meg a megye területe.

A főispáni helytartó látta bérből élő beosztottjainak nyomorúságos anyagi helyzetét, s amikor tudott, igyekezett azt enyhíteni. 1863 áprilisában például kérelmezte a Helytartótanáctól, hogy a szűkös költségvetési keretből megspórolt 1032 forintból 250 forintot szétoszthasson a tisztviselők között. A válasz megengedő volt, azzal a kitételrel, hogy az eset ne legyen precedens értékű.⁶⁹

A törvényszék

1849 után a bécsi kormány a régi magyar feudális jog- és bírósági rendszerrel szemben egy polgári, haladó szellemű jogszolgáltatási szervezetet hozott létre. Ezt bizonyította a törvénykezés és közigazgatás különválasztása, az ügyészségi szervezet leválasztása a bíróságokról, továbbá az államilag kinevezett, megfelelő felkészültségű szakapparátus működtetése. E rendszer előnyeit azonban a kortársaknak sem volt könnyű felismerniük, részben a sokszoros szervezeti, jogszabályi módosítás, területi-illetékességi és hatásköri változtatás miatt, másrészt az általánosan bevezetett német nyelvhasználat, az idegen hivatalnokok tömegének alkalmazása, a csendőrség, rendőrség működése stb. miatt sem.⁷⁰ Az októberi diploma nyomán ezt a rendszert felszámolták, a pozitívumaira sem tartva igényt, és visszaállították az 1848-at megelőzően működött *vármegyei* törvényszékeket.

További problémát okozott az elavult jogrendszer is, amelyet egy, már a modernizáció útján elindult ország igazságügyére nem lehetett minden következmény nélkül alkalmazni, ugyanakkor az önállóságukat visszanyert törvényhatóságok hitet tettek a '48-as igazságügyi törvények mellett is, amelyek – az ismert okok miatt – kidolgozatlanok maradtak. A „Hogyan tovább?” kérdésre adott választ az uralkodó által 1861 kora tavaszán összehívott úgynevezett országbírói értekezlet által elkészített *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* címmel nyomtatásban is megjelent, és a törvényhatóságoknak és törvényszékeiknek szétküldött kiadványa jelentette. A magas szintű, 60 fős testület által kidolgozott szabályzat áttekintette a régi magyar törvénykezési szabályokat, s ahol az aktuális viszonyokhoz képest hiányosságot vagy ellentmondást tapasztalt, kiegészítette, vagy esetenként az osztrák jogra támaszkodva pótolta azokat.

Az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* szervezetenként majdnem az összes feudális bíróságot visszaállította. Néhányat teljesen megszüntetnek nyilvánított, de például az úrbéri törvényszéket megtartotta, hiszen perek voltak még folyamatban, az addig állami telekkönyv vezetését pedig a városi és megyei törvényszékekre ruházta.⁷¹ A Szabályok a megyék feladatává tette a törvényszékek megszervezését, ebben

⁶⁹ MNL-KEVL IV.251. 273/1863. eln. sz.

⁷⁰ Az abszolút korszak bíróságaira: Bónis György– Degré Alajos–Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Szerk.: Varga Endre. Kézirat gyanánt. H. é. n.

⁷¹ Bónis – Degré – Varga: i. m., 152.; *A neoabszolutizmus és a provizórium kronológiája a Magyar Korona országában 1849–1867. Intézmény-, kultúr-, politika- és kormányzattörténet*. Összeáll. Ress Imre. Budapest–Szófia, 2022, 148.

csupán egy kötelező minimális taglétszámot írt elő: a megyénél ítélethozatalhoz legalább 4 fő, városban 3 fő legyen jelen. Visszaállította a már korábban is működött váltótörvényszéket.⁷² Újdonság volt a megyei és városi törvényszékek állandó működésének elrendelése, szemben a feudális idősziaki vagy *ad hoc* bíróságaival.⁷³

Nagyobb problémát jelentett a fellebbvitel, vagyis a főtörvényszékek dolga. Ezzel kapcsolatban a *Sürgöny* című kormánylapban egy ismeretlen személy a törvénykezés helyzetét elemezve úgy fogalmazott, hogy nem elég a megyei törvényszékek felállítása, mert „*ítélet nem képzelhető az apellata nyilvántartása nélkül, [...] apellata pedig az öt országos főtörvényszék [...] de amelyek az ausztriai törvénykönyvek alapján ítélnék.*” Továbbá: „*a jogállapotokban ily zűrzavar előidézését oly prókátor-nemzettől, minőnek ez ideig tartattunk, soha se vártunk volna.*” A helyzet súlyosságára utalt ugyanott egy másik velős megjegyzés: „*1848 és 1861 között a különbség az, hogy 1848-ban forradalom volt anarchia nélkül, most pedig anarchia van forradalom nélkül.*”⁷⁴ A főtörvényszékek megszüntetése vagy átalakítása a következő évben, már a korlátozott megye idején következett be, a Kancellária 1862. március 12-i leirata közölte a megyékkel megszüntetésüket.⁷⁵

Esztergom megye törvényszéke

Az 1861. január 14–15-én tartott megyebizottmányi ülésen nem csak a '48-as alapok elfogadásáról döntöttek, hanem a határozatok értelmében megválasztották az alkotmányos törvényszék tagjait, összesen 19 jogtudó bizottmányi tagot, leginkább '48-asokat, köztük Forgách Ágostont, a későbbi főispáni helytartót is.⁷⁶ Az „*igazság kiszolgáltatása*” azonban Esztergom megyében és városban – tekintettel a fent vázolt, országosan is rendezetlen állapotokra – nehézkesen indult el, melynek nemcsak szervezési akadályai voltak, mint például a fellebbvitel kérdése, hanem – kezdetben legalábbis – a megfelelő jogszabályi háttér. Ez utóbbin volt hivatott segíteni az *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*.

Esztergom megyében először az 1861. február 18–23. közti bizottmányi ülésen hangzott el utalás Palkovics alispán idősziaki beszámolójában a törvénykezés lehetetlen állapotára. Mint megállapította, a börtönökben megyszerte nagyon felszaporodtak a rabok, úgy vélte, hogy ügyeik elintézése végett ideje lenne törvényszé-

⁷² A váltóügyek az alispáni bíróság hatáskörébe tartoztak, fellebbvitele a Pesti Ker. Váltótörvényszék volt.

⁷³ *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok* 1861. 27.§. Netjogtár.

⁷⁴ *Sürgöny*, I. évf., 1861. 10. sz.

⁷⁵ HU-MNL-KEVL-IV.251. 305/1862. eln. sz.

⁷⁶ HU-MNL-KEV-IV.252. 47-48/1862. mb. sz.

ket tartani. Ekkor derült ki, hogy a decemberben megválasztott törvényszéki tagok egy része még esküjét sem tette le, így elrendelték ennek pótlását.⁷⁷

A főkormányzések igyekeztek elejét venni a visszakapott autonómia mámorában esetleg elharapódzó, „saját kútfőből” történő törvénykezési tevékenységnek. Ennek érdekében hívta fel gróf Apponyi György országbíró február 1-jén kelt leiratában a megyebizottmány figyelmét, hogy törvényszéke tartózkodjon a köz- és magánügyekben jelenleg is érvényben lévő törvénykezési szabályok – melyek az abszolút rendszer idejéből származó törvénykezési szabályok – önkényes megváltoztatásától, amíg az uralkodó jóvá nem hagyja az éppen akkor folyó országos tanácskozás által hozandó szabályokat.

A megyebizottmány határozata szerint: „*A megye közönsége ösmervén a nemzetnek a fennálló törvényei mellett köz szellemében nyilvánuló áhított tellyes buzgó ragaszkodását és ugyanazon érzelmeket táplálván kebelében az e tárgyban már hozott végzései mellett híven és tántoríthatatlanul megmarad és ennek folytán minden közügy, mint magán ügyeket a jövő országgyűlés elhatározásáig fennálló törvényei szerint intézendi és ítélendi.*” E kissé homályos, legalábbis kétértelmű határozat alapján nehéz eldönteni, hogy Esztergom megye milyen állaspontra helyezkedett a törvényalkalmazás tekintetében. Mindenesetre a megyei törvényszék rendszeres üléseit – az egyetlen fennmaradt jegyzőkönyv tanúsága alapján – csupán 1861. május 16-án kezdte meg.⁷⁸

Időközben a törvénykezés alapját jelentő jogszabályok rendbe szedése megtörtént, kiadásra is került az országbírói értekezlet *Ideiglenes Szabályzata*, melyet a főrendi és a képviselőház, illetve az uralkodó is jóváhagyott, a Kúria pedig átmenetileg „*zsinórmértékül követendőnek*” minősített.⁷⁹ Az országbírói értekezlet határozatait Esztergom megye július 27-ei bizottmányi ülésén és a törvényszék – a maga részéről külön határozattal – augusztus 3-án elfogadta.⁸⁰

⁷⁷ HU-MNL-KEVL-IV.252. 153/1862. mb. sz

⁷⁸ HU-MNL-KEVL IV.257.a. Esztergom Vármegye Központi Polgári és Árvatörvényszéke 1862–1871. Esztergom vármegye polgári-, árvás- és csódtörvényszékének iratai. Esztergom megye törvényszékének jegyzőkönyve 1861. A kötet napirendi pontjai folytatólagos sorszámokkal vannak ellátva 1–199-ig, május 16-tól november 23-ig. Az ülések időrendjéből megállapítható, hogy átlagosan hetente tartották azokat. A jegyzőkönyvbe gyakran belekötötték a fogalmazványokat is, vagy csak azokat. A kötet egészen érezhető az idő előre haladtával fokozódó hanyagság, durva törlések, áthúzások, girbegurba sorok is előfordulnak. Az autonóm korszak törvényszékének működéséről – iratok híján – általában is kevés információnk van, pedig az *Ideiglenes Szabályzat* előírta a folyamatos működést, így gyakorlatilag a teljes 1860–1861-es iratanyag hiányzik a Komárom-Esztergom Vármegyei Levéltárból.

⁷⁹ E szabályzat, mely a következő, „átmeneti” időszakban a törvénykezés számára lámpásként funkcionált, az uralkodói szándékkal ellentétben, de végül is jóváhagyásával a '48-as törvényekből indult ki.

⁸⁰ HU-MNL-KEVL-IV. 252. 1001/1861. mb. sz. és IV.257. 23/1861. sz. Esztergom megye szeptember elején kapott az országbírótól öt bekötött példányt a Szabályokból, majd hamarosan még egy, gróf Apponyi kézjegyével ellátott példányt díszkötésben, melyet a megyeházi nagyteremben terveztek kiállítani. Mára sajnos egy példány sem lelhető fel a megyei levéltár könyvtárában.

1861 végén, az országgyűlés feloszlását követően, a provizóriummal beköszöntött a korlátozott megye időszak. Gróf Forgách Ágoston címzetes püspök, főispáni helytartó vezetésével került megszervezésre az új megyei törvényszék. Forgách már 1861. december közepén megbízta Liphay Gyulát, az új alispánt, hogy a jegyzői és bírói személyzetet is bevonva, vázoljon fel egy célszerű ügykezelési szabályzatot. Az alispán ennek eleget tett, ez képezte alapját a főispáni helytartó által – felsőbb utasításra – készített ügykezelési szabályzatnak, melyet Forgách további részletekkel látott el.⁸¹

A 617. számú helytartósági rendelet a törvényszéki ügyvitel főbb szabályait az alábbiakban vázolta fel. Kiindulásként leszögezte, hogy a megyei kormányzó jogköre az igazságszolgáltatásra is kiterjed, ezért a polgári törvényszéket a megyei első alispánra, az árvás, a telekkönyvi és a számvevői törvényszékeken az elnöklést a másodalispánra ruházhatja, akiknek akadályoztatásuk esetén módjukban áll a megyei első ülnököt, Bakay Nándort helyettesítéssel megbízni valamelyik osztály elnökségén.⁸² A megyei kormányzó azonban bármelyik törvénykezési osztály elnökségét bármikor elláthatja. Úrbéri ügyekben a két alispán vegyesen gyakorolja a bíraskodást. Amennyiben az úrbéri ügyek a törvényszéktől független alispáni széknél tárgyaltnak, azokról külön iktatókönyvet kell vezetni. A törvényszéki iktató két külön benyújtványi jegyzőkönyvet vezet, melyek egyikébe a polgári, árvás és számvevőszéki, a másikba a bűnvádi ügyek beadványai kerülnek. Ezen iktatókat hétköznap délelőtt 9 és 11 között, délután 3 és 5 között vezetik, vasár- és ünnepnapon déli 11-től 12-ig kell a felek részére nyitva tartani a hivatalt. A benyújtványi jegyzőkönyveket az elnökök a délelőtti és délutáni bezárásuk alkalmával láttamozzák, illetve a beérkezett ügydarabokkal együtt bemutatásra kerülnek. A nyitvatartási időt megszerezte ki kellett hirdetni és a megyeház kapujára ki kell függeszteni.

A benyújtványi jegyzőkönyvekbe az ügydarabok részben közvetlen a felektől, részben az első vagy a másodalispán által érkeznek, ugyanis a pecsét alatti, vagyis postán érkezett beadványokat az első, vagy a másodalispán bontja fel, aki a vétel napját feljegyzi az iratra, megjelölve a jegyzőkönyvet is, amelyikbe be kell vezetni. A felek által „nyitva” benyújtandó ügydarabokat a feleknek jogában állt akár az alispánnál, akár az iktatóban benyújtani. Fontos betartani, hogy a tárgyak mindig a beérkezésük napján be legyenek iktatva. Ahány jegyzőkönyv, annyi mutató készítenendő. Az irattári rend azon a szabályon alapszik, hogy minden iratnak az első iktá-

⁸¹ HU-MNL-KEVL-IV.251. 138/1862. eln. sz.

⁸² Bakay Nándor Hont megyéből érkezett Esztergomba, 1862. január 1-jétől állt az Esztergom megyei törvényszék alkalmazásában. Magas szintű jogi képzettséggel és gyakorlattal rendelkezett. Minősítése szerint higgadt, feddhetetlen. 1864-től nyugalmazott cs. kir. országos főtörvényszéki tanácsos. Különös érdeme volt, hogy 1832-ben az Ipolyságon kigyulladt megyeházából élete kockáztatásával kimentette a levéltári iratok nagy részét. Ez a jeles cselekedet minősítési táblájába is bekerült.

tószáma képezi a törzsszámát, a későbbi iratai ehhez csatolandók, minélfogva az egyes aktákhoz vagy ügycsomókhoz irományjegyzék is készítendő. A csomagolási osztályokat az illető osztályelnököknek áll jogában meghatározni, és erről utasítást kiadni a pertárnoknak.⁸³

A főispáni helytartó kiegészítései az alábbiakra terjedtek ki: a beadványokat az osztályelnökök szígnálják ki valamely ülnök vagy törvényszéki jegyző nevére. A pertárnok⁸⁴ köteles előadói könyvet vezetni az irat átvételéről. Az ügyvitel tekintetében az előadó határozati tervet köteles készíteni, azt felolvassa a tanácsban, szavaztatja, elfogadás esetén az összes irat a tervvel együtt „kiadandó” felirattal ellátva a jegyzőnek adatik át a jegyzőkönyv elkészítése és kiadmányozás céljából. A jegyzőség külön-külön ülésjegyzőkönyvet vezet a polgári, az árvás és egyéb ügyekről, ahová a tárgyat röviden bevezetik sorszámmal, a beadványi jegyzőkönyv számát is ráírják. Év végével a jegyzőkönyvet bekötik, és átadják a levéltárnak. Végzések, idézések kézbesítése a járási szolgabíróságok által eszközendő, tárgyalást heti két napon tartatnak, egy vagy két ülnök vezeti a tárgyalást, a tárgyalási jegyzőkönyvet a pertárnoknak adja át bejegyzés végett. A telekkönyvi hivatal vezetése a bevett gyakorlat szerint történik (lásd alább).

A provizórium alatt a bíraskodás szervezése szinte folyamatosan változott. 1862 végén vetődött fel a törvényszéki szolgabírói állomás rendszeresítése, mivel a szolgabírónak és esküdtjének hetente 5-6 félnapon keresztül jelen kell lennie az alispáni széken és a törvényszéken, s ez egyéb teendőitől vonta el. Forgách ezért javasolta a törvényszéki szolgabíró és esküdt intézményét, amit kérelmezett is a Helytartótanáctól arra hivatkozva, hogy a szolgabírókat a közigazgatástól nem lehet elvonni. A válasz szerint elvben lehetséges a hivatal felállítása, de nincs benne a költségvetésben. Forgách közölte, hogy a folyó évben megspórolt 700 forintból máris fel lehet állítani a két hivatalt.⁸⁵

A lassú ügymenet okozta panaszok miatt állandóan napirenden volt a törvényszék ügykimutatásainak bekérése a helytartótanács megfelelő osztálya által. A helytartó gyakran személyes ellenőrzést is tartott az ügyvitel folyamatáról, az ügyforgalom állásáról. Például az 1863. júniusi vizsgálata eredményeként Szulyovszky Lajos másodalispán megrovást kapott, mert az az évi összes beérkezett ügy harmada elintézetlen volt. Részletes kimutatást kért azokról és az előadó urakról, akiknek neve alatt az ügy állt.⁸⁶ Hasonlóképpen jelentést kért 1864. január 24-én kelt rendeletével az összes hátralékos ügyről, s azok elintézése módjáról, idejéről, felelős előadó megnevezésével.⁸⁷

⁸³ HU-MNL-KEVL IV.251. 52/1862. eln. sz.

⁸⁴ Szegesdi Pál allevéltárnokot már az autonóm megye idején megbízták a törvényszéki pertárnoki feladatokkal is.

⁸⁵ HU-MNL-KEVL-IV.251. 1109/1862. eln. sz.

⁸⁶ HU-MNL-KEVL-IV.251. 305/1863. eln. sz.

Az 1866-os törvénykezési ügykimutatás szerint az alispáni bíróságon 147 úrbéri, 530 váltóügy fordult meg, a megyei törvényszéken 717 büntető, 1207 közpolgári, gyám- és gondnoksági 2456, telekkönyvi 1654, önálló úrbéri beadvány 28, számvevőszéki 61, azaz összesen 6800 törvényszéki ügy, ebből 6418 ügy végleg elintézésre került, 242 folyamatban volt, a fennmaradó ügyszám előző évi hátralék.⁸⁸

A törvényszéki személyzet összeállításával kapcsolatban Forgách Ágoston 1862-ben, a megyei törvényszék ülnöki gárdájának a szokásosnál magasabban megállapított fizetését azzal magyarázta a Helytartóságnak, hogy Esztergom megyében nincs jómódú birtokos osztály, ezért olyanokból kell válogatni, akiknek a fizetése az egyetlen jövedelme. Az ülnököknél nem vezetett be fokozatokat, mert azt szeretné, ha erre az előkelő állásra a jobb törvénytudó férfiak lennének alkalmazva, ezzel is emelve a törvénykezés színvonalát, s mivel a városi honoráciorok vagy ügyvédkednek, vagy városi alkalmazottak, kénytelen vidékről feltölteni a törvényszéki létszámot. Nekik viszont magasabb fizetést kell kínálni, hogy hajlandók legyenek a költségesebb életmóddal járó városba költözni. Az abszolút rendszer által idegenből hozott tisztviselők magasabb fizetésére is hivatkozva, indokoltnak tartotta ezt az eljárást.⁸⁹

A belső, hivatali rend és fegyelem, az eljárási szabályok betartása terén is sok tennivaló akadt, időnként egészen kirívó esetek is előfordultak a megyei törvényszék gyakorlatában. Az egyik legkülönösebb, mondhatni tragikomikus eset Szabó Alajos főügyészé volt, aki a megyei törvényszék fenyítő osztályát vezette. Főügyészként a felügyelete alá tartozott egyik büntetőperének delikvense, egy „főbenjáró fegyenc”, a vizsgálati fogságban lévő Viola Márton, aki gyilkossággal vádolt bajóti lakos volt. Szabó főügyész egy alkalommal, teljesen rendhagyó módon, több napra szabadságot adott Violát a börtönből, mi több, saját kocsiján, saját kezűleg hazafuvarozta, hogy Viola a beteg édesanyját meglátogathassa. A szokatlan eljárás eredményeként Szabó Alajos ellen fegyelmi eljárás indult, s a jószívű főügyész a főispáni helytartó két évre felfüggesztette fizetésének kétharmados megvonásával, végül 1866-ban elbocsátották.⁹⁰

Rajcsányi József törvényszéki esküdt a törvényszéki iktatóban dolgozott, egy alkalommal bélyegcsonkítással, lényegében sikkasztással gyanúsították meg, s ügye csak hosszas vizsgálódás után zárult le felmentésével, mivel bizonyította, ahogy a kérdéses irat nem esett illeték alá, s egyébként sem volt akkor még a hivatalnak bélyegrontó pecsétje.⁹¹ A hivatalnokok bélyegjegy-csalásáról a Helytartótanács is igyekezett tájékozódni, időnkénti jelentéseket kért. Az illetékbélyeg felragasztása

⁸⁷ HU-MNL-KEVL-IV.251. 551/1864. eln. sz.

⁸⁸ HU-MNL-KEVL-IV.256. Esztergom Vármegye Alispánja 1867–1871. I.55/1867. ai. sz.

⁸⁹ HU-MNL-KEVL- IV. 251. 114/1862. eln. sz.

⁹⁰ HU-MNL-KEVL-IV.251. 157/1866. eln. sz.

⁹¹ HU-MNL-KEVL- IV.251. 1112/1862. eln. sz.

bizonyos beadványok esetén kötelező volt, amit az ügyfél fizetett. Amíg nem alkalmazták az úgynevezett bélyegrontó pecsétet, vagy nem az ügyfél szeme láttára pecsételték le a bélyeget, a lerovási bizonytalanná vált, előfordulhatott, hogy a gyengen felragasztott bélyeget az ügyintéző levette és saját hasznára újból értékesítette.⁹²

Ami a tisztviselők magatartását illeti, Esztergom városban sem volt sokkal fényesebb a helyzet. Rényi Rezső, Esztergom kitűnő főjegyzője⁹³ 1865-ben hosszú levélben ecsetelte Forgách Ágostonnak a városi törvényszék lesújtó működésének, a gondatlan jegyzőkönyvezésnek, a használhatatlan jegyzékeknek, lajstromoknak az okait. Ezeknek végső forrását a város súlyos anyagi helyzetében, a 45 ezer forintra rúgó adósságban találta meg. Rényi szerint a tisztviselőket emiatt nem tudták rendesen fizetni. A város hatóságának kezelési személyzete például gyakran nem tartotta be a hivatalos órákat, többen engedély nélkül akár napokra is el szoktak távozni. Munkaidejük alatt, amely hétköznap fél 9-től 12-ig, délután 2-től 6-ig tart, kötelesek hivatalukban tartózkodni, a szabályszegőket el kell bocsátani – írta Forgách a városi főjegyzőnek.⁹⁴

A főispáni helytartó tudomására jutottak egészen szokatlan hivatali kihágások is: például a lassú ügymenetet kivárni nem tudó ügyfelek sürgetésére az Esztergom városi törvényszék „rendkívüli” üléseket is szokott tartani, s ezek fejében ülésenként díjat szedett az ügyfelektől, majd ezt szétosztotta a tagjai között, így pótolva gyenge fizetésüket. Forgách Ágoston ezt törvénytelennek minősítette és megtiltotta a rendkívüli üléseket.⁹⁵

A provizórium néhány esztendeje alatt a megyei és városi hivatalok működése, s különösen azok szakszerűsége, de kiváltképpen hatékonysága tekintetében, szinte minden területen bebizonyította átmeneti, képlékeny, bizonytalanságokkal teli jellegét.

Az árvaügy

Már az Ős közgyűlés utolsó ülésnapján, 1860. december 15-én elhangzott Palkovics alispán részéről, hogy a volt császári és királyi hivatalokat és irataikat mielőbb át kell venni és úgy köz-, mint magánérdek tekintetéből egyaránt a megye egyik legfontosabb teendőjének az árvaügyet tartotta.⁹⁶

⁹² HU-MNL-KEVL-IV.255.c. I.75/1865. ai. sz.

⁹³ HU-MNL-KEVL-IV. 256. b. I. 169/1868. Rényi Rezső önkéntes honvédként szolgálta a hazát a 64. zászlóaljnál. 1849. október 1-jén kelt *Geleitschein*-nal (menlevéllel) és 9 tanúval igazolta magát, 1850. március 21-én „*vörös sapkával jutalmaztatott*” Komáromban. Esztergomban egy utca viseli nevét, erre lásd Pifkó Péter: *Esztergomi utcák 1700–1990*. Esztergom, 1990, 84.

⁹⁴ HU-MNL-KEVL-IV.251. 881/1865.; 891/1865. eln. sz.

⁹⁵ HU-MNL-KEVL-IV.251. 882/1865. eln. sz.

⁹⁶ HU-MNL-KEVL-IV.252. 57/1860. mb. sz.

Az árvaügy rendezése érdekében a megyebizottmány olyan értelmű határozatot hozott, hogy míg az előző rendszerben az árvavagyont járasonként egy tömegben kezelték, most célszerűnek látszik visszatérni a korábbi eljárási módhoz, azaz vissza kell adni a községeknek az egyes árvákat illető pénzeket, illetve azok kezelésének jogát. Ezt azzal indokolta, hogy minden község maga tudja, maga ismeri árváinak körülményeit, s inkább képes eldönteni, hogy az árva számára mi jelenti a legcélszerűbb és legjövödelmezőbb megoldást. Az árvaügy rendezése érdekében Meszéna János másodalispán vezetésével egy népes bizottmányt küldtek ki, hogy a járási adóhivataloktól átvegye a két járás árvatömegét és a hozzá tartozó okmányokat, amit – a tervek, illetve a bizottmányi határozat szerint – majd az egyes községek árvagyámjai között, a meglévő árvavagyon nagysága szerint kell felosztani igazságosan. 1861. február 18-i bizottmányi ülésen az alispán jelentette, hogy az esztergomi árvavagyont átvették, április 15-én pedig sikerült a csere a Komárom megyei küldöttséggel.⁹⁷

A muzslai árvatár átvételével kapcsolatban komolyabb problémák merültek fel. Meszéna János, mint a felelős bizottság elnöke, februárban jelentette, hogy a kiküldetés sikertelen volt, az adóhivatal akadályozta az átadást. Az ügyben a Helytartótanács segítségét kérték.⁹⁸ A júniusi bizottmányi ülésen Meszéna arról tájékoztatott, hogy a muzslai adóhivatalnokok még mindig nem készítették el az árvaszámadásokat, de addig nem is óhajtják az átadást, amíg a Nyitrai Császári és Királyi Pénzügyigazgatóságtól erre utasítást nem kapnak.⁹⁹ Később, 1861 decemberében Meszéna János ismét olyan értelemben nyilatkozott – immáron a korlátozott megye kormányzójának, Forgách Ágoston főispáni helytartónak –, hogy a muzslai átadás megint meghiúsult, mivel 77 darab eredeti kötelezvény hiányzott az adóhivatalnál.¹⁰⁰ Forgách kifejtette, hogy így nem vállalhatja a felelősséget az árvavagyonért, főleg, hogy 1861. április óta nem történt kamatkifizetés.

Az árvaügy kaotikus helyzetének rendezésére a következő év elején, 1862. január 18-án, délelőtt 9 órára a kormányzó egy hármass bizottságot küldött ki a muzslai árvatári iratok átvételére, s elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy az adóhivatal hogyan áll a számadások készítésével és előkerültek-e a hiányzó okmányok.¹⁰¹ Még ekkor sem sikerült lezárni az ügyet, de megtudták, hogy a kötvények egy része, 32 darab, meglett – állítólag a szolgabírói iratokból került elő. A hiányzó kötvények tekintetében az a vélemény alakult ki, hogy Paczolay Elek árvatári ügyészt kell kér-

⁹⁷ HU-MNL-KEVL-IV.252. 808/1861. mb. sz. Átadásra került a tatai és gesztesi járáások árvatára, a Piszke-Lábatlan enklávé, Gyermely és Szomor községek és csatolt pusztáik, Gyarmat- és Somodor pusztá árvatára.

⁹⁸ HU-MNL-KEVL-IV.252. 152/1861. mb. sz.

⁹⁹ HU-MNL-KEVL-IV.252. 958/1861. mb. sz.

¹⁰⁰ HU-MNL-KEVL-IV.251.103/1862. eln. sz.

¹⁰¹ HU-MNL-KEVL-IV.251. 32/1862. eln. sz.

dőre vonni. A következő kiszállást a kormányzó március 3-ra tűzte ki, azzal az utasítással, hogy ha nem is kerülnek elő a hiányzó kötvények, arról vegyenek fel külön jegyzőkönyvet, a többi pénzt és okmányokat vegyék át.¹⁰² Időközben az esztergomi adóhivatalnál ismét „találtak” néhány politikai jellegű letétet, amely Komárom megyei illetőségű volt: Kisbér és Ászár községek 4159, illetve 2233 forint értékű takarékpénztári betéti könyvecskéjét, melyeket átadtak a helytartónak a visszaszámaztatás céljából.¹⁰³

Forgách Ágoston igyekezett kinyomozni a párkányi járás árvatárának „történetét”, végül az derült ki, hogy a császári adópénztár 1852 szeptemberében vette át a községektől az árvatári iratokat kezelésre, majd 1857-ben állították fel a járási árva bizottságokat, melyek egy tömegben kezelték a községek árváinak vagyonát.¹⁰⁴ Forgách jelentést kért be a szolgabíráktól az árvavagyonról és kamattartozásokról, ugyanis a párkányi járásban élő árvák már 1-2 éve nem részesültek kamatkifizetésben tőkék után.¹⁰⁵ A párkányi járásban végül 1861 után is meghagyták az abszolút időszakban alkalmazott járási szintű árvavagyon-kezelést, mely áttekinthetőbbé, gördülékenyebbé tette az ügyintézkedést, holott az alkotmányos időszak egy évében bizottmányi határozat is született a községeknek történő visszaadásról.¹⁰⁶ Ezzel szemben az esztergomi járás – a megyebizottmány 1860. decemberi döntése nyomán – visszatért az árvaügy községenkénti kezeléséhez.

1864-ben Szulyovszky Lajos másodalispán kérelmezte a helytartónál, hogy rendelje el a párkányi járás mintájára az esztergomi járásnál is az összesített kezelési módot.¹⁰⁷ Forgách Ágoston egyetértve a kérelemmel, utasította a megyei törvényszéket, hogy összesítse az esztergomi járásbeli, még a községi árvagyámoknál lévő árvavagyonról, és június végéig vegye át az iratokat, valamint a tőkepénzt. Az árvavagyon ilyen módon történő központosításához 1865-re Forgách megszerezte az engedélyeket, a községi gyámok többsége azonban nem tett eleget az átadási kötelezettségének,

Lényegében arról volt szó, hogy az egész esztergomi járás egyetlen községe sem rendelkezett az árvavagyon naprakész dokumentációjával és pénzkezelésével, a helyzet gyakorlatilag katasztrofális volt. Elismervények, bizonylatok, számadások, kötvények és készpénz hiánya forgott fenn, ellenben mentegetőzések tömege érkezett: az árvagyámok nehezményezték a féléves kamatszedést, amihez „a nép nem

¹⁰² HU-MNL-KEVL-IV.251. 140/1862. eln. sz.

¹⁰³ HU-MNL-KEVL-IV.251.161/1862. eln. sz.

¹⁰⁴ HU-MNL-KEVL-IV.251. 332/1862. eln. sz. Sárkány István muzslai cs. kir. adópénztári ellenőr jelentése.

¹⁰⁵ HU-MNL-KEVL-IV.251. 366/1862. eln. sz.

¹⁰⁶ HU-MNL-KEVL-IV.251. 703/1864. eln. sz.

¹⁰⁷ HU-MNL-KEVL-IV.251. 467/1864. eln. sz.

szokott hozzá”, másutt meghalt a régi közgyám, az újnak nincs kinevezése, a végtelenségig sorolva a kifogásokat.¹⁰⁸

Forgách a Helytartótanáccsal árvaügyben folytatott levelezésében jelezte, hogy ezirányú tervei a kormányzások által már korábban is meghallgatásra és helyeslésre találtak. Emellett az árvaügy kezelése Esztergom megyében speciális helyzetben van. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a tíz éven keresztül Komáromhoz tartozott párkányi járásban összesítve kezelték az árvavagyont, az esztergomi járásban pedig visszatértek a községek szerinti kezeléshez. Ezért célszerűnek tűnt az egységesítés, amit egyébként a Helytartótanács is fontos szempontnak tartott, s emiatt rendelte el mindkét járásnak a megyei törvényszék mint gyámhatóság felügyelete alá történő együttes rendelkezését. Terve az volt, hogy az ilyen módon megnövekedett árvavagyon kezelését külön tisztviselőkre fogja bízni, akiket az immáron jelentős vagyon „hatodik száztólja”, azaz a 6%-os kamat egyhatod részéből tud majd fizetni, amely összeg régen is az árvagyámok, az árvavagyon kezelőinek járt.¹⁰⁹

A felirat javaslata meghallgatásra talált, mert 1865 júniusában Szulyovszky Lajos másodalispán és az árvás törvényszék elnökeként jelentette Forgách helytartónak, hogy az esztergomi járási községektől az „*árvás értékek beszédése, daczára a felmerült több rendbeli nehézségeknél*”, megtörtént, így az e célra kiküldött bizottmány elvégezte feladatát. A mellékletként csatolt beszámoló hangsúlyozza, hogy az átadott értékek tekintetében már most elindulhat a párkányi járás összesített kezelési módja szerinti kezelés. A megyei árvavagyon így a párkányi járás tőkéjével együtt 446 199 forint 76 krajcár. A kiküldött bizottság meggyőződött arról is, hogy a községektől átvett árvaértékek pontos összesítése és rendezése, a főkönyvek rendes vezetése úgy érhető el, ha a kezelő s egyben árvapénztárnok mellé egy számvevői állás is rendszeresített, ellenőri minőségben. Felsorolta ennek feladatait: a kamatok tömeges ki- és befizetése alkalmával a főkönyvek, naplók, adósok könyvecskéinek rendes vezetése, beiktatása, a kamatok hibátlan kiszámítása egy emberre túl nagy terhet ró, ezért van szükség a további állásra.¹¹⁰

A telekkönyv

A telekkönyvi hálózat intézményes megszervezése az abszolút rendszer javára írható. Azt, hogy milyen pozitív hatással bírt a vagyonbiztonságra, a hitelforgalomra, jelzi, hogy a rendszer bukását követően is a polgárosodás fontos lépcsőfokának tartották Magyarországon, és nem is kívánta senki eltörölni.¹¹¹

¹⁰⁸ HU-MNL-KEVL-IV.251. 208/1865. eln. sz.

¹⁰⁹ HU-MNL-KEVL IV.251. 86/1865. eln. sz.

¹¹⁰ HU-MNL-KEVL- IV.251. 490/1865. eln. sz.

¹¹¹ Degré – Vörös – Varga: i. m. 141–142.

Az októberi diplomát követően visszaállított megyei önkormányzat Esztergom megyében is átvette az felügyeletével megbízott – a járásbíróság mellett működött – telekkönyvi hivatalokat. Mivel a járásbíróságok megszűntek az új bírósági rendszerben, a telekkönyv felügyelete a megyebizottmány döntése szerint az első alispán hatáskörébe került. Ugyanakkor kijelöltek egy héttagú küldöttséget Reviczky Pál elnökletével a telekkönyvi hivatal és irattára, bútora, berendezési tárgyainak átvételére.¹¹²

1861. május 6–8-ai bizottmányi ülésen jelentette az alispán, hogy megtörtént az átvétel, s amíg törvény nem születik a telekkönyvről, kérte az ülés résztvevőitől, hogy döntsenek a telekkönyv mikénti kezeléséről.¹¹³ Az átvételre kiküldött bizottság jelentette, hogy az Esztergom városi iratok kivételével átvette az 5 mellékelt jegyzék szerinti iratokat, melyeket át is adtak Mattyasovszky Lajos főszámvevőnek és Barta Endre főlevéltárnoknak. Intézkedtek a zárcseréről is, mivel korábban a hivatal összes helyiségét egyetlen kulcs zárta, s azt a hivatalszolga kezelte, ennek helyébe két új lakatot szereztek be. Maurovich Rezső, volt járásbíró szóbeli óvást tett a telekkönyvi hivatal bútoraival és ingóságaival kapcsolatban, hogy becsáron átvesszi-e a megye, vagy mint kincstári tulajdont árverezzék el. A megye Maurovich óvását mellőzte, „*mint figyelembe nem vehetőt*”.¹¹⁴

Július végén összeült a kijelölt bizottság, hogy megvizsgálja, hogyan folytatódják a telekkönyv kezelése. Leszögezték, hogy kiindulásként az országbírói értekezlet XII. fejezet 145–158. paragrafusait, valamint az 1855. december 15-i császári nyílt parancs 1–175. §-ait vették figyelembe. A bizottság nem érezte feljogosítva magát, hogy az eddigi szabályokat megváltoztassa, vagy az eddig elkészült telekkönyveket mellőzze vagy félretegye. Ugyanakkor javasolta, hogy magyar nyelven kellene folytatni a telekkönyvezést, megőrizve a német nyelvű iratokat is, amelyeket majd később, ha idő és pénz is kerül rá, lefordíttatnak.

Határoztak arról is, hogy Esztergom megyében a beiktatások, keblezések, táblázások nem az osztrák, hanem a magyar polgári magánjog alapján történjenek, vagyis mivel a telekkönyv kezelése a közgyűlés, mint közigazgatási hatóság és a törvényszék között oszlik meg, javasolta, hogy a betáblázásokhoz a törvényszék minden szombaton üljön össze és ruházzák fel hatósági jelleggel, úgy, hogy az előző héten benyújtott kérelmeket végzésileg érvényesítse. A fellebbezéshez bírói határozatot kell felmutatni a telekkönyv mint hatóság előtt, majd ezután veszik tárgyalásba a következő szombaton. A kétoldalú telekkönyvi átruházások (adásvétel, csere, ajándék) esetében a vevő – a magyar törvények értelmében – legyen köteles hiteles bizonyosság által bevezettetni a birtokba, s csak ezután telekkönyvezik a nevére az ingatlant. További újítása a bizottságnak, hogy kötelezzék a községi jegyzőket,

¹¹² HU-MNL-KEVL- IV.252. 59/1860. mb. sz.

¹¹³ HU-MNL-KEVL-IV.252. 675/1861. mb. sz.

¹¹⁴ HU-MNL-KEVL-IV.252.782/1861. mb. sz.

hogy szerdai napokon jelentsék a haláleseteket, így a várható öröklések révén történő birtokváltozások előre jelezhetőek lesznek. Szabályozni kívánta a bizottság az ősiségből eredő zálog-előjegyzéseket. A telekkönyv behozatalakor egy év türelmi időt adtak a zálogigény bejelentésére, s aki nem élt vele, a jövőre nézve veszítse el zálogigényét. Ítéletek, végzések, határozatok telekkönyvi bekebelezése engedélyezve legyen. Támogatta a bizottság az előjegyzések gyakorlatát, hogyha valaki azonnal nem tudja igazolni jogigényét, később is igényt tarthasson rá. Az osztrák rendszer alatt benyújtott, de jogerőre nem emelkedett ügyeket, a magyar polgári törvények szerint kell befejezni. Megállapították a telekkönyv hármas felosztását, amely birtoklapból, tulajdoni lapból, teherlapból áll. A telekkönyvezéshez elegendőnek tartottak egy, ügykezelésben jártas iktató és írnok alkalmazását. A telekkönyvi bizottság javaslatait elfogadta a megyebizottmány.¹¹⁵

A megyeháza

Esztergom megye levéltára mintegy harmadfél száz évig a megye székházában működött, majd 1805-ben helyezte át székhelyét Esztergom-Vízivárosból¹¹⁶ Esztergom szabad királyi város székházának, az úgynevezett Bottyán-palotának a tőszomszédságába, mely épület a Barátok utcájában, mai nevén Bottyán utca 3. szám alatti épületben található. Ebben az épületben ténylegesen 1952-ig, a megye székhelyének Tatabányára helyezéséig működött a megye és levéltára.¹¹⁷ Az 1805-ben megvásárolt gróf Zerdahelyi Pál-féle palota már megvétele idején is szűkösnek bizonyult, de adottságainál fogva bővíthető volt, mivel a telek maga két, egymással párhuzamos utcára terjedt. Az 1820-as évek építkezései nyomán kialakított hátsó homlokzati épület (mai Deák Ferenc utca) és a főhomlokzati épület közti oldalsó szárnyak, valamint az ezekre húzott emeleti szint további terjeszkedési lehetőséget biztosított a megye hivatalai számára.

Az októberi diplomát követően helyreállított megyei önkormányzat első intézkedései közé tartozott az abszolút rendszer megyeházán berendezkedett hivatalainak mielőbbi eltávolítása, s ezzel egyidejűleg saját hivatali apparátusának berendezkedése. A helytartótanácsi rendelet nyomán kiadott megyebizottmányi határozat szerint mindent, ami korábban is megyei tulajdon volt, nyolc napon

¹¹⁵ HU-MNL-KEVL-IV.252. 1001/1861. mb.sz.

¹¹⁶ A mezővárosi ranggal rendelkező Víziváros korábbi elnevezései: Esztergom Érseki- vagy Belsőváros. E település a Várhegygel együtt az esztergomi érsekek, a megye örökös főispánjainak ősi székhelye, érseki birtok. A török utáni időszak megyei székháza is itt kapott helyet, a mai Pázmány Péter utca 13. sz. épületben. Ez az emeletes épület országosan is az egyik legkorábbi megyei székház. Első biztos említése 1696. április 6. Erre lásd Kántor Klára: *Esztergom vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. 1638–1702.* Esztergom, 1999, 126.

¹¹⁷ 1952-ben a levéltár azon kevés, mindössze három megyei intézmény egyike volt (a megyei földhivatal és a megyei börtön mellett, ez utóbbi mára megszűnt), amelyek nem követték fenntartójukat Tatabányára, hanem mindmáig Esztergomban maradtak.

belül ki kell üríteni.¹¹⁸ Az első intézkedések közé tartozott még a megyei épületeken lévő császári és királyi címerek, táblák és egyéb jelképek eltávolítása, illetve az új hatóság címerével történő felcserélése.¹¹⁹

Mint az előzőekben láttuk, a hivatalok egy részének az átadása-átvétele (a helyiségek felszabadítása, irattárak rendezett átvétele, bútorok, egyéb felszerelési tárgyak sorsának rendezése) meglehetősen vontatottan haladt, az autonóm időszak egy esztendeje nem volt elegendő a lebonyolításhoz, átnyúlt a provizóriumi évekre. A megyefőnöki, a szolgabírói és az úrbéri törvényszék irattárát viszonylag zökkenőmentesen sikerült átvenni, a bútoraik leltárát, értékbecslését a főjegyző, a főszámvevő és a főlevéltárnok háromfős csapata végezte el a január 20-i tisztiszéki végzés értelmében.

A megyeházi hivatalok helyiségeinek és azok berendezésének kezdeti, meglehetősen kaotikus kiosztását, az állandó, költözködésekre, hivatalok összevonására, avagy leválasztására, tisztviselői magánlakások ki- és átalakítására, folyosóból leválasztandó irodahelyiségek megszerzésére, célszerű felhasználására irányuló kérelmek nyomán bekövetkezett változtatásokat szinte lehetetlen, de nem is tisztünk követni. Az eltervezett és a megyei mérnök által elkészített költségvetés, tervrajzok többsége sosem, vagy csak évek múltán, másképpen valósult meg, ennek oka többnyire az anyagi fedezet hiánya volt. Csupán egyetlen példát idézünk ennek illusztrálására. 1861 szeptemberében, az autonóm megye időszakában, felmerült egy ötlet a nagyterem bővítésére, hogy a hallgatóság a szavazó bizottmánytól megfelelően el legyen különítve. Az átalakításhoz szükséges háromezer forint összegyűjtésével a két járás szolgabíróit bízták meg azzal, hogy adakozásra szólítsák fel az uradalmakban a birtokosokat, illetve a köznépet is. Az eredményről a felállított bizottságtól vártak jelentést.¹²⁰ A felújítás végül – a pénzhány és a politikai változás miatt is – elmaradt.

Az állandósult helyszűke miatt többször is felvetődött a szomszédos, Meszénafele ház megvétele, vagy bérlete. E csinos, emeletes, 410 négyyszögöl alapterületű telken álló magánházat a megye korábban többször is meg akarta vásárolni, már 1848 előtt is. Mivel – a hivatalok „természete” szerint – fokozódó helyiséghiánnyal küzdött, ismét felmerült a ház megvételének lehetősége. Hamar Pál alispán a vételi ajánlatra azzal válaszolt, hogy a hivatalos helyiségek elégtelensége, a börtönök megnagyobbítása, a megyei kóróda felállítása kényszeríti a megyét, hogy fontolóra vegye a vételt. A megye felterjesztette a Helytartótanácsnak a vételi ajánlatot, amire azt a választ kapta, hogy döntés előtt alaposan vizsgálják meg az épületet, alkalmas-e a megye céljaira. Másfelől felemlgette a nagyterem 1861. évi átalakításának tervét, amikor egy nagyobb összeget – állítólag – félretettek e célra, de a politikai vál-

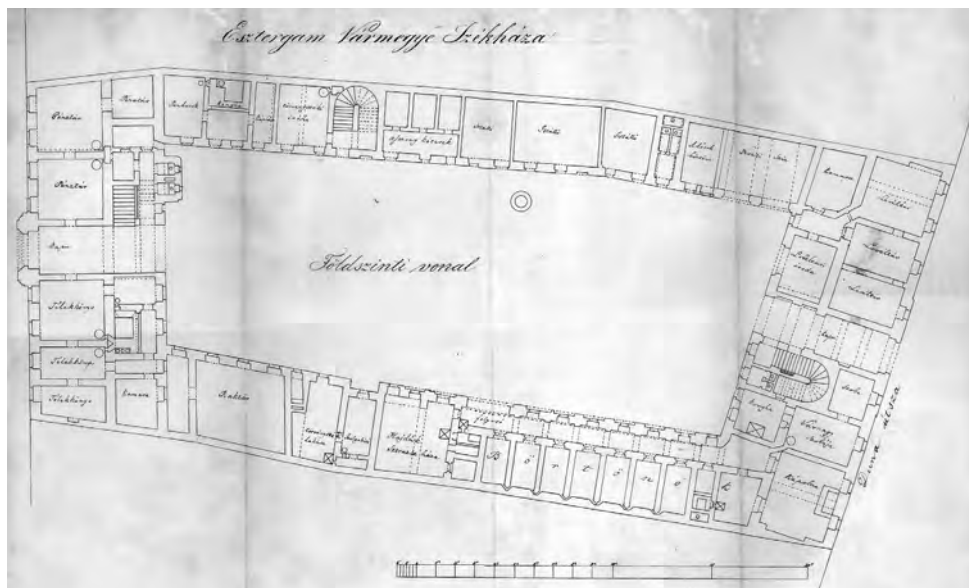
¹¹⁸ HU-MNL-KEVL- IV.252. 49/1860. mb. sz.

¹¹⁹ HU-MNL-KEVL -IV.252. 51/1860. mb. sz. Egyetlen kivételt a kincstári katonai épületek jelentettek, mivel a császári katonai hatóságokat olyan utasítással látták el, hogy a címerbántalmazást fegyveres erővel akadályozzák meg.

¹²⁰ HU-MNL-KEVL IV.252. 1043/1861. mb. sz.

tozások miatt nem használták fel. Hova lett az az összeg, nem lehetne-e azzal kalkulálni a ház vételével kapcsolatban.¹²¹ Végül a Meszéna-ház megvételére ekkor nem került sor, 1867-ben azonban mégis kibérelte a házat a megye.¹²²

Az 1863-as költségvetés elkészítéséhez a Helytartótanács bekérte a megyeház főbb adatait: eszerint: 1 terem, 46 szoba, 6 konyha, 5 kamra, 2 pince, 1 kocsiszín, 1 kút, 1 udvar, 1 külső kert, 11 börtön, 1 rabkáporna alkotta a megyeháza épületét.¹²³

2. kép Esztergom megye székházának alaprajza, 1864
Jelzet: HU-MNL-KEVL-IV. 251. 637/1864. elnöki szám melléklete

Levéltár

Esztergom megye levéltára – amint a mellékelt tervrajzon látható – a megyeház Duna utcára néző, hátsó homlokzati, földszinti részén lévő négy helyiséget foglalta el, melyek közül három raktár, egy a levéltári iroda számára, ügyfelek fogadására szolgáló helyiség volt. A levéltári iratok helyiségeken belüli beosztásáról nincsenek adataink, csupán annyit valószínűsíthetünk, hogy az egyik iratban előforduló, úgynevezett ó-levéltár¹²⁴ a megye régebbi, 1848 előtti, ritkábban bolygatott iratainak

¹²¹ HU-MNL-KEVL IV.255. 5026/1865. ai. sz.

¹²² HU-MNL-KEVL IV.253. 5731. mb. sz.

¹²³ HU-MNL-KEVL IV.255. 917/1862. ai. sz.

¹²⁴ HU-MNL-KEVL-IV-251. 410/1865.eln. sz. A börtönkorszerűsítés kapcsán vetődött fel, hogy az ó-levéltárat át lehetne vinni a telekkönyv helyére, azt pedig a megyeházán kívülre.

örzöhelyét jelentette, feltehetőleg a szénaraktár melletti helyiség. A meglepően nagy területű levéltári helyiségek magyarázata az 1860 decemberétől kezdődő szinthe folyamatos iratbeszállításokkal, átvételekkel magyarázható.

A korábban ismeretlen hivatalok, mint a járásbíróóság, vegyes szolgabíróóság, megyefőnök, úrbéri törvényszék iratanyagainak (mai kifejezéssel *fondjainak*) átvételével magának a levéltárnak a fogalma, jelentése, rendeltetése is kezdett változni, kiterjedni. Már nem csupán az alispáni hivatal év végén leadott iratainak gyűjtő- és őrzőhelye volt, mint a korábbi évszázadokban, hanem egy bonyolultabb, sokszínűbb, összetettebb rendszerű, komolyabb hozzáértést, nagyobb gyakorlatot igénylő hivattalá vált. A más és más irattári rendszerű anyagok rendezése, kezelése, a különböző céllal – hivatalok és magánszemélyek által – kikért iratok előkeresése közigazgatási, történelmi, irattani ismereteket, valamint legalább olvasási szintű nyelvismeretet is feltételezett a levéltárosok részéről.

A felgyűlt iratok nagy mennyisége és részben rendezetlensége miatt már az autonóm megye alatt igénybe vették az öreg Bóbits Antal ismereteit és tapasztalatait, rábízva a megyefőnöki iratok rendezését, mutatózását. A latin és német nyelvben egyaránt járatos, jogtudományi végzettséggel rendelkező Bóbits nem csak az abszolút rendszerben, hanem a régi *vármegyei* korszakban is, már 1821-től a megye levéltárnokaként szolgált. 1861-ben díjnokként történt alkalmazása januártól szeptemberig tartott, havi díja 30 forint körül mozgott. Alkalmazása befejeztével a megyebizottmány határozata kikötötte, hogy amint a levéltári helyiségek elkészülnek és a hurcolkodásnál összezilálódik a megyefőnöki irattár, újból igénybe veszik szolgálatait.¹²⁵

Egy 1862-es kimutatás, amely hivatalonként számba vette az ügyhátralékot, arra enged következtetni, hogy a levéltári személyzet is határidőkkel dolgozott, ha nem is találtunk erre vonatkozó rendelkezést. Az említett iratban Barta Endre főlevéltárnok felsorolta az elmúlt két év alatt a levéltárba bekerült iratokat, amelyekhez nem készültek (vagy elkallódtak) segédkönyvek. Ezek a következők voltak: a párkányi járási szolgabíró, a muzslai vegyes szolgabíróóság, az esztergomi járásbíróóság, az esztergomi szolgabíróóság, a budai volt főtörvényszék iratai. A rengeteg pótlásra váró feladat miatt a főlevéltárnok – az allevéltárnok és pertárnok Szegesdi Pál mellé – két egyént kért segítségül ezen iratanyagok rendezéséhez, segédleteinek elkészítéséhez.¹²⁶ Barta Endre jelentése szerint az igényelt két rendelkezés alatti, volt megyei hivatalnok közül csak egyikük, bizonyos Jakabfy jelent meg, amiért Barta további intézkedést kért az ügyben.

A megye levéltárában a saját iratokon kívül „megtakarították” a rendszeresen, a szolgabírók által negyedévente beküldött felekezeti anyakönyvi másodpéldányokat a felekezeti anyakönyvek másodpéldányait az 1827. évi XXIII. törvény rendel-

¹²⁵ HU-MNL-KEVL- IV.252. 564/1861. mb. sz.

¹²⁶ HU-MNL-KEVL -IV.255. VI. 80/1862.

kezéseinak megfelelően.¹²⁷ Új irattípusként jelentkezett a távirat, amit az adott ügy aktájához csatolva kellett megőrizni a levéltárban.¹²⁸

A levéltár őrizetében egyéb irattípusok is előfordultak, így például települési, uradalmi térképek, amelyeknek nagy forgalma keletkezett az úrbéri bíróságok további működése kapcsán. Községek, uradalmak küldözték a mérnökeiket, hogy másolják le a levéltárban található egyetlen példányban létező térképet. Kezdetben a levéltár utasítása szerint egy félreeső szobában (kutatóteremben?) bocsátották rendelkezésre a térképeket másolás céljára, később – helytartótanácsi utasításra – a térképek kikölcsönzése mellett döntöttek, amiről elismervényt kértek.¹²⁹

A levéltári munka egyik legkellemetlenebb része volt már ekkor is, ha a keresett irat nem volt megtalálható, mert hiányzott. Egy ilyen emlékezetes eset volt a Görgey-féle alapítványi levél és kincstári *obligatio* elkeveredése. Ez az alapítvány jelentős segítséget nyújtott Esztergom város plébániája, káplánjai, az egyházfő, négy ministráns és magának a templomnak a javadalmazása számára, melyeket jelentősebb összeggel támogatott. Görgey kanonok 1803-ban a Budai Királyi Kincstárnál tízezer ezüst forintot tett le, mely 1811-ig 5%-os kamatot hozott, azután az infláció miatt értéke lecsökkent 1%-ra, s ez az állapot tartott 1861. szeptember 1-jéig, amikor országos sorsoláson kihúzták az alapítványt, s így visszatérhetett az 5%-os kamat, amennyiben a jogosultak az alapítványi levelet és a kötelezvényt bemutatják. Szerencsére Barta Endre levéltárnok kiderítette, hogy a keresett irat nem is lehet a levéltárban, mivel 1808 óta a mindenkori alispán őrizte az alapítványokat, és 1860-ban Jagasics Sándor megyefőnöktől Palkovics Károly első alispán vette át, így nála kell lennie.¹³⁰

Barta Endre más esetekben is megcsillogtatta rendszeretét, figyelmességét. 1862 júliusában az alispáni hivatal újra kikért a levéltárból egy aktát, amihez Barta a mellékelt megjegyzésében szóvá tette, hogy legutóbb az ügyiratot a helytartótanácsi rendelet nélkül küldték vissza, így azt az ottani előadónál kell keresni.¹³¹ A levéltár nyilvántartást vezetett a különféle hivatalok által ügyintézés céljából kikért levéltári iratokról. Az egyetlen ilyen fennmaradt nyilvántartókönyv szerint 1862. január 23. és december 28. között 397 kölcsönzési eset fordult elő. A főlevéltárnok által vezetett nyilvántartás feltüntette a kérelmező nevét, címét, iktatószámát (idegenszámot), a keresett irat tárgyát és ha volt, jelzetét, és az „*elégítetett, mikor s hogyan*” rovatban az elintézés idejét.¹³²

¹²⁷ HU-MNL-KEV -IV.255. VI. 67/1862.

¹²⁸ Az esztergomi távirata történetére: Sáfár József – Iván László: *Az esztergomi távirata és táviróvonal története, 1862–1887*. Esztergom, 2021.

¹²⁹ HU-MNL-KEVL-IV. 255. I.148/1862. ai. sz.

¹³⁰ HU-MNL-KEVL- IV.251. 90/1862. eln. sz.

¹³¹ HU-MNL-KEVL- IV. 255. 2338/1862. i. sz.

¹³² HU-MNL-KEVL-IV.255. Lymbus.

A felgyűlt iratanyag megfelelő kezelése, rendezése, elhelyezése kapcsán felmerült a selejtezés kérdése is. 1862 októberében a Helytartótanács leirata szerint országos tapasztalat, hogy a levéltárak megteltek, indítványozza, hogy a rendezést követően a haszontalan iratokat ki kell válogatni, azaz selejtezni. A leirat nyomán az alispáni hivatal Barta főlevéltárnokot utasította a „*az iratok tökéletes rendezésére*”, anélkül, hogy kifejtette volna, mit is kell érteni ez alatt.¹³³ A Helytartótanács is – többszöri megyei érdeklődés után – igyekezett megoldást keresni a közös problémára, s az ügyben kikérte a megyék véleményét is. A főispáni helytartó Barta Endrét kérte fel a válasz megfogalmazására. Ebben Barta közölte, hogy „*mivel a levéltár mind ez ideig tökéletesen rendezve nincs*”, továbbá bizonyos főtörvényszéki iratok nem is érkeztek be, ezért nem állapítható meg, mi volna kiselejtezendő. A jelen állás szerint mégis annyit tud mondani, hogy „*azon iratok, melyeknek se száma, sem helye (értsd: jelzete), sem beltartalmi fontossága nincs*”, továbbá „*az időszaki kimutatások lennének kiküszöbölendők*”. A levéltárnoki nyilatkozathoz csatolt alispáni kísérő levél azt is közölte, hogy a levéltári helyiségek egyelőre elegendőnek mutatkoznak, de szerencsés volna olyan jellegű útmutatást nyerni, mely alapján megállapítható lenne a felesleges irat.¹³⁴ A selejtezett, rendezett iratok csomagolásához a levéltár gyakran kérte ellátmányként néhány rizsma papír kiutalását, amiben az egyes ügyek aktáit helyezték el, melyet azután szíjjal csomagokba kötve, csomózva helyeztek el az iratszekrényben vagy a nyitott polcokon.¹³⁵

A provizóriumi megyei levéltár, mint az elmondottakból kitűnik, alapvetően a megye különféle hivatalai által termelt iratok elhelyezésére, őrzésére szolgáló hivatalként működött. Ugyanakkor, ezekben az években – ha szerényen is – megjelenik a „*történelmi értékű irat*” fogalma is. Az Akadémia 1862-ben egy köriratot bocsátott ki a megyékhez, melyben panaszolta, hogy a hatóságok nem szokták bejelenteni a régiségeket.¹³⁶ Néhány évvel később, 1865-ben egy helytartótanácsi körrendelet nyomán maga az alispáni hivatal rendeli el, hogy „*a levéltárnok különös gondot fordítson a rendezésekkor a történelmi becses iratokra*”.¹³⁷

Barta Endre, Esztergom megye levéltárnoka (1818–1888)

A Barta család a Nyitra megyei Nemespannból származott, később Kőbölkútra, majd Párkányba költözött. 1811-ben Lőrinc fia András kérte ki a család nemesi bizonyáglevelét Nyitra vármegyétől, melyből kiderül, hogy fiai Antal, András, Albert és Ágoston voltak. Esztergom vármegye 1821-ben hirdette ki a Barta

¹³³ HU-MNL-KEVL-IV.255.c. 4398/1862. ai. sz.

¹³⁴ HU-MNL-KEVL IV.255.c. I. 699/1862. ai. sz.

¹³⁵ HU-MNL-KEVL-IV. 255.c. 2730/1865. ai. sz.

¹³⁶ HU-MNL-KEVL-IV. 255. X.139/1862. ai. sz.

¹³⁷ HU-MNL-KEVL-IV.255.c. VI.59/1865. ai. sz.

András és négy fia armálisát.¹³⁸ A család eredeti címerlevele, melyet I. Lipóttól nyertek, később elkallódott, miután a négy fiú korán árvaságra jutott, s gyámjaik kezén nyoma veszett az armálisnak.

A Barta fiúk édesapja az esztergomi székesfőkáptalan uradalmaiban számvevőként (*racionista*) állt alkalmazásban. Korábban a Hont megyei Taszárról került a Somogy megyei Tapsonyba, amely szintén káptalani birtok volt, s Tapsonyból érkezett vissza a káptalan esztergom-szenttamási birtokigazgatási központjába, ugyancsak számvevői minőségben. A négy fiú még Tapsonyban született, András vagy Endre a fiúk között második volt a sorban.

Barta Endre az 1828/29-es tanévben kezdte az első grammatikai osztályt, amelyről az esztergomi bencés gimnázium tanulóinak naplókönyvei tanúskodnak. Gimnáziumi bizonyítványa általában jó, magyar nyelv és irodalomból kitűnő volt.¹³⁹ Barta Endre tanulmányait befejezve a vármegye ajánlásával katonai pályára lépett, 1843-ban már őrmesterként kérte a vármegye támogatását az ezred-kadét-ság elnyeréséért.¹⁴⁰ 1844-ben alőrmesterré nevezték ki. 1845-ben Bozzay János alispán bemutatta a közgyűlésnek a hessenburgi 19. gyalogezred ezredesének levelét, melyben közölte, hogy Barta Endre „*örnököt*” minél előbb tiszti rendre igyekszik emelni.¹⁴¹

A szabadságharc kitörésével Barta Endre a császári hadseregben ígéretesen alakuló katonai pályáját odahagyta, hogy honvédnek állhasson. A honvédseregben őrnagyi rangban szolgált.¹⁴² Barta Endre a szabadságharc bukását követően néhány évet fogságban töltött a csehországi jozefstadti várbörtönben. Az ottani várparancsnok 1851. június 7-én kelt levelében tájékoztatást kért a megyei törvényszék elnökétől Barta András vagyoni helyzetéről. A válasz szerint Barta 1847-ben az utolsó fillérig felvette csekély örökségét, tehát a császári és királyi hadseregben katonai szolgálata után kapott fizetésén kívül semmi más jövedelme nem volt. Emiatt viszont fogva tartása alatt élelmezési költségeit viselni nem tudta.¹⁴³

1860 decemberében, a visszaállított megyei önkormányzattal indult el Barta Endre hivatali pályája a vármegyénél: levéltárnoki állásra jelölték és választották. Barta levéltárnoki állásra jelölésében feltehetőleg Palkovics Károly alispánnal való

¹³⁸ HU-MNL-KEVL-IV.1.a. Esztergom Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek 1618–1848. 472/1821. kgy. sz.

¹³⁹ HU-MNL-KEVL-VIII. 51. Esztergomi Szent Benedek-rendi Főgimnázium iratai. 1828–1948. 1828/1829. évi osztálynapló.

¹⁴⁰ HU-MNL-KEVL-IV.1.a.1. 247-248/1844. kgy.sz.

¹⁴¹ HU-MNL-KEVL Uo. 693/1845. kgy. sz.

¹⁴² HU-MNL-KEVL-X. Egyesületek, tömegszervezetek, pártok. Egyéb Egyesületek. Esztergomi Honvédségélyező Egyesület 1860–1888. Egyéb egyesületek 2678/1885. sz. Az esztergomi honvédségélyező egyesület iratai.

¹⁴³ HU-MNL-KEVL-IV.154. Esztergom Császári és Királyi Megyei Törvényszék iratai. 1851–1854. 375/1851. eln. sz.

ismeretségének is szerepe lehetett, hiszen '48-ban azonos oldalon harcoltak, majd a szabadságharc bukását követően mindkettőjüket várfogságra ítélték. Sorsuk ilyenén összefonódása barátságot, megbecsülést, egymás segítségét hozta: Barta az 1860-as évektől Palkovics Károly házában lakott a mai Deák Ferenc utca 24. szám alatt, feltehetően albérlőként, vagy szívességi lakáshasználóként.¹⁴⁴

Barta Endre levéltárnoki pályafutása 1865 végén, egy kellemetlen ügy miatt szakadt meg. Esztergom megye párkányi járásának egyik nagyhatalmú földbirtokosa, báró Baldácsy Antal, a köbölkúti választókerület országgyűlési képviselőjelöltje egy nap Bartáért üzent, hogy megbeszélésre menjen le a Duna-partra. Ott arra kérte, hogy a rá vonatkozó régebbi büntetőperes iratokat – melyekből szép számmal őrzött a levéltár – politikai ellenfelei, nevezetesen a Koller-féle párt érdeklődése esetén rejtse el, nehogy fel tudják használni ellene, cserében Bartát jutalommal kecsegtette. Barta Endre azonban a vármegye fenyítő törvényszékén azonnal feljelentette Baldácsyt, „*hivatallal visszaélésre csábítás*” címen. Az ügy a felek kihallgatását, tanúvallomások felvételét követően, hónapokon keresztül húzódott a törvényszéken, mígnem bizonyítékok hiányában megszüntették. Barta sem kapott elégtételt, ha csak nem a saját tiszta lelkiismeretét. Mindenesetre levéltári állását felmondta, s a továbbiakban al-, majd főszámvevőként alkalmazta őt a vármegye, s ezzel a hivatallal édesapja nyomdokaiba lépett, követve őt a számvevői foglalkozásban.

Barta Endre családjáról mindössze annyi ismerettel rendelkezünk, hogy nős ember lévén, két fia s egy lánya volt, akik – feltehetően – valahol a párkányi járásban lakhattak. Felesége korábban halt meg, őt az 1888. április 12-én bekövetkezett halálakor özvegyemberként jegyezték be a belvárosi halottak anyakönyvébe. Lakhelye ekkor Tóth József orvos házában volt található.¹⁴⁵

¹⁴⁴ HU-MNL-KEVL-IV.1102. Esztergom Város Adóhivatala 1850–1873. g. Esztergom Város Adóhivatalának iratai. Adóhítralék kimutatás, 1859. és 1861. évek.

¹⁴⁵ Ma a Jókai utca 11. sz. ház.

**EGY MEGYEI LEVÉLTÁR ORSZÁGOS
TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGŰ SZÉKHÁZA**
**A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Vármegyei Levéltára¹
az egykori Jutasi Altisztképző parancsnoki épületében**

Bevezetés, eddigi épületek

A Magyar Nemzeti Levéltár vidéki tagintézményeit befogadó épületek rendkívül változatosak, akár formájukat, műszaki tartalmukat, akár azt vizsgáljuk, eleve levéltári rendeltetésre hozták-e őket létre.² Az egykori vármegyei levéltárak a vármegyeházákban működtek, amikor a második világháború után – immár általános megyei illetékességgel – kialakult a megyei levéltári rendszer, sokáig általában meg is maradtak eredeti helyükön, némelyek egészen a közelmúltig. Azután mivel az újonnan létrehozott megyei tanácsoknak is több területre volt szüksége, de új illetékességüknek köszönhetően a megyei levéltárak is rohamosan gyarapodtak, kiköltöztették őket, általában valamilyen szükségmegoldásként, így-úgy átépített épületbe, sajnos az sem volt ritka, hogy (az anyagot szétszórva) mindjárt többbe. Ez az áldatlan helyzet sok helyütt azóta is tart, az MNL vezetése folyamatosan dolgozik azon, hogy a legsürgetőbb (az időközben történt újabb iratgyarapodásokkal súlyosított) esetekben azt székházépítésekkel orvosolja.³

E folyamat Veszprémben is lejátszódott. A vármegyei levéltár 1887-től az akkor átadott vármegyeházában⁴ működött, s így maradt ez az 1945 utáni tanácsrendszerben is. Azonban a vármegyei iratok őrzésére kialakított helyiségeit (1946-ban még alig 360 folyóméternyi iratot őrzött az intézmény, mely három megyeházbeli raktárhelyiséget foglalt el)⁵ az új, általános illetékesség következtében hamar kinőtte, így a vezetőség folyamatosan kereste a lehetőséget a költözésre. Ez végül 1979-

¹ Az intézménynév mai rövidítése MNL VeVL, a székház felújításakor még VeML.

² A különböző elődintézményekkel kapcsolatban lásd Fekete Nagy Antal: A levéltárak kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 14. (1936) 23–36., illetve Szögi László: A magyar levéltárügy múltja. *Levéltári Szemle*, 50. (2000) 3: 42–45.

³ A később említett példák mellett kiemelhető a közelmúltból az MNL FML székházépülete.

⁴ Somfai Balázs: Az ódon armáriumtól az új levéltári székházig. A megyei levéltár és elődei által használt épületek Veszprémben a XVIII. századtól máig. *Veszprémi Szemle*, 2012. 1–4. sz. 39–51., itt 39.

⁵ Somfai Balázs: Új lakó a laktanyában: Levéltár. In: Földesi Ferenc: *Erős hit – erős akarat. A Magyar Királyi Veszprém-jutasi Honvéd Altisztképző Intézet (1924–1944)*. *Veszprémi Szemle* könyvek 3./ Veszprém, 2010, 146–150., 147.

ben következett be, amikor Madarász Lajos igazgató hosszas lobbizásának eredményeként beköltözhetett az intézmény új, a várban található egykori piarista rendházból kialakított székházába.⁶ Bár ez az épület végre önálló levéltári székházként funkcionált, azért korántsem jelentett tökéletes és végső megoldást.

Egyrészt a jórészt szerzetesi cellákból kialakított raktárai nehezen használhatóak voltak, másrészt összkapacitása is hamar kevésnek bizonyult. Ezen újabb építkezésekkel próbált a levéltár vezetősége, illetve – az előbb a megyei tanács műszaki illetékeseként, majd nyugdíjazása után levéltári dolgozóként – az építkezések előkészítésén dolgozó Varga Kázmér⁷ segíteni. Egyrészt a székházat tetőtér-beépítéssel bővítették, a várban 1985-től még egy épületet használatba vettek (Havranekház), másrészt vidéki raktárakat alakítottak ki (Bazsi, Pápa), illetve idővel az egykori Jutasi Altisztképző két raktárépületét is birtokba vették (Török Ignác utca 5–7.). Mindez azonban (bár nem különbözött az „átlag megyei levéltári stratégiától”) nem volt ideális, nem is hagyta nyugodni a levéltár vezetőit, akik a Török Ignác utcai raktárakhoz menet szinte naponta haladtak el a város egyik hatalmas, ikonikus, ám pusztuló épülete, az egykori Jutasi Altisztképző főépülete előtt...

A Jutasi Altisztképző létrejötte

Veszprém városa régi katonai hagyományokkal bírt, melyhez a monarchiabeli „házi ezrede”, a magyar királyi 31. honvéd gyalogezred jelenlétén túl, Közép-Európának a város határában elterülő legnagyobb lőterén zajló rendszeres hadgyakorlatok is hozzájárultak. A közeli Hajmáskér – sajnos mára méltatlan állapotba került – laktanyájában székelő tüzéralakulatok szintén erősítették e hagyományt. Az első világháború alatt aztán új intézményként egy katonai kórház megalapításának igénye is felmerült. A korabeli város nem terjeszkedett az északi határában futó Budapest–Szombathely fővonalig, a városmagtól északra több kilométer hosszan mezőgazdasági területek, illetve erdőfoltok között futott a vasúthoz és a jutasi majorhoz vezető út.⁸

Az 1914-ben a Honvédelmi Minisztérium és a város között megindult tárgyalások eredményeként döntés született: ezen út mellett, a várostól távolabb, a vasúttól pár száz méterre egy 1000 fős katonai barakk-kórház építését határozták el. A város az eredeti tervektől eltérően szeretne volna elérni, hogy az épületek ne ideiglenes jellegűek legyenek, hanem olyan téliesített építmények, melyeket a háború reménybeli befejezése után maga is kórházként hasznosíthat. E célra anyagi támo-

⁶ Somfai: *Az ódon...* 46.

⁷ Személyéről lásd Érszegi Géza: Beszámoló az MLE 2006. évi vándorgyűléséről. *Levéltári Szemle*, 56. (2006) 4: 90–98., itt 90.

⁸ Nagy Szabolcs: A Felszabadulás (Jutasi) úti lakótelep építéstörténete In: Smiló Dávid (szerk.): *Jutasi olvasókönyv*. Veszprém, 2023, 92–145., itt 104–106.

gatást is felajánlott.⁹ Az 1915 júliusában megszületett megállapodás értelmében végül az út jobb oldalán 304 ágyas általános, míg a bal oldalon 150 ágyas járványkórház létesült, melyhez a város a telekkel, építőanyaggal, illetve 35 000 koronával járult hozzá. Az 1916 júniusában átadott kórház a város új katonai központjának csupán első eleme lett volna, hiszen ide tervezték építeni az új tüzerlaktanyát is. Az általános kórház 8, egyenként 38 ágyas pavilonból állt, melyeket egy konyha egészített ki, és a központi tér két oldalán elhelyezkedő épületek egymással oldalanként összeköttetésben álltak. A szemközti járványkórház négy pavilonja egymástól elkülönített volt. A világháború után azonban az intézmény nem került városi kézbe, 1921 tavaszáig eredeti rendeltetésének megfelelően működött, majd egyéb katonai funkciókat szolgált.¹⁰

A Monarchia felbomlása, illetve Trianon után új alapokra kellett helyezni a magyar honvédelmet. A békediktátum csak korlátozott létszámú, hivatásos állományból álló hadsereget engedélyezett Magyarország számára fenntartani. A kisebb létszám által megkövetelt nagyobb hatékonyság, illetve a harceljárások módosulása, a harcvezetés bonyolultsága miatt megnőtt a hadsereg alsó vezetési szintjeinek jelentősége is. Mindeközben ugrásszerűen fejlődött a haditechnika, számos új támadó- és védőfegyverrel gazdagodott a hadsereg arzenálja. A kiképzési ágak megszorodtak, ami a kiképző személyzet számának növelését, a kiképzés színvonalának emelését is szükségessé tette. Mindezek hatására megszületett a hivatásos altiszti kar létrehozásának gondolata.

Egy 1919-ben, a Honvéd Vezérkarnál készült, az altiszti kérdés megoldásával foglalkozó tanulmányban az altiszt szerepét a következő hasonlattal jellemezték: *„Ha a hadsereget az emberi testhez hasonlítjuk és az agy szerepét a tisztikarnak, a test szerepét a legénységnek juttatjuk, akkor az altisztekre az idegrendszer fontos hivatásának betöltése hárul, hogy az agynak minden akaratát a test legkisebb részecskéjébe átültesse és a test minden érzését, a testet ért belső és külső behatásokat az aggyal közölje”*.¹¹

Az 1920-as évek elején még zömmel az első világháborút megjárt altisztek szolgáltak tovább. Ezek bár megbízhatóak voltak, de nem feleltek meg a modern követelményeknek, miszerint jó vezetőnek, kiképzőnek és nevelőnek is kellett lenniük, ezen túl tudásukkal, magatartásukkal és jellemükkel a társadalom megbecsülését is ki kellett volna vívniuk. E cél elérése érdekében a honvédelmi vezetés 1924-ben megszervezte az első központi altisztképző iskolát Örkenyi Magyar Királyi

⁹ MNL VeML V.173.b. Veszprém város polgármesterének iratai, 15.714/1917.

¹⁰ Földesi Ferenc: *Erős hit – erős akarat. A Magyar Királyi Veszprém-jutasi Honvéd Altisztképző Intézet (1924–1944). /Veszprémi Szemle könyvek 3./ Veszprém, 2010, 37.*

¹¹ Száldobosi Borbáth Ödön: *Az altiszt hivatása és kötelessége a hadseregben. Magyar Katonai Közlöny, 1920. 118–125., itt 118.*

Altisztképző és Nevelő Iskola elnevezéssel.¹² Azonban, mint hamarosan kiderült, az örkénytábori helyszín (elsősorban infrastrukturális okokból) nem volt az intézmény céljainak megfelelő, ezért az 1924 októberében elindult első hallgatói évfolyam – ellentétben a szakirodalomban sok helyütt előforduló állítással¹³ – 154 növendékkel már Veszprémben, a volt hadikórház területén kezdte meg tanulmányait.¹⁴ Az intézmény az új helyszínen a *Magyar Királyi Jutasi Honvéd Altiszti és Nevelőintézet* elnevezést kapta.

Bár a helyszínekjelölő bizottság a jutasi ingatlant alkalmasabbnak találta az örkényinél, de itt is csak ideiglenesen vélte elhelyezhetőnek az intézményt, az épületek átalakítását, bővítését, illetve jelentős új építkezéseket tartott szükségesnek.¹⁵ Ezek szinte azonnal el is kezdődtek. Fontosabb beruházásokként 1927 szeptemberében engedélyt kértek és kaptak a városi tanácstól a növendéki konyha, konyharaktár, valamint a tornaterem átalakítására és bővítésére. Még ugyanebben a hónapban megkezdték az új löveg- és járműszín építési munkálatait. Az építkezések kivitelezésével a helyi Volentik Géza, valamint a székesfehérvári Bakos, Frölich és Leisz építőmestereket bízta meg a beruházás felelős vezetője.¹⁶

Az altisztképző jellegzetes, ma is látható főépületének felépítését 1928-ban kezdték meg, az elképzelések szerint elsősorban veszprémi vállalkozók bevonásával. Az épület arculatát máig meghatározó „vezérszobrok” az utolsó simítások között, a következő évben kerültek az épületre. A főbejárat felőli homlokzatot Kinizsi Pál és Szent László király, a Jutasra vezető útra néző homlokzatot a kor neves szobrásza, Krasznai Lajos¹⁷ által készített Árpád vezér és IV. Béla király szobra ékesíti.¹⁸ Az építkezések a főépület elkészülte után is folytatódtak, 1929-ben például Gyökeres János, veszprémi építési vállalkozó új istállót épített.

A második világháború hozta új igények hatására az 1940. évtől az intézmény fejlődésének intenzívebb korszaka kezdődött. A gépkocsiszínt bővítették, a könyvtárat felújították, az oktatáshoz szükséges falitáblákat befogadni képes rajztermet építettek. A régi benzintárolók helyére nagyobbak kerültek. Újjáépült a katolikus kápolna, melynek felújításában a hallgatók tevékenyen részt vettek. A kápolnát 1941-ben dr. Haász István római katolikus tábori püspök szentelte fel. 1941-ben a

¹² Gyimesi Gábor: A Horthy-hadsereg hivatásos altisztikarának történetéhez (1921–1938). *Hadtörténelmi Közlemények*, 19. (1972) 1: 99–121., itt 104.

¹³ Barna Imre: Az intézeti altisztképzés kialakulása a magyar királyi honvédségben: 1924–1934. *Honvédségi Szemle*, 1992/1. 121–124., itt 122.

¹⁴ HL HM 40.076/Eln.9.1924.

¹⁵ HL HM 40.076/Eln.9.1924.

¹⁶ Földesi: i. m. 38.

¹⁷ https://www.krasznailajos.hu/v/videki_alkotasok/Veszprem/Jutas+laktanya/ (utolsó letöltés ideje: 2023. november 2.).

¹⁸ Herth Viktória: Köztéri alkotások Veszprémben. *Veszprémi Szemle*, 2018. 1–4. sz. 55.

protestáns imaterem is elkészült, ezt dr. Soltész Elemér protestáns tábori püspök áldotta meg.¹⁹ Sorra került a hallgatói konyha és az étterem felújítása, valamint az egész épület belsejének csinosítása.

Elkészült a gyorsfegyvernem gépkocsijai részére a deszkából épült gépkocsiszín, majd a nőtlen tisztí épületrész átrendezésével társalgó és új fürdőszobák épültek. A könyvtárat is megújították, ezzel együtt tisztí és tiszthelyettesi olvasó és társalgó létesült. A főépület földszintjén, a raktárak helyén tanári szobát hoztak létre. Az iskola múzeuma is átalakult, illetve új helyet kapott. A veszprémi Bakonyalja városrész arculatát ezek az építkezések a mai napig meghatározzák, a főépület mellett számos egyéb épület is szinte eredeti formájában maradt fenn, mások jelentősen átépítve, vagy bővítve állnak a területen.

Az altisztképző működése és az épületek utóélete

Az első tanévben, 1924–1925-ben csak első évfolyamot indítottak, a képzést felmenő rendszerben, a következő három tanévben bővítették négy évfolyamossá.²⁰ Ezzel párhuzamosan a képzés évfolyamonként más-más fegyvernem speciális tudásanyagát tartalmazta. Az alapításról szóló tervezet szerint az első növendékeket 1924. október elsejével kellett felvenni, létszámuk a 154 főt nem léphette túl. A felvételizőknek 14 és 18 év közöttieknek, minimum 6 elemít, vagy 2 polgárit végzeteknek, kifogástalan erkölcsi magaviseletűnek kellett lenniük, mindezekben túl meg kellett felelniük egy testi alkalmassági vizsgálaton is. A felvételnél a jelöltek egyben 12 év kötelező katonai szolgálatot is vállaltak.²¹

Az intézmény fennállásának két évtizede alatt a felvételi korhatár, illetve a képzés időtartama többször változott. Az 1934/35-ös tanévtől új rendszerű képzést vezettek be, melynek során 3 évi csapatszolgálat után 2 éves központi altisztképző iskolába kerültek a hallgatók, mely így kimondottan katonai szakiskolává vált. A 2 éves központi altisztképző iskola elvégzése után mint őrmesterek kerültek ki a csapathoz, s ott szolgálatuk első felében kizárólag csapatszolgálatra lehetett alkalmazni őket. Egyúttal a csapatnál a hivatásos altisztképzés megszűnt. Az új rendszerű képzéssel egy időben az 1934/35-ös tanévtől az intézmény új neve *Kinizsi Pál Csapataltisztképző Iskola* lett. A második világháború támasztotta új követelmények miatt 1941 elején a Honvédelmi Minisztériumban ismét megkezdték az altisztképzés átszervezését, egyéves képzési időtartamú és 1600 fős hallgatói létszámmal megalakuló iskolát hoztak létre. Az új rendszerű, tömegesített képzést 1941. november 1-től kezdték meg.

¹⁹ Az intézmény hallgatói más helyszíneken emeltek vallási építményeket, illetve gondoztak ilyeneket. Ezek közül kiemelendő a közeli kegyhely, a „Rab Mária forrás”, illetve a balatonszőlősi katolikus templom.

²⁰ HL HM 108968/Eln. 1-1931.

²¹ Földesi: i. m. 14.

Az altisztképző 1944–1945 fordulójáig működött, amikor a Honvédelmi Minisztériumban a közeledő szovjet hadsereg által jelentett veszély miatt elrendelték az intézmény evakuálását. A hallgatók és oktatóik 1945 elején Bajorországban folytatták tevékenységüket, majd áprilisban amerikai fogságba kerültek. Ezzel a Jutasi Altisztképző története lezárult. De e sorok írója maga tapasztalta, hogy a „jutasi őrmesterek” hírneve még ma, 80 évvel az intézmény megszűnte után, Veszprémtől 7-800 kilométerre is él. Azonban a múlt rendszer történelemferdítő tevékenységének köszönhetően a róluk kialakult kép még kissé torz, a „jutasi őrmester” ebben a közegben a gorombaságig szigorú ember szinonimája. Pedig a valóságban a magas szintű képzést kapott, innen kikerült új altisztek e tekintetben is összehasonlíthatatlanok voltak a csapatoknál képzett idősebb társaikkal.²²

Az intézmény evakuálása után a német 501. SS hadikórház működött annak területén. A szovjet megszállással együtt szovjet alakulatok érkeztek épületeibe, majd 1951-ben a frissen alakult 15. honi légvédelmi tüzér hadosztály otthonául szolgált. 1956 után újra szovjet csapatok települtek a volt altisztképző épületeibe, a területet jelentősen átalakították, bontottak, építettek.²³ Az eredeti kerítés helyére például új, szinte átláthatatlan betonfalat emeltek, ezzel is tovább növelve a misztikumot, mely a „ruszki laktanyát” övezte. Bár a város a Felszabadulás úti lakótelep megépültével²⁴ összenőtt az eddigre katonai körzetté vált területtel (időközben a szovjet laktanyán túl magyar laktanya, hadkiegészítő központ, a néphadsereg sportközpontja, tiszt lakótelep is létesült itt), a szovjet laktanyáról zártsága okán kevés információ kerüget, az emberek, ha tudták, kerülték. Érdekes módon így a főépület eredeti funkciója is feledésbe merült.²⁵ A szovjetek távoztával az egykori tiszt lakásokba magyar civilek költöztek, többnyire az egyéb épületek is új funkciót nyertek, de a főépület csak kallódott. Egy rövid ideig az egyetem hasznosította, majd üresen állt, mígnem a levéltár 2003-ban hosszas előkészítés, a felújításra szükséges összegre benyújtott több évnyi (addig sikertelen, majd végre sikeres) pályázat után megszerezte.

Az épület egykor...

Az 1929-ben átadott hatalmas főépület mind kinézetével, mind méreteivel a városkép meghatározó eleme. Somfai Balázs – aki az újjáépítés idején a levéltár igazgatóhelyetteseként szolgált, és kutatásainak köszönhetően az intézmény „építészeti szak-

²² Például „Van egy olyan helység az országban, melynek nevét a köznyelv egyértelműen csak egy katonairendfokozathoz kötődve ismeri. A »Jutasi őrmester« kifejezés még ma is használt, élő fogalom. Jelképe az alaposágnak, a kinos precízégnek, a (vak) fegyelemnek, az alárendeltekkel való bánásmódnak, a formális alakiságon alapuló kiképzés megtestesítőjének.” (Barna: i. m.)

²³ Somfai: Új lakó... 147–148.

²⁴ A lakóteleppel kapcsolatban lásd Nagy: A Felszabadulás...

²⁵ Ehhez nyilvánvalóan hozzájárult az is, hogy a város lakosságát a múlt rendszerben mintegy háromszorosára duzzasztották, így a többség nem rendelkezett tudással annak múltjáról.

értőjének” volt tekinthető – a következőképpen írta le: „Látványában számos apró jellegzetesség mutatkozik. Már messziről feltűnik a szemlélőnek a masszív vöröskő-lábazat és a hasonló színű dísztéglafalsávok, amelyekkel jól összecseng a teltsárga vakolat, a világosabb sárga nyíláskeretek és a rozetták szürkéje. Komoly, de nem komor külsőt ad az ablaktengelyek kimért ritmusa és a bejáratok alig kiugró előtetői a játékosan lecsüngő lámpásokkal. Az út felőli főhomlokzatot az enyhén előrelépő közép-rizalit uralja – itt most állandó a zászlódísz – amelyet visszafogott díszű, ökorablakos timpanon zár le. Az udvar felől a lépcsőház képez hangsúlyos épülettágot, az eléje kiugró földszinti belépőtér felett egy kisebb, jelenleg funkció nélküli terasszal. Összességében az épület a nemzeti romantika némely elemét magán viselő és a hagyományos felületképzés egypár stílusjegyét szerencsésen vegyítő eklektika nem harsány, mégis harmonikus alkotásának tekinthető. Értéket képviselnek a főhomlokzatok falfülkéiben pózoló keménygipsz »vezérszobrok«, kettő az út felől és kettő az udvar, az egykori alakulótér felől. Ezek egyértelműen és visszavonhatatlanul kinyilvánítják az épület eredeti rendeltetését. Harcias tekintetüket jobban elviseljük talán, ha elfogadjuk: az egykori intézet egykori jelmondata a világ bármely honvédő harcosának hitvallása lehetne: »Erős akarat minden akadályt legyőz. Erős akarat csak erős hitből fakad.« Bizonyos értéket képvisel az elülső díszkert és az udvar kertészeti kialakítása is, de a legjelentősebb alighanem mégis az épület magas tömegalakítása, alaprajzi tagolása, tetőkiképzése, az egész létesítmény markáns megjelenése, perspektivikus távlatai.”²⁶

Az épület H alaprajzú, így kétszeresen szimmetrikus (apró kivételként említendő a kelet felé kiugró lépcsőház), 73 × 40 méteres alapú, 21 méter magas. Négyzetes (földszint és három emelet), az egybefüggő padlása valószínűleg a város egyik legnagyobb ilyen helyisége. Az eredeti főhomlokzat nem a Jutasi útra, hanem az egykori alakuló térre, a mai zárt levéltárudvarra nézett, így az innen nyíló főbejárat (és a főlépcsőház) ma a közönség előtt zárva van. Belső elrendezése nagyon egyszerű. A főlépcsőházból minden szinten folyosó nyílik (ez a H összekötő szára), mely mentén irodai és kiszolgáló helyiségek kaptak helyet, míg a két álló szárban voltak a hallgatók körletei.²⁷ Ezek, az épület szintjein észak-déli irányban futó folyosók rendkívül szélesek. Az eredeti funkció miatt ez szükséges is volt, hiszen az egyes osztályoknak tudniuk kellett „alakulni”, zárt rendben vonulni rajtuk.

... és most

A 2003-ban megszerzett épületben a következő évben kezdődhetett meg a levéltári célú átalakítás.²⁸ Az épület addigra teljesen leromlott, állapota miatt korábban komolyan felvetődött bontása is. A belső terekben az elhanyagoltság mellett a

²⁶ Somfai: Új lakó... 148–149.

²⁷ Somfai: Új lakó... 147–148.

²⁸ Somfai Balázs: A Veszprém Megyei Levéltár Pápai Levéltára. *Levéltári Szemle*, 2009. 1. sz.

szovjet korszak átalakításai is súlyos nyomot hagytak. Kívülről a tető- és nyílászárócseré jelentett nagy feladatot, míg belül az eredeti falszerkezetekig történő visszabontás, teljes villamos és gépészeti felújítás, új vakolás, egyes helyeken új könnyűszerkezetű falak emelése, belső nyílászárók beépítése, burkolás, festés. Összességében elmondható, hogy az átvett épületben csupán a külső falszerkezet maradt érintetlen.

Az átalakítás során alapvető dilemmát jelentett a folyosók meghagyása, illetve átalakítása. Levéltári szempontból ez rendkívül sok felesleges holtteret volt, melynek esetleges részleges bepolcozása sem jelenthetett megoldást, hiszen ez mind iratvédelmi, mind tűzbiztonsági szempontból ellenjavallt volt, de esztétikai problémákat is felvetett. Felmerült a folyosók egyik (vagy mindkét) falának előrébb hozása is, mely által a folyosók szűkültek, a belőlük nyíló helyiségek tágultak volna. Ezt költség- és statikai okokból elvetették. Így a folyosó méretei ma is az egykori funkcióra emlékeztetik a látogatókat.

Az egykori körletek helyén, a H két szárában oldalanként és szintenként 4-4, nagyjából száz négyzetméteres raktárt alakítottak ki, kivéve a földszintet, ahol csak a déli szárnyban vannak raktárak. Így az épületben 28, azonos nagyságú irattárolóhelyiség található, melyek közül statikai okokból csak a földszinti négyben lehetett gördülő állványos rendszert kialakítani. Így a mai modern levéltári raktártechnológiák nyújtotta lehetőségekhez képest a raktárkapacitás kevesebb, mint a pusztá alapterületekből következhetne.

A földszinti északi szárnyban kaptak helyet a közönségkapcsolati terek, modern berendezésű, világos, mintegy 20 fő befogadására alkalmas kutatóterem, és a vele szemközt, a keleti oldalon található hatalmas, modern technikai háttérű előadóterem. Ez utóbbit úgy alakították ki, hogy a 18. század végén készült, egykori vármezei levelesszekerény pont beilleszthető legyen a hátsó részébe, remek kulisszaként szolgálva a rendezvényeken, illetve lehetőséget nyújtva a levéltári órákon a közvetlen szemléltetésre. A falszomszéd helyiség szintén méretre készült, ez a káptalani hiteleshely egykori szekrényét fogadja be, a kisebb szoba a levéltár egyik legrepresentatívabb tere. (Harmadik védett műtárgyként az igazgatói irodában megtalálható Veszprém városának 19. századból származó levéltári szekrénye is.)²⁹ Ebben a blokkban még az oktatóterem található, mely digitális táblájával, egyéb informatikai eszközeivel nagyon jó lehetőségeket biztosít a levéltári órák megtartásához. Nyugaton, a kutatóterem mellett a könyvtári raktár, illetve olvasó található, a földszinti elhelyezkedés itt szintén lehetővé tette a gördülő állványok alkalmazását. Ez a rész a gyakorta rendezett kiállítások tere is, az előadóteremben és oktatóteremben levéltártörténeti állandó kiállítás található, míg a folyosón az altisztképzőről szóló tablók. Az időszaki kiállítások (terjedelmüktől függően) szintén a folyosón, esetenként az ilyenkor kiürített előadóteremben kapnak helyet.

²⁹ Somfai: Új lakó... 149–150.

Nem általános a megyei levéltárakban, hogy direkt ilyen célra szolgáló rendező-helyiségekkel is rendelkeznek, Veszprémben szerencsére lehetőség nyílt kialakításukra. Ezeken túl egy hatalmas, három helyiségből álló, jól felszerelt restaurátorműhely (ma könyvkötő műhelyként szolgál), digitalizáló műhely (ma már műhelyek), térképtár, ebédlő, vendégszobák is találhatóak az épületben. A zárt udvar tulsó felén egy (a főépülethez mérten) kis épületet is emeltek, melyben két-állásos garázs és karbantartó műhely található.

Az eltelt közel két évtized számos tapasztalat levonására alkalmas. Az akkor is hatalmas, közel milliárdos költség³⁰ ellenére – ma már tudjuk – a felújításnak voltak kevésbé maradandó részei. Ezek közül ki kell emelni a tető egyes megoldásait, a fűtés szerkezetét (a használati melegvíz tárolója nagy távolságra fekszik a kazánoktól), de főként a külső nyílászárókat, melyek beépítése és minősége kapcsán már a munkálatok során illett volna észrevételeket tennie a műszaki felügyelőnek. A gépészet rohamosan fejlődő területén pedig természetes, hogy egy közel két évtizedes épület kisebb lemaradásokkal küzd.

„Gazdálkodás” az altisztképző örökségével

Ahogy már az átadási ünnepségen elhangzott beszédek utaltak rá,³¹ a levéltár – mint magyar történelmi emlékek kezelésével megbízott intézmény – vezetősége kiemelt jelentőségüként kezelte az épület eredeti funkciójából eredő hagyományok ápolását. Új kapcsolódó elemként az átadási ünnepségen mutatták be R. Kiss Lenke *Mementó* című alkotását, mely az udvaron, az egykori főbejárattól délre kapott helyet.³² Ma Szentendrén működik a Magyar Honvédség Altiszti Akadémiája. Ez az intézmény felvállalja a jutasi elődök hagyományainak ápolását, Altiszti Oktatási Osztálya Kinizsi Pál nevét viseli. Az intézmény hallgatói évente többször látogatnak Veszprémbe, ahol számos emlékjelet is állítottak elődeiknek. Rajtuk kívül is gyakoriak a honvédségi látogatócsoportok, a Honvéd Koronaőrsegtől a veszprémi alakulatokig évente számos érdeklődő keresi fel az intézményt. Ezeken az eseményeken a levéltár mindent megtesz azért, hogy hozzájáruljon a „jutasi őrmesterek” „rehabilitálásához”, képzésük, képességeik objektív bemutatásához.

Az MNL VeML azon ritka megyei levéltárak egyike, mely nemcsak székháza, de egy őrzött iratanyag által is felkelti a magyar hadtörténet iránt országsszerte érdeklődő közönség figyelmét. Ez az iratanyag Kratochvil Károly altábornagy hagyatéka, mely a Székely Hadosztály, a magyar királyi nagyváradi 4. honvéd gyalogezred történetének elsődleges forrása, de találhatóak benne adatok például a magyarországi

³⁰ Ebbe az összegbe az ugyanekkor épült pápai fióklevéltár költségei is beleértendőek.

³¹ Ezeket a többször idézett Földesi kötet tartalmazza.

³² Dióssy László: *Mementó – A veszprémi katonahősök emlékére*. In: Földesi: i. m. 156.

Habsburgokra vonatkozóan is.³³ Így nem véletlen, hogy a jutasiak iránt érdeklődő látogatók fogadásán túl – más megyei levéltárakhoz mérten – sok hadtörténelmi eseményt is szervezett új székházában az MNL VeML, akár az ismeretterjesztő, akár a tudományos jellegűekre gondolunk. Ezáltal elmondható, hogy bár a székház előtörténete nagy felelősséget rakott az intézményre, de az így keletkezett kihívásnak a maga szerény eszközeivel mindig meg is felelt.

A 20 vármegyei levéltár (Győr és Sopron vármegye levéltára külön intézményként működik) székházait tekintve vegyes helyzetben van. Sok intézmény vár még az épületfejlesztésre, ezek gyakorta több, akár nem is egy helységben található épületben működnek. De a közelmúltban számos új székházépületet is elfoglalhattak vármegyei levéltárak, kiemelendő ezek közül a miskolci, a kaposvári, vagy a kissé régebbi, de még mindig modernnek számító székesfehérvári levéltárépület. A veszprémi épület körülbelül a szombathelyivel egy időben újult meg. Sokáig e kettő modern székházat vehették csak birtokba az országban megyei levéltárak, így e két intézmény (a VaML és a VeML) irigyeltnek számított levéltári körökben.

Ma már az újabb székházak épülésével ez nyilván megváltozott. De az egykori igazgatóhelyettes szavai továbbra is érvényesek: *„Egy ilyen elrendezési sémájú és ekkora méretű épület nagy vonalakban megfelel egy levéltárnak. De mondhatjuk úgy is, hogy a kimondottan levéltári célból létesített új épület mint eszmei lehetőség után rögtön egy ilyen hatalmas, praktikus és jó állapotú épület következik a levéltárosok vágyaiban.”*³⁴ A gondolatmenetet tovább fűzve elmondható, hogy a Jutasi Altisztképző egykori főépületét mára tökéletesen belakta a levéltár, az minden addigi székházánál alkalmasabb céljaira, és még ma is bőven többet nyújt a megyei levéltárak számára rendelkezésre álló lehetőségek átlagánál. Az épület azon adottsága pedig, hogy abban eredetileg egy országos jelentőségű és hírű katonai tanintézet működött, külön büszkévé tette a benne dolgozókat, akik az ezáltal keletkezett többletfeladatokat már csak azért is örömmel végezték el, mivel a helyzetből adódó lehetőségekkel is azonnal szembesültek. A „ruszki laktanya” a városi köztudatban mára levéltárként él, melynek munkatársai az altisztképző emlékezetét is nagy igyekezettel ápolják.

³³ A források ismertetését lásd Nagy Szabolcs: „Mi és Ön ügyelünk, hogy igazán jó irányba tereljék a nehézségek...”: Adalékok a magyarországi Habsburg-ifjak neveléstörténetéhez. *Levéltári Közlemények*, 88. (2017) 105–114.

³⁴ Somfai: Új lakó... 148.

LEVÉLTÁRÉPÍTÉSEK FRANCIAORSZÁGBAN A 21. SZÁZAD ELEJÉN

A Francia Nemzeti Levéltár, a Francia Külügyi Levéltár és Bordeaux Város Levéltárának új épületei

Bevezetés

A francia levéltárosok szakmai munkája és eredményeik viszonylag ismeretlenek Magyarországon. A francia levéltártudomány jelentőségét jól mutatják a levéltár-építési és működtetési ismeretek területén elért eredmények. Az előzmények mintegy fél évszázadra nyúlnak vissza, amikor 1966-ban az UNESCO tanácsadó bizottságának kezdeményezésére *Michel Duchein* levéltáros Párizsban megjelentette a *Levéltári épületek és berendezések* című munkáját.¹ Talán nem is gondolta, hogy szintézise, amelyben összefoglalta a modern levéltári épületek ismérveit, a levéltárak feladatait és az ahhoz szükséges eszközöket, lényeges változást eredményeznek a francia és a nemzetközi levéltári életben. Könyve ugyanis az első ilyen jellegű kiadvány volt nemcsak Franciaországban, hanem a nemzetközi levéltári életben is, így hamarosan fogalommá vált. Kézikönyvként valós igényeket elégített ki, és több levéltári épület felépítéséhez is felhasználták.

A technikai, tudományos fejlődés a szerzőt arra készítette, hogy hús év elteltével új kiadványban frissítse az ismereteket, és az 1985-ben megjelent második kiadás² szinte a levéltárosok bibliájává vált, és gyakran csak a „*Le Duchein*”-ként említik, mivel a levéltári munka összes területét és a levéltári épületek minden feladatait ismerteti, így kézikönyvként is szolgál. Ez az oka annak, hogy a könyv a megjelenése után több évtizeddel is még referenciának számít,³ és hatással van a 21. századi levéltárépítési gyakorlatra. Természetesen a levéltárak szerepe, feladatai Franciaországban is változtak, ebben a francia levéltárosok úttörő szerepet játszottak, és ez megmutatkozik az új levéltári épületek építésében is.

¹ Michel Duchein: *Les bâtiments et équipements d'archives*. Paris, 1966.

² Michel Duchein: *Les bâtiments d'archives: construction et équipement*. Paris, 1985.

³ *Règles de base pour la construction et l'aménagement d'un bâtiment d'archives*. https://francearchives.gouv.fr/file/0873299ce874ccbe910d50679bb6d646ac2552b3/Regles_de_base_2019.pdf (utolsó letöltés ideje: 2023. október 11.), illetve Christian Hotten: *Les bâtiments d'archives en France (1983–2003)*. <https://shs.hal.science/halshs-00010200/document> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 8.).

Tanulmányunk megírásához három levéltári épületet választottunk ki. A Nemzeti Levéltár, illetve a Külügyminisztérium és Bordeaux Város Levéltárának új épületeit. Mindhárom esetben közös pontot jelent, hogy a korábbi levéltári épület betelt és újat kellett építeni, ezzel párhuzamosan a kutatói igények is megnövekedtek. A fejlesztéseket mindhárom esetben a rozstdaövezetben valósították meg, hasonló célok által vezérelve: a lepusztult külvárosi részek megújítása, és új funkciókkal történő ellátása a megújulás és a jobb jövő reményében. Dolgozatunkkal ezt a munkát kívánjuk bemutatni.

A Francia Nemzeti Levéltár új épületei

Az 1790-ben alapított Francia Nemzeti Levéltár⁴ Pierrefitte-sur-Seine-ben található modern új épülete Európa legnagyobb levéltári központjának számít.⁵ Három épületben őrzik a levéltári iratokat:

Párizs, Soubise Palota, ahol az 1789 előtt keletkezett iratokat vannak.⁶

Pierrefitte-sur-Seine, ahol az 1790 után keletkezett iratok találhatóak, és a legmodernebb épületnek számít. Tanulmányunkban ennek az épületnek a bemutatására fókuszálunk.⁷

Fontainebleau,⁸ ahol az elektronikus levéltár, az úgynevezett köztos levéltár és a magánlevéltárak találhatóak. Az épület jelenleg zárva van, mert statikai állaga a gyors költözés miatt megbomlott. A tömb felszámolása és a teljes iratállomány Pierrefitte-sur-Seine-be való átköltöztetése, illetve ez utóbbi épület további bővítése folyamatban van.⁹

A Francia Nemzeti Levéltár épületének megtervezése hosszas előkészítés után indult el. A francia döntéshozókat presztízsszempontok is vezették, és egy olyan levéltári épületet akartak, amely méltón mutatja meg a francia levéltárügy teljesítményét, és a francia történelem forrásainak őrzésére hosszú távon lehetőséget biz-

⁴ <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/documents/10157/11403/Strat%C3%A9gie+2021-2025+des+Archives+nationales/> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁵ <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/web/guest/histoire-de-l-institution> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁶ <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/en/web/guest/site-de-paris> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁷ <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/fr/web/guest/site-de-pierrefitte-sur-seine> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 8.).

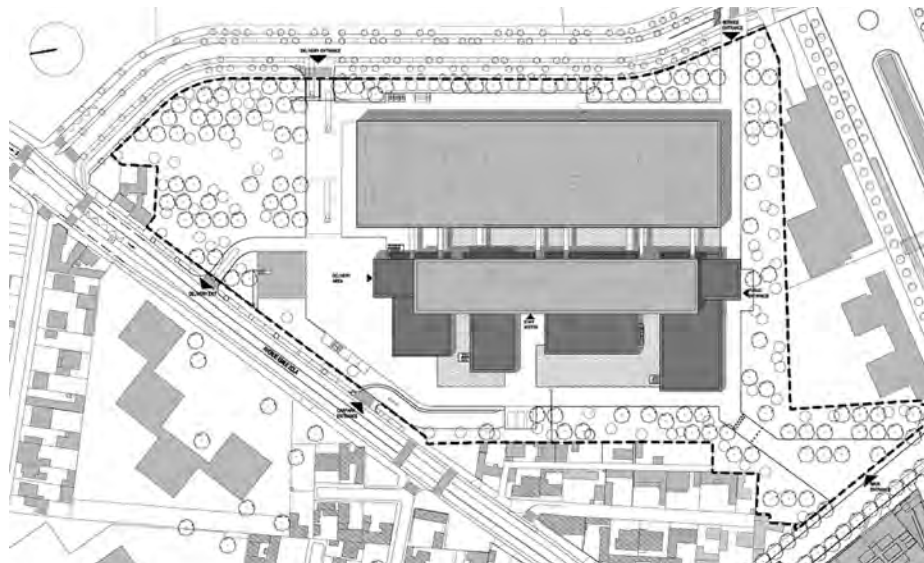
⁸ <https://www.culture.gouv.fr/Espace-documentation/Repertoire-des-ressources-documentaires/Archives/Archives-nationales-Fontainebleau> (utolsó letöltés ideje: 2023. június 8.).

⁹ 2016 júniusában a kulturális és kommunikációs miniszter úgy döntött, hogy bezárja ezt az épületet és a Nemzeti Levéltár feladatát két helyszínre helyezi át, a párizsi Rohan-Soubise-ba, illetve a Nagy-Párizshoz tartozó Pierrefitte-sur-Seine-be. A levéltári gyűjtemények a pierrefitte-sur-seine-i telephelyre történő áthelyezésének második szakasza 2019 második felében kezdődött el és 2021-ben fejeződött be.

tosít. A Massimiliano Fuksas és felesége által megálmodott épület terveit 15 pályamunka közül választották ki. A grandiózus épület tervezőinek célja az volt, hogy egy helyen, de egyben egymástól térben jól elkülönítve biztosítsák a modern levéltári feladatok ellátásának, vagyis a levéltári iratok kezelésének, őrzésének és kutatathóságának feltételeit. Ezekhez az alapfeladatokhoz járul a közösségi tér, vagyis az a terület, ahol a tudományos-közművelődési feladatokat lehet ellátni.

Az épületet a Saint-Denis síkságon emelték, ahol elegendő hely van arra, hogy a szó szoros értelmében „új alapokra” helyezték a Francia Nemzeti Levéltárat. Az új épület helyének kiválasztásával a francia kormányzat több célt kívánt elérni. Nyilvánvaló az a kormányzati szándék, amely az úgynevezett „Nagy-Párizs” megvalósítására irányul, vagyis arra, hogy a kulturális fogyasztás színtereit kiterjesszék, a kultúrához való hozzáférés lehetőségeit demokratizálják, vagyis szélesebb körben lehetővé tegyék annak elérhetőségét. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Párizs északi kerületein hatalmas építkezések zajlanak a 2024-es olimpiára való készülődés kapcsán is. A döntéshozók célja, hogy a rozsdáövezetté vált részeket megújítsák, a külvárosi gettók terjedését megakadályozzák.

Az épület összesen 66 000 m² hasznos területet foglal magában és 320 iratkilométernyi irat tárolására biztosít helyet. Ebben az épületben őrzik az 1789 után keletkezett központi kormányzervek, hivatalok által keletkeztetett iratokat. A kutatóknak 5400 m² terület áll rendelkezésére ahhoz, hogy kutatásaikat elvégezzék, illetve ehhez társul az a tér, amelyet a közművelődési-tudományos feladatok ellátására lehet használni. Az épület fő jellegzetessége, hogy a levéltárszakmai tevékenység (iratok kezelése, szállítása, őrzése, restaurálása) az épület azon jól elhatárolt (kutatók által nem látogatható) részén zajlik, amely közvetlen kapcsolatban (de jól

1. kép A Francia Nemzeti Levéltár elhelyezkedése

elhatároltan) van a levéltári feladatok nyilvános, kutatók és látogatók által is elérhető területeivel.

A képen a Francia Nemzeti Levéltár elhelyezkedése látható. A főbejárat a kép jobb alsó sarkában található. A képen jól látható, hogy a két eltérő funkciójú épület szorosan, átjárókkal kapcsolódik egymáshoz. Az épület bővítése Észak felé lehetséges, az erre vonatkozó döntést a francia kulturális miniszter 2022-ben hozta meg. Így a levéltár tárolókapacitása 100 km-rel fog növekedni. Az iratok beszállítása az északi szárnyon (bal felső részen) történik, ez az az irány, ahol az épület bővítését folytatni lehet. A két épületrész között medence van. Az épület fűtését, áramszolgáltatását biztosító energetikai központ az épület mellett található (a képen bal szélén).

A nyilvános bejáráttal szemben információs pult fogadja a látogatókat. Ebben a szárnyban található még egy pihenőrész étteremmel, továbbá egy konferencia- és az időszaki irattárak számára egy kiállítóterem is. A bejáráttól jobbra, egy folyosón át közelíthető meg a tágas olvasóterem, értelemszerűen a kutatószolgálat személyzetének fenntartott, illetve az előkészített és reponálásra váró iratok őrhelyeként funkcionáló részekkel.

Az építkezés története

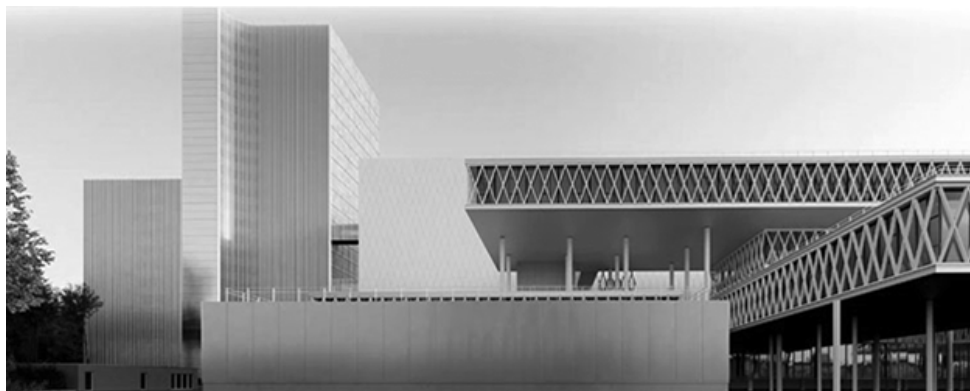
A korábbi (építkezés előtti) épületek fenntartása komoly gondot jelentett. Egyrészt a Párizs központjában található tömb teljesen betelt, a kutatási feltételek – tekintve a nagy számban érkező kutatókat – már nem voltak kielégítőek. Másrészt a Fontainebleauban található épület elérése nehézkes és körülményes volt, ami a növekvő francia és nemzetközi kutatói igény szempontjából ugyancsak kedvezőtlen. Általánosságban megállapítható, hogy a francia központi levéltárak kutatóforgalma folyamatosan növekszik, a kutatók egyre nagyobb részét teszik ki a nem francia származásúak. A kétezres évek elejére egyértelművé vált, hogy a feltételek sem az iratok őrzésére, sem pedig az egyre növekvő kutatói igények kiszolgálására nem megfelelőek. A helyzetet bonyolította, hogy a francia levéltárak is egyre több olyan új feladatot kezdtek felvállalni, amelyek a közművelődési-tudományos-kulturális területhez kapcsolódnak, s a levéltárosi szakma képviselői ekkor szembesültek azokkal a korlátokkal, amelyek a megfelelő nyilvános terek hiányából következtek.

Az építkezésre vonatkozó politikai döntést 2001-ben hozta meg Jacques Chirac elnök és Lionel Jospin miniszterelnök, vagyis a francia politikai élet jobb- és baloldalán konszenzus alakult ki arra vonatkozóan, hogy az országnak szüksége van egy új levéltári épületre. A hosszas szakmai egyeztetés után az építkezés helyszínét 2004-ben jelölték ki, és ekkor döntöttek Pierrefitte-sur-Seine mellett. Az új épület helyének kiválasztása több szempontból is fontos volt. Egyrészt a helyszín szimbolikus jelentőségű, hiszen a Párizs mellett található, problémás elővárosok egyike, ahol korábban komolyabb kulturális intézmény nem volt található. Ezzel a gesztussal a francia kormány egyrészt csökkenteni igyekezett a Párizs központi részére nehezedő nyomást, másrészt élnékíteni kívánta a külvárosok kulturális

lehetőségeit.¹⁰ Pierrefitte-sur-Seine ebből a szempontból is ideális választás volt, tekintve, hogy a levéltár részére az önkormányzat által biztosított területen további bővítések is lehetségesek, amire vonatkozóan a döntést 2022-ben hozták meg. A gyakorlati okok (megfelelő és tömegközlekedéssel könnyen elérhető hely és a bővítés lehetősége) mellett tehát azok a szempontok is szerepet játszottak, amelyek a külvárosok fejlesztésére irányulnak és a francia politika igyekszik ezeket a városrészeket visszailleszteni a francia életbe, megakadályozni azok leszakadását.

Az épület tervezésére 5 építészcsapatot kértek fel és 15 különféle terv született, amelyek közül hosszas egyeztetések és viták után a szakmai zsűri a végén kettőt javasolt. Az épület stílusára vonatkozó végső döntést Pierrefitte-sur-Seine város polgármestere hozta meg, aki a városképi szempontokat szem előtt tartva nem támogatta egy túl magas épület felhúzását, így a választás 2005-ben végül Massimiliano Fuksas tervére esett.¹¹

A hatóságok az építési engedélyt 2008. június 18-án adták ki, az építkezés 2009. május 19-én kezdődött el és 2012. június 15-én fejeződött be. Az épület a nagyközönség számára 2013. január 21-én nyitotta meg kapuit. A fontainebleau-i épület bezárása miatt 2022-ben Rima Abdul Malak kulturális miniszter a verseny zsűrijének javaslatára a *Grand prix 2021 de l'urbanisme* projektet választotta a Nemzeti Levéltár épületének bővítésére. Ez lehetővé teszi majd az épület 100 km kapacitású bővítését, a funkcionalitásának javítását, mivel új teret biztosít az iratok rendezésére, restaurálásához és a másolatok készítéséhez.¹²

2. kép A kibővítés utáni látványterv

¹⁰ <http://www.desracines.fr/archives-nationales-en-seine-saint-denis-un-symbole-rate> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

¹¹ <https://fuksas.com/new-national/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

¹² <https://www.archives-nationales.culture.gouv.fr/extension-des-archives-nationales> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

Építészeti alapelvek és sajátosságok

Az épület lényegében két, egymással ellentétesnek tűnő elv összhangjának megte-remtését valósította meg. Az épület mintegy 75%-a azt az alapvető levéltári funk- ciót szolgálja, hogy biztosítsa az 1790-től keletkezett központi kormányzervek ira- tainak őrzését. Ez az épületrész stabil, biztonságos, hatalmas méretű, és a megújuló energia lehetőségeinek kihasználásával energiatakarékos is. A fő cél az iratok őrzé- séhez az optimális feltételek biztosítása.

Ezzel szemben – mintegy kontrasztként – az épület kisebbik, a kutatók számára nyitott része a levéltárak modern feladatainak kíván megfelelni. A két épületrészt üvegfolysók kötik össze. A nyilvános térként szolgáló rész a tágasság érzését kelti, a falak üvegből készültek, átláthatók, a kutatók és az érdeklődők számára épült tömb könnyen elérhető, a kutatótermi ki- és bemenő forgalmat azonban az iratvé- delmi szempontok miatt szigorúan ellenőrzik, a belépéskor és a távozáskor min- den füzetet meg kell mutatni, a laptop fedelét fel kell nyitni. A levéltár környezetét Florence Mercier tervei¹³ alapján alakították ki, a munkának ez a része az észak- párizsi elővárosok reorganizációját tervező és végrehajtó Plaine Commune csapa- tának¹⁴ közreműködésével zajlott.

Az épület két részből áll. Központi szerepet tölt be a kutatóterem és az azt ki- szolgáló kutatószolgálati rész, a segédletek tárolására szolgáló termet üvegfal vá- lasztja el a kutatóteremtől. A kutatásra vonatkozó kérdéseket, segítséget itt lehet kérni, és lehetőség van arra, hogy a kutató szakreferensekkel is találkozzon. A két épületrészt üvegfolysók köti össze, amelyet a földszinten vízzel teli medence ölel körül. A medencében modern műtárgyak vannak. A kutatók által használható be- járatnál szigorú biztonsági ellenőrzés van (a terrorveszély miatt), bal kézen haladva egy információs pult található, ahol az alapinformációkat lehet megszerezni. A második blokkban található az információs iroda, levéltári butik, a kutatói szekré- nyek és a kutatók által használható pihenőhelyek. Itt van a konferenciaterem és a kiállítóterem, illetve az étterem is, és természetesen a mellékhelyiségek. A me- dencéhez közvetlen kijárat kapcsolódik és jó időben a vízparton, teraszon lehet tar- tózkodni. Egy második, személyzeti bejáratot csak a levéltár alkalmazottjai hasz- nálhatnak. A ki- és belépésüket mágneskártyával (*badge*) tehetik meg. A nyilvános tér felé nyíló ajtókat csak mágneskártyával lehet kinyitni, vagyis a kutatók/látoga- tók számára ez az épületrész kísérő nélkül nem megközelíthető.

¹³ <http://www.fmpaysage.fr/en/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

¹⁴ <https://plainecommune.fr/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

Technikai kérdések és adatok

A tervezéskor nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy az épület a lehető legteljesebb mértékben megfeleljen az energiatakarékossági követelményeknek. Az épületet – így a raktárakat is – termikus energia felhasználásával fűtik és a levegő keringtetésével biztosítják az egyenletes hőmérsékletet. A betonfallal körülvett raktárak az állományvédelmi szempontok figyelembevételével maximális védelmet biztosítanak a külső hőmérséklettel szemben, és ehhez a lehető legkevesebb hagyományos energiát használják fel.

A költözés és következményei:

Az iratok átszállítása 2012. május 21-én kezdődött el és 2013. április 19-én fejeződött be: 2140 tonna súlyú iratot, 412 180 irategységet 53 iratkilométer mennyiségben 230 munkanap alatt 789 kamionnal, 105 munkatárs részvételével költöztettek át. A gyorsan végrehajtott levéltárköltöztetés nem várt, szomorú következménye, hogy a Fontainebleauban található levéltári épület statikailag megdőlt.

Alapadatok:

Az épületben jelenleg 320 km irat őrzésére és 320 kutató befogadására van hely, de a megadott adatokban 380 km-es mennyiség is szerepel. Az itt dolgozó levéltári alkalmazottak száma 300 fő.

Építészeti adatok:

Terület:

- A telek területe: 43 960 m²
- Az útfelületek területe: 10 500 m²
- A medence területe: 4000 m²
- Zöldterület: 16 000 m²
- Tartalékterület: 5335 m²

Épület:

- Az épület hasznos területe: 62 048 m²
- Használaton kívüli terület (nettó): 82 505 m²
- Használaton kívüli terület (bruttó): 108 136 m²

Az épület méretei:

A raktári részek hossza 162,8 m, magassága 38,58 m (földszint+10 emelet).
A szatellit (kiegészítő) részek hossza 165 m, szélessége 63 m, magassága 21,31 m (földszint + 5 emelet), azaz levéltári dolgozószobák, rendező, restaurátorműhely és kutatóterem, segédletterem, információs iroda, konferenciaterem, kiállítóterem.

Az épület térfogata: 408 100 m³, ebből a raktári rész nagysága 297 700 m³, a kiegészítő részek térfogata 110 400 m³, amiből

a földszint	67 500 m ³
1. szint	3 400 m ³
2. szint	19 500 m ³
3. szint	1 600 m ³
4. szint	7 400 m ³
5. szint	11 000 m ³

Nyilvánosan használható terek:

A kutatóteremben összesen 325 hely van, amelyek közül 84 a segédletteremben, 160 az eredeti iratokat kutatható részen, 12 hely a nagyformátumú iratok kutatására, 45 hely a mikrofilmek kutatására és 20 hely az irányított kutatások végzésére van fenntartva.

A levéltárpedagógiai programokon összesen 140 tanulót lehet fogadni.

A kiállítóterem nagysága: 400 m².

Tudományos kollokviumok befogadó-kapacitása: 282 hely + 7 hely a mozgás-sérültek számára.

A raktárak kapacitása:

Összesen 220 raktár, amelyek területe 44 000 m², a raktárak térfogata 127 000 m³, az épület teljes kapacitása 380 iratkilométer.

Technikai adatok, az építkezéshez felhasznált anyagok:

Az épület 514 db, minimum 52 és maximum 122 cm nagyságú alaposzlopon áll, amelyek 25-30 méter mélységben vannak elhelyezve (285 alaposzlop a raktárépületnek, 229 alaposzlop a kiegészítő résznek). Ezt még 20 db kisebb alap egészíti ki.

Az épület szerkezete:

Az épülethez az alapokon felül 36 600 m³ betont használtak fel. Az összes felhasznált beton mennyisége 90 000 tonna, a felhasznált vasanyagé pedig 3200 tonna. A raktárak polcaihoz 4000 kiegészítő elem készült, amelyek 20 000 tonna súlyúak. A kiegészítő épület szerkezetének vasvázaihoz 2000 tonna vasacélt használtak fel.

Az épület homlokzata:

A raktárrész homlokzata 16 220 m², vagyis 1,6 hektár, a 2,69-es átmérőjű alumíniumhomlokzat mennyisége 48,6 m³, vagyis 130 tonna. Az összes fémmel borított felület 14 600 m². Az épületen összesen 7000 tonna fémtábla található.

A kiegészítő részen az üvegfelület területe 1950 m².

Felvonók:

Az épületben 18 felvonó üzemel 630 és 2500 kg közötti terhelhetőséggel, továbbá 2 nagy emelőt építettek be a beszállításokhoz.

Belső ajtók, tűzjelzők, kamerák:

Az épületben 1500 ajtó van, amelyek közül 304 automatikusan nyílik és zárul. 1584 optikai jelzőt helyeztek el, a külső részt 40 (ezek közül 29 gömb), a belső részt 134 (ezek közül 15 gömb) kamera figyeli.

Polcrendszer:

A beépített polckapacitás 270 iratkilométer, a vaselemek súlya 23 000 tonna. A raktárinformációs jelzések száma 269 000, az összekötő kapcsok száma 1 095 000. Az elhasznált festék mennyisége 30 tonna. A mobil polcok sínrendszere 13 km. A terveket/térképeket őrző szekrények száma 3350 db.¹⁵

A Francia Külügyi Levéltár épülete

3. kép A Külügyi Levéltár impozáns épülete

Az új levéltári épület felépítését az egyre növekvő kutatói érdeklődés és a Párizs központjában található minisztériumi épületben található kutatóterem szűkösége kényszerítette ki.¹⁶ Az építkezésre vonatkozó döntést Hubert Védrine külügyminiszter hozta meg. A tervezés 2001-ben kezdődött, a pályázók tervei közül Henri Gaudinét¹⁷ fogadták el, aki 1989–1990-ben Párizs Város Levéltárát is tervezte.

¹⁵ Archives nationales. Pierrefitte-sur-Seine. 2015. p. 24., Rapport d'activité. Archives nationales. p 65.

¹⁶ <http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/archives-diplomatiques/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

¹⁷ https://en.wikipedia.org/wiki/Henri_Gaudin (utolsó letöltés ideje: 2023. június 22.).

A levéltár az SNCF (Francia Államvasutak) egykori területén épült fel, amelyet 2 millió euróért vásároltak meg a francia vasúttársaságtól. Az épület sajátossága, hogy lényegében három funkciót tölt be.

1. Helyet ad a francia diplomáciai szolgálatnak, diplomatáknak és a Külügy-minisztérium tisztviselőinek.
2. Külügyi Levéltárként szolgál, ahol a francia diplomáciai dokumentumokat őrzik, illetve Külügyi Szakkönyvtár is működik benne.
3. Az új épületben konferenciaterem és kiállítóterem is található, ami közművelődési és tudományos célok megvalósítását szolgálja.¹⁸

A munkálatok 2006 októberében kezdődtek és 2009. január 1-jéig tartottak. Az épület szerkezetileg két elhatárolható épületrészre tagolódik. Egy magasabb tömbre, ahol a levéltári raktárak vannak, illetve egy nyilvános részre, amely magában foglalja a kutatótermet, a konferenciatermet, a kiállítótermet és a hivatali szobákat is.

Az épület összes alapterülete 20 000 m², amelyből 2400 m² az irodák, 3700 m² a kiállítóterem, a konferenciaterem és egyéb helyiségek számára épült. A kutatóterem nagysága 1700 m², ami lényeges növekedést jelent a korábbi párizsi kutatóteremhez képest, amelynek alapterülete csak 220 m² volt. A La Courneuve-beli épületben összesen 130 iratkilométernyi iratot lehet tárolni, miközben korábban mindössze 70 kilométer kapacitásuk volt. A levéltár őrzési kapacitása tehát csaknem megduplázódott, ami hosszú távon optimális feltételeket biztosít a már levéltárban őrzött iratok védelmére, és egyben megteremti a lehetőségét az elkövetkező évtizedekben keletkező diplomáciai iratok őrzésének is.

Az új levéltári épületben a hagyományos levéltári tevékenység mellett a közművelődési feladatok ellátására is több lehetőség nyílik. A tudományos tevékenység feltételeit növeli, hogy az épületben egy konferenciaterem is található, amelyben a tolmácsolás is biztosított. Az épületben jelenleg 250 tisztviselő dolgozik, a levéltárosok mellett diplomaták, technikai személyzet, könyvtárosok, illetve a forráskiadványokkal foglalkozó tudományos alkalmazottak.

¹⁸ https://www.lesechos.fr/22/03/2002/LesEchos/18620-019-ECH_ile-de-france—la-courneuve-accueillera-le-centre-d-archives-diplomatiques-du-quai-d-orsay.htm# (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

4. kép A Külügyi Levéltár olvasóterme

Bordeaux Város Levéltára¹⁹

Az új városi levéltár épületét 2016. március 10-én adták át.²⁰ Az építkezés a Garonne folyó jobb partján, a la Bastide negyedben²¹ – az ottani rozsdáövezetben – valósult meg, a városrehabilitációs program keretében. A tervezést Frédéric de Vylder, a genti Robbrecht en Daem építészeti iroda építésze végezte.²² Levéltári épületnek itt egy hajdani lisztraktárat újítottak fel.²³ A raktár teljesen leégett, csak a főfalai maradtak meg. Az új levéltár építésének apropóját Bordeauxban is az adta, hogy a városközpontban 1939-ben átadott épület teljesen betelt, és a városvezetés 2010-ben nyílt pályázatot hirdetett az új épület megépítésére, amelyet a belga építésziroda nyert meg. A tervezésnél alapvető követelmény volt a lepusztult ipari övezet rekonstrukciója és az új funkciók megtalálása. Ezt még a folyamatban lévő projektek esetében is szem előtt tartják, hiszen a levéltár tágabb környezetében még ma is jócskán találunk lepusztult, elhagyott gyárépületeket, házakat.

¹⁹ A levéltár virtuálisan is látogatható: <https://360.superactif.fr/archives-de-bordeaux-metropole/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

²⁰ <http://archives.bordeaux-metropole.fr/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

²¹ <https://www.bordeaux-tourism.co.uk/district/bastide.html> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

²² <https://www.freddevylder.com/> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

²³ <https://www.freddevylder.com/portfolio/archives-bordeaux> (utolsó letöltés ideje: 2023. május 24.).

5. kép Fénykép Bordeaux Város Levéltáráról és környezetéről

A szakmai szempontok közül alapvető volt, hogy stabil alapokra építkezzenek egy árvizes területen úgy, hogy közben megőrizték az épület eredeti jellegét. Ebből következően az egykori SNCF-lisztraktárat úgy bővítették ki, hogy az megfeleljen a legfontosabb állományvédelmi követelményeknek. A földszinten található a kutatóterem, felette pedig a vasbetonnal készített raktárak. A régi épülethez hozzáépítettek egy új szárnyat, ahol a levéltárosok irodái, a közművelődési terek, a konferenciaterem és a kiállítóterem található. Az épület közvetlen környezetét modern formában megújították, parkolókat és parkot építettek.

Az egykori raktár nagy ablakait megőrizték, ma ezek biztosítják a kutatóterem számára a természetes fényt, egyben átláthatóságot, könnyedséget, világosságot adnak. A termoüvegek télen fűtenek, de a dél felé néző ablakokat fix napellenzőkkel látták el. A tervezők célja az volt, hogy „deszakralizálják” a levéltári szolgálatot, és közelebb hozzák azt az állampolgárokhoz, a kutatókhoz, a történelem iránt érdeklődőkhöz. A tervezők nem bontották vissza a raktárat, hanem megőrizték az eredeti méreteket. Az épület hossza 75 méter, magassága 18 méter (Franciaországban az iratórzó raktárak maximális mérete 200 m² lehet). A raktárak hasznos terhelhetősége 1300 kg/m². Az épületben összesen 19 raktár található, amelyek közül 17 a hagyományos iratok őrzésére szolgál, egyet használnak a fényképek/tervek tárolására, egyben pedig a maketteket őrzik. A teljes kapacitás 18 km, 13 km iratot a régi levéltárból szállítottak át. A fennmaradó szabad kapacitás tehát 5 km, ami azt jelenti, hogy 20 éven belül további bővítés várható. Elektronikus formában 260 000 oldal

irat kutatására van lehetőség a honlapon keresztül. A kutatótermet hangszigetelték annak érdekében, hogy a kutatáshoz szükséges csendet biztosítsák. A kutatóterem befogadóképessége 40 fő, a konferenciaterem 100 fő befogadására alkalmas.

Az épületet geotermikus energiával fűtik, hűtik. A raktárakban 18 Celsius-fokot és 55%-os páratartalmat biztosítanak. A fűtésre négyzetméterenként 10 kWh-ot használnak fel egy évben. A személyzet szobái nem klimatizáltak, csak ventilátorral vannak ellátva. A tervezők azzal számoltak, hogy az épület (a vastag falaknak és a betonnak köszönhetően) télen megőrzi a meleget, nyáron pedig a hűvöset, így a klimatizálást természetes módon tudták megoldani. Az épület alapterülete 8800 m², amiből 1000 m² a nyilvános tér (kutatóterem, konferenciaterem stb.).

Összegzés

Franciaországban a 21. század elején három jelentősebb levéltárépítési projekt valósult meg. Ezek közül a legnagyobb a Francia Nemzeti Levéltár új épülete, amely kitűnő példája a modern levéltári építészetnek. Az épület sajátossága az iratórzó raktárak, a munkaszobák, műhelyek, vagyis a zárt és a nyílt terek funkcionális elválasztása. A szintén modern épületnek számító Külügyi Levéltár a hagyományos levéltárépítéssel követi, az épületben a nyílt és a zárt részek egy tömbben ugyan, de egymástól elválasztva helyezkednek el. Bordeaux Város Levéltára eklatáns példája annak, hogy miként lehet egy romos, tűzvészben leégett épületet újjáépíteni, és a legmodernebb technológiák felhasználásával levéltári célra felhasználni. Itt a régi épület felújítása mellett bővítés is történt. Az adminisztratív részek kerültek az új szárnyba. Az épület érdekessége, hogy a raktárak és a kutatóterem az egykori lisztraktárban kerültek elhelyezésre, amik a kutatóterem fölött három szinten találhatók.

A három levéltári épület közös vonása, hogy mindegyiket a központtól távol, városon kívülre, az úgynevezett rozsdáövezetben helyezték el. Ennek két oka van:

1. A lepusztult egykori ipari övezetek megújítása, új funkciókkal történő ellátása.
2. A városközpontokban található épületek raktárai megteltek, így olyan helyet kellett találni, ahova egyrészt el lehet szállítani a régi épületekből az iratokat, másrészt a levéltárépület további bővítésének a lehetőségei is adóttak.

Ennek lehetőségével a Francia Nemzeti Levéltár tervezésénél már a kezdetektől számoltak, és 2022-ben döntés is született erre vonatkozóan. Bordeaux esetében is számoltak a bővítés szükségességével. Fontos elem, hogy az új levéltári épületek már a környezetvédelmi szempontok figyelembevételével készültek, és az energiatakarékosság, illetve a zöldenergia hasznosítása a tervezéskor kiemelt jelentőségű szempontnak számított.

A tanulmány szerzőjének lehetősége volt arra, hogy mindhárom épületet bejárja, az ottani szakemberekkel konzultáljon, így ismereteit személyes élményekre is alapozva foglalta össze.

LEVÉLTÁRAK ÉS LEVÉLTÁROSOK

A Dunántúli Református Egyházkerület gyűjteménye, 1968

Forrás: Fortepan/Bojár Sándor

A BÉCSI ERDŐDY-LEVÉLTÁR TÖRTÉNETÉHEZ, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL ANNAK OKLEVÉLSOROZATÁRA¹

A 20. század második felében a magyarországi történeti kutatások egyik leghasznosabb segédkönyve Kosáry Domokos nevéhez fűződik. A *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába* második (1970) és harmadik (2000–2015) kiadása nem csupán egy bibliográfiai útmutató, hanem a Kárpát-medencei levéltári fondok, fondcsoportok esetenként máig használható legrészletesebb tematikus ismertetője is. A második kiadásban Kosáry a levéltári anyagokat nem hierarchiába rendezve, hanem betűrendben mutatta be, tehát a kötetben az egyazon családtól származó, ám eltérő őrzési helyen található levéltárakat egymás mellé helyezte.² Ez különösen az Erdődy családhoz hasonló esetekben volt kutatóbarát megoldás, mivel 1970-ben történeti irodalmunk legalább hat Erdődy-levéltárról tudott: a volt galgóczi hitbizományi levéltárról, illetve a jánosházai, a monyorókeréki, somlóvári, vépi és vörösvári családi archívumokról (nem számítva a Kosáry által felsorolt egyéb családi levéltártöredékeket), amelyek e jelentős, máig élő arisztokrata család iratait őrizték. Kosáry munkájának második kiadása azonban nem tartalmaz tájékoztatást az Erdődy-anyag egyik, sem mennyiségre, sem történeti forrásértékre nézve nem lebecsülendő részéről, amelyet manapság úgy ismerünk, mint az Erdődy család bécsi levéltára (*Familienarchiv Erdődy*).³

¹ A dolgozat elkészítését a Kulturális és Innovációs Minisztérium Új Nemzeti Kiválóság Programja (ÚNKP-22-2-II-ELTE-448) és az NKFI K 134690. sz. pályázata (A magyar királyi udvar személyi összetétele a Mátyás- és a Jagelló korban. Életrajzi lexikon) támogatta. Írásomban a Haus-, Hof- und Staatsarchivban letétként őrzött Familienarchiv Erdődyról van szó. Köszönöm Stephan Erdődynek, hogy engedélyezte a magántulajdonban lévő anyagban való kutatást, Oross Andrásnak, Péterfi Bencének, Rácz Györgynek, Gecsényi Lajosnak, Varga Szabolcsnak és Horváth Richárdnak pedig a dolgozat elkészítése során nyújtott szakmai segítségét, illetve a véleménycsere lehetőségét.

² Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I.* Budapest, 1970, 656–658. A harmadik kiadásban ez megváltozott, és a levéltári hierarchia alapján sorolták fel az egyes családi fondokat.

³ Ugyancsak Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban önálló fondként őrzik 2017-től a család vasvörösvári ágába tartozó Erdődy Tamás gróf (1886–1931) 1914–1918 közötti naplóit. Minthogy a grófot 1921-ben kiutasították Ausztriából, ezek nem kerültek a vörösvári családi levéltárba. <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=4028337> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 29.), Karl Kraus: A császár megbízásából a Sixtus-levelek titkos futára: Erdődy Tamás gróf (1886–1931). *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2015/1. 33–51.

Az ismertetés elmaradása nem a szerző hibájából következett be. Ez az irat-együttes ugyanis a kötetben egyébként bemutatott galgóci levéltár része volt, és a második világháború legvégén, minisztériumi engedéllyel ugyan, de igencsak sietve és kevesek által ismert körülmények között hagyta el Szlovákia területét. Erre utal, hogy – legalábbis ami a családi könyvtárat illeti (de ugyanez minden bizonynyal a levéltári anyagra is igaz) – nem minden kötetet szállítottak el azok közül, amelyek akkor kiviteli engedélyt kaptak.⁴ A „megmentett” anyagot⁵ 1945 után a Hofkammerarchivba szállították, majd a Haus-, Hof- und Staatsarchivban nyert elhelyezést, erről azonban a magyar kutatók egészen 1991-ig nem tudtak. Az akkori bécsi magyar levéltári delegátus, Gecsényi Lajos ugyanis ebben az évben tett jelentést az ott őrzött Erdődy-levéltárról, illetve jegyzékeket küldött a középkori oklevélsorozat darabjairól.

Jelen tanulmány két okból készült el. A család történetéről az elmúlt három évtizedben számos publikáció jelent meg, és a császárvárosban található anyagot egyre többen fedezik fel és használják, így jogos az igény a 20. századi levéltártörténet megismerésére. Másrészt megbízást kaptam a Magyar Nemzeti Levéltártól az Erdődy-levéltár középkori okleveleinek segédlet célú regesztázására, ezért jobban meg akartam ismerni a levéltári struktúrát, és a jelzetek kialakításához vezető utat, annak levéltártörténeti összefüggéseit. Ennek eredményeit foglaltam össze.⁶

A Bécsbe kerülés körülményei

Bubryák Orsolya kutatásai nyomán tudjuk, hogy az iratanyag külföldre, Németországba menekítését a szlovák műemlékvédelem akkori vezetője, Vladimír Wagner javasolta a tulajdonosnak, Erdődy Vilmos grófnak 1945. január 8-án, a kiviteli engedélyt pedig január 20-án adták ki. Az ezt követő események azonban nem tisztázottak, mindössze annyi biztos, hogy amikor a Szlovák Nemzeti Tanács március 10-én az áruulóvá nyilvánított szlovákiai német és magyar lakosság magánvagyonának elkobzásáról törvényerejű rendeletet bocsátott ki, akkor az iratanyag már a határokon túl volt, ezért a galgóci várkastéllyal és az ott maradt levéltárrész-szel ellentétben családi tulajdonban maradhatott.⁷ A Bécsbe kerülés eseményeiről

⁴ Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei.* Budapest, 2013, 233.

⁵ Erdődy Imre gróf (1939–2008) használta ezt a kifejezést 1993. március 13-án kelt, Farkas József körmendi polgármesterhez címzett levelében, amely a levéltárakat ért második világháborús és azt követő szovjet megszállásból eredeztethető károkat figyelembe véve egyáltalán nem túlzás. HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 63/1993. ikt. sz.

⁶ Ez annál is inkább fontosnak látszott, mivel Fazekas István leltára elsősorban az iratanyag részletes ismertetésére koncentrál, a megőrzés történetéről csak kevés szót ejtett. Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai.* Budapest, 2015, 522–529.

⁷ Bubryák: *Családtörténet...* 233–234.

a magyar levéltárügy legkorábban Gecsényi Lajos 1991. szeptember 19-én kelt beszámolójából értesülhetett, amely szerint 1945-ben bízták rá az iratanyagot a Haus-, Hof- und Staatsarchiv munkatársainak őrizetére. E beszámoló nyomán közölte Fazekas István a levéltár magyar vonatkozású iratanyagáról 2015-ben megjelent leltárkönyvében, hogy az Erdődy-levéltárat „a II. világháború zűrzavara nyomán” helyezték el Bécsben letétként.⁸ Mi is volt ez a zűrzavar?

Az Erdődy-levéltár 1947-ig Vilmos gróf őrizetében maradhatott, aki felkérte a Haus-, Hof- und Staatsarchivból elbocsátott Robert Lacroix-t az anyag rendezésére.⁹ A gróf a munka befejezése után 1947. június 30-án adta át az iratanyagot az Osztrák Állami Levéltár munkatársainak, de először még nem a Minoritenplatzra, hanem a Hofkammerarchivba szállították, ahonnan csak 1950. július 1-jén vitték át a Haus-, Hof- und Staatsarchivba, letét jellegét továbbra is megőrizve. Hangsúlyoznunk kell, hogy az akkori politikai körülmények miatt az Österreichisches Staatsarchiv számára egyáltalán nem volt magától értetődő az iratanyag befogadása. Egyrészt a háborús pusztítások következtében elsősorban a meglévő, 1942–1944 között fokozódó mértékben óvóhelyekre szállított állami levéltári anyag megőrzéséről kellett gondoskodniuk, másrészt az Erdődy-levéltár magántulajdonban álló iratanyag, és bár a Haus-, Hof- und Staatsarchiv korábban is átvett magánlevéltárakat – például a Khevenhüller-Metsch levéltárat 1935-ben – az Österreichisches Staatsarchiv fő profilja mégis az államigazgatáshoz kapcsolódó iratok megőrzése volt. A fentieknél azonban jóval többet nyomott a latban a levéltár jogi helyzete körüli bizonytalanság, hiszen a világháború idején egy németek által megszállt országból hozták a Német Birodalom területére, és bár ezt a tulajdonosa, Erdődy Vilmos felügyelte, őt az időközben Csehszlovákiában életbe lépett törvények megfosztották a tulajdonjogától, a levéltárat tehát azok a győztes hatalmak, amelyek Ausztriát egészen 1955-ig katonai megszállás alatt tartották, könnyedén tekinthették volna a náci rezsim idején elrabolt és a Német Birodalomba hurcolt „kulturjavaknak”, amelyet „jog szerint” vissza kellett volna adni Csehszlovákiának. A munkatársak tehát ebben a nehéz helyzetben döntöttek úgy, hogy tiszteletben tartják az őket felkereső Erdődy Vilmos gróf tulajdonosi jogait és elvégzik a szükséges teendőket annak érdekében, hogy a Galgócról elszállított levéltári anyag jobb körülmények közé kerüljön. A Hofkammerarchiv és a Haus-, Hof- und Staatsarchiv épülete is Bécs belvárosában volt, amelyet nemzetközi zónának nyilvánítottak, ami azt jelentette, hogy a négy megszálló hadsereg (amerikai, brit, francia, szovjet)

⁸ HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 98/1991. ikt. sz. (Másodpéldánya: HU-MNL-OL-XIX-I-9-rr. 60459/1991. sz.), Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 522.

⁹ Robert Lacroix a Haus-, Hof- und Staatsarchiv levéltárosa volt 1931–1934, illetve 1938 után, azonban 1945-ben az igazolási eljárások során elbocsátották. Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 82., Michael Hochedlinger: „Geistige Schatzkammer Österreichs” *Zur Geschichte des Haus-, Hof- und Staatsarchivs 1749–2003*. In: *Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv*. Hrsg.: Leopold Auer – Manfred Wehdorn. Wien, 2003, 33. Vö.: Thomas Just: *Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in der NS-Zeit*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 54. (2010) 109.

havonként váltotta egymást a szolgálatban, tehát igen körültekintően kellett megszervezni a szállítást. Azokat, akik részt vettek a levéltári átadás sikeres lebonyolításában, méltán tarthatjuk a bécsi Erdődy-levéltár iratanyaga megmentőinek.¹⁰

Az oklevélsorozat(ok) kialakítása

A bécsi időszak komoly változást hozott az anyag struktúrájában, ugyanis a galgóci időszakból nem ismeretes külön oklevél- és kézíratsorozat, azokat már Bécsben hozták létre. A Robert Lacroix által 1946/47 során felvett inventáriumban sem szerepelt oklevélsorozat, úgy tűnik, akkor még nem kívántak módosítani az iratanyag Nyizsnyánszky József által kialakított rendjén, amely tematikus rendben ladulákba, azon belül fasciculusokba sorolta az iratokat. A fasciculusokon belül az iratokat általában időrendi sorrendben be is számozták, de e tekintetben olykor „kompromisszumok” figyelhetők meg, azaz több, különböző irat is kaphatott egy sorszámot (numerus), ha például egyazon ügyre vonatkozott.¹¹ A régi levéltári rend fenntartásával kapcsolatos megállapítást az sem módosítja, hogy a Gecsényi Lajos által fénymásolatban Budapestre küldött inventárium mellett Lacroix készített egy bővebb jegyzéket is, amelyben például a 94–99. számú ladulák oklevelei darabszintű regesztákat kaptak. Mivel az oklevélsorozat létrehozása során ezeket a ladulákat szinte teljesen felszámolták, feltételezhető lenne, hogy az oklevélsorozat voltaképpen ezeknek a levéltári egységeknek az „átszervezése” és átnevezése volt. Ezt azonban cáfolni látszik, hogy az oklevélsorozat legalacsonyabb számot viselő darabjai más ladulákból származtak, tehát az osztrák levéltárosok figyelme már az oklevélsorozat létrehozásakor kiterjedt az egész iratanyagra.¹²

¹⁰ Oross András bécsi levéltári delegátus írásbeli közlése a szerzőnek. Sajnos publikált utalást erre nem találtam sem a Fazekas István, sem az azt megelőző, Thomas Just által készített ismertetőben. Thomas Just: *Die Nachlässe und Privat- und Familienarchive im Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 56. (2011) 227. A Khevenhüller-Metsch levéltárra lásd: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=1345> (utolsó letöltés ideje: 2023. július 12.). A HHStA kitelepítésére és visszaköltöztetésére: Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 73–74., 82. A teljes visszaköltözés csak 1948-ban zárult le. Hochedlinger, M.: *Geistige Schatzkammer...* 30. Bécs szövetségesek általi megszállására: Erich Zöllner: *Ausztria története*. Budapest, 1998, 398.

¹¹ HU-MNL-OL-Q 283 (11. d.) Inventar des Archivs der Grafen Erdödy. Vö.: AT-ÖStA-HHStA AB XIX/80/1. Urkunden Verzeichnis. Nyizsnyánszky rendezésére: Kosáry: *Bevezetés...* 657. A Lad. 4. Fasc. 10. Nr. 2. (jelenleg: D 10166.) jelzetű oklevelek közös tárgya például Bakócz Tamás és rokonsága Corvin János herceg elleni pereskedése volt eredetileg Solymos és Lippa várak zálogbirtoklása tárgyában.

¹² A bécsi Erdődy-levéltár jelenlegi 103. doboza a 94., 96., 97., 98. és 99. ladulából semmilyen anyagot nem tartalmaz, a 95. ladulából pedig csak igen kevés iratot. Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 527. Az oklevélsorozat elejének régi jelzetei: D 1. (Lad. 86. Fasc. 10. Nr. 4.), D 2. (Lad. 47. Fasc. 21. Nr. 17.), D 5. (Lad. 83. Fasc. 6. Nr. 1.), D 6. (Lad. 25. Fasc. 3. Nr. 1.) stb. A Lacroix által felvett jegyzék a HHStA levéltári segédletei között az AB XIX/80/1 számon érhető el.

Mivel az iratok hátoldalán általában szerepelt a ladula, a fasciculus és az azon belüli sorszám, ezért a Lacroix által észlelt jelentős hiányok, tehát a Galgócon maradt iratok hiánya ellenére sem volt értelme ezt a rendet megbolygatni, ami abból is kitűnik, hogy a levéltár négy sorozata közül a családi iratok (*Familienakten*) és az uradalmi és gazdasági iratok (*Wirtschaftsakten*) jelenleg is ladulák és fasciculusok szerinti növekvő sorrendben vannak elhelyezve levéltári dobozaikban.¹³ A kéziratos kötetek esetében a jegyzékből, az oklevelek esetében pedig a többségük hátlapján megtalálható régi jelzetekből kitűnik, hogy eredetileg ezek is a ladulás anyagba tartoztak, a Lacroix-féle inventárium alapján pedig megállapítható, hogy e két sorozatot 1947 után alakították ki. Az újonnan létrehozott sorozatba nem csupán a hátlapi jelzet nélküli, beazonosíthatatlanná vált okleveleket emelték ki a könnyebb és pontosabb nyilvántartás végett, hanem egyértelmű jelzettel bíró darabokat is. Pontos dátumot azért nehéz mondani, mert a ma használatos levéltári jegyzékeiket 1991-ben Gecsényi Lajos készítette el, az azonban a levéltári kirendeltség irataiból kiderül, hogy az oklevelek fősorozatát az osztrák levéltárosok legkésőbb 1984-ben már létrehozták.¹⁴ Ezt a fősorozatot több kiegészítő sorozat követte, ezek kialakulásáról a továbbiakban még szó lesz. A kéziratok kiemelése és jegyzékbe foglalásuk között valószínűleg hosszabb idő telt el, és Gecsényi Lajos 1991 vége felé már egy kész levéltári egységet kapott meg jegyzékelésre.¹⁵

Az osztrák levéltári rendszer értelmezhetetlen a magyar levéltári (pontosabban az Ember Győző által meghatározott) fogalmak szerint, így hangsúlyoznunk kell, hogy nem lehet semmilyen elvárásunk az Erdődy-levéltár egyes szintjeinek definiálása felé. Az osztrák elektronikus levéltári segédlet készítői napjainkban feltehetően nem tulajdonítottak ennek a kérdésnek különösebb fontosságot.¹⁶

Az Erdődy-oklevélsorozat egy fősorozatból és több pótsorozatból áll, ezek számáról Fazekas István könyve és az elektronikus levéltári segédlet eltérő adatokat közöl:

¹³ Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 523–528. Vö.: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=1283>, <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=1284> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 30.).

¹⁴ HU-MNL-OL-Q-283. (11. doboz) Az Erdődy (galgóci) levéltár Bécsben őrzött középkori oklevelei (= AT-ÖStA-HHStA AB XIX/80/3, 4, 5), AB XIX/80/2. Gecsényi az 1984-ben készített oklevéllistát használta saját kutatása megkezdéséhez: HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 98/1991. ikt. sz.

¹⁵ HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 130/1991. ikt. sz.

¹⁶ <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3451709> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 30.). Az osztrák levéltári terminológia lazaságát, az általuk és a magyar levéltári szakma által alkalmazott szintek egymással való megfeleltetésének nehézségeit Fazekas István is említette. Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 97–98.

	nyomtatott leltár (2013. december 31.)	elektronikus segédlet (2023. február 2.)
1.	D 1-1274.	D 1-2051.
2.	D 2052-2112.	D 2052-2113., D 9001-9134.
3.	D 3052-2112. (sic!) ¹⁷	D 9501-10297.
4.	D 9501-9591.	D 11001-11430.
5.	D 10001-10297.	
6.	D 11001-11210.	
7.	D 1275-2051.	
8.	D 11198-11422., D 11198a-11210a	

A kérdést akár röviden le is zárhatnánk annyival, hogy az ismertető leltár tíz évvel ezelőtti állapotot rögzít, és már 2015-ös megjelenésekor felhívta a szerző a figyelmet arra, hogy nem helyettesítheti a Scope-rendszer használatát. Az elektronikus segédletbe történő feltöltés módját emellett technikai paraméterek is befolyásolták, a böngészés megkönnyítése végett a fősorozatot öt kronologikus csoportba osztották. A sorozatok eredeti tagolása valószínűleg az oklevelek sorszámából és kihagyott számkeretekből rekonstruálható legkönnyebben. A legkorábban kialakított sorozat darabjai a D 1-2113. közti jelzetszámot viselő oklevelek. Ezt a sorozatot, mint már szó volt róla, egészen biztosan osztrák szakemberek alakították ki. A D 2051.-ig egyértelműen látszik az időrendi koncepció. A D 2052., majd az azt követő jelzetszámok visszaugranak ugyan az időben jó pár évszázadot, de ezt követően egészen D 2114.-ig csupa keltezetlen, vagy legfeljebb évszámig pontosítható keltezésű okleveleket találunk, tehát felismerhető a klasszikus rendezési eljárás, amely a problémás keltezésű iratokat az időrendi sorozat végére illeszti.¹⁸

Az első pótsorozat ennek alapján D 9001-gyel kezdődik, amelyet a napi dátumok visszatérése és az 1302-től előrehaladó időrend mellett a kihagyott hatalmas számkeret is megerősít. Ez a sorozat D 9134-ig tart. Megfigyelhetjük, hogy itt sem álltak meg 1526. augusztus 29-cel, hanem kora újkori iratokat is a sorozatba emeltek.

Egy kisebb számkeret kihagyása után a második pótsorozat első darabja, a D 9501. ismét visszaugrik az időben, ezúttal Zsigmond király uralkodásának elejére. Ez a sorozat is időrendben halad egészen a mohácsi csatát megelőző évekig, leszámítva az utolsó három darabot, amelyek viszont újkori másolatok (sőt, már az idő-

¹⁷ A szerzői szándék minden bizonnyal 9001-9125. volt.

¹⁸ A közép- és újkori rész egyazon levéltári egységbe tartozását támasztja alá a magyar delegátus 1991. szeptember 19-én kelt beszámolója, amelyben az oklevél-jellegű iratok 19. század elejéig kiterjedő fősorozatáról írt. HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 98/1991. ikt. sz.

rendbe még illeszkedő D 9586–9588. sem eredetiben maradt fenn). A pótsorozat legkorábban 1991 végén jöhetett létre, ugyanis a Gecsényi Lajos által 1991. október 3-án véglegesített jegyzékben már szerepelnek, de még mai jelzetük nélkül.¹⁹ Borsa Iván 1992. augusztus 23-án kelt levelében még a Gecsényi által adott 15., illetve 16. számú restaurálásra előkészített oklevélként hivatkozik a mai D 9561–9562. jelzetekre, amelyeket nem kapott meg. A levéltár osztrák referense arról tájékoztatta, hogy a kiemelés Rudolf Neck nevéhez köthető húsz évvel korábról. Sajnos az már nem derül ki, hogy a *Zsigmondkori Oklevéltár V.* kötetének megjelenésekor (1997) aktuálisan milyen jelzetet viselt ez a két oklevél, mert bár Gecsényi 1992-ben küldött másolatot a hiányzó két oklevélről, a D 9562.-ben szereplő átírás valamilyen oknál fogva nem jelent meg az 1415. évi oklevelek között.²⁰

A Gecsényi által 6. pótsorozatnak nevezett, saját rekonstrukciónk szerint azonban csupán 3. kiegészítő sorozat újabb számkeret-kihagyás után a D 10001–10297. jelzetű okleveleket foglalja magába, kizárólag 1526 előtti okleveleket tartalmaz, valószínűleg 1991 őszén alakították ki, a gépelt jegyzék dátuma 1991. november 4.²¹ Figyelembe véve a második pótsorozat jegyzékének októberi dátumát, ez nagyon rövid időszakra, egy hónapra redukálja a második pótsorozat okleveleinek jelzetszámokkal való ellátását, illetve a harmadik pótsorozat teljes kialakítását. A pótsorozat létrejöttének körülményeiről Gecsényi 1991. november 13-án kelt beszámolója tudósít, eszerint előző jegyzékének lezárását követően „*további nagyszámú oklevél került elő*”, az okleveleket „*jelzet nélkül külön páncélszekrényben őrizték*”. Habár a delegátus szerint az okleveleknek nem volt jelzetük, a D 10001–10031. közötti oklevelek hátlapjait ellenőrizve mindössze kettő darabot találtam, amelyen nem szerepelt régi jelzet (D 10009a és D 10012a), elviekben tehát semmi sem szólt az ellen, hogy az előkerült darabokat reponálják és régi jelzetük továbbra is használható maradjon. A kutatás szempontjából talán szerencsésebb, hogy nem így döntöttek, hiszen Gecsényi Lajos, akire az új jelzetszámok kiosztását rábízták, nagyon rövid idő alatt darabszintű segédletet készített. A magyar delegátus bevonása ebbe a munkába egyértelműen az osztrák kollégákkal való kiváló szakmai kapcsolatok eredménye volt. Itt ismét hangsúlyozni kell, hogy 1991 előtt a család kérésére a levéltárat teljesen zárolták a kutatás elől, hivatalos információkat még a magyar delegátusokkal sem osztottak meg, sőt Gecsényinek az első engedélyadás után külön írnia kellett Erdődynek pontosítás végett, ugyanis osztrák kolléganője nem találta egyértelműnek, hogy kiadhat-e minden 1526. augusztus 29. előtti okle-

¹⁹ HU-MNL-OL-283 (11. d.) Az Erdődy (galgóci) levéltár Bécsben őrzött középkori oklevelei 59–63.

²⁰ HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 87/1992. ikt. sz. Neck 1949–1975 között dolgozott a levéltárban, mielőtt kinevezték az Allgemeines Verwaltungsarchiv igazgatójának. Hochedlinger: „*Geistige Schatzkammer Österreichs*”... 33.

²¹ HU-MNL-OL-Q-283 (11. d.) Az Erdődy (galgóci) levéltár Bécsben őrzött középkori oklevelei 64–79.

velet, azokat is, amelyek évszázadokkal a mohácsi csata előtt keletkeztek. Ennek során talán még kicsit saját maguk elől is sikerült elrejteni az okleveleket, hiszen Gecsényi Lajos 1991 eleje óta kutatási engedéllyel rendelkezett, a páncélszekrényben tárolt anyag viszont nagyjából akkor került elő, amikor Erdődy gróf megnyitotta levéltárát a kutatók előtt (1991. október 1.). Minden bizonnyal emiatt törekedtek a HHStA munkatársai arra, hogy a korábban kiemelt anyag ismét nyilvántartásba kerüljön és kutatásra kiadható legyen.²²

Végül az utolsó, saját rekonstrukciónk szerint 4. pótsorozat egy újabb számkeret-kihagyást követve a D 11001. és annál nagyobb jelzetszámú okleveleket foglalja magába. Ezt 1991. december 11. előtt alakították ki, a magyar delegátus beszámolója szerint ezek az oklevelek is utólag kerültek elő egy páncélszekrényből és ő adott nekik jelzetszámokat. Az ekkor készített jegyzék csak a középkori darabokat foglalja magába, noha a „fősorozathoz” és az 1. pótsorozathoz hasonlóan ebben is szerepelnek 1526 utáni oklevelek. A jelenségnek meglehetősen prózai oka lehetett: a magyar delegátus 1991-ben elsőként a középkori oklevelek feltárására kért és kapott engedélyt Erdődy Imrétől.²³

Az oklevélsorozat részei (rekonstrukció)

I. (fősorozat)	D 1–2113.
1. pótsorozat	D 9001–9134.
2. pótsorozat	D 9501–9591.
3. pótsorozat	D 10001–10297.
4. pótsorozat	D 11001–11430.

A Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség iratanyaga szerint a delegátus a feltárás és jegyzékelés során időről időre tájékoztatta a levéltár tulajdonosát a munka előrehaladásáról, a fennmaradt válaszlevelek egyike szerint Erdődy Imre számára is meglepő volt, hogy az anyagot nem egyben tárolták, és sok oklevél utólag került elő. Gecsényi 1991-ben elvégzett munkájával meg volt elégedve, ami lehetővé tette, hogy bár a kutatások és a restaurálások ügyében továbbra is egy osztrák levéltárossal kívánt egyeztetni, ebbe 1992 elején már be kívánta vonni a magyar delegátust is.²⁴

A 20. század második felében gyakran alkalmazott magyarországi rendezési gyakorlat volt a középkori oklevelek számára különgyűjtemény létrehozása egy-

²² HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 128/1991. ikt. sz. A témapontosításról: uo. 15/1991. (1992. február 1.). A levéltár „megnyitásáról”: uo. 110/1991. ikt. sz.

²³ HU-MNL-OL-Q-283 (11. d.) Az Erdődy (galgóci) levéltár Bécsben őrzött középkori oklevelei 80–88., HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 3/1991., 15/1991., 137/1991. ikt. sz. Gecsényi 1993-ban kezdett hozzá a kora újkori oklevelek jegyzékeléséhez. Uo. 9/1994. 3. p.

²⁴ Uo. 12/1992., 23/1992. ikt. sz.

egy levéltáron belül. Ennek alapja az Országos Levéltárban lévő Diplomatikai Levéltár pertinencia elve alapján történt létrehozása volt. Pauler Gyula főlevéltárnok koncepciója nyomán Óváry Lipót vezetésével 1876–1882 között kiválogatták a levéltárban őrzött, a mohácsi csata napja előtt kelt okleveleket és egyetlen időrendi nagysorozatot hoztak létre belőlük. Az oklevelek számának bővülésével az időrendi alapú sorszámozást természetesen nem lehetett fenntartani, azonban az eredeti Mohács előtti okleveleket mind a mai napig ebbe a gyűjteménybe helyezik el.²⁵

Ez a gyakorlat azonban nem volt kötelező a városi, megyei, egyházi vagy családi levéltárakra, egészen az 1960-as évekig.²⁶ Az egyházi levéltárak esetében 1972-ben írta elő a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Igazgatósága a mohácsi csatát megelőzően keletkezett oklevelek kötelező darabszintű rendezését.²⁷ Ez sok intézményben nem járt együtt azok jelzeteinek megváltoztatásával, mivel nem várták el, hogy mindenütt hozzanak létre középkori gyűjteményt, ahol 1526 előtti oklevelek voltak. A kötelező darabszintű rendezés, az oklevelek Országos Levéltár általi mikrofilmizetése és a Diplomatikai Fényképgyűjtemény kialakítása azonban azzal járt együtt, hogy ezeket az okleveleket kimozdították korábbi helyükről, és adott esetben már nem tették vissza, hanem darabonként borítékokba, tékába vagy külön dobozba téve a páncélszekrényben, védettebb helyen kezdték tárolni.²⁸ Emiatt magyar kutatóként meglepő azzal szembesülni, hogy az Erdődy család bécsi levéltárában az oklevélsorozatban éppúgy akadnak szép számban 1526 utáni „oklevelek”, mint ahogy a ladulás anyagban is maradtak – igaz az oklevélsorozat kialakítása miatt megcsappant számban – középkori dokumentumok.

Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy az Erdődy-oklevélsorozatokat nem magyar levéltárosok alakították ki, tehát a rendszer mögött a merőben eltérő oszt-rák levéltári logikát kell keresni. Megfigyelhető ugyanis, hogy a Haus-, Hof- und

²⁵ Rác György: *Kettős történelmi mérföldkő: Mohács*. MNL OL, A hét dokumentuma. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/kettos_tortenelmi_merfoldko_mohacs (utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 17.). 2021-ben 520 darab, a Batthyány családtól vásárolt oklevéllel gyarapodott a Diplomatikai Levéltár. Rác György: *A Batthyány család 1945-ben Bécsbe vitt oklevelei az Országos Levéltárban*. Turul 94 (2021) 144. Vö.: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/collectio-diplomatica-hungarica-batthyany/informacio> (utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 17.).

²⁶ Sopron város levéltára esetében legkésőbb 1921-re alakították ki a Diplomatarium gyűjteményt, amely a 12. századtól 1531-ig tart. A Házi Jenő okmánytárában szereplő oklevelek mindegyike kapott ún. D1-számot, mellette feltüntették a régi ladulás jelzetet is. Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története I/1–7., II/1–6.* Sopron, 1921–1943. passim. A megyei levéltárak 1963-tól hozták létre saját Mohács előtti gyűjteményeiket. Rác: *Kettős...*

²⁷ Útmutató az egyházi levéltárak Mohács előtti okleveleinek jegyzékeléséhez. (1972. április 12 [54455/1972 LIG]) https://library.hungaricana.hu/hu/view/LeveltariKorpusz_05_LeveltariAnyagNyilvantartas/?pg=48&layout=s (utolsó letöltés ideje: 2023. február 3.).

²⁸ A kiemelésekről és a kötelező darabszintű rendezésről: Borsa Iván: A magyar medievisztika forráskérdései: medievisztika és a levéltári anyag. *Levéltári Közlemények* 44–45. (1973–1974) 105., 112–113. A Diplomatikai Fényképgyűjtemény kialakításáról: Uő: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei, 1882–1982. *Levéltári Közlemények* 53. (1982) 11–18.

Staatsarchiv más oklevélsorozatai (Allgemeine Urkundenreihe, Habsburgisch-Lothringische Familienurkunden, Türkische Urkunden stb.) – a Diplomatikai Levéltártól eltérően – nagyon sok újkori oklevelet is tartalmaznak, tehát nem élnek azzal a leegyszerűsített fogalom meghatározással, amely a mohácsi csatát megelőzően kelt szálas iratokra egységesen az oklevél szót használja, az ezt követőkre viszont inkább az irat szakkifejezést.²⁹ Szintén közös jellemző, hogy a fenti oklevélsorozatok rendezésénél is az időrendet vették alapul, akárcsak az Erdődy okleveleknél.³⁰

A válogatás szempontjait illetően azonban számos esetben megfigyelhető *ad hoc* megoldás, ugyanis utólag szinte lehetetlen megmondani, hogy mi alapján emeltek ki egyes iratokat. Egészen biztosan nem volt kizárólagos jelentősége a jogbiztosító jellegnek, hiszen kiemeltek az ebbe a kategóriába be nem sorolható leszármazási táblát,³¹ missziliseket³² és összeírásokat³³ is, de bekerültek az oklevélsorozatba olyan levelek is,³⁴ amelyek arról szóltak, hogy a levél felmutatója szavának hitelt kell adni, az ilyen dokumentum pedig viszonylag hamar elveszíti ügyviteli értékét. Több esetben kiemeltek ügyvédvalló okleveleket is, amelyek szintén csak korlátozott ügyviteli értékkel bírhattak, ami abból is látszik, hogy a magyarországi oklevélszövegek egyik legtöbbet emlegetett irattípusáról van szó, ehhez képest pedig kevés maradt fenn belőlük, hiszen legkésőbb az ügyvédvalló halálakor

²⁹ Fazekas.: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 477–482. A fenti oklevélfogalom természetesen meglehetősen leegyszerűsített és minden bizonnyal inkább a szóbeliség szintjén él a szakma tágabb keretein belül, hiszen Ember Győző meg sem említi az időkört, nála az oklevél legfontosabb ismérve a jogbiztosító jelleg, illetve a medievisták is gyakran középkori oklevelekről írnak, márpedig a jelzőhasználat felesleges lenne, ha csak középkori dokumentumokat tekintenének okleveleknek. Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, 1982, 43. Talán leginkább abban nyilvánul meg ez a felosztás, hogy a középkori iratokat az oklevéltan, az újkoriakat pedig az újkori irattan (aktatan) vizsgálja. Érszegi Géza: Oklevéltan. In: *Levéltári kézikönyv*. Szerk.: Körmeny Lajos. Budapest, 2009, 26., Haraszti Viktor: Az irattanról általában. In: Uo. 347. Annymiban azonban mégis meg kellett ezt említeni, hogy a legnagyobb magyarországi oklevélgyűjteménybe, a Diplomatikai Levéltárba csak akkor kerültek 1526 utáni darabok, ha azok Mohács előtti oklevélszöveget tartalmaztak, és ez a gyakorlat a Haus-, Hof- und Staatsarchiv oklevélsorozataira nem jellemző.

³⁰ Az Allgemeine Urkundenreihe esetében a keltezés a jelzet részévé vált, emiatt a kutatónak a legutóbbi időkhöz fel kellett tüntetnie a kérelapon az irat tárgyát, hogy a levéltárosok ki tudják választani az azonos keltezésű iratok közül a megfelelőt. 2022-ben nagy energiával megindult ennek a jelzetrendszernek az átalakítása. A szoros időrendet megtartották, ugyanakkor minden oklevél, pontosabban minden oklevelet tartalmazó raktári egység (téka) kap egy időrendben növekvő sorszámot. Vö. <https://www.oesta.gv.at/veroeffentlichungen/nachrichten/Allgemeine-Urkundenreihe-bis-1400-vollst-ndig-online-recherchierbar.html> (utolsó letöltés ideje: 2023. szeptember 18.).

³¹ Erdődy D 10189. (Lad. 50. Fasc. 1. Nr. 10.)

³² Erdődy D 459., D 1145., D 1171., D 1232., D 1300. (Lad. 28. Fasc. 16. Nr. 4/b–l), D 1361.

³³ Erdődy D 1340., D 10146., D 10184. A misszilisek és a birtokösszeírások nem tartoznak a szűkebb értelemben vett oklevelek közé: Érszegi: Oklevéltan... 26.

³⁴ Erdődy D 906., D 911., D 2111.

érvénytelenné – és selejtezhetővé – váltak.³⁵ Arra is akad példa, hogy az oklevélsorozatba felvettek egy, három darab 16. századi oklevélkivonatot tartalmazó 18–19. századi egyszerű másolatot, azonban a ladulás anyagban hagytak egy másik, hasonló füzetet, amely csak annyiban különbözött a kiemelttől, hogy az említett három mellett további 81 db 16–18. századi oklevelet kivonatoltak benne. Mivel ez a kiemelt oklevél az utólagosan, páncélszekrényből előadott és Gecsényi által számozott és jegyzékbe foglalt anyaghoz tartozott, ezért itt jogosan merül fel a sejtés, hogy csak azért került az oklevélsorozatba, mert valamilyen okból egyszer ki kellett venni a helyéről, egy helyre rakták eredeti, vagy legalábbis teljes másolatban fennmaradt oklevelekkel, és olyan hosszú ideig nem reponálták, hogy a végén már egyszerűbbnek látszott felvenni az oklevelek közé.³⁶

Hasonló eljárás megfigyelhető két olyan I. Ferdinánd oklevélnél is, amelyek tárgya mindkét esetben a királyt illető bírói rész Erdődy Péter részére történő adományozása. Mindkét oklevél eredeti, megpecsételt, uralkodói és magyar kancellári aláírást tartalmaz, az egyetlen különbség, hogy az oklevélgyűjteményben található iratot bevezették a Királyi Könyvekbe, de véleményem szerint nem emiatt sorolták át, hanem azért, mert bekerült abba a bizonyos páncélszekrénybe és hosszú ideig nem reponálták.³⁷ Összességében tehát megállapítható, hogy az oklevélsorozat kialakítása során számos, a magyar levéltári logikától eltérő megoldást, sok következetlenséget alkalmaztak, de ezeket nem szabad számon kérni az egykori levéltárosokon.

A levéltár kutatása

Mint említettem, a Bécsbe kerüléssel az anyag hosszú időre eltűnt a magyar történettudomány szeme elől. Ezt leginkább egy olyan forráskiadványon tudjuk lemérni, amely kronologikus rendben közölte a dokumentumokat és – bár nem törekedett teljességre, de – válogatásának alapja nem történelmi személyektől, helyektől vagy levéltári egységektől függött, hanem elsősorban a bírságoló és perhalasztó oklevelekhez hasonló, csupán sablonokból álló, érdektelennek tűnő tucatiratok kiszűrésére irányult. A *Zsigmondkori Oklevéltár* 1951 és 1958 között megjelent első két kötetéről van szó, amely az 1387–1410 közötti forrásanyagot közölte. Az Erdődy-levéltár oklevélsorozatának Gecsényi-féle jegyzékén alapuló, általam használt Excel-táblázatot átnézve ebből az időszakból összesen 294 darab oklevél maradt ránk eredetiben vagy átírva, nem számolva ezekhez hozzá az oklevélsorozatba ki nem emelt, mostanáig ladulás jelzettel bíró dokumentumokat. Kérdéses, hogy ezek közül mennyi akadt volna fenn a válogatás rostáján, de bizonyosnak

³⁵ Erdődy D 158., D 1227., D 1296., D 1337., D 1487., D 9585.

³⁶ Erdődy D 11244. (Lad. 4. Fasc. 4. Nr. 6.), ill. Kt. 47. Lad. 49. Fasc. 3. Nr. 3.

³⁷ Erdődy D 11239. (Lad. 68. Fasc. 3. Nr. 14.), ill. Kt. 95. Lad. 83. Fasc. 2. Nr. 8.

tűnik, hogy az oklevéltárat szerkesztő Mályusz Elemér nem csupán 40 darabot adott volna ki, amelyeknek közös jellemzőjük volt, hogy már korábban megjelentek. Egyetlen egy publikálatlan oklevél sem szerepelt a „Zsigmondkori” első két kötetében az egykori galgóci levéltárból. Mályusz Elemér 1982-ben publikált sorai szerint az, hogy Fejérpataky László a galgóci levéltár általa tervbe vett átbúvárlására nem tudott sort keríteni, „*pótolhatatlan veszteségnek bizonyult*”.³⁸ Borsa Iván az Antimus család történetéről írt tanulmányában szembesült ezzel a veszteséggel: Csánki történeti földrajza nyomán tudta, hogy a galgóci levéltár rejti azt az oklevelet, amely szerint 1464-ben Mátyás király Kanizsai Lászlónak adományozta a hűtlen Antimus László szenyéri és Antimus János somlyói uradalmát, de az oklevél hiányában nem tudta elkészíteni az események pontos időrendjét.³⁹

Az eredeti oklevelek hiányában megnőtt a jelentősége az Iványi Béla által készített jelentős mennyiségű regesztacédulának,⁴⁰ amely elérhető volt az Országos Levéltárban, többek között Engel Pál is használta 1968–1987 között megjelent munkáihoz.⁴¹ Ez azonban nem fedte le a teljes anyagot, ezzel Engel is szembesült, mivel egy ízben Iványi gyűjtésében nem talált regesztákat a Fraknoi Vilmos által hivatkozott galgóci oklevelekről.⁴² Minden bizonnyal Kubinyi András is Iványi regesztái alapján hivatkozta a galgóci levéltárat a nürnbergi Hallerekről szóló, eredetileg 1964-ben megjelent tanulmányában, mivel az írás 2009-ben megjelent magyar nyelvű változatában a szerkesztő zárójelben megjegyezte, hogy a vonatkozó anyag immár valószínűleg Bécsben található.⁴³ Hozzátehetjük, hogy ott volt már az 1960-as években is, csupán erről a szakma nem értesülhetett.

Szerencsére az 1980-as évek legvégén a körülmények kedvezőbbek lettek, Gecsényi Lajos pedig Vajay Szabolcson keresztül kapcsolatba tudott lépni az

³⁸ Mályusz Elemér: A Zsigmondkori Oklevéltárról. (Tapasztalatok és tanácsok). *Századok* 116. (1982) 931.

³⁹ Borsa Iván: Az Antimus család. Harmadik, befejező rész. *Turul* 66. (1993) 3: 9., 15. A Csánki Dezső által hivatkozott oklevél mai jelzete: D 10122.

⁴⁰ HU-MNL-OL-Q 283 (11. d.) 11/2–6. Erdődy (galgóci) cs. levéltárának regesztái.

⁴¹ A teljesség igénye nélkül az alábbiakban: Engel Pál: *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században 1. közlemény*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. (1968) 348.; Uő.: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Budapest, 1977.; Uő.: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). *Történelmi Szemle* 24. (1981) 13.; Ozorai Pipo. In: *Ozorai Pipo emlékezete*. Szerk.: Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987, 80.

⁴² Engel Pál: *A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. 2. közlemény*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. (1970) 294.

⁴³ Kubinyi András: A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. In: Uő.: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről II*. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest, 2009, 726. Figyeljük meg, hogy a szerkesztők között ott van az a Kis Péter, akinek az első nagyobb forrásközlést köszönhetjük a bécsi Erdődy-levéltárból a kutatási lehetőségek megnyitása után.

Erdődy családdal, hogy engedélyt kérjen a középkori oklevelek átnézésére.⁴⁴ A levéltár – egyelőre csak szűkebb szakmai körökben történt – hírüladásának és a Gecsényi által készített jegyzékeknek egy viszonylag korai eredménye, hogy a *Zsigmondkori Oklevéltár* 1993-ban megjelent III. kötete már tartalmaz korábban publikálatlan regesztákat a gyűjteményből. Mivel az 1990-ben lezárt kézirathoz a szerkesztők nem szerettek volna hozzányúlni, ezért ezeket a kötet végén található pótlások között találhatjuk meg.⁴⁵ Az elektronikus jegyzékkel összevetve az 1411-ben kelt oklevelek mindegyikéről jelentettek meg kivonatot, az 1412. évek közül azonban nem minden egyedi oklevélszöveg kapott önálló regesztát. A D 416.-ból csak az átírt iktatási parancsot közölték, a császári káptalan jelentését az iktatás megtörténtéről már nem, arra a szövegre csak utaltak a keltezés dátumának megadása mellett.⁴⁶ A D 10063. közlésekor szintén kimaradtak azok az átíró oklevelek, amelyek az végrehajtás vagy az átírás tényét rögzítették.⁴⁷ Ezek láthatóan tudatos szerkesztői döntések voltak, amely – szerencsére – azóta változott.⁴⁸ A szintén 1412-re keltezhető D 10065., D 10066., D 10067. és a D 10071-ben átírt, ugyancsak 1412-re keltezhető oklevelek évszám pontossággal megadott keltezésük a Gecsényi-féle 1991-ben készített jegyzékben már szerepelt, valószínűleg azért maradtak ki, mert mikrofilmezésük, vagy az elkészült mikrofilm Magyarországra szállítása késedelmet szenvedett.

Az Anjou-kori Oklevéltár szerkesztői is hamar értesültek a felfedezésről, gratuláltak a delegátusnak és a segítségét kérték a kutatási engedély megszerzése, illetve a szükséges oklevelek mikrofilmmásolatainak Szegedre küldése ügyében. Habár az oklevéltár II. kötetének nyomdába adása miatt sietős volt az 1306–1310 közötti darabok eljuttatása, a hivatalos procedúrát nem lehetett megkerülni, a mikrofilmreállításra csak az engedély Bécsbe érkezése után kerülhetett sor. Gecsényi 1991. december 17-én kelt, Erdődyhez írt levelében külön jelezte a függőben lévő engedélyek ügyét, amelyeket hamarosan a gróf jóvá is hagyott, az 1992-ben megjelent kötetben így már szerepeltek a bécsi Erdődy-levéltárban található oklevelek regesztái is.⁴⁹

Az Anjou-kori és Zsigmondkori oklevéltárak szerkesztői ebben a korai fázisban a levéltári delegátus révén szereztek fénykép- vagy fénymásolatokat a szükséges

⁴⁴ Gecsényi Lajos professzor úr szíves írásos közlése. Lásd még: HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 119/1990. ikt. sz. Az engedélyt lásd uo. 15/1991. ikt. sz. (1991. január 26.)

⁴⁵ ZsO III. 12.

⁴⁶ ZsO III. 3192. sz.

⁴⁷ ZsO III. 3194. sz.

⁴⁸ A *Zsigmondkori Oklevéltár* legújabbán megjelent, XV. kötete az 1428. év okleveleit adja közre, de már a VIII. kötet (1921) előszavában is rögzítették a teljességre törekvés elvét a korábbi Fejérpataky-i mályuszi elgondolással szemben, amely az érdektelen oklevelek elhagyhatósága mellett foglalt állást. Vö.: Mályusz: *A Zsigmondkori...* 926–927., 938., 942–943., 950–951.

⁴⁹ HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 138/1991., 139/1991., 12/1992., 19/1992. ikt. sz.

oklevelekről.⁵⁰ A kutatók egymást is segítették, Engel Pál például archontológiájának kézikönyvvé formálása során az Iványi-féle regeszták és Csánki Dezső jegyzetei mellett támaszkodhatott E. Kovács Péter 1992. évi bécsi kutatásainak jegyzeteire is.⁵¹ Az „újonnan felfedezett” anyag mai szóval divatos „társadalmi hasznosulásának” talán legelső példája volt, hogy Körmeny város 750 éves jubileumi ünnepségét előkészítendő 1993-ban az önkormányzat megbízásából kutatták az anyagot, ehhez Erdődy gróf nagyvonalúan még az iratok fotózását és fénymásolását is megengedte.⁵²

A Gecsényi-féle gépelt oklevéljegyzékek nem tartalmazták az oklevelek régi jelzeteit. Valószínűleg ez szándékos megoldás volt, hogy a jegyzék avatatlan olvasói ne fedezzék fel a bécsi és a galgóci levéltár közötti kapcsolatot, azonban a mindenkori delegátusnak komoly többletmunkát jelentett, neki kellett ugyanis összevetnie a kutatóktól kapott ladulás jelzeteket (ne felejtjük, hogy Iványi Béla regesztáin, illetve a galgóci levéltár anyagát feldolgozó második világháború előtti publikációkban csak ilyenek szerepelhettek) az oklevélsorozat új jelzeteivel.⁵³ A problémát végül 1998–1999-ben oldotta meg Fazekas István, amikor számítógépre vitte a gépelt jegyzéket és egyúttal az egyes oklevelek régi jelzet-konkordanciáját is feltüntette az elkészült táblázatban.⁵⁴ Napjainkban pedig a *scopeArchiv* rendszerben elérhető darabszintű segédlet tartalmazza ezeket az alapadatokat.

A levéltár anyagának kiaknázása és közreadása az 1990-es évektől kezdve a fenti nagy sorozatok mellett szorgos kutatók egyéni publikációiban is felfedezhető. Az Országos Levéltár, később a fővárosi levéltár munkatársa, Kis Péter 2002-től kezdődően évi turnusokban kutatta az anyagot, 2004-ben pedig teljes szöveggel kiadott 17 db korábban publikálatlan Árpád-kori oklevélszöveget. Munkája minket elsősorban azért érdekel, mert tudomásunk szerint publikus formában ő foglalta először össze azt az ismeretanyagot, amelyet a levéltár második világháború utáni

⁵⁰ Gecsényi Lajos 1992. évről szóló jelentése a *Zsigmondkori Oklevéltár* előkészítő munkálatait azon kutatásügyi tevékenységei közé sorolta, amelyekkel az átlagosnál többet kellett foglalkoznia. HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 4/1993. ikt. sz. A Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség 1992. évi munkajelentése 5. p. Borsa Iván delegátusokhoz írt levelei némi fényt vetnek ennek a segítségnyújtásnak a részleteire: uo. 23/1992., 36/1992., 52/1992., 87/1992., 103/1994., 15/1995. ikt. sz. Vö. a 75/1997., ill. 79/1997. ikt. sz. iratokkal, amelyek ugyan nem Erdődy-anyagra vonatkoznak, hanem a Bécsben őrzött Pálffy levéltár egyik oklevelének fénymásolásáról szólnak.

⁵¹ Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I.* Budapest, 1996, XII.

⁵² HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 63/1993. ikt. sz. A kutatást említi az 1993. évről szóló delegátusi munkabeszámoló: uo. 9/1994. ikt. sz. Fontos megjegyezni, hogy az Osztrák Állami Levéltárban egészen a 2010-es évek végéig nagyon komoly reprodukciós korlátozások voltak, fotózni például egyáltalán nem szabadott a kutatótermekben. Ehhez járult hozzá, hogy az Erdődy-levéltárra mint létrete különleges szabályok vonatkoztak, a kutatás mellett a reprodukció is a tulajdonos engedélyéhez kötött, Erdődy Imre pedig utóbbtól nagyon sok esetben elzárkózott. Uo. ad 128/2005. ikt. sz.

⁵³ Uo. 30/1997., 94/1998.

⁵⁴ Uo. 1/1999., 63/1999., 89/1999. ikt. sz.

történetéről tudni lehetett.⁵⁵ Az 1991 és 2004 között eltelt időszak hosszúságát kisebb részben az magyarázza, hogy a kutatói munka eredményességéhez nem volt arra feltétlenül szükség, hogy a levéltári delegátustól kapott rövid szóbeli ismertetésen túl elmélyedjenek a megőrzéstörténet kérdéseiben. Ezért lehetett az, hogy 2004-ben megjelent írásában Kis Péter lényegében csak 1945 előtti munkákhoz tudta utalni a levéltár története iránt érdeklődőket.⁵⁶ A legnagyobb visszatartó erő azonban az volt, hogy a tulajdonos tartott attól, hogy a szlovák hatóságok kezdeményezni fogják az iratanyag átadását és a Pozsonyban őrzött, államosított levéltárrésszel való egyesítését, ha híre megy annak, hogy a bécsi levéltári anyag eredete a galgóci hitbizományi levéltárra vezethető vissza. A levéltár kutatásra való megnyitásától kezdve fontos követelmény volt a magyar delegátusok felé, hogy tudatosítsák a levéltár magyar kutatóiban, hogy mindig „bécsi Erdődy-levéltárról” beszéljenek és írjanak, sose említsék a galgóci levéltár nevét. Ennek a kérésnek a delegátusok mindig igyekeztek a legteljesebb mértékben eleget tenni.⁵⁷

Ennek ellenére több alkalommal előfordult, hogy Erdődy Imre szándékával ellentétben a publikációkban utaltak a galgóci eredetre. Megtörtént ez a *Zsigmondkori Oklevéltár* III. kötetének előszavában,⁵⁸ Engel Pál archontológiájának rövidítésjegyzékében,⁵⁹ Kis Péter említett forrásközlésében, és bár Kis emiatt később több publikációban is szabadkozni kényszerült,⁶⁰ nem sokkal később Horváth

⁵⁵ Kis Péter: Kiadatlan oklevelek az Erdődy család Bécsben őrzött levéltárából (1251–1297). *Levéltári Közlemények*, 75. (2004) 65–66.

⁵⁶ Uo. 65. Egyetlen kivétel volt, Kosáry Domokos már említett, 1970-ben megjelent munkája, de ez csak a galgóci levéltár Szlovákiában maradt részét ismertette, a Bécsbe került iratokról nem tud. Kosáry: *Bevezetés...* 657.

⁵⁷ A kérés alapját leginkább Erdődy Imre 1991. január 25-én és 2005. június 15-én kelt levelei fejtik ki. HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 15/1991., 87/2005. ikt. sz. Ennek az utasításnak az alapján kérte meg Gecsényi Lajos 1993. november 18-i levelében Borsa Ivánt arra, hogy a *Zsigmondkori Oklevéltár* következő kötetében ne alkalmazza a felhasznált levéltári források felsorolásakor az „Erdődy cs. galgóci lt. /HHSTA, ŠŪA SR/” megoldást, hiába tartja levéltártörténeti szempontból helyesnek, hanem egyértelműen különítse el a bécsi levéltárat, és semmi utalást ne tegyen „szlovákiai viszonylatokra”. HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 103/1993. ikt. sz. A IV. kötetben és az azt követőkben Borsa Iván e kérésnek megfelelően járt el. ZsO IV. 41. A tilalom 2013-ban még fennállt, ugyanis első bécsi kutatóutam alkalmával tőlem is kérte Fazekas István delegátus, hogy az Erdődy oklevelekre való hivatkozások alkalmával mellőzzem a galgóci levéltár említését.

⁵⁸ Lásd 47. lj. A levéltári források felsorolásakor ugyanez nem történt meg, valószínűleg amiatt, hogy ebben a kötetben levéltári hierarchia alapján sorolták fel a fondokat, azaz a bécsi Erdődy-levéltárat nem a galgóci közvetlen közelében tüntették fel. Uo. 57, 58. A publikált regesztákban sem említették a galgóci levéltár nevét. Egyébként már ebben a kötetben sem szabadott volna a szerkesztőknek Galgóchoz kötniük a bécsi levéltárat, mint az Gecsényi 1992. augusztus 27-én kelt leveléből világosan kitetszik. HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 87/1992. ikt. sz.

⁵⁹ Lásd 53. lj.

⁶⁰ Kis Péter: Bakócz Tamás budai házingatlanaira vonatkozó oklevelek az Erdődy család bécsi levéltárából 1461–1518. *Fons* (2005) 400., Kenyeres István – Kis Péter: Budapest középkori történetének bécsi levéltári forrásai. Kutatási beszámoló és terv a munka folytatására. *URBS Magyar*

Richárd egyik tanulmányában⁶¹ is, legnyilvánvalóbban pedig Bubryák Orsolya 2011-ben megjelent könyvében, aki részletesen kifejtette a Galgócról való elszállítás egyes részleteit is. Mindezek ellenére Fazekas István még a 2015-ben megjelent levéltári leltárában is óvatosan fogalmazott, említette, hogy a levéltár a második világháború következtében került Bécsbe, de azt nem írta le, hogy honnan, az olvasó számára legfeljebb a közölt raktári jegyzéknek a szlovákiai anyag jegyzékével való összehasonlítása nyomán válhatott többé-kevésbé világossá az iratanyag származása. Szerencsére manapság már nem kell eltitkolni ezt, a régi galgóci őrzési helyre utalást tesz a Haus-, Hof- und Staatsarchiv elektronikus levéltári rendszere,⁶² illetve B. Halász Éva és Piti Ferenc regesztakötete is minden addiginál részletesebb megőrzéstörténetet közöl.⁶³

Jelenleg az Erdődy-levéltár középkori oklevelei könnyedén kutathatóak Magyarországon is, a Magyar Nemzeti Levéltár kutatótermeiben, azonban ehhez hosszú út vezetett. Legelőször Gecsényi Lajos vetette fel még delegátusként a középkori anyag mikrofilmzését Imre grófnak, tulajdonképpen a kutatási engedélykéréssel egy időben, 1991. szeptember 19-én pedig engedélyt is kért rá tőle.⁶⁴ A tervről levél útján értesülő Borsa Iván lelkesen már instrukciókat adott a munkával kapcsolatban (kérdte, hogy a hátlapokról is készüljön felvétel, akkor is, ha nincs rajta szöveg), e kérést Gecsényi tolmácsolta is saját magyarországi felettesei felé.⁶⁵ 1991. október 24-én kelt válaszában Erdődy bizonyos tulajdonjogi kérdések tisztázásához kötötte a kérés teljesítését.⁶⁶ Az engedély megadását az arra várók egyéb módon is siettetni próbálták, 1991. november 15-én Borsa Iván még türelmesen vár és reménykedik, 1992. március 18-án viszont már arról írt Gecsényinek, hogy Engel Pál arisztokrata körökön keresztül megpróbálkozik az ügy előmozdításával.⁶⁷ Ennek ellenére a tulajdonos Gecsényi delegátusi mandátumának lejártáig nem adta meg az engedélyt.

Fazekas István 1998-ban ismét felvetette, hogy a DF kiegészítése céljából készüljenek mikrofilmfelvételek a középkori oklevelekből, Erdődy tulajdonjogait

Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 309. A helyesbitést Erdődy Imre kérte tőle: HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 87/2005. ikt. sz.

⁶¹ Horváth Richárd: Ismeretlen források Gyügye község és Bálványos vár középkori történetéhez. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 42. (2007) 296.

⁶² <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?id=1281> (utolsó letöltés ideje: 2023. január 31.).

⁶³ B. Halász Éva – Piti Ferenc: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387.* Budapest–Szeged, 2019, 8–11.

⁶⁴ HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 3/1991., 98/1991. ikt. sz.

⁶⁵ Uo. 116/1991. ikt. sz.

⁶⁶ Uo. 120/1991. ikt. sz.

⁶⁷ Uo. 127/1991., 36/1992. ikt. sz.

ugyanis ez nem sértené, a kutatási engedély megadása továbbra is az ő kezében maradna, viszont a magyarországi kutathatóság révén egyrészt a levéltár jobban bekapcsolódhatna a tudományos vérkeringésbe, másrészt a filmek biztonsági másolatként is funkcionálnának, ha az eredeti anyaggal történe valami.⁶⁸ A delegátus különféle – anyagilag is mérhető értékű – kompenzációt is felajánlott a tulajdonosnak az engedélyért cserébe (egy teljes sorozatot az elkészült mikrofilmekről, vagy a két rossz állapotú középkori címereslevél és más restaurálásra szoruló oklevelek budapesti restaurálását, esetleg az oklevelek feldolgozását egy, az Erdődy család középkori történetére vonatkozó válogatott okmánytárban), de az első válaszevél semleges állásfoglalása után (Erdődy ekkor azt írta, hogy személyesen szeretne választ adni)⁶⁹ nagyjából egy hónap múlva Fazekas István már arról tájékoztatta egyik kutatni szándékozó levéltáros kollégáját, hogy az általa kért oklevelek belátható időn belül nem lesznek elérhetők a DF-ben, ugyanis a mikrofilmezési kérvényt elutasították.⁷⁰ További tapogatózások ezután is történhettek, ugyanis Erdődy 1999. augusztus 13-án kelt levelében is kitért a mikrofilmezés ügyére: „Amennyiben a levéltárról készülné egy mikrofilm, úgy azt kizárólag Bécsben akarom tartani.”⁷¹

Az 1991. október 1-jét követő két évtizedben a levéltári anyaghoz való hozzáférés már egyáltalán nem jelentett problémát azok számára, akik vállalták a hosszabb-rövidebb bécsi tartózkodást, az e-mail elterjedésével pedig az engedélykérés folyamata is felgyorsult. Az újabb mérföldkő a magyarországi kutathatóság biztosítása lett volna, amely a korábbi sikertelen próbálkozások után a 2010-es évek első felében vett lendületet. A technológiai fejlődés következtében a Magyar Nemzeti Levéltár már nem mikrofilmmásolatok készítésében gondolkodott, hanem digitalizációban, az anyagi forrást pedig az Európai Unió Kultúra (2007–2013) program keretében finanszírozott ENArC projektből (2010–2015) biztosították. Az Országos Levéltár összesen 116 000 eurós támogatásban részesült, Rácz György kezdeményezésére ennek egy kisebb részéből digitalizáltatta az Erdődy-levéltár középkori anyagát, ideértve az oklevélsorozat 1526. augusztus 29. előtt kelt darabjai mellett a ladulás anyag mohácsi csata előtti okleveleit is. A digitalizálás előkészítése során még Fazekas István működött közre, aki rövid leírásokat is készített a ladulás anyagban maradt középkori dokumentumokhoz, majd delegátusi mandátumának lejártát követően 2014 őszén Oross András vette át a feladatot, aki november 27-én jelentette a munka befejeződését, viszont a pótlások és az utómunkák miatt csak 2016-ban jutott el a digitalizált anyag Budapestre. Az elkészült

⁶⁸ Uo. 67/1998. ikt. sz.

⁶⁹ Uo. 83/1998. ikt. sz.

⁷⁰ Uo. 94/1998. ikt. sz. A címereslevelek restaurálása végül 2003-ban történt meg. Uo. 3/2003. ikt. sz.

⁷¹ Uo. 83/1999. ikt. sz.

felvételekből megőrzésre a Haus-, Hof- und Staatsarchiv is kapott egy biztonsági példányt.⁷²

A Nemzeti Levéltár munkatársai az átvételt követően minél hamarabb szeretnék volna elérhetővé tenni az anyagot a kutatók számára, azonban az akkor rendelkezésre álló tárhely mérete miatt ez legegyszerűbben a szürkeárnyalutú képek kutathatóvá tételével volt megvalósítható, mivel az csak kb. 5 GB tárhelyet foglalt a színes sorozat 99 GB-jához képest. Legelőször a Hess András téri kutató számítógépein vált elérhetővé az anyag 2016. április végén, ezt követte júniusban Óbuda, majd a Bécsi kapu téri nagykutató.⁷³

Nem sokkal azt követően, hogy a kutathatóság horizontja ilyen mértékben kitágult, szinte sorscsapásszerűen vált minden korábbinál szűkebbé. A családon belül ugyanis viták merültek fel a levéltár tulajdonjogát illetően, amely bírósági eljárás-hoz vezetett. A bizonytalan jogi helyzetben a levéltárat 2019 őszétől közel három évig elzárták a kutatók elől, és ugyanígy kellett tenni a digitális másolatokkal is.⁷⁴ A bíróság ítélete (2022. tavasz) szerencsére a korábbi tulajdonosnak, Stephan Erdődynek kedvezett, ezért ismét lehetséges a kutatás, szerencsére a 2016-tól létrejött kedvező körülmények között, a Magyar Nemzeti Levéltár pedig célul tűzte ki, hogy a digitális felvételek mellett – a korábbi Excel-tábla adatainak kibővítésével – középtávon részletesebb segédletet bocsásson a kutatók rendelkezésére, immár az E-levéltár rendszerén keresztül.⁷⁵

Jelenleg zajlik a bécsi magyar levéltári delegátus közreműködésével a Lacroix-féle jegyzék alapján az oklevélsorozatba kiemelt darabokhoz tartozó német nyelvű regeszták begépelése és a scopeArchivban történő betöltése (Lad. 94–99).

Megfigyelések egy jelzetelemmel kapcsolatban

Végezetül egy, meglátásom szerint érdekes apróságra szeretnék kitérni, jelesül az oklevelek sorszáma előtti D jelzetelem kérdésére. Ez a betű szerepelt a Gecsényi-féle jegyzékben, és onnan több-kevesebb következetességgel átvette a *Zsigmond-*

⁷² Rácz György: Beszámoló az ENArC projektről. *Levéltári Közlemények* 87. (2016) 300–301., illetve Rácz György szóbeli közlése (HU-MNL-OL-Y 03/374-1/2016. ikt. sz. irata alapján).

⁷³ Rácz György szóbeli közlése (HU-MNL-OL-Y 03/374-1/2016. ikt. sz. irata alapján).

⁷⁴ Molnár Dániel Márton: *A XVI. századi északkelet-magyarországi főnemesség hivatalviselési, hivatal és birtokszerzési gyakorlata – Losonczy Antal és István pályája*. PhD-értekezés, kézirat. Budapest (ELTE BTK), 2020, 7., és Rácz György szóbeli közlése.

⁷⁵ Rácz György szóbeli közlése. A Fazekas-féle Excel-tábla adatainak bővítésével Zolnai Tamás Zoltán próbálkozott szakdolgozati keretek között (témavezető: Rácz György), azonban az többes mennyiségnek érthető okokból nem ért a végére. Zolnai Tamás Zoltán: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevelei*. Történelem MA szakdolgozat, kézirat. Piliscsaba (PPKE-BTK), 2017. E munka folytatására jelen sorok írója kapott megbízást.

kori Oklevéltár,⁷⁶ Kis Péter, Süttő Szilárd, majd lényegében mindenki, aki az oklevélsorozat darabjaira hivatkozott. Voltak azonban más megoldások is, én például egy 2016-ban megjelent írásomban a D-t Nr.-rel helyettesítettem.⁷⁷ A közmegegyezéses gyakorlattól való eltérést az magyarázta, hogy 2013-ban és 2014-ben történt bécsi kutatásaim során Gecsényi gépelt jegyzéke helyett annak Fazekas István delegátus által Excel-táblázatba átültetett változatát használtam, amelyben ez a D jelzetelem nem szerepelt. A helyette álló Nr. rövidítést szintén Fazekas használta tematikus leltárában, tulajdonképpen az ott látott jelzetstruktúrát vettem át.⁷⁸ Ezt elősegítette, hogy a Nr. rövidítés teljesen érthető volt számomra, hiszen a szám szó német megfelelőjét (*Nummer*) rövidítette. A D esetében is kézenfekvőnek tűnik, hogy az oklevéllel azonos jelentésű diploma, esetleg annak német változata a *Diplom* szó rövidítése. A Gecsényi professzor úrral való konzultáció során sikerült rátalálni a válaszra, miszerint a jelzetelemet 1991-ben a magyar delegátus a jegyzékkészítés során az iratanyag elvi referensével, Elisabeth Springerrel egyeztetve vezette be, a *Diplomae* rövidítéseként.

Furcsa módon az eddigi szakirodalomban senki nem foglalkozott a jelzetelem kérdésével, egészen 2022-ig, amikor Varga Szabolcs a *Depot* (letét) rövidítéseként oldotta fel.⁷⁹ A letét jogi státusa azonban az egész levéltárra vonatkozik, nem csupán az oklevélsorozat darabjaira, tehát logikátlan lenne, ha csak az utóbbi állag jelzeteiben tüntetnék fel, a dobozokban tárolt szálas iratok ladulás jelzetei, vagy a kéziratkötetek előtt pedig nem. További érdekesség, hogy miközben Gecsényi a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Levéltári Osztálya számára elküldött első jegyzékében már alkalmazta, a jegyzékkel együtt elküldött beszámolóban arról írt, hogy a fősorozat betűjele E, azaz Erdődy és a folyószám, ezek alkotják a jelzetet. Ez az E betű egyébként mindmáig használatos, az oklevelek tékáin és mappáin szerepel.

Jól mutatja, hogy az ilyesfajta kérdések leginkább a levéltárosok számára tűnnek fel, hogy a Kirendeltség iratanyagának átnézése során kiderült, hogy Borsa Iván is foglalkozott a problémával 1993 végén, tehát a *Zsigmondkori Oklevéltár* III. kötetének megjelenése után. Őt az zavarta, hogy a D jelzetelem csak Gecsényi jegyzékeiben jelent meg, a regesztakészítéshez Bécsből kapott mikrofilmfelvételeken

⁷⁶ A 3. kötetben szerepel a D jelzetelem, a 4–12. kötetekben elhagyták és csak az oklevél sorszámát és régi jelzetét közölték, a 13. kötetből kezdve ismét szerepel a D is.

⁷⁷ Csermelyi József: „Iaurinicum” Grazból. Veit von Fladnitz és a győri egyházmegye tizedei. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk.: Arató György, Nemes Gábor, Vajk Ádám. Győr, 2016, 176. Eltérő megoldást alkalmazott Horváth Richárd is, aki az Urkundenreihen után csupán a sorszámot adta meg: Horváth Richárd: *Győr megye hatóságának oklevelei 1328–1525*. Győr, 2005, 33.; Uő.: A „megvert levélhordozó”, avagy királyi emberekre leselkedő veszélyek a középkori Magyarországon. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére*. Szerk.: Katona Csaba. Győr, 2006, 55.

⁷⁸ Fazekas: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv...* 523.

⁷⁹ Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes: *A horvát szábor története*. Budapest, 2022, 134. 281. jz. (A vonatkozó fejezet Varga Szabolcs munkája.)

viszont az E betű szerepelt. Gecsényi válaszából kiderült, hogy a D az oklevelek külön sorozatára utal, az azonban nem, hogy rövidítés, vagy másfajta logika áll emögött. Borsa végül úgy vágta át a gordiuszinak egyáltalán nem nevezhető csomót, hogy az oklevéltár IV. kötetétől kezdve sem a D, sem az E betűjelet nem tüntette fel a levéltár neve és az oklevél sorszáma között, azonban a XIII. kötettől kezdve visszatért a D betű.⁸⁰

⁸⁰ HU-MNL-OL-XXVI-I-71. 103/1993. ikt. sz.

DR. KISS MÁRIA LEVÉLTÁROS ÉS AZ ERDŐDY CSALÁD IRATANYAGÁNAK KAPCSOLATA

Bevezetés

Valószínűleg nemcsak szűkebb pátriájában, Vas vármegyében, hanem széles szakmai berkekben is ismert Dr. Kiss Mária (1930–2019) történész, levéltáros neve. *„Ismereteink szerint ő volt az egyetlen kolléga, aki szakmai tevékenysége során három levéltárat is igazgatott”* – írja nekrológiájában Feiszt György.¹ Széles körű, országosan is jelentős levéltári munkájának bármelyik része megérne egy feldolgozást. Jelen tanulmányban a szakmai pályafutás felvázolását követően ebből a tág skálából a megyei levéltár élén töltött szakmai tevékenységének csupán egy elemét emelnénk ki. Vizsgálódásunk középpontjában Dr. Kiss Máriának a monyorókeréki és monoszlói Erdődy családdal való kapcsolata és a familia iratanyaga áll.

Kiss Mária rövid életútja

Dr. Kiss Mária utolsó szakmai önéletrajzát a jubileumi vasdiploma igényléséhez 2019. május 31-én datálta. A következőkben ennek, valamint Feiszt György 2019. november 1-jén megjelent nekrológiájának segítségével követjük végig életútját. Kiss Mária 1930. október 6-án, Szombathelyen született. Édesapja Kiss István lakatossegéd, édesanyja Mórítz Regina.² Szülei egyetlen gyermeke volt.³ A szülők 1929-ben kötöttek házasságot, az édesapja ekkor 50 éves volt.⁴ Így 1937-ben, mikor lánya a népiskolai tanulmányait kezdte, már a MÁV nyugdíjasaként szerepelt az értesí-

¹ Feiszt György: Dr. Kiss Mária 1930–2019. *Levéltári Szemle*, 69. (2019) 4:103–104.

² HU-MNL-VaVL-XXXIII.1.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára, Vas Vármegye állami anyakönyvek gyűjteménye] Szombathelyi születési anyakönyve 773/1930.

³ Ezt igazolja a szombathelyi Kanizsai Orsolya Leánygimnázium tandíjmentességére vonatkozó iratai közötti feljegyzés. HU-MNL-VaVL-VIII.55. [Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára, Szombathelyi Kanizsai Orsolya Leánygimnázium iratai] 152/1943.; 36/1944.; 49/1945.

⁴ HU-MNL-VaVL-XXXIII.1.a. Gencsapáti házassági anyakönyv 6/1929.

tőben.⁵ Négy évig a Szombathely III. kerületi római katolikus egyházközségi óvodába járt,⁶ majd 1937-től a szombathelyi Szent Imre herceg utcai elemi iskolában tanult. Itt mind a négy osztályt kitűnő eredménnyel végezte el.⁷ 1941 őszétől a Kanizsai Orsolya Leánygimnáziumban (ma Kanizsai Dorottya Gimnázium) kezdte meg tanulmányait. A gimnázium mind a 8 osztályában kiemelkedő eredménye volt.⁸ Részben kitűnő előmenetelére való tekintettel a gimnáziumban tandíjmentességben vagy tandíjkedvezményben részesült.⁹ Közben a szombathelyi Városi Zeneiskola növendéke is volt zongora tanszakon.¹⁰ VII. osztályosként részt vett a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének Vas megyében hirdetett centenáriumdolgozat-írási versenyén, ahol díjat is kapott.¹¹ A gimnáziumi érettségit 1949. június 25-én tette le. Mind a hat tantárgyból (magyar nyelv és irodalom, történelem, latin nyelv, német nyelv, természettan, mennyiségtan) kitűnőre maturált.¹²

Az érettségi vizsga után, 1949-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán (ma Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) magyar-társadalomtudomány-filozófia szakon kezdte meg az egyetemi éveit, de az 1951–1952-es tanév őszi szemeszterétől már történelem-levéltár szakon folytatta. Itt jeles szakemberektől sajátíthatta el a levéltártan alapjait: a diplomatikát Borsa Iván,¹³ a hivataltörténetet Lederer Emma,¹⁴ az iratok típusairól Wellmann Imre¹⁵ oktatta, míg az oklevélolvasási gyakorlatot előbb szintén Borsa

⁵ HU-MNLVaVL-XIV.101. [Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára, Dr. Kiss Mária levéltár-igazgató iratai] Kiss Mária Népiszkolai Értesítő könyvecske.

⁶ HU-MNL-VaVL-XIV:101. Igazolás, 1937. június 14.

⁷ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária Népiszkolai Értesítő könyvecske.

⁸ HU -MNL-VaVL-XIV.101. Tanulmányi értesítő Kiss Mária gimnáziumi tanuló részére.

⁹ HU-MNL-VaVL-VIII.55. 152/1943.; 36/1944.; 49/1945.

¹⁰ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Bizonyítvány, Szombathely Városi Zeneiskola, 1943. június 15.

¹¹ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Oklevelek, kitüntetések, emléklapok. Dicsérőoklevél, MNDSz Vas Megyei Titkárságától.

¹² HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária leánygimnáziumi érettségi bizonyítvány, Szombathelyi Állami Kanizsai Orsolya Leánygimnázium, 18/1949.

¹³ Borsa Iván (1917–2006): 1950-től a Levéltárak Országos Központjának (LOK), 1958–1977 között a Magyar Országos Levéltár Mikrofilmosztályának vezetője, 1964-től a levéltár főigazgató-helyettese. 1949-től négy éven át tartott latin oklevélolvasás gyakorlati órákat az ELTE BTK-n.

¹⁴ Lederer vagy Léderer Emma (1897–1977): gazdaságtörténetből doktorált Domanovszky Sándor irányítása alatt. 1945–1950 között a Magyar Országos Levéltár levéltárosa, majd az ELTE BTK tanára, kezdeményezésére indult el a levéltáros képzés és a historiográfia oktatása.

¹⁵ Wellmann Imre (1909–1994): 1934-től a Magyar Országos Levéltárban dolgozott, majd 1951–1957 között a Fővárosi Levéltár igazgatója. 1938-tól a *Századok* egyik szerkesztője volt. Fő kutatási területe a XVIII. századi agrártörténet, a parasztság és a gazdálkodás története. Domanovszky Sándor segítette munkáját.

Iván, majd Sinkovics István¹⁶ tanította. A IV. évet 1953 tavaszán fejezte be.¹⁷ A kötelező gyakornoki éve 1953. július 1-jén kezdődött a Magyar Országos Levéltárban.¹⁸ Ennek teljesítése után, 1954. július 15-én vette át történelem–levéltár szakos diplomáját, amellyel okleveles levéltárosnak nyilvánították.¹⁹

1954–55-ben a Szombathelyi Állami Levéltárban segédlevéltárosként helyezkedett el. 1955. szeptember 1-től Magyarország első női levéltár-igazgatójaként a Győri Állami Levéltárat vezette.²⁰ 1959 februárjában pedig a Veszprémi Állami Levéltár igazgatója lett. 1961 februárjától – saját kérésére, családi okok miatt – ismét Szombathelyen dolgozott beosztott levéltárosként a megyei levéltárban.²¹

Történelemből és történeti segédtudományokból doktorált.²² Disszertációját *Szombathely céhes iparának története a 17–19. században* címmel írta.²³ 1966 végén védte meg. Dolgozatának bírálói Lederer Emma és Sinkovics István voltak. Szigorlatának fő tárgya a középkori magyar történelem, mellék témakörei pedig a tudományos szocializmus, illetve a történeti segédtudományok voltak. A képzést *summa cum laude* eredménnyel fejezte be.²⁴

1981 januárjától a Vas Megyei Levéltár igazgató-helyettesévé nevezték ki, majd 1982-től egészen 1986. október 1-jén történt nyugdíjba vonulásáig a Vas Megyei Levéltár igazgatója volt. Ebben az időszakban Kiss Mária kezdeményezésére indult el a *Vas megyei Levéltári Füzetek* periodika kiadása, valamint 1984-ben a Vas Megyei Levéltári Nap konferenciasorozat,²⁵ amelyet 2023 áprilisában már 50. alkalommal rendezett meg a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára *A vasi levéltárak évszázadai* címmel.²⁶

Aktívan bekapcsolódott szülővárosa közéletébe: 1963-tól Szombathely városa tanácsa, 1965–1980 között a városi végrehajtó bizottság tagja volt. Elsősorban a

¹⁶ Sinkovics István (1910–1990): 1936–1956 között a Magyar Országos Levéltár munkatársa. Ezt követően az ELTE BTK-n oktatott, 1963–1966 között a kar dékánja.

¹⁷ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária leckekönyve.

¹⁸ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.

¹⁹ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária oklevele.

²⁰ Személyi hírek. Áthelyezés. *Levéltári Híradó*, 1956. 1. sz. 196. p.; HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; Fejszt: *Dr. Kiss Mária...* 103.

²¹ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; Fejszt: *Dr. Kiss Mária...*103.; Fejszt: „Napjainkban is fontosnak tartom a honismereti munkát” – Beszélgetés dr. Kiss Móriával. *Vasi honismereti és helytörténeti Közlemények*, 1993. 2. sz. 13–16., itt 13.

²² Fejszt: *Napjainkban...* 13.

²³ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; Fejszt: *Dr. Kiss Mária...*103.

²⁴ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Másolat a doktori szigorlat eredményéről, 1969. július 3.

²⁵ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.

²⁶ https://mnl.gov.hu/mnl/vaml/hirek/vas_megyei_leveltari_nap_2023_a_vasi_leveltarak_evszazadai (utolsó letöltés ideje: 2023. június 28.).

kulturális és a közművelődési kérdésekre helyezett nagy hangsúlyt. Több évtizeden át a Veszprémi Akadémiai Bizottság Céhtörténeti Munkabizottság tagja volt. A Vas megyei honismereti mozgalom és a Szombathely Város Honismereti Munkabizottság aktív szervezője. Szakmai iránymutatásával számos Vas megyei falumonográfia, üzem- és intézménytörténeti tanulmány jelent meg. Részt vett a Magyar Levéltárosok Egyesületének megalapításában. Naprakész kapcsolatot ápolt a szomszédos burgenlandi és szlovéniai társintézmények vezetőivel, levéltárosaival, amelyben még a gimnáziumban elsajátított – ahol latinul, franciául, németül és angolul is tanult²⁷ – széles nyelvismerete is segítette.²⁸ Ezt bizonyítják irathagyatékában található levelei, levélfogalmazványai is.²⁹

Nyugdíjba vonulása után 3 évig az egyházi levéltárak szakfelügyeletét végezte.³⁰ Így a levéltári hivatását magánemberként folytatta. Majd 1991-ben Konkoly István szombathelyi megyéspüspök felkérésére elvállalta³¹ és közel két évtizeden át, 2008. augusztus 31-ig koordinálta a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár szakmai tevékenységét, iratrendezési munkálatait.³² Ezekben az években a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya megbízásából a dunántúli egyházi levéltárak szakfelügyeletét is végezte. Szakmai munkájának elismeréseként számos kitüntetésben részesült (1. számú táblázat).³³

1. számú táblázat Dr. Kiss Mária kitüntetései

Átadás helye	Átadás időpontja	Kitüntetés neve	Kitüntetés adományozója	Kitüntetés indoklása
Budapest	1972. augusztus 20.	A „Szocialista Kultúráért” kitüntető jelvény	Művelődési Minisztérium	„A népművelés terén kifejtett kiváló munkájáért”
Budapest	1975. október 10.	A Munka Érdemrend ezüst fokozata	Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa	„Érdeemes és eredményes munkája elismeréséül”

²⁷ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Tanulmányi értesítő Kiss Mária gimnáziumi tanuló részére.

²⁸ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; Fejszt: *Dr. Kiss Mária...* 103.

²⁹ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária levelezése.

³⁰ Fejszt György: „Nagyon szerettem a szakmámat...” – Beszélgetés a jubiláló dr. Kiss Máriával. *Vasi honismereti és helytörténeti Közlemények*, 2010. 2. sz. 5–7., 5.

³¹ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; https://mnl.gov.hu/mnl/vaml/hirek/gyaszt_elhunyt_dr_kiss_maria_1930_2019_2 (utolsó letöltés ideje: 2023. június 26.).

³² HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária felmentése, 2008. augusztus 29.

³³ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; Fejszt: *Dr. Kiss Mária...* 103.

Átadás helye	Átadás időpontja	Kitüntetés neve	Kitüntetés adományozója	Kitüntetés indoklása
Budapest	1978. augusztus 20.	Szabó Ervin Emlékérem	Kulturális Minisztérium és a Közalkalmazottak Szakszervezete	„A magyar könyvtárügy érdekében kifejtett kiemelkedő munkásságának elismeréséül”
Budapest	1986. szeptember 20.	A „Szocialista Kultúráért” kitüntető jelvény	Művelődési Minisztérium	„A közművelődésben végzett kiváló munkájáért”
Répcelak	2005. március 15.	Vas Megyéért Díj	Vas Megye Közgyűlése	„Életútjából is kitűnik, hogy egy életre elkötelezte magát a levéltári, történeti kutatással, s ezt a feladatát sokszínű téma-választással, magas szakmai színvonalon teljesítette. Munkálkodását számtalan publikáció fémjelzi, szívesen kapcsolódott be a vidéki kisvárosok monográfiájának elkészítésébe is. Behatóan foglalkozott a hajdani megyebeli családok történetével, birtokjogi kérdéseivel, gazdálkodásukkal, öröklési rendjükkel. Szívesen dolgozott fel oktatás-történeti témákat is, amelyekről több tanulmányt jelentetett meg. A helytörténeti és honismeret-segítő munkához, a szombathelyi levéltár éve alatt kapott biztatást, és ez a kötődés napjainkban is tart. Megszerzett tudását, széleskörű jártasságát nyugdíjazása után a Püspöki Levéltárban kamatoztatta, vezetésével példaszerű rendet teremtett a gyűjteményben, mely országosan is elismerést kapott.”
Budapest	2005. augusztus 20.	Széchenyi Ferenc-díj	Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának minisztere	

2014. október 22-én alma materének gyémántoklevelét kapta meg.³⁴ A dolgos, naponta elvégzett kutatómunkát két baleset szakította félbe.³⁵ 2019 nyarán értesítést kapott az Eötvös Loránd Tudományegyetemtől a jubileumi vasdiploma adományozásáról,³⁶ amelyet október 22-én kapott meg.³⁷

Egy héttel ezután, 2019. október 29-én dr. Kiss Mária nyugalmazott levéltár-igazgató, életének 90. évében, Vasegerszegen, a Szent Miklós Idősek Otthonában hunyt el. November 6-án a szombathelyi Szalézi templom kriptájában helyezték örök nyugalomra.³⁸

Az Erdődy család levéltárai

Mielőtt rátérnénk Kiss Mária és az Erdődyek vépi levéltárának kapcsolatára, némi kitérőt kell tennünk az Erdődy család írott hagyatékával kapcsolatban. A família megmaradt iratai napjainkban három ország levéltáraiban kutathatóak. A tágabb családhoz tartozó vasvörösvári ág levéltárának egy része elpusztult. A fennmaradt része jelenleg a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található. Az anyagot 1920-ban adta be gróf Erdődy Lajos (1890–1926)³⁹ a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárába.⁴⁰ A fondot az 1954. évben megjelent alpleltár tévesen vöröskői Erdődy levéltárként azonosította.⁴¹ Egészen 2020-ig így is tartották nyilván.⁴²

A galgóci ág iratai a második világháborúig Galgócon (ma: Hlohovec, Szlovákia) voltak, majd egy részét a család Bécsbe menekítette és ott a Haus-, Hof- und Staatsarchivba helyezte el.⁴³ Az anyagot a közelmúltban egy jogi ügy miatt

³⁴ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Oklevelek, kitüntetések, emléklapok. Gyémántoklevel, 2014. október 22.

³⁵ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.; Fejszt: *Dr. Kiss Mária...*104.

³⁶ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Értesítés vasdiploma adományozásáról, 2019. július 1.

³⁷ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Oklevelek, kitüntetések, emléklapok. Vasoklevel, 2019. október 22.

³⁸ Fejszt: *Dr. Kiss Mária...*104.

³⁹ Gróf Erdődy Gyula és gróf Széchenyi Emília második fia. A család a vasvörösvári ághoz tartozott.

⁴⁰ A vörösvári levéltárnak az Erdődy és a vele összeházasodott Aspremont családra vonatkozó része a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a P 107 törzsszám alatt, a Rákóczi-Aspremont-része 1956-ban nagyrészt elégett, maradéka a P 1498 törzsszámon, a belőle még a tűzvész előtt kiemelt Rákóczi-szabadságharc korabeli iratok a G 15 törzsszámon vannak. <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=mnlscope&ref=mnlscope::4078> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 18.).

⁴¹ *Filmtár*. Szerk. Ila Bálint. Budapest, 1954. (Levéltári alpleltárak I. Országos Levéltár 9.) 120.; *Családnévmutató a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak és gyűjtemények irataihoz 1526–1945*. (Levéltári mutatók és jegyzékek 1.) Összeáll. Pataky Lajosné. Budapest, 1981, 44.

⁴² <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=mnlscope&ref=mnlscope::4078> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 18.).

⁴³ Az itt található anyagról Benda Borbála és Koltay András közölt jegyzéket. (Benda Borbála – Koltay András: Kutatások az Erdődy család bécsi levéltárában. *Lymbus*, 2008. 429–460. – <http://epa.oszk.hu/01500/01500/00006/pdf/17Benda.pdf> (utolsó letöltés ideje: 2022. december 18.).

rövid ideig zárolták a kutatás elől, de most már újra kutatható.⁴⁴ A galgóci anyag másik része a második világháború során megrongálódott, jelenleg a Szlovák Nemzeti Levéltárban (*Slovenský Národný Archiv*) található.⁴⁵ Ezt az iratanyagot nemcsak a galgóci, hanem a horvát–szlávón birtokokra vonatkozó gazdasági iratok, több középkori oklevél és missilis alkotja.⁴⁶ Mindkét anyag elsősorban a kora újkor időszakát öleli fel.⁴⁷

Az egykor Monyorókeréken (ma: Eberau, Ausztria) őrzött családi levéltárat az első világháború után elosztották: Monyorókeréken maradtak az ingóságok dokumentumai és több ezer missilis.⁴⁸ Gróf Erdődy László elmondása alapján nagyapja, Erdődy (VI.) Sándor (1865–1940) a határ közelsége miatt bizonytalannak ítélte meg, hogy Monyorókeréken legyenek az iratok.⁴⁹ Valószínűleg az is közrejátszott benne, hogy egyrészt a vépi gazdaság irányításához szükség lehetett az iratokra, másrészt a kettős birtokosság rendszere ellenére sem volt egyszerű a határon való átkelés. A levéltár másik részét a családfő a Szombathelyhez közeli Bakófan (ma Táplánszentkereszt része) szerette volna elhelyezni, azonban a terv nem valósult meg, és helyette a vépi kastélyba került és maradt is 1944-ig. Ebbe a levéltárba középkori oklevelek, tulajdonjogi, gazdasági és a családtagok személyes iratai kerültek.⁵⁰ Az anyag rendezésére a családtagok is ügyeltek.⁵¹ A második világháború alatt a front közeledése miatt mégiscsak Bakófára menekítették a levéltárat, ahonnan Szombathelyre a Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan levéltárába szállították.⁵² Géfin Gyula 1951. június 25-i tájékoztatása alapján gróf Erdődy (VII.) Ferenc (1901–1983) a család iratait a káptalan levéltárában akarta elhelyezni.⁵³ Az anyag terjedelmét fél köbméterre becsülte meg Ort János levéltáros a Levéltárak

⁴⁴ Gróf Erdődy László szíves közlése, Szombathely, 2021. október 8.

⁴⁵ Kosáry Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I.* Budapest, 1970, 656–658.

⁴⁶ Márkusné Vörös Hajnalka: Az Erdődy-család Vas és Veszprém megyei uradalmainak gazdálkodása a 19. század első felében. In: *Uradalmak térben és időben.* (Baranyai történelmi közlemények 5.) Szerk. Borsy Judit Borbála. Pécs, 2013, 147–158., 149.

⁴⁷ Benda–Koltay: *Kutatások...* 432.

⁴⁸ Iványi Emma: Családi, városi és mezővárosi levéltárak Burgenlandban. *Levéltári Híradó* 5. (1955) 3–4: 372–380., 375.

⁴⁹ Gróf Erdődy László szíves közlése, Szombathely, 2021. október 8.

⁵⁰ Kiss Mária: Das Erdődy-Familienarchiv in Eberau: Gedanken beim Ordnen eines Archivs. *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes: Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag.* Eisenstadt, 1994, 205–212., 206.

⁵¹ Kiss: *Das Erdődy-Familienarchiv...* 208–209.

⁵² Kiss: *Das Erdődy-Familienarchiv...* 206.

⁵³ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. [Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltára, Vas Megyei Levéltár ügyviteli iratai. Iktatott iratok.] 244/1951.

Országos Központjának tett jelentésében. A levéltárakat ekkor 6 darab 40x40x60 cm méretű faládában tárolták, többnyire ömlesztve.⁵⁴

A háborús események következtében az anyag egy része – főleg gazdasági iratok – megrongálódott, kisebb hányada megsemmisült.⁵⁵ Az 1711 előtti (zömmel Mohács előtti oklevelek) egy részét 1949–1950-ben az Országos Levéltár munkatársai „*lefotografálták*”,⁵⁶ de mindössze az anyag ötödéről készült felvétel. Az anyag rendezése után így elkerülhetetlenné vált egy újabb mikrofilmezés, részben a korábban hiányzó és azóta a rendezés során előkerült iratok, részben az időhatár 1711-ig történő kiterjesztése miatt. A munkát azonban nagyon sok irat esetében restaurálásnak kellett megelőznie, hiszen az anyag egy része – Horváth Ferenc levéltár-igazgató leírása alapján – „*borzalmas állapotban*” volt. „*Általában szükséges lenne az anyag jórészének fertőtlenítése, mert valaha megnedvesedtek s sok darabon uralkodik a penész*” – írta 1959. január 21-én.⁵⁷ Az iratok restaurálását az Országos Levéltárban végezték el 1959–1961 között, majd ezt követően mikrofilmezték is az anyagot.⁵⁸

Ezután még közel egy évtizedig a levéltár két helyen helyezkedett el egy-egy töredékként: a nagyrészt restaurált iratok a Vas Megyei Levéltárban, míg a fennmaradó 21 csomó és 2 kötet terjedelmű kisebb rész a Szombathelyi Székeskáptalan levéltárában. 1971. november 26-án a káptalani levéltárban lévő letétet gróf Erdődy (VII.) Ferenc (1901–1983) a Vas Megyei Levéltárban helyezte el, azzal a kikötéssel, hogy azokat egy fondba rendezzék és megfelelő segédlettel lássák el. Ezzel az átadással vált teljessé a vépi családi levéltár. A levéltár egységes rendbe rendezését a gróf megbízásából dr. Kiss Mária kezdte el 1972-ben.⁵⁹

Gróf Erdődy (VII.) Ferenc halála után két évvel, 1985-ben fia, László alma materének levéltárába, a Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár őrizetébe adta letétként az anyagot,⁶⁰ hiszen – mint azt fentebb is említettük – az Erdődy család vépi levéltára elkerülte az államosítást. Valószínűleg az iratanyag menekítése miatt nem kerülhetett sor erre, ráadásul a Vasvár–Szombathelyi Székeskáptalan levéltárában biztos helyen volt. Így a levéltár ma is a család tulajdona.

⁵⁴ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 312/1951.

⁵⁵ Kiss: *Das Erdődy-Familienarchiv...*206.

⁵⁶ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 312/1951.

⁵⁷ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 799/1958.

⁵⁸ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 799/1958.

⁵⁹ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 1295/1971.

⁶⁰ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 321/1985.

Kiss Mária levéltárosi tevékenysége és a monyorókeréki (vépi) Erdődy-levéltár

Feiszt György nekrológiájában így jellemezte dr. Kiss Mária szakmai tevékenységét: „Precíz forrásfeltáróként a felfedezett, sokszor unikális dokumentumokat és a tudomására jutott információkat önzetlenül, a szakmai féltékenység legkisebb jele nélkül bocsátotta az adott tudományterület hozzáértőinek rendelkezésére.”⁶¹ Számos publikációja jelent meg a Vas megyei folyóiratokban, valamint szakmai periodikákban Vas megye középkori céhes iparáról, valamint Szombathely város ipartörténetéről.⁶² Napjainkig megkerülhetetlen a korszakkal és Szombathellyel (valamint környezetével) foglalkozó kutatók, történészek számára az 1971-ben megjelent *Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században* című tanulmánya.⁶³

Maga Kiss Mária az alábbiak szerint fogalmazott munkásságáról: „Levéltárosi munkásságom fő területe az iratgyűjteményekben található diplomatikai anyag, valamint a családi irattárak rendezése volt.”⁶⁴ Főbb kutatási területeként egyrészt a városi önkormányzatok, másrészt a céhek történetét jelölte meg.⁶⁵ 2005-ben a *Vas Megyéért Díj* odaítélésekor úgy fogalmaztak: „Behatóan foglalkozott a hajdani megyebeli családok történetével, birtokjogi kérdéseivel, gazdálkodásukkal, öröklési rendjükkel. Szívesen dolgozott fel oktatástörténeti témákat is, amelyekről több tanulmányt jelentetett meg.”⁶⁶

Ezekbe a többször kiemelendőnek tartott feladatok közé illeszkedett be az Erdődy család monyorókeréki levéltárának rendezése is, amely ezzel a második világháború után közel 30 évvel nyerte el a kutatását is megkönnyítő állapotot.⁶⁷ A rendezés során természetesen a rendezett anyagból publikációk is megjelentek. Ennek indoklása Kiss Mária 1993-ban megfogalmazott gondolata szerint: „alig, hogy megkezdtem levéltárosi munkámat a Szombathelyi Levéltárban, különböző selejtezési és rendezési feladatokat kaptam, és ezzel egyidejűleg valójában elkezdtem a kutatómunkát is, amit a mai napig sem hagytam abba.”⁶⁸ Ezt támasztja alá Dr. Kiss Mária a tanulmány végén található publikációs jegyzéke is.

⁶¹ https://mnl.gov.hu/mnl/vaml/hirek/gyasz_elhunyt_dr_kiss_maria_1930_2019_2 (utolsó letöltés ideje: 2023. június 26.).

⁶² Uo.

⁶³ Kiss Mária: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György, Degré Alajos. Budapest, 1971, 117–143.

⁶⁴ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária önéletrajza, 2019. május 31.

⁶⁵ Feiszt: *Beszélgetés* ... 6.

⁶⁶ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Oklevelek, kitüntetések, emléklapok. Vas Megye Közgyűlésének kitüntetettjei, 2005. március 15.

⁶⁷ Kiss: *Das Erdődy-Familienarchiv*... 208–209.

⁶⁸ Feiszt: *Napjainkban*... 14.

Kiss Mária jó kapcsolatot ápolt gróf Erdődy (VII.) Ferencsel, kapcsolatban állt öccsével, a Monyorókeréken élő gróf Erdődy Pállal (1904–1994), valamint később Erdődy Ferenc fiaival, a Münchenben élő Lászlóval (1937–) és Imrével (1939–2008) is.⁶⁹ Csaknem tíz évvel azután, hogy az Erdődy levéltár Szombathelyről Pannonhalmára került, 1994-ben jelent meg dr. Kiss Mária tollából a *Das Erdődy-Familienarchiv in Eberau: Gedanken beim Ordnen eines Archivs (A monyorókeréki Erdődy levéltár: gondolatok egy levéltár rendezéséhez)* című tanulmány, amely részben a família levéltárának rendezésének tapasztalatairól szól. Azonban ennél jóval többet is elmond: egyben a család méltatásának is felfogható a rendezett iratok csoportosításának ismertetésével. Belőle a családi iratanyag történetére, a második világháborús pusztulásokra és a fennmaradt forrásokra kapunk információt. Kiss Mária leírása szerint a levéltár gazdasági része a második világháború alatt a Vépen átvonuló katonák rombolásának áldozatául esett.⁷⁰ Ez a pusztulás-pusztítás nem egyedülálló a nagybirtokos családok levéltárainak sorsában. Für Lajos 1969-ben a csákvári uradalomról írt munkájában úgy fogalmazott, hogy az uradalomtörténet-írás esetében „a kutató választását inkább a pusztta véletlen szabja meg: csak azt az uradalmat kutathatja, amelyiknek írásos anyaga valamelyik levéltárunkba kerülve ránk maradt. Ahhoz viszonyítva azonban, hogy Európában a nagybirtokrendszer utolsó „fellegváraként” számon tartott hazánkat az uradalmak százai hálózták be, a megmaradt írásos anyag módfelett kevés.”⁷¹ Ennek okát ő is részben azzal magyarázta, hogy 1944 őszen–telén és 1945 tavaszán az uradalmi irattárból sok dokumentum a népharag és az átvonuló hadseregek áldozatául esett.⁷² Oláh József úgy fogalmazott az 1975-ben kiadott, az akasztói–vésztői uradalmakról szóló munkája bevezetőjében, hogy kutatás előtti tájékozódására érkezett negatív válaszok miatt már-már úgy gondolta, „a nagybirtokosokkal együtt eltűnt a nagybirtok gazdálkodására vonatkozó forrásanyag is.”⁷³

Az Erdődyek jelen levéltárában – a hiányok miatt – a teljes uradalmi gazdálkodásra nem, csupán egyes kisebb időszakokra vonatkozóan rendelkezünk adatokkal, de a fennmaradt anyag áttekintést ad ezen időszakok gazdaságáról. Jelentősek benne az erdőgazdálkodásra, vadállományra és vadgazdálkodásra vonatkozó információk, de értékes gazdaságtörténeti adatokat tudhatunk meg a gazdasági alkalmazottak jelentéseiből, utasításaiból, feljegyzéseiből. A pénzügyi kimutatások a várak, kastélyok építéséről és javításairól, a díszkertek létrehozásáról mesélnek.

⁶⁹ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária címeskönyve.

⁷⁰ Kiss: *Das Erdődy-Familienarchiv...* 207.

⁷¹ Für Lajos: *A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914.* (Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok; 4.) Budapest, 1969, 9.

⁷² Uo.

⁷³ Oláh József: *Az akasztói–vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX–XX. század fordulóján.* Budapest, 1975, 7.

Ezek szintén a gazdaság működésének eredményeit prezentálják, hiszen ha profított termel a gazdaság, akkor lehet miből modernizálni, bővíteni. Kiss Mária is kiemeli a család kegyúri tevékenységét, amely során templomokat építettek, gondoskodtak a plébániákról, és ellátták eszközökkel őket.

Az Erdődy család levéltárának rendezése nem lehetett egyszerű feladat. Ahogy fentebb is említettük, az iratanyagot a világháborút követően ömlesztve, mindenféle rendszer nélkül tárolták.⁷⁴ A megyei levéltárban tárolt részből az 1960-as évek elején történt mikrofilmezést megelőzően az 1711 előtti anyagokat rendezték. Az anyagot három részre különítette el ekkor dr. Horváth Ferenc szombathelyi levéltár-igazgató: az első rész, azaz a két elkülöníthető sorozatból az első a monyoróke-reki levéltár anyaga. Ez 99 fasciculuson belül 4652 irat, 26 csomót jelentett. A második sorozatot a varasdi levéltár töredék irataiként azonosította be Horváth Ferenc. Ez 2 csomó irat. A harmadik része az anyagnak a jelzet nélküli iratok voltak. Az azonosításhoz szükséges elenchus az utóbbi kettőnél nem maradt fenn.⁷⁵

Az iratanyagot a korabeli raktárjegyzék szerint Kiss Mária 69 csomóba és 8 tékába sorolta, amelynek a terjedelme 9,5 iratfolyómétert tett ki. Ehhez társultak még a középkori oklevelek és a 14 térkép. Az anyag csaknem fele, 31 csomó az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején mikrofilmezésre előkészített, 1711 előtti anyagok, valamint a hozzá tartozó két elenchus. Ezeknél – Horváth Ferenc leírása alapján – a proveniencia elvét sikerült helyreállítani: az iratokat fasciculusként és azon belül az irat számainak növekvő sorrendje alapján rendezték.

Az ezutáni iratanyagnál viszont valószínűleg – korábbi kevert állapota miatt – nem sikerült az eredeti rendet kideríteni, így témák szerint, a pertinencia elvét követve rendezte Kiss Mária az anyagot. A jegyzékből is jól látszik, hogy előbb a gazdasági, majd a családi iratok rendezésére került sor.⁷⁶ A gazdasági iratok sorozata a számadásokkal ér véget, az 56. csomóval. A kisebb mennyiséget jelentettek a családtagok személyes iratai, amely időrendben halad gróf Erdődy (I.) Tamástól (1558–1624) gróf Erdődy (VI.) Sándor és gyermekei iratanyagáig. Végül az utolsó 7 csomó vegyes, máshova be nem sorolható iratokat tartalmaz: rokon családokra vonatkozó iratok, töredékes perek és permellékletek, nyomtatványok. A ma már a pannonhalmi apátság patinás épületében található családi levéltárban tehát nemcsak a vépi, hanem több más dunántúli, sőt még a horvátországi birtokokra vonatkozóan is találhatóak iratok.

⁷⁴ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 312/1951.

⁷⁵ HU-MNL-VaVL-XXXIV.1.a. 799/1958.

⁷⁶ Kiss: *Das Erdődy-Familienarchiv...* 208–209.

Befejezés

Dr. Kiss Mária az 1950-es években átalakult levéltári szakma úttörő nemzedékének tagja volt. Feiszt György megfogalmazásában „*megyei levéltárvezetőként a magyar levéltárügy hősi szakaszainak terheit hordta a vállán azokban a nehéz években, amikor gyakran a 'papírgyűjtő kampányok'-tól kellett a múlt értékes iratait megőrizni az utókor számára*”.⁷⁷ Hogy mennyire sikeresen, azt a mostani és a jövőbeni kutató nemzedékek fogják megmondani.

Kutatásai, érdeklődése szerteágazó volt, mind korszakban, mind témában. 2005-ben a *Vas Megyéért Díj* odaítélésekor úgy fogalmaztak: „*Életútjából is kitűnik, hogy egy életre elkötelezte magát a levéltári, történeti kutatással, s ezt a feladatát sokszínű témaválasztással, magas szakmai színvonalon teljesítette*”.⁷⁸ Páratlan pályafutása eredményeinek bizonyítéka a rengeteg publikációja és a tömérdek jegyzete, amelyeket írásaihoz, előadásaihoz készített. Ezek nagy része halála után a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Vármegyei Levéltárába került, a XIV. 101. számú, *Dr. Kiss Mária irathagyatéka* elnevezésű fond örzi. „*A tanácsért hozzá forduló munkatársak, kutatók és levéltári ügyfelek számára bizalmat keltő és megnyugtató volt jó kedélyt sugárzó személyisége. A konzultációkra mindig nyitottan ismerte és számon tartotta a kollégákat*”⁷⁹ – fogalmazott Feiszt György.

Kiss Mária gondolataival fejezzük be az emlékező írást, amelyet a már említett, Erdődy családi anyag rendezésének tapasztalataival kapcsolatban jegyzett le 1994-ben. A tanulmányát olyan gondolattal zárja, amely nemcsak az Erdődy család irataira vonatkozóan érvényes, hanem talán minden levéltári forrásra is. Ezzel az iratanyaggal kapcsolatban azonban kiemeli a választott téma jelentőségét is: „*A levéltár évszázadok eseményeit örzi, bemutatja a hétköznapokat és az ünnepeket, a békés és háborús időszakokat, a dicső időket éppúgy, mint a nehéz időket, mert a levéltár maga az írott történelem*”.⁸⁰

Dr. Kiss Mária publikációs jegyzéke

Szerkesztés

Levéltári évkönyv, 1986. (Vas megye múltjából 3.) Szombathely, 1986.

Az élet megindulása és az újjáépítés kezdetei Vas megyében 1945–48. (Vas megyei levéltári füzetek 1.) Szombathely, é. n. [1988]

⁷⁷ Feiszt: *Dr. Kiss Mária...* 103.

⁷⁸ HU-MNL-VaVL-XIV.101. Oklevelek, kitüntetések, emléklapok. Vas Megye Közgyűlésének kitüntetettjei, 2005. március 15.

⁷⁹ Feiszt: *Dr. Kiss Mária...* 103.

⁸⁰ Kiss: *Das Erdődy Familienarchiv...* 211.

Tanulmány, forráspublikáció

- Jobbágykezeslevelek. *Vasi Szemle*, 17. (1963) 1: 61–65.
- Kőszeg szabad királyi város titkos levéltára. (Horváth Ferencsel közösen.) *Vasi Szemle*, 17. (1963) 3: 64–85.
- A kőszegi csizmadia legények szabályzata. *Vasi Szemle*, 17. (1963) 3: 116–119.
- Szombathely piaca a XIX. században. *Vasi Szemle*, 19. (1965) 2: 263–267.
- Adatok a szombathelyi céhek történetéhez a XVII–XIX. században*. Doktori disszertáció. Szombathely, 1966.
- Szombathely város tanácsának intézőbizottsága a Tanácsköztársaság idején. *Levéltári Szemle*, 19. (1969) 1: 144–151.
- Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII–XIX. században. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György, Degré Alajos. Budapest, 1971. 117–143.
- A tervgazdaság irányításának szervei Vas megyében, 1947–1955. *Levéltári Szemle*, 23. (1973) 3: 503–513.
- Munkássztrájkok Szombathelyen 1912-ben. *Vasi Szemle*, 28. (1974) 2: 237–243.
- Vas megye helytörténeti olvasókönyve*. (Horváth Ferencsel közösen.) [Szombathely], 1975.
- Szombathely kereskedelme a 18–19. században. In: *Levéltári Évkönyv, 1976*. (Vas megye múltjából; 1.) Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely, 1976, 119–139.
- Az árszabások összegyűjtésének kérdéséhez. *Levéltári Szemle*, 27. (1977) 3: 661–663.
- Ipar és kereskedelem. In: *Sárvár monográfiája*. Szerk. Horváth Ferenc. [Sárvár], 1978, 305–340.
- Az Erdődy család öröklési rendje az 1873. évi hitbizomány létesítése előtt. In: *A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867*. Veszprém, 1978, 320–325.
- Gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok 1918 és 1945 között. In: *Szentgottárd. Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok*. Szerk. Kuntár Lajos – Szabó László. Szombathely, 1981, 221–286.
- Körmend oktatásának helyzete 1945–1960. In: *Levéltári évkönyv, 1982*. (Vas megye múltjából 2.) Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely, 1982, 205–239.
- Változások az Erdődy család kötött és szabad birtok öröklésében. In: *A Dunántúl településtörténete V. 1900–1944*. Veszprém, 1982, 423–431.
- Szombathely város levéltára. In: *Levéltári Évkönyv, 1986*. (Vas megye múltjából 3.) Szerk. Kiss Mária. Szombathely, 1986, 354–375.
- A vépi cselédiskola. *Vasi Szemle*, 42. (1988) 3: 422–426.
- A plébániai levéltárakról. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1992. 2. sz. 19–23.
- A szombathelyi céhek életéből. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*. 1993. 2. sz. 22–28.
- A 100 éves apáti templom múltjából*. [Gencsapáti], 2003.

- A Szociális Testvérek Társasága Vas megyében. In: *Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára.* Szerk. Mayer László, Tilcsik György. Szombathely, 2003, 509–520.
- A plébániai levéltárak. „Hogy mindnyájan egyek legyenek...” In: *Magyarországi egyházi Levéltárosok Egyesülete: tíz év az egyházi levéltárak szolgálatában.* Szerk. Szabadi István. Debrecen, 2003, 123–130.
- A szombathelyi domonkos plébánia. *Soproni Szemle*, 62. (2008) 2: 147–150.
- „Adj nekem lelkeket, minden mást vegyél el!” – A szalézi rend szombathelyi letelepedésének 80. évfordulója. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2009. 3. sz. 16–31.

Levéltári segédletek

- Győri Állami Levéltár.* Készítette: Kiss Mária – Lengyel Alfréd – Turányi Kornél – Kulcsár Imre. Budapest, 1965.
- Vas Megyei Levéltár (volt Szombathelyi Állami Levéltár).* (Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban 19.) Szerk. Muzsai Lászlóné. Készítette: Horváth Ferenc – Kiss Mária – Rosdy Pál. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1968.
- Vas Megyei Levéltár (volt Szombathelyi Állami Levéltár).* (A területi levéltárak fondjegyzékei 21.) Készítette: Felhő Ibolya – Horváth Ferenc – Kiss Mária – Vörös Károly. Budapest, 1969.
- Veszprém Megyei Levéltár (volt Veszprémi Állami Levéltár).* (Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban 20.) Szerk. Muzsai Lászlóné. Készítette: Kiss Mária – Kiss Nándor. Budapest, 1972.
- Az Esztergomi érseki tartomány térképeinek katalógusa 7. A Veszprémi, Székesfehérvári, Szombathelyi egyházmegye térképei.* (Magyarországi egyházi levéltárak térképei.) Összeáll. Dóka Klára. Munkatársai: Kiss Mária et al. Budapest, 1991.

Könyvismertetés, interjú, nekrológ

- Ács Tivadar: Magyarok és a risorgimento. A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. Gátiné Pásztor Mária: A risorgimento magyar bibliográfiája. *Vasi Szemle*, 16. (1962) 2: 120–122.
- Kurt Ryslavý: Materialien zur Geschichte der Apotheken und Apotheker im Burgenland. Eisenstadt, 1979. *Vasi Szemle*, 35. (1981) 1: 145–146.
- A szombathelyi Egyházmegyei Levéltár és Könyvtárról. Interjú dr. Sill Ferenc igazgatóval. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1989. 1. sz. 15–18.
- Kuntár Lajos: Hármaskönyv Csörötnekről. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1991. 1. sz. 78–79.
- Horváth Ferenc (1921–1993). *Levéltári Szemle*, 44. (1994) 1: 109–110.

- „Fiatalokkal is sikerült megszerettetni a honismereti munkát” – Bemutatjuk Simon Endrét. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1995. 1. sz. 24–27.
- Körmendi egyházközségek és hitközség története. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1995. 2. sz. 87–90.
- Regeszták Szombathely történetéből. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1995. 3. sz. 87–88.
- „Hát pápa nem lettem, de Isten papja igen” – Bemutatjuk Bárány László magyar-szeccsői plébánost. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1995. 4. sz. 15–18.
- Szombathely régi és mai utcái. – *Acta Savariensia* 11. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1996. 4. sz. 89–90.
- Ismét eltávozott egy jó barát... Vörös Károly (1926–1996). *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1997. 1. sz. 69–71.
- Pedagógiai írások 1996. Szerk. Hargitai József. *Vasi Szemle*, 51. (1997) 3: 380–381.
- Varga Mária: A sárvári Szent László-templom. *Vasi Szemle*, 52. (1998) 5: 628.
- Takács J. Ince: Sabaria Franciscana. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1999. 1. sz. 90–91.
- Töretlen hittel és alázattal szolgált. – Bárány László (1925–1999). *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1999. 4. sz. 85–86.
- Kiss Mária: Konkoly István 70 éves. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2000. 1. sz. 5–16.
- Gasztony. Tanulmányok. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2000. 2. sz. 81–82.
- Kozár Mária: Felsőszölnök. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2000. 4. sz. 85–87.
- Tirnitz, József: Antworten auf die Neun Fragepunkte der Maria Theresianischen Urbarialregulierung im Komitat Sopron/Ödenburg I. Deutsche Bekenntnisse (1767). – A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálatai Sopron vármegyében. II. Német nyelvű vallomások (1767). *Vasi Szemle*, 54. (2000) 2: 273.
- Benczik Gyula: Ivánc. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2001. 4. sz. 84–87.
- Horváth Sándor: Narda. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2002. 2. sz. 86–90.
- Zágorhidi Czigány Balázs: Oszkó. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2002. 4. sz. 83–86.
- A „Száz magyar falu könyvesháza” sorozat Vas megyei köteteiről. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2003. 3–4. sz. 113–122.
- Vajk Ádám (szerk.): A pápoci prépostság iratai. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Segédletek 2.) *Soproni Szemle*, 57. (2003) 4: 397–398.
- Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1595–1608. Szerkesztette és a bevezetőt írta: Turbuly Éva. *Vasi Szemle*, 58. (2004) 3: 375–376.

- Varga Mária: A szeretet lányai. A Sárvári Páli Szent Vince Szerzetesrend irgalmas nővéreinek története. 1865–1950. *Vasi Szemle*, 61. (2007) 4: 503.
- Varga János (1927–2008). *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 2008. 1. sz. 81–82.
- A domonkos rend Magyarországon. Szerk.: Illés Pál Attila – Zágorhidi Czigány Balázs. *Vasi Szemle*, 63. (2009) 1: 111–113.

Beszámoló

- Tanulmányúton a Román Népköztársaság állami levéltáraiban. *Levéltári Híradó*, 10. (1960) 3–4: 38–45.
- A Veszprémi Állami Levéltár 1961 évi terve és eddigi eredményei. *Levéltári Szemle*, 11. (1961) 3–4: 170–173.
- A III. várostörténeti konferencia. Szombathely, 1964. november 4–5. (Haragos Máriával közösen.) *Vasi Szemle*, 19. (1965) 1: 129–135.
- Helytörténeti kiállítások. *Vasi Szemle*, 23. (1969) 1: 87–88.
- Felszabadulási tájkonferencia 1969. december 19. *Vasi Szemle*, 24. (1970) 2: 252–255.
- A kőszegi gyógyszer-történeti múzeum megnyitása. *Vasi Szemle*, 25. (1971) 4: 539–540.
- „A tanácsok 25 éve” című kiállításról. *Vasi Szemle*, 30. (1976) 1: 79–80.
- A kőszegi fióklevéltár megnyitása. *Levéltári Szemle*, 22. (1972) 2: 123.
- A VEAB Kézművesipartörténeti Munkabizottságának 10 éves munkája. *Vasi Szemle*, 35. (1981) 2: 195–199.
- Mogersdorfi Kultúrtörténeti Szimpózium, 1987. Graz, június 30. – július 5. *Vasi Szemle*, 41. (1987) 4: 618–619.
- A honismereti munka elkötelezettje. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1987. 1. sz. 28–30.
- Az egyházi levéltárak szakfelügyeletének tapasztalatai. *Levéltári Szemle*, 39. (1989) 3: 3–10.
- Szily János emlékkiállítás. – Püspöki életút egy kiállítás tükrében. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1999. 3. sz. 33–36.
- Visszatekintés a Vas Megyei Levéltári Nap rendezvénysorozatra. In: *Előadások Vas megye történetéről*. 2010. 5. sz. 401–404.

Képgyűjék

1. kép: **Kiss Mária egyetemistaként.** HU-MNL-VaVL-XIV.101. Kiss Mária lecke-könyve.

SZEPESYNYÉ DR. JUDIK DOROTTYA

A HAZAKERÜLT LEVÉLTÁR „KÉNYSZERŰ POLIHISZTORA”: DR. SCHNEIDER MIKLÓS (1933–1981)

Bevezető

Dr. Schneider Miklós személye az 1968-ban, Budapestről Salgótarjánba hazatért megyei levéltár nevével kapcsolódik össze.¹ Ennek kapcsán a tanulmányban – a Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltárában őrzött személyi fondja, publikációi, illetve a korabeli sajtóforrások alapján dr. Schneider Miklós életútjának ismertetése mellett a levéltárszakmai tevékenységét, a „*megye memóriájáról*” vallott gondolatait is ismertetjük.

Székesfehérvártól Salgótarjánig

Dr. Schneider Miklós 1933-ban született Székesfehérváron.² Önéletrajza szerint a levéltárral már igen korán megismerkedett, hiszen „*iratok között nőtt fel*”. Édesapja, a történelem–földrajz szakos végzettségű id. Schneider Miklós előbb tanár, majd 1928-tól Fejér vármegye főlevéltárnoka lett. Előtte hosszú ideig nem volt felelőse a levéltárnak, és így egyedül kellett megbirkóznia azokkal a feladatokkal, „*amelyek a levéltári körökben hiába várt vármegyei levéltári szabályzat hiányában helyenként más és más méreteken nehezedtek a törvényhatósági levéltárnokra*”. Fejér után 1938-tól Vas vármegye főlevéltárnoka volt haláláig, 1945-ig. Kutatásai során helytörténettel és nemesi családtörténettel foglalkozott. Munkájának értékét jelzi Niedermann Imrének, Nógrád vármegye főlevéltárnokának hozzá íródott, 1936-ban kelt levele, melyben sajnálta, hogy a levéltáros gyűlésen nem tudott személyesen megismerkedni vele, és megköszönte az általa készített nemesi összeírások egy kötetét. Az idősebb Schneider Miklós sokrétű érdeklődésére utal az is, hogy

¹ Halálának 20. évfordulója alkalmából 2001-ben jelent meg a *Schneider Miklós emlékezete* című kötet, melyben kortársai, barátai, egykori kollégái emlékeztek meg az 1981-ben elhunyt, nagyra becsült levéltárossal. Továbbá 2008-ban előadás, illetve 2019-ben tudományos ismeretterjesztő cikk formájában emlékeztek meg róla.

Schneider Miklós emlékezete. Szerk.: Hausel Sándor, Salgótarján, 2001.

https://mnl.gov.hu/mnl/nml/a_hazatert_leveltart_igazgatoja_in_memoriam_dr_schneider_miklos_1933_1981 (utolsó letöltés ideje: 2023. október 12.).

² HU-MNL-NML-XIV.23.a. [Dr. Schneider Miklós iratai. Személyes iratok.]

török és szuahéli nyelvű meséket is fordított.³ Jól ismert volt a nagybátyja, Pleidell Ambrus, országos allevéltárnok, gazdaságtörténész⁴ neve is, aki szerkesztője volt a *Levéltári Közleményeknek* is.

Az ifjabb Schneider Miklós középiskolai tanulmányait először Szombathelyen kezdte el, majd Székesfehérváron folytatta. 1953-ban érettségizett a budapesti Fazekas Mihály Gimnáziumban. A budapesti Pedagógiai Főiskola orosz szakát 1955-ben végezte el. Közben egy évet a szegedi Teológiai Főiskolán is eltöltött. 1955-től a Nógrád megyei Jobbágyiban kezdett el tanítani. Betegsége miatt 1957-ben államvizsgázott az időközben megszűnt budapesti főiskola jogutódjánál, a szegedi Pedagógiai Főiskolán. Ekkor jelentkezett a főiskola történelem kiegészítő szakára, melyet 1959-ben fejezett be. Időközben a pedagógus munkakört a „*családi foglalkozásra*”, levéltári munkakörre cserélte fel a Csongrád megyei Szentesen. Ahogyan egy 1968-as interjúban nyilatkozott: „*Családunkban a levéltároság hagyomány*”.⁵ Levéltárosi képesítését 1958–1960 között szerezte a Levéltárak Országos Központja szervezésében tartott tanfolyam elvégzésével.⁶

Szentesi évei alatt levéltári őrként, majd segédlevéltárosként, végül levéltárosként dolgozott. 1962-ben jelentkezett a szegedi egyetem bölcsészkarán történelem–orosz szakra, az itt folyó tanulmányokat 1965-ben fejezte be. Szintén 1962-ben nyert felvételt a Magyar Történelmi Társulat tagjai sorába. Szentesi levéltárosi működése ideje alatt a *Levéltári Szemlébe* készített szakmai írásokon és a helyi sajtóban írt helytörténeti cikkeken kívül három önálló kiadvány elkészítésében vett

³ Az idősebb Schneider Miklós a Fejér vármegyei levéltári évei keserű tapasztalatai alapján írta *A vármegyei levéltárnok ügyköre* című tanulmányát, mely végső tanulsága: „*A vármegyei levéltárnok munkájának kilencven, sőt száz percentjét közigazgatási teendők képezik s így tulajdonképeni levéltárnoki munkát ma a vármegyei levéltárnok úgyszólván nem is végezhet*”. Ennek okát akkor és abban látta, hogy „*nem volt pontosan lehatárolva a levéltárnok munka területe, nincsen szakhivatal, amely a levéltárnok mögött állana és megértést, megbecsülést biztosítana számára a közigazgatásban*”. Fontosnak tartotta, hogy vármegyei levéltárak gyűjtőköreinek kiszélesítését a közigazgatás azon területeire, ahol az iratanyag „*levéltári őrizetbevételéről gondoskodás nem történik*”, illetve a vármegye területén szétszórt egyéb történeti forrás begyűjtését. In *memoriam...* Schneider Miklós. *Levéltári Közlemények*, 24. (1946) 352–354; Schneider Miklós: *A vármegyei levéltárnok ügyköre*. *Levéltári Közlemények*, 8. (1930) 112–121. Dr. Schneider Miklós édesapja Fejér vármegyei levéltárnál végzett széleskörű tevékenységét feldolgozta és közzétette. Lásd Schneider Miklós: *Néhány adalék a Fejér Megyei Levéltár történetéhez*. *Levéltári Szemle*, 30. (1980) 1–2: 195–209.

⁴ „*1900-ban született. Az elszakított Érsekújváron végezte középiskoláit, majd a budapesti Eötvös-Kollégium tagja s a Tudományegyetem Bölcsészeti Karának hallgatója lett. Doktori oklevelének megszerzése után az 1924/25. években a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagja volt, 1925-ben pedig az Országos Levéltár tisztviselői karába lépett. A tehetséges ifjú magas kulturáltságra tett szert, mely mindenféle tiszteletet szerzett neki. Vérbeli történetíró volt s történeti képzettsége szerencsésen párosult nagy levéltári szaktudásával*” – olvasható a róla szóló nekrológ egy részében. Feiszt György (szerk.): *Requiescat in pace*. *Levéltáros nekrológok 1923–2011*. Székesfehérvár, 2012, 289–290.

⁵ *Nógrád*, 1968. január 27.

⁶ HU-MNL-NML-XIV.23.a. [Dr. Schneider Miklós iratai. Személyes iratok.]

részt.⁷ 1961-ben kéthetes romániai tanulmányúton vett részt, illetve 1963-ban a bécsi Collegium Hungaricumba kapott egy hónapos ösztöndíjat. 1966-ban Jugoszláviában, a zentai levéltárban is járt, ahol egy nagyon jó baráttra tett szert Dobos János levéltáros személyében.⁸

1967-ben a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya a nyugalomba vonuló szentesi levéltárigazgató, Páhi Ferenc utódjául szemelte ki. Azonban erre nem vállalkozott, ugyanis híret vette – a levéltárak megyei tanácsi kezelésbe adása kapcsán – a volt Pest-Nógrád Megyei Levéltár különválását, azaz a nógrádi levéltári anyag Salgótarjánba történő visszaszállítását. Ahogyan önéletrajzában fogalmazott, „mivel Nógrád megyéről kellemes emlékeim voltak a pályakezdés éveiből (nem utolsósorban a hegyes vidéket is sokkal jobban szeretem, mint az Alföldet), felajánlkoztam a Nógrád Megyei Levéltárban folytatandó tevékenységre”.⁹

1968. január 1-jétől a Nógrád Megyei Levéltár igazgatója lett és egy munkatársal kezdte meg a tevékenységét. Ahogy Dobos János, zentai levéltáros barátjának írt levelében fogalmazott: „Jól érezzük magunkat itt, mert nagyon szép a vidék, Salgótarján igen dinamikus fejlődő város”.¹⁰

Mielőtt hazatért a nógrádi levéltár

A nógrádi levéltár anyagát a második világháború eseményei meglehetősen szétzilálták és anyagában is veszteségeket okoztak, melyek hátrányosan érintették a Horthy-korszak főispáni anyagát és az alispáni iratokat 1939-ig, illetve a családi levéltárakat és a peres iratokat is. A Magyar Országos Levéltár igazgatója, dr. Jánossy Dénes részére 1945. november 21-én kelt alispáni levél szerint a levéltári

⁷ Pusztaasztól Pusztaszerig. Dokumentumok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1965.; 75 éves a Hódmezővásárhelyi Divat Kötöttárugyár. Hódmezővásárhely, 1964.; Szuronyok árnyékában. Dokumentumok a munkásmozgalom szentesi történetéből 1890–1939. Szentes, 1968.

⁸ HU-MNL-NML-XIV.23.a. Dobos János (1935–1998) Magyarokanizsán született. A Belgrádi Bölcsészettudományi Egyetemen történelmet tanult, ahol 1958-ban szerzett oklevelet. Tanárként kezdett dolgozni, majd a Zentai Gimnáziumban tanított, amelynek 1961-től 1962-ig igazgatója is volt. A Zentai Történelmi Levéltárban 1965. május 1-jével kezdett dolgozni levéltárosként, ahol 1972 és 1979 között szintén igazgató volt. 1985-ben magiszteri címet szerzett Zágrábban, magiszteri munkájának címe: Irattári rendszerek a vajdasági levéltárak számára (Registratorski sistemi za arhive Vojvodine). 1985-től nyugdíjba vonulásáig, 1991-ig, a Szabadkai Történelmi Levéltárban dolgozott. Barátjához, Schneider Miklóshoz hasonlóan, sokoldalú levéltári szakember volt, történész, helytörténész, tankönyvíró. Szerkesztette a Zentai füzeteket, s több monográfiát. 14 kiadvány társszerzője volt, több hazai és külföldi folyóiratban publikált. Munkásságáért Zenta város arany medalionját 1968-ban kapta, illetve a magyarországi Honismereti Szövetség emlékplakettjét 1998-ban.
<https://stevanmackovic.wordpress.com/in-memoriam-dobos-janos-1935-1998/> (utolsó letöltés ideje: 2023. július 5.).

⁹ HU-MNL-NML-XIV.23.a.

¹⁰ Uo. Dr. Schneider Miklós 1973. január 31-án kelt levele Dobos János részére.

anyag közel 20%-a ekkor már megsemmisült. A megmaradt iratanyag az Ipoly folyó partján hánykolódott, majd a balassagyarmati Múzeum pincéjében került elhelyezésre. Végül a megmaradt anyagot 1950-ben Balassagyarmaton, a Vármegyeháza földszintjének öt helyiségében helyezték el. Fügedi Erik, a Levéltárak Országos Központja (LOK) megbízottja a veszteséget 1950-ben már 70%-osnak (!) ítélte meg. A veszteségeket fokozta a háborús évek után felelőtlenül végzett nagyarányú selejtezés¹¹ is, továbbá az a körülmény, hogy a vármegye nem töltötte be szakképzett emberrel a főlevéltárnoki állást, és így a levéltárat a megsemmisülés veszélye fenyegette.

A levéltár sorsára az is rányomta a bélyegét, hogy az 1950. évi 29. törvényerejű rendelet az összes megyei és városi törvényhatósági levéltárnak közvetlen minisztériumi alárendeltségben történő állami kezelésbe vételét rendelte el. Az is fontos tényező volt, hogy időközben megyeszékhelyváltás is történt, Balassagyarmat helyett Salgótarján lett a megyeszékhely 1950-től.¹² Tekintettel a fentnevezett két körülményre és arra, hogy akkor Salgótarjánban a levéltár részére megfelelő elhelyezést nem tudtak biztosítani, a LOK határozata alapján az akkor kb. 500 ifm terjedelmű Nógrád megyei levéltári anyagot a Pest Megyei Közlevéltár, később Budapesti 2. sz. Állami Levéltár vette át 1951 májusában.¹³ A Levéltár ettől az időtől kezdve a Pest megyei anyaggal párhuzamosan végezte a beszállított anyag rendezését és arról is gondoskodott, hogy a még kint lévő, levéltárivá érett anyag is a levéltárba kerüljön. 1951–1966 közötti időszakban beszállították Salgótarján, Balassagyarmat és a megyei községek, illetve más szervek kb. 400 iratfolyóméternyi iratanyagát. A gyarapodásnak köszönhetően a Nógrád megyei anyag 1968-ban már 1150 ifm-t tett ki.¹⁴

A fővárosban öt helyen helyezték el a nógrádi anyagot. A törzsanyag a Pest Megyei Tanács épületében, a városok anyaga pedig a Gorkij fasor egyik villájának pincéjében, a községek iratai az Üllői úton voltak elraktározva. A többi, kisebb

¹¹ Nemcsak a selejtezés, hanem a levéltárban lévő iratok „újrahasznosítása” is jellemző volt. Ezt dolgozta fel Kovács Krisztián az MNL Nógrád Vármegyei Levéltára honlapja Raktárunk mélyéről menüpont alatt megjelent cikkében. Lásd https://mnl.gov.hu/mnl/nml/irat_ujrahasznositas_a_masodik_vilaghaboru_utan (utolsó letöltés ideje: 2023. július 5.).

¹² Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 4343/1949.

¹³ Dr. Lakatos Ernő előterjesztése. HU-MNL-NML-XXIII.2. [Nógrád Megyei Tanács VB. jegyzőkönyvei] 1966. november 2.

A levéltár történetére lásd a *Nógrád Megyei Levéltár fond- és állagjegyzéke*. Bevezető. Salgótarján, 2004. 11–20.

2018-ban az MNL Nógrád Megyei Levéltára által az *Az 50 éve visszatért levéltár arcai* címmel rendezett konferencián Berényiné Dr. Kovács Gyöngyi előadásában ismertette a nógrádi levéltár budapesti időszakát „*Hazatért*” a *levéltár* címmel.

¹⁴ Dr. Lakatos Ernő szerint a gyarapodás mértéke nagyobb lehetett volna, a korabeli felmérések szerint „1963 végéig a nógrádi szervek őrzetében mintegy 7500 ifm anyag volt”. HU-MNL-NML-XXIII.2. 1966. november 2.

anyagrészt a Vigadó téren, illetve a Tanács körúton volt fellelhető. Mivel azonban a levéltár állandóan férőhely-problémákkal szembesült, illetve a nógrádi kutatók számára is bosszúságot okozott a rendszeres utazás, ezért dr. Lakatos Ernő, a Pest- és Nógrád Megyei Levéltár igazgatója javasolta a nógrádi anyag hazaszállítását.¹⁵

Az MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottsága már 1964-ben felvetette a levéltár Balassagyarmatra (!) történő költöztetését a fővárosból, miszerint „vizsgálják meg a lehetőségét Balassagyarmaton egy levéltár létesítésének, és ezt segítsük elő. Az országban egyetlen megye Nógrád megye, ahol nincs levéltár. Ennek a létrehozása helyes lenne és meg is kell oldani.”¹⁶ Ezt követően a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága kimondta Nógrád megye levéltárának a megyébe való visszatelepítése szükségességét, 1966. március 1-i ülésen már egy új levéltár építésének szükségességét vetette fel.¹⁷ Közben már 1966. február 21-én Salgótarján Város Tanácsa VB – Moskát László VB-tag bejelentése nyomán – utasította a Művelődési Osztályt, hogy mérje föl, milyen elhelyezési lehetőség adott a Nógrád Megyei Levéltár Salgótarjánba történő telepítésére, továbbá kezdjen tárgyalásokat a Magyar Országos Levéltár vezetőivel az iratok kiadásáról.¹⁸ A levéltár salgótarjáni köztudatba való visszaemelését is szolgálta dr. Jánosi Ferenc¹⁹ 1966. május 22-én honismereti szakkörvezetőknek tartott előadása a salgótarjáni József Attila Művelődési Központban, *Nógrád megye levéltára és szerepe a helytörténet és a falukrónika írás fellendítésében* címmel.²⁰

Végül 1966. november 25-én a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Lakatos Ernő előterjesztése nyomán döntött arról, hogy a Nógrád Megyei Levéltár anyagát visszaköltözteti Salgótarjánba, illetve erre a célra 3 millió Ft-os beruházás-

¹⁵ Uo.

¹⁶ HU-MNL-NML-XXXV.51.c. [MSZMP Nógrád Megyei Bizottsága. Végrehajtó Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei] 1964. május 8.

¹⁷ Előtte az MSZMP Nógrád Megyei Végrehajtó Bizottság 1965. december 17-i ülésén rögzítették, hogy „a levéltár elhelyezésében nincs előrelépés”. Megépítését a III. ötéves tervben tartották megoldhatónak. HU-MNL-NML-XXXV.51.c.1965. december 17.; HU-MNL-NML-XXXV.51.c.1966. március 1.

¹⁸ HU-MNL-NML-XXIII. 527. [Salgótarján Város Tanácsa VB. üléseinek jegyzőkönyvei] 1966. február 21.

¹⁹ Nagy Imre miniszterelnök veje. Az 1956-os forradalom és szabadságharc után nyolc év fegyházra ítélték. 1960-ban kegyelmet kapott. 1963-tól 1968-ban bekövetkezett haláláig a Budapesti 2. számú Állami Levéltárban (Pest és Nógrád Megyei Levéltár) dolgozott, ahol az akkor népszerűvé váló helytörténeti krónikáiró-mozgalom egyik kezdeményezője, irányítója volt. Fontosnak tartotta, hogy ez a mozgalom a levéltárak népművelő tevékenységének részévé váljék, ebből a célból a Hazafias Népfront különböző helyi szervezetei által szervezett honismereti összejöveteleken számos előadást tartott. Lásd Jánosi Ferenc: A modern krónikáírás elvi módszertani kérdései. *Pest megyei levéltári füzetek*. 1. sz. 1967. 13–46.

1970-ben jelent meg Ladányi Erzsébettel és Romhányi Emillel együtt készített *Nógrád megyei Levéltár fondjegyzéke* című kötete a MM Levéltári Igazgatósága kiadásában.

²⁰ *Nógrád*, 1966. május 19.

sal új épületet építenek, melynek befogadóképessége 3000 iratfolyóméter lesz.²¹ Ideiglenes hely gyanánt – az új megyei kórház elkészültével felszabaduló – bányai kórház 340 m²-es igazgatási épületét jelölte ki.²² Végül a 2045/1967. Korm.sz. határozat értelmében 1967 decemberében a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága átvette a levéltárat,²³ mely 1968. január 2-ával megkezdte működését, Schneider Miklós vezetésével.

1968 – Salgótarjánban a levéltár

A levéltári épület felújítása ugyan 1967 decemberében befejeződött, azonban a levéltár 1968. évi működését két tényező befolyásolta. Az egyik tényező a levéltári anyag leszállításának és elhelyezésének munkája volt. A másik tényező pedig a munkaerő volt, ugyanis a Schneider mellett dolgozó két fő teljesen kezdő és gyakorlatlan volt.

Az iratanyag leszállítására 1968. március–október közötti időszakban került sor, és a fondok az átadó levéltár által létesített felállításban és rendben kerültek állványra és egyes fondrészek már rendezésre is kerültek, köztük a Nógrád megyei alispáni iktatókönyvek. Mivel azonban az 1150 iratfolyóméternyi anyag az összes rendelkezésre álló helyet elfoglalta, így már a költözés évében szükségessé vált az iratselejtezés. A *Belügyi Közlönyben*, illetve a LOK által korábban kiadott selejtezési ügykörjegyzéket alapul véve selejtezésre került Nógrád megye alispánjának 1941–1944 közötti időszakból 8 iratfolyóméternyi (!), illetve Salgótarján város polgármesterének irataiból szintén 8 iratfolyóméternyi (!) az 1920–1922 és 1926–1930 közötti időszakból. A visszakerült és korábbi időszakban igen erősen megcsonkított alispáni, illetve városi anyagok további selejtezésére a központi utasítások mellett, a férőhely szűkössége, illetve az illetékességi körbe tartozó szervektől bejövő iratok elhelyezése miatt volt szükség.²⁴

Közben a nógrádi levéltár szélesebb körben történő ismertetése céljából a levéltárat bemutató rádióriport készült az *Emlékezzünk régiokról...* című sorozat részeként, tanulmány jelent meg a levéltárról a *Levéltári Szemlében*, illetve a *Palócföldben*. A *Palócföld* – az évfordulóra is tekintettel – cikket közölt az 1918–1919. évi

²¹ Dr. Lakatos Ernő előterjesztésében három megoldást javasolt: az ideiglenes elhelyezést, illetve a végleges elhelyezést egy önálló levéltári épület emelésével vagy pedig egy úgynevezett levéltári-múzeumi-kiállítási épületkomplexum létesítésével. HU-MNL-NML-XXIII.2. 1966. november 2.; Nógrád, 1966. november 26.

²² HU-MNL-NML-XXIII. 526. [Salgótarján Város Tanácsa tanácsülési jegyzőkönyvei] 1967. augusztus 18.

²³ A területi állami levéltárak 1968. január 1-én a tanácsok közvetlen irányítása alá kerültek.

²⁴ HU-MNL-NML-XIV. 23. c. [Dr. Schneider Miklós iratai. A Nógrád Megyei Levéltár munkatervei és beszámolóí. 1967–1972.]

események nógrádi forrásairól.²⁵ Schneider Miklós fontosnak tartotta, hogy a készülő megyei monográfia²⁶ anyaggyűjtő munkájában részt vegyen, és fontos szerepet kapott Salgótarján várossá alakulásának 50. évfordulójára tervezett városmonográfia elkészítésében is. A levéltári szakkönyvtár alapjait is megteremtette a részben antikváriumokban vásárolt és részben központi könyvtáraktól ajándékképpen kapott könyvekkel.

Hitvallását évekkel később fogalmazta meg Dobos Jánosnak 1973. január 31-én kelt levelében, amely – úgy gondoljuk – érvényes a kezdeti, salgótarjáni éveire is: „Levéltári munkámban nem kívánok lehorgonyozni egyik szűk történelmi kor mellett sem, inkább a levéltáros munkát tartom fontosnak, a forrásismertetés, ill. a forrástudományt hogyan lehet a legjobban használhatóvá tenni a forrásokat, egyáltalán mit és hogyan gyűjtsön be a levéltár. [...] Az irattári tervek szolgáltatnak alapot ahhoz, hogy eldöntsük, mi kerül az irattárakból a levéltárakba.”²⁷ Végül a Nógrád című megyei hírlap adott hírt arról, hogy 1968. október 12-től a levéltár megnyílt a kutatók előtt.²⁸

A „megye memóriája”

„A levéltárban őrzött iratanyag a megye memóriája, melynek »képeit« szakavatott kézzel felidézni, illetve ezt a munkát a legmesszebb menőkig megkönnyíteni, ez jelenti a levéltár legfontosabb feladatát” – írta Schneider Miklós 1969-ben a Nógrád megyei múzeumi füzetek kiadványában. Itt fogalmazta meg először a megye levéltárügyének főbb tennivalóit, és rögzítette a levéltár társadalmi hasznosságának gondolatát: „hogyan, milyen színvonalon tudja segíteni a helytörténeti kutatást, illetve, hogy a levéltári anyagban felhalmozott óriási adathalmazban való eligazodást hogyan tudja megkönnyíteni. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a feladatoknak ellátásához alapvető feltétel a levéltári anyag minél alaposabb ismerete.”²⁹

1969-től már folyamatosan érzékelhető a megyei levéltár jelenléte, ugyanis a különböző társadalmi, illetve szakmai szervezetekkel együttműködve számos kiad-

²⁵ Schneider Miklós: A Nógrád Megyei Levéltár sorsának alakulása és mai helyzete. *Levéltári Szemle*, 18. (1968) 1: 4–8.; Schneider Miklós: Új lehetőségek a megye helytörténetírói részére. *Palócföld*, 1968. 2. 76–78.; Schneider Miklós: Az 1918–1919. évi forradalmak történetének forrásai a megyei levéltárban. *Palócföld*, 1968. 3. 89–92.

²⁶ A Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1969-ben – a megyei pártbizottság kezdeményezésére és ösztönzésére – határozta el Nógrád megye története monografikus feldolgozását, megjelentetését. Belitzky János: *Nógrád megye története I.* Salgótarján, 1972.; Szabó Béla – Horváth István: *Nógrád megye története II.* 1849–1919. Salgótarján, 1969.; Molnár Pál – Szomszéd Imre: *Nógrád megye története III.* 1919–1944. Salgótarján, 1970.

²⁷ HU-MNL-NML-XIV. 23.a. Dr. Schneider Miklós levele Dobos Jánosnak. 1973. január 31.

²⁸ *Nógrád*, 1968. október 14.

²⁹ *Nógrád megye levéltára.* Összeáll.: Schneider Miklós. Nógrád Megyei Múzeumi füzetek 17. Salgótarján, 1969, 4–8.

vány, kiállítás és rendezvény valósult meg. 1969. március 16-án és 17-én a Hazafias Népfront Megyei Bizottsága, a József Attila Művelődési Központ (JAMK), a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezete és a Magyar Történelmi Társulat nógrádi csoportja szervezésében megyei honismereti tanácskozást tartottak Salgótarjában a JAMK-ban és a Nógrád Megyei Levéltárban. Ugyanekkor a JAMK-ban *A Tanácsköztársaság időszaka Nógrád megyében* címmel a Nógrád Megyei Múzeumok Szervezete és a levéltár közös dokumentumkiállítást rendezett.³⁰ 1969-ben jelent meg a *Múzeumi füzetek* sorozatában *Nógrád megye levéltára* címmel kötet, melyet műfaját tekintve levéltári útmutatóként lehet besorolni, ugyanis tájékoztató, szintetizáló jellegű, alapszintű segédlet a nógrádi levéltári anyagról, leírja a különböző fondok tárgyát, a szerves fondok esetében pedig rövid fondképző-történetet is tartalmaz a fontosabb levéltári adatok (törzsszám, cím, évkör, tárgy, terjedelem) mellett.³¹ Ahogyan Schneider Miklós nevezte a levéltári anyagot, „*az élettelen élet*” egyre nagyobb helyet igényelt.³² 1970-ben a Városi Tanács kiutalt egy úgynevezett szükségraktár-helyiséget, melyben a Nógrád Megyei Tanács, a Pásztói Járási Tanács és a Salgótarján Városi Tanács 1956-ig keletkezett valamennyi iratanyagát helyezték el.³³

1971-ben Schneider Miklós célul tűzte ki egy forrásközlő kiadvány megjelentetését, azzal a nem titkolt céllal, hogy „*olyan forrás- ill. adatközlés*” jelenjen meg, mely „*kizárólagosan levéltári anyag*” alapszik, illetve az „*iratanyag levéltári feldolgozását célzó tevékenység közvetlen terméke*”. Olyan források közzététele a cél, „*melyek a helységtörténet kutatói számára nehezen hozzáférhetők, akár nyelvi, akár olvasási nehézségek miatt, akár amiatt, hogy a kérdéses anyag nem megyei, hanem más, országos, vagy egyházi levéltárban található*”.³⁴ Fontosnak tartotta, hogy „*olyan adatok, illetve források kerüljenek közlésre, melyek a mai megye valamennyi községére vonatkozóan nagyjából azonos szinten rendelkezésre állanak*”.

A leendő köteteket a megye valamennyi községének könyvtárába, iskolájába és a helytörténettel kapcsolatos intézményekbe szánta, hogy ezáltal a „*megye múltjában fellelhető értékes hagyományok közkinccsé tételét, az egészséges szülőföldszeretet elősegítő helységtörténet művelését*”, az iskolai oktatómunkát és a közművelődési tevékenységet is segítse. Ez lett az alapja az *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból* című kiadványsorozatnak, melynek az első füzetét *Dézsma és robot* címmel Schneider Miklós állította össze. A második füzetet ugyan-

³⁰ Cs. Sebestyén Kálmán: *Salgótarján történelmi kronológiája II. 1945–1977*. Salgótarján, 2002.

³¹ *Nógrád megye levéltára*. Összeáll.: Schneider Miklós. Nógrád Megyei Múzeumi füzetek. 17. Salgótarján, 1969.

³² HU-MNL-NML-XIV.23.a. Dr. Schneider Miklós levele Dr. Szabó Ferencnek, a Békés Megyei Levéltár igazgatójának. 1972. augusztus 2.

³³ HU-MNL-NML-XIV.23.c. [Dr. Schneider Miklós iratai. A Nógrád Megyei Levéltár munkatervei és beszámolóí. 1968–1980.] 1970. évi munkabeszámoló.

³⁴ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1971. évi munkaterv.

csak ő állította össze, *A nógrádi adózó nép viszonyai 1828-ban* címmel. Illetve elkészült Schneider Miklós összeállításában a *Nógrád megyei történelmi olvasókönyv* is, melyet szerinte „különösen haszonnal forgathatják majd az iskolákban, közművelődési intézményekben, s a honismerettel, helytörténettel foglalkozók érdeklődésre is számot tarthat”.³⁵

1971-ben az anyaggyarapítás jelentős mozzanata volt a megszünt járási tanácsi jegyzőkönyvek levéltárba kerülése. Viszont már egyre nagyobb gondot okozott a férőhelyhiány, amelyre megoldást keresett. 1972. augusztus 2-án kelt levelében már úgy fogalmazott: „Úgy néz ki, hogy Balassagyarmat város megteremti feltételeit egy fióklevéltár megszervezésének. Ez hízeleg egyrészt a meglehetősen lokálpatrióta város, egyébként teljesen jogos igényeinek, másrészt jelentős lépés az egyre vajúdó raktárproblémáink részbeni megoldásában. Ugyanakkor egy külső raktár megszerzését is szorgalmazom: a 30 km-re lévő Szécsényben helyreállítják a Forgách-család kastélyát, mely a múzeumé lesz, beszáll a Mezőgazdasági Múzeum is. Úgy gondolom, ha itt lehetne egy kis raktárhelyiséget szerezni, el tudnánk benne rakni a kutatás szempontjából kevésbé érdekes rendezett tanácsi iratokat. Ez eléggé labilis, de valami majd csak lesz.”³⁶ A levéltár 1973. évi munkatervében célul tűzte ki a balassagyarmati részleg létrehozását. Balassagyarmat Város Tanácsa a volt Vármegyháza épületében az egykori vármegyei levéltár helyiségeit – melyek 1972-ben még egy üzem céljait szolgálták – a levéltár részére kijelölte.³⁷ Schneider Miklós 1974. március 18-án kelt levelében már arról írt, hogy „tető alá sikerült hozni a balassagyarmati részleget”.³⁸ Ugyanekkor a Nógrád Megyei Tanács a 18/1974. sz. határozatában – mely a tanácsok közművelődési feladatait szabja meg – kimondta, hogy az ötödik ötéves tervidőszakban meg kell oldani a levéltár elhelyezését.³⁹

Schneider Miklós támogatta a peremlyukkártya, a levéltárak körében szokatlanul újszerű technikai forma és segédlet megjelenését és használatát. Ezt Schneider mint tematikus segédletet sorolta be, és a Nógrád Megyei Levéltár már 1975-ben megkezdte az 1950–1959 közötti rendezett tanácsi iratanyagának peremlyukkártyára való átvételét.⁴⁰ A *Nógrád* című napilap híradása szerint 1976-ban el is készült

³⁵ Uo.

³⁶ HU-MNL-NML-XIV.23.a. Dr. Schneider Miklós levele Dr. Szabó Ferencnek, a Békés Megyei Levéltár igazgatójának. 1972. augusztus 2.

³⁷ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1973. évi munkaterv és beszámoló.

³⁸ HU-MNL-NML-XIV.23.a. Dr. Schneider Miklós levele Dr. Szabó Ferencnek, a Békés Megyei Levéltár igazgatójának. 1974. március 18.

³⁹ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1974. évi beszámoló.

⁴⁰ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1975. évi beszámoló. „Lyukkártya: nem lyukjelírással írt irat, amilyen a lyukszalag, hanem kartoték formájú lap, amelyen bizonyos rendszerbe foglalt kérdésekre igennel, vagy nemmel oly módon válaszolnak, hogy a lap meghatározott helyeit átlukasztják, vagy nem. A lyuk az igenlő választ jelenti. A lapra ily módon rávitt adatok alkalmasak a gépi feldolgozásra”. Lásd Ember Győző: *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, 1982, 37.

az első peremlyukkártyás tájékoztató-segédlet. A cikk szerint „ez lehetővé teszi, hogy az érdeklődő kutató a Nógrád Megyei Tanács, az öt járási és a két városi tanács 1950–1960 közötti évekből származó iratanyagában található valamennyi érdemleges adat közül rövid idő alatt akár helyi, akár tematikai szempontok szerint kiválogathassa a kívánt adatokat”. Ami azt jelentette, hogy a tanácsi iratanyaghoz 4500 kartonból álló peremlyukkártyás mutató készült el.⁴¹

1977-ben – ahogy a levéltár 1977. évi beszámolójában olvasható – a levéltár helyiségeiben olyan „zsúfoltság állott elő, hogy a korábban szerény keretek között megvalósított formákról is le kellett mondaniuk”, ezek közé tartozott a levéltárlátogatás, illetve a szakköri foglalkozás.⁴² Ez a helyzet akkor enyhült, amikor 1980-ban a salgótarjáni Nógrádi Sándor Múzeum városközponti új épületének elkészültével, átvette a levéltár a szomszédságban fekvő régi múzeumépületet és ugyanakkor felszámolta Salgótarjában, a Rákóczi út 188. sz. alatti pinceraktárát.⁴³

A levéltár társadalmi köztudatba való emelése

Schneider Miklós kiemelten kezelte a levéltárszakmai feladatok végzése mellett a különböző szakmai, társadalmi szervezetekkel, tudományos intézményekkel és az iskolákkal való folyamatos és konstruktív párbeszédet, kapcsolattartást, közös rendezvényszervezést, illetve ezeknél a szervezeteknél végzett társadalmi munkát. Ahogyan a többi, megyei levéltárban dolgozó kollégájával folytatott levelezésében is olvasható, ez a sokrétű munka hozta létre a megyei levéltárosok körében a „kényszer-polihisztor” attitűdöt.⁴⁴

Nem elégedett meg azzal, hogy a jubileumi évfordulók fokozzák a hagyományok ápolását, a helytörténeti-honismereti mozgalmat, lépéseket tett a levéltár társadalmi közfelfogásba való emelésének fokozására. Már az 1970. évi munkatervben szerepel többek között az iskolai szakkörökkel való szorosabb kapcsolat kiépítése: célul tűzte a megye valamennyi honismereti szakkörének „vendégül látását” a rendszeres kapcsolat kiépítése érdekében. Többek között a salgótarjáni Madách Imre Gimnázium történelmi és irodalmi-honismereti szakköre, valamint a salgótarjáni Közgazdasági Technikum történelmi szakköre kereste fel a levéltárat. Ezt követően 1971-ben újabb tapasztalatok szerzése céljából ismét a középiskolák felé fordult azzal, hogy a „középiskolás történelmi szakkörök foglalkoztatásának egyes módszereit a salgótarjáni Madách Imre Gimnázium szakkörének bevonásával” kipróbálják. Ugyanebben az évben a salgótarjáni Bolyai János Gimnázium és a mátraszelei általános iskola helytörténeti szakkörével is sikeres

⁴¹ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1976. évi beszámoló.

⁴² HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1977. évi beszámoló.

⁴³ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1980. évi beszámoló.

⁴⁴ HU-MNL-NML-XIV.23.a. Dr. Schneider Miklós levele Orbán Józsefnéhez. 1980. január 19.

volt az együttműködés. A tapasztalatok alapján Schneider Miklós a középiskolai történelem szakos tanárok továbbképzésén már tájékoztatót tartott, illetve munkatársa, Leblancné Kelemen Mária publikált a *Levéltári Szemlében* és a *Történelemtanításban* a levéltárnak a történelemoktatás támogatását célzó tevékenységéről.⁴⁵ Szerinte a középiskolák és a levéltár együttműködésének az iskolán, a tanítási órán kívüli formái közül a legjelentősebb a szakkör. Véleménye szerint a szakkörben az egyéni kezdeményezésnek, az önálló alkotómunkának adott a lehetősége, mivel a „szakköri munka az a terület, ahol a helytörténettel való foglalkozás mélyebb, alaposabb lehet. A történelem szakköröket feladatuk, célkitűzésük megvalósításában messzemenően tudták segíteni a levéltárak.”⁴⁶

1974-ben létrejött a Hazafias Népfront megyei elnökségének felújított, 12 tagú honismereti bizottsága, melynek elnöke Schneider Miklós lett.⁴⁷ Hogy a bizottság aktivitását fokozzák, a megyei tanács és a Hazafias Népfront képviselőin kívül csak a közvetlenül érdekelt intézmények egy-egy megbízottja, valamint a megye néhány legaktívabb honismereti munkatársa vett részt.⁴⁸ Ennek kapcsán a *Honismeret* című folyóiratban Schneider ismertette, hogy 1974-ben újból megkezdte a korábbi éveikben már sikerrel kiadott *Nógrádi Honismeret* című időszakos füzetük újraindításának előkészítését. Ez a kiadvány a tájékoztató és módszertani jellegű írások közlésén kívül lehetőséget adott arra, „hogy a honismeret különböző ágaival foglalkozók számára szerény publikálási lehetőséget nyújtson”.⁴⁹ Honismereti tevékenységét szélesítette a *Palócföld* folyóirat *Hagyomány* című rovatának a vezetése, melyet 1979-ig végzett.⁵⁰ 1976-ban részt vett az I. Nógrádi Honismereti Ifjúsági Tábor szervezésében, ahol az előkészítés mellett három előadást is tartott a résztvevőknek.⁵¹

⁴⁵ Leblanc Zsoltné: Törekvések a középiskolai történelemtanítás támogatására a Nógrád Megyei Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 22. (1972) 1: 68–73.

⁴⁶ Uo. 71.

⁴⁷ Előzménye, hogy 1964-től a Hazafias Népfront Nógrád Megyei Elnöksége mellett működő Honismereti bizottság irányításával, a József Attila Megyei Művelődési Központtal együttműködve megindult a honismereti mozgalom szakmai irányítása, a helytörténeti gyűjtések szervezése, a falukrónika-író körök megalakítása. Lásd Baráthi Ottó: A nógrádi honismeret-történet tükrörcserepei. 50 éves a megyei honismereti mozgalom és tevékenység. *Neograd. A Dornay Béla Múzeum Évkönyve*. 2013. 37. 311–317.

⁴⁸ Schneider Miklós: A Nógrád megyei Honismereti mozgalom megújítása. *Honismeret*. 1974. 5. sz. 30–31.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1979. évi beszámoló.

⁵¹ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1976. évi beszámoló.

1975-ben közreműködött a Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportjának újjáalakításában, melynek elnöke is volt.⁵² A Magyar Történelmi Társulat Nógrád megyei csoportja elnökeként fontosnak tartotta az általános és középiskolai történelem szakos tanárok megszólítását, egyesületbe történő bevonását. A szervezet 1978-ban mintegy negyven tagot számlált. Tevékenységükről a *Nógrád* című napilapnak adott interjújában adott számot. Két intézménnyel, illetve szervezettel tartottak kapcsolatot: az egyik a TIT-szervezet, a másik pedig a megyei Pedagógiai Továbbképzési Intézet volt. A társulat megyei csoportja társkiadója is volt a Nógrád Megyei Levéltár köteteinek. Fő céljuk az volt – Schneider Miklóst idézve –, hogy „a történelemoktatásban felhasználható különböző korokból származó, a megye múltjára vonatkozó levéltári forrásokat” hozzáférhetővé tegye a megye valamennyi történelemtanára részére, ugyanakkor annak is nagy jelentőséget tulajdonítottak, hogy megkeressék ezeknek a kiadványoknak olyan felhasználási lehetőségeit – például órákon, szakköri foglalkozásokon –, „melyek számottevő túlterhelés nélkül tehetik gazdagabbá, színesebbé, szemléletesebbé, az érzelmi kötődést is kiváltóvá iskoláinkban a történelemoktatást”.⁵³

A *Nógrád* című napilapnak adott interjújában kiemelte a levéltári munka „társadalmi hasznosságát”, a forráskiadványok jelentőségét, szerinte „ezek a levéltár »kiállításai«. Nem célunk, hogy mindent bemutassunk, amink van, hiszen ez lehetetlen és célszerűtlen is volna. Olyan kiadványokat kell készíteniünk, amelyek bizonyos szempont szerint rendezett, közérdeklődésre számot tartó anyagot tartalmaznak. Aki a levéltári kiadványt kézbe veszi, lapozgatja, s közben megismerkedik egy korszak valamely problémájával. Ha csak ennyit említünk is, világossá válik a cél, miért érdemes mindezt csinálni. Természetesen, azt is érdemes megjegyezni, hogy nem ez az egyetlen hasznosítási módja a levéltári anyagnak. Ez az a forma, amely a társadalom szélesebb rétegeinek szól.”⁵⁴

Kitekintés – Levéltári ismeretek oktatásáról a középiskolákban

Amikor a 115/1975. OM számú utasítás lehetővé tette az államigazgatási, népművelési szervezési és közgyűjteményi kezelői képzést a gimnáziumokban a fakultatív oktatás keretein belül, 1975-ben – a meghatározott tantervi követelmények alapján – Schneider Miklós a pásztói Mikszáth Kálmán Gimnáziumban folyó közgyűjtemény kezelői oktatás keretében két osztályban kezdett tanítani levéltári ismereteket 1977-ig. Ennek tapasztalatait írta le a *Levéltári Szemle* 1977. évi 3. számában. A tanítást 1979-ben fejezte be.⁵⁵ A tapasztalatokat hasznosítva, Andor Györggyel

⁵² HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1975. évi beszámoló.

⁵³ *Nógrád*, 1978. április 23.

⁵⁴ *Nógrád*, 1980. január 12.

⁵⁵ HU-MNL-NML-XIV.23.c. 1979. évi beszámoló.

együtt szerkesztve 1979-ben látott napvilágot az Országos Pedagógiai Intézet kiadásában a *Levéltári ismeretek* kísérleti fakultatív tanterv.⁵⁶ A bevezetőben rögzítették, hogy a levéltári ismeretek fakultatív tantárgy oktatásának célja, hogy megismertesse a tanulókat a levéltári anyaggal és az ezzel szorosan összefüggő levéltári tevékenységgel, illetve megalapozza az irattárosi vagy egyes levéltárosi munkakörök betöltéséhez szükséges ismereteket. A tantárgy oktatásának feladata elsősorban az, hogy a tanulókat meggyőzze az írásbeliség fontosságáról, láttassa meg velük, hogy az írás, az irat az élet jelentős, szerves velejárója, az iratoknak milyen fontos szerepük van a múlt felidezésében. A kísérleti fakultatív tantervet a gimnáziumok III. és IV. osztályára állították össze, III. évfolyamon évi 128 órában, illetve IV. évfolyamon pedig évi 168 órában. Érdemes a tantervet böngészni.

A III. osztály tananyaga az alábbiakat tartalmazta: az irat – kb. 16 óra; a ma előforduló iratfajták előzményei (I.) – kb. 16 óra; a forrástudományok – kb. 20 óra; további forrástudományok – kb. 16 óra; latin nyelv – 4 óra; ma előforduló iratfajták előzményei (II.) – kb. 36 óra; nem közigazgatási szervek iratai – kb. 4 óra. A IV. osztályban pedig az alábbiakat vették: a feudális és polgári kor iratai – kb. 16 óra; ma keletkező iratokat létrehozó szervek és a legfontosabb iratfajták – kb. 34 óra; az iratok rendszerezése a felszabadulás után – kb. 28 óra; iratkezelés a jelenben I. – kb. 28 óra; iratkezelés a jelenben II. – kb. 30 óra; a levéltár tevékenysége az ott őrzött és oda bekerülő iratokkal – kb. 32 óra. Az 1979. évi kísérleti tanterv tartalmazta a módszertani ajánlást is. Kiemelt fontosságúnak tartotta az elméleti órák mellett a gyakorlati foglalkozásokat a levéltárban, ügyelve arra is, hogy a tanulók foglalkoztatása azonos mértékű legyen.⁵⁷

Schneider Miklós az Országos Pedagógiai Intézet felkérésére 1979 decemberében elkészítette a III. osztályos *Levéltári Ismeretek* fakultatív tantárgy tankönyvi kéziratát. 1980-ban megbízták a folytatásával, a IV. osztályos tankönyv megírásával. Andor György 1981. május 30-án kelt levelében tájékoztatta Schneider Miklóst, hogy szakmai körökben is nagy elismerésben részesült a III. osztályos tankönyv kézírata. A *Köznevelés* című folyóirat *Továbbképzés* rovatában Andor György ismertette a fakultatív tantárgyat, illetve az ahhoz kapcsolódó jegyzetet. 1981-ben a III. osztályos jegyzetet az Országos Pedagógiai Intézet már elkészítette, és az iskolák rendelkezésére bocsátotta. A jegyzet felépítése megfelelt a tantervben leírtaknak. Az egyes főbb fejezetek után gyakorlatok, feladatok (címerek rajza, családfa, iktatási példa) voltak olvashatók a legfontosabb idegen nyelvű szavakkal együtt. A jegyzet függelék gyanánt külön tartalmazta a levéltári iratok-

⁵⁶ 1978–79-ben – két fázisban – 60 kísérleti tanterv készült el az OPI-ban. 1978-ban megjelent a gimnáziumok számára az új tantervek bevezetését elrendelő 124/1978. sz. utasítás. Erről bővebben: Vladár Ervin: A gimnáziumi fakultatív oktatás tantervi rendszeréről és kísérleti tanterveiről. *Pedagógiai Szemle*, 1979. 9. sz. 808–817.

⁵⁷ Irat- és levéltárosi ismeretek c. fakultatív tantárgy oktatásával kapcsolatos tankönyv levelezése.

hoz szükséges latin szavakat, kifejezéseket.⁵⁸ A 110/1981. (M. K. 7.) MM számú utasítás értelmében a tárgyat felsőfokú levéltári szakképesítéssel vagy középiskolai tanári diplomával és ötéves szakmai gyakorlattal rendelkezők taníthatták. Azonban a *Levéltári ismeretek* fakultatív tantárgy nem volt hosszú életű, ugyanis 1984-ben „már nem él”.⁵⁹

Zárszó gyanánt

Amikor a Nógrádi Sándor Múzeum épülete 1980-ban elkészült, lehetővé vált a levéltári épület melletti múzeumi épületrész birtokbavétele. Az erre vonatkozó terveket Schneider Miklós ugyanebben az évben elkészítette, és a kollégáival 1981 májusában el is kezdte az anyag egy részének átköltöztetését az újonnan átvett épületbe. A teljes birtokbavételt sajnos nem érthette meg, június elején gyógyíthatatlan betegséget diagnosztizáltak nála. Budapesten hunyt el 1981. június 16-án.

Schneider Miklós élete a levéltár bővületében telt, a hazaköltöztetett nógrádi levéltári anyag szakszerű és lelkiismeretes gondozása mellett elég csak elolvasni a *Levéltári ismeretek* című fakultatív tantárgy tantervét, az ehhez kapcsolódó tankönyv kéziratát, továbbá a *Levéltári Szemlében*, a *Honismeretben*, a *Palócföldben* és egyéb folyóiratokban írt tudományos, illetve tudományos ismeretterjesztő céllal készült tanulmányait, írásait.⁶⁰ Szakmai tevékenysége nem múlt el nyomtalanul. Számos olyan kezdeményezése volt, amely a mai napig is él. Az általa megalapozott *Adatok, források a Nógrád Megyei Levéltárból* című levéltári kiadványsorozat már a 66. kötetnél tart, annyiban módosulva, hogy nemcsak forráskiadványok, hanem monográfiák, tanulmánykötetek is gyarapítják a sorozatot. Az általános és középiskolák honismereti, illetve történelem szakkörei munkájában való részvétel, oktatás és módszertani útmutatás fontosságának felismerésével lépéseket tett a levéltári dokumentumok történelmi értékének közösségi ismeretbe való emelésére. A levéltári ismeretek – kísérleti – fakultatív tantárgy tananyagának elkészítésével, annak didaktikai megalapozásával törekedett a levéltárak szerepének tisztázására a társadalmi köztudatban.

⁵⁸ *Levéltári ismeretek. Fakultatív tanterv.* Szerk. Schneider Miklós, Andor György. Budapest, 1981.

⁵⁹ Orbán Józsefné – Vladár Ervin: A tantervi korszerűsítés és hatása a gimnáziumban. *Pedagógiai szemle*, 1984. 9. sz. 833.

⁶⁰ Publikációinak 125 tételből álló bibliográfiai felsorolását lásd *Schneider Miklós emlékezete.* Szerk. Hausel Sándor. Salgótarján, 2001, 47–58.

PRO ARCHIVO

PRO ARCHIVO NATIONALI, 2023

A Pro Archivó Nationali díj átadására 2023. december 7-én került sor a Pest Vármegyei Levéltárban. A díj **I. fokozatát Németh László Sándor** főlevéltáros kapta, aki 1983-tól a Zala Megyei Levéltárban a 18–19. századi zalai közigazgatás- és jogtörténeti iratanyag referenseként dolgozott, majd 2000-tól 2005-ig a megyei levéltár kutatószolgálatát vezette, illetve a levéltár állománygyarapítási, gyűjtőterületi munkáját szervezte. 2008-tól a Magyar Országos Levéltár kormányzati gyűjtőterületi főosztályán dolgozott előbb főosztályvezető-helyettesi, majd főosztályvezető munkakörben, 2011-től 2019-ig pedig a Magyar Országos Levéltár Főigazgatói Titkárságát vezette, 2019-től az MNL Szakmai Koordinációs Igazgatóságának az igazgatója. A levéltár tudományos, képzési és szakmai módszertani programjainak résztvevője és alakítója. A *Levéltári Közlemények* tudományos tanácsadó testülete, illetve az MNL delegáltjaként különböző levéltári munkacsoportok aktív tagja. Tudományos publikációi az országos történettudományi, jogtörténeti, irodalomtörténeti szaklapokban is megjelennek.

Szintén a díj **I. fokozatát** adományozták **Sárközi János** főlevéltárosnak. 1984-ben kezdte pályáját a Pest Megyei Levéltárban, 1992-ben került levéltárosként a Magyar Országos Levéltárba. Kezdetben a II. Polgári kori kormánysszervek osztályán a gazdasági minisztériumok iratanyagának referenseként tevékenykedett, majd 1994-től a IV. Gazdasági szervek osztályának vezetője lett. 1999-től a PRIV-DAT Dokumentum Archiváló és Tároló Kft. szakmai igazgatója volt. 2020 márciusában tért vissza a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába, ahol a Gazdasági Levéltári Főosztály, majd a Gazdasági Levéltári Osztály vezetője volt. A *Levéltári Szemlében* és a *Levéltári Közleményekben* végzett tudományszervezői munkája mellett 1998-tól másfél évtizeden át közlevéltári szakfelügyelőként tevékenykedett. Részt vett a felsőfokú levéltáros képzésben, volt a Nemzeti Közszolgálati Egyetem meghívott előadója és témavezetője, 2019-től a Levéltári Kollégium tagja.

A díj **II. fokozatát Takács Ábel** levéltáros, az MNL közművelődési és közönségkapcsolati főosztályának munkatársa kapta. 2014 óta dolgozik a levéltárban, eleinte olvasószervezőként, majd feladatköre az MNL intézményi honlapjának és az ArchivNet oldalának technikai szerkesztésével és a sokrétű közművelődési feladatok ellátásával bővült. Az új gyűjtőportál létrehozásában és a levéltári kisfilmek kreatív koncepciójának megteremtésében és szerkesztésében, mozgóképes tartalmak létrehozásában is szerepet vállalt. A kezdetektől segíti a rendezvények lebonyolítását, valamint a felvételek rögzítését. Lelkiismeretesen kezeli és karbantartja a levéltár online közösségi média felületeit és virtuális kiállításait, végzi a levéltáros

szaknyelvi fordításokat. Részt vesz az Országos Levéltár kiállításainak anyaggyűjtésében, szöveggondozásában, fordításában és a katalógusok szerkesztésében.

A Pro Archivio Nationali díj **III. fokozatát Száll Yvette** kapta, aki 2013-ban munkaügyi ügyintézőként kezdett dolgozni a Magyar Nemzeti Levéltárban, jelenleg pedig a humánpolitikai ügyintézői munkakörben tevékenykedik. Száll Yvette az MNL összes munkavállalójával kapcsolatban látja el feladatait, amelyek kiterjednek a munkavállalók beléptetésére, munkaszerződés módosítások elkészítésére, munkavállalók kiléptetésére, különféle nyilvántartások vezetésére. A tevékenysége teljesen összefonódik a Magyar Nemzeti Levéltár 2012 óta zajló integrációjával. Száll Yvette szakértelmével, alaposágával, kedvességével és lojalitásával kivívta mind kollégái, mind pedig vezetői megbecsülését.

A díjazottaknak gratulálunk.

EMBER GYŐZŐ-DÍJ, 2023

Az Ember Győző-díj átadására 2023. november 3-án, a Magyar Tudomány Napján került sor a levéltár Bécsi kapu téri palotájában. A díjat kiemelkedő szakmai munkássága elismeréseként **Fiziker Róbert** főlevéltáros, a Külügyminisztériumi Levéltár iratainak referense kapta, aki kutatóként először 1993-ban lépett az épületbe, és 2013 óta az intézmény munkatársa.

Levéltári feladatainak ellátása mellett lehetősége nyílt a huszadik századi osztrák–magyar kapcsolatok számos, korábban kevésbé kutatott vagy egyoldalúan bemutatott, máig velünk élő problémájának beható tanulmányozására. Ezek között szerepelnek az osztrák és magyar múltfeldolgozás vitatott területei, a Monarchia időszakának közép-európai öröksége és a nyugat-magyarországi kérdés. Rendszeresen közöl szaktudományi és ismeretterjesztő cikkeket, továbbá hazai és külföldi előadói felkéréseknek is szívesen tesz eleget. Több önálló kötet szerzője, tanulmánykötetek és forráskiadványok szerkesztője. A Magyar Tudományos Művek Tárában összegyűjtött tudományos produktumai legalább kétharmada az osztrák és magyar múlt históriáját dolgozza fel.

Aktívan közreműködött a levéltárnak a német nyelvű országokkal és tartományokkal való szakmai kapcsolatainak kiépítésében, a hozzánk látogató német levéltárosok programjának koordinátora. Tagja volt annak a munkacsoportnak is, amely az oroszországi magyar hadifoglyok adatbázisának hazajuttatásán és felépítésén dolgozott. A levéltár internetes felületein gyakran jelenik meg írása. Szívesen kapcsolódik be a közművelődési programokba, konferenciákra, raktárlátogatásokra közkedvelt előadó. 2011 és 2015 között a Magyar Történelmi Társulat egyik titkára volt. 2014 óta a *Levéltári Közlemények* szerkesztőségének, 2016-tól a *Múltunk*, 2019-től a *Soproni Szemle* szerkesztőbizottságának tagja, 2023-tól a *Levéltári Közlemények* felelős szerkesztője.

DÓKA KLÁRA DÍJ, 2023

A kitüntetést A Magyar Levéltárosok Egyesületének 2023. évi közgyűlésén, 2023. július 24-én, Lakitelken adták át. A díj **II. fokozatát Pongrácz Erzsébet**, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára kezelője kapta.

Pongrácz Erzsébet 2002 óta dolgozik a Magyar Országos Levéltárban, előbb az I. főosztályon (ma: 1945 előtti Kormányservek Főosztálya), majd a IX. főosztályon (Kutatószolgálati Osztály) irat-előkészítéssel foglalkozott. 2003-ban kezelői tanfolyamot végzett, 2008-tól munkatárs. 2011 óta a III. főosztályon (ma: Magánlevéltárak és Gyűjtemények Osztálya) a P szekció családi levéltárai iratainak kutatásra és digitalizálásra történő előkészítésében vesz részt. Megbízhatóan és pontosan azonosítja a kért iratokat, az azokhoz tartozó latin nyelvű elencheseket magabiztosan használja. A Teleki-család levéltárának átdobozolása során a jegyzékek pontosításában is közreműködött. A nagyobb terjedelmű családi iratanyagok közül a Batthyány, Nádasdy, Radvánszky, Máriássy családok irataiban végez folyamatosan kezelői munkát. A 16–20. századi iratokat nagy precizitással jelzeteli, ennek kapcsán több esetben jelezte a jegyzékek pontatlanságait – ez a tudás messze meghaladja egy levéltári kezelőtől elvárt szakmai követelményt, hiszen magasabb szintű paleográfiai és kronológiai ismeretek nélkül nem lehetséges ezeknek a hibáknak az észrevétele. Szakmai munkáját nagy szorgalommal, hivatástudattal, az állományvédelmi szempontokat maximálisan figyelembe véve végzi. Az MNL OL egyik legértékesebb gyűjteménye, a Mohács előtti gyűjtemény (Q szekció) kezelése is a feladatai közé tartozik. Munkája során többek között digitalizálásra készítette elő a gyűjtemény címeresleveleit. Hozzáállásán látszik a rábízott anyag tisztelete és szeretete. Kezelői feladatai mellett kisebb megszakítással 2012 óta a Magánlevéltárak és Gyűjtemények Osztálya ügyviteli feladatainak ellátásában, ugyancsak nagy precizitással és minden részletre kiterjedő figyelemmel, vesz részt. Kezelői feladatai és ügyviteli munkája során biztonsággal kezeli a levéltári elektronikus szakrendszereket. Csendes, szorgalmas egyénisége, segítőkészsége, együttműködésre való készsége példamutató, kollégáira is jó hatással van.

A díj **III. fokozatát Kántás Balázs**, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára főlevéltárosa kapta.

Kántás Balázs 2016 óta dolgozik intézményünkben. Amellett, hogy adatbázisok készítésével foglalkozik, levéltárszakmai munkásságának középpontjában a forrásfeltárás és a forráspublikálás áll. Fő kutatási területe a Horthy-korszak első felének története, azon belül is az állam és a szélsőjobboldali mozgalmak, valamint az azokhoz kapcsolódó paramilitáris csoportok viszonya. 2017 óta szerzőként vagy társszerzőként több mint 50 forráskiadvány és több mint 80 magyar és idegen nyelven publikált tanulmány elkészítésében vett részt, amelyek a hazai és külföldi szaktudományos körök érdeklődését is felkeltették. Levéltári munkája mellett 2022-ben a Károli Gáspár Református Egyetemen történettudományból védte meg PhD-disszertációját. Kántás Balázs az indoklás szerint a levéltári szolgálati ideje

alatt „a levéltári forrásfeltárás és forráskiadás területén elmélyült felkészültséggel és nagy hivatásszeretettel végzett kiemelkedő színvonalú és eredményes munkájának elismeréséül” kapta a kitüntetést. A József Attila-díjas irodalomtörténész 2023 őszén, a Bélyegmúzeumba történt távozásáig az intézmény MTMT-adminisztrátori feladatait is ellátta.

A díjazottaknak gratulálunk.

ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓK ENGLISH ABSTRACTS OF THE PAPERS

GÁBOR BALÁZS

THE BEST AND THE CHEAPEST. BUILDING ENGINEERING WORKS IN THE NATIONAL ARCHIVES AND PRESENTATION OF THE APPLICANT COMPANIES

The call for tenders for the construction of the National Archives began on 15 June 1913. The Minister of Interior ordered a nationwide tender (“price reduction”) for the execution of all works. The works started on October 13, 1913 with the demolition of the buildings on the site. The tasks were partly external and partly internal work, and some specific problems arising from the purpose of the building as a public collection had to be solved. In this paper, I present the building engineering works of this huge investment. In this context, I first cover the construction of the water pipeline, sewer and gas system. A total of eleven offers were received for these jobs. The winner of the tender was the company Tóth Imre és Társa, which –after a careful study of the submitted tender materials, it can be clearly established– undertook the work for the lowest price. After that, I introduce the winning company. In addition, I also describe the other building engineering works and the companies that perform them. I write about the introduction of the telephone and the construction of electric lighting, the creation of the central heating system and the ventilation system, and finally the establishment of the elevators and the debris elevator, as well as the enterprises that carried out these works and played an important role in the capitalist economy of Hungary at the time.

JÓZSEF CSERMELYI

THE HISTORY OF THE ERDŐDY ARCHIVES IN VIENNA, WITH PARTICULAR REFERENCE TO ITS SERIES OF CHARTERS

The study introduces the history, structure, research history and auxiliary documents of the collection of charters in the archives of the Erdődy family in Vienna, and its preparation was motivated by the ongoing work on the auxiliary documents. The history of this collection, which is still in the ownership of the family and deposited in the Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna, began at the end of the Second World War, until then it was part of the entail Family Archives in Galgóc (Hlohovec). The wartime evacuation and the atrocities against the owners deprived our historiography of the study of this rich source material for more than forty years. It was during this period that a previously non-existent special collection, the charter series, was created, which is best known for the fact that the vast majority of the medieval charters in the archives were transferred here. To this day, the Hungarian archival profession pays particular attention to pre-1526 sources, which is one of the reasons why the first modern guides were prepared to these documents at the time of the ›rediscovery‹ of the Erdődy Archives in Vienna in 1991, as the collection comprises a total of five chronological series created at different times.

The second major part of the study is about changes in research opportunities since 1991. This process has led, despite some difficulties, to increasingly researcher-friendly solutions as technical possibilities have improved, and medieval documents have become available for research in the form of digitised images in this country. Although it may seem that the availability of photographs of the original sources has rendered the systematic continuation of the source publications initiated in the 1990s and 2000s superfluous, the efficient search of the documents needed for individual research still requires the construction of a database to accompany the images, and the 2019 publication of the Árpád and Anjou period documents, which aims to be complete, proves the justification of traditional source publication.

STRUCTURAL WORK ON THE NATIONAL ARCHIVES BUILDING IN THE SHADOW OF THE “BRICK QUESTION”

The construction of the National Archives began in the autumn of 1913 with the demolition of the existing buildings on the designated site, followed by further excavation work in preparation for the foundations. The basic structural elements of the building were made of reinforced concrete, which was no longer a novelty, but still modern for the time, combined with traditional brickwork. The two contractors who won the tenders (János Biehn's company - reinforced concrete works and Peterék and Wagner architects - earthworks and masonry works) had already successfully worked on a number of projects, mainly in the capital, such as the St. John's Hospital and the Budapest Zoo, before the National Archives were built. It was therefore not lack of expertise that was needed to complete the construction of the Bécsi Kapu Square building on time. Of course, the First World War was the main reason for the delay, but it was only the second part that contributed to the most significant delay. Indeed, for about half a year, from September 1914 to March 1915, construction was completely halted, mainly because it took time for the government to make its fiscal objectives more flexible and to adapt them to the very tight external conditions. In later years, the direct impact of the war conditions was increasingly felt, both in terms of the quality of labour and construction materials, and increasingly in terms of the lack of them. In spite of the wartime conditions, it was still possible to create a building that was structurally modern and thoroughly archival. This paper explores the construction of the building and the difficulties encountered in the process, with particular reference to the ›brick question‹ which led to a six-month shutdown and which also provides a specific cross-section of the workings of government at the time.

**ARCHIVE CONSTRUCTIONS IN FRANCE
AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY
The new buildings of the French National Archives,
the French Diplomatic Archives
and the Bordeaux City Archives**

In France, three major archives projects were completed in the early 21st century. The new building of the French National Archives is an excellent example of modern archival architecture. The building is characterized by the functional separation of archival storage, workrooms and workshops, i.e. closed and open spaces. The French Diplomatic Archives is also a modern building, follows the traditional archival architecture, with the open and closed parts of the building in one block, but separated from each other. The City Archives of Bordeaux is a striking example of how a dilapidated building burnt down by a fire can be rebuilt and used for archival purposes using the latest technologies. The old building was renovated, and an extension was built. The three archives' buildings have in common that they are all located far from the center, in the so-called "rust belt zone". The author of the study had the opportunity to visit all three buildings and consult with the experts, and thus summarized his knowledge based on personal experience.

BETWEEN UPS AND DOWNS
The development of the Hungarian archival affairs
from 1920 to 2012

The history of the Hungarian archival sector over almost a century is inextricably intertwined with the development of Hungarian historiography, the quantitative and spatial expansion of the source base, the socialisation of the need to know the past, and last but not least, the ever-increasing impact of the expectations of daily politics. This also means that the work of archivists and archives can and must be examined and judged only in the light of these accelerating changes. The author, drawing on a literature that has always given archival evaluation and archival history a high priority, seeks to show the relationship between archival material, the archivist as a professional who preserves and processes archival material, and historiography. All the more so because the question of where archives staff can be classified is still a recurring one: as bureaucrats with specialised expertise who perform specific tasks, or as research and analytical historians? Partly related to this is the question of when and under what conditions the preservation and processing of archival material was transferred from the world of individual competence to the institutional framework of the public domain. In order to formulate a roughly accurate answer, it is essential to take a longer-term view of the changes in the archives sector. This paper attempts to do so by looking at the development of archives after Trianon.

THE ARCHIVES OF MILITARY HISTORY IN BÉCSI KAPU SQUARE, 1918–1945

In January 1918, the Council of Ministers agreed to house the various departments of the Ministry of Defence (MoD) in the unfinished Palace of the National Archives in Bécsi Kapu Square. With the help of the National Defence Forces, construction was given a new impetus, but in April 1918 the entire building was requisitioned for military purposes. In November 1918, the then newly established Military History Archives were housed on the third floor of the building on Bécsi kapu tér. This created a quarter of a century of forced co-tenancy between the two archives. This study introduces the history of this in much greater detail than before. By re-examining the records of the National Archives and the Archives of Military History, and by including new sources (such as the minutes of the OL's Building Committee or the Archives of Military History's own archives), a number of new, previously unknown details have been uncovered. The location drawings found in the military records also allow us to reconstruct exactly which parts of the building on Bécsi Kapu Square were used by the Military Archives in 1923 and 1940.

JÓZSEF GYENESEI – ÁGOTA TÁNCZOS-SZABÓ

A BRIEF HISTORY OF THE KECSKEMÉT TOWN HALL ARCHIVES

“The ornate archives of our city hall” – this is how the people of Kecskemét referred to the beautiful Art Nouveau city hall, which was completed in 1895, when the archives room was tastefully furnished in the right wing of the building on the ground floor. From this time there was the place where the city archives, which had been badly damaged by fire, raids and Turkish occupation, but still held treasures, were safeguarded, and of which the mayor, who kept the keys of the archives as a badge of prestige, but above all the elderly archivist responsible for organising and moving the archives, was justly proud. This was not the first building or room in the history of the town to be used as an archive, as tradition has it that the building ›attached‹ to the old town hall in 1806 was also - partly - used for this purpose, with the ›fiskalatus‹ on the ground floor, on the upper floor, the tax collectors‹ office and the archives, until the ceiling threatening to collapse and the impossibility of further accommodation for the administration forced the former leaders of Kecskemét to make the final decision to build a new headquarters. Exactly 100 years later, in 1995, in order to solve the desperate shortage of space, which had been increasing for generations, the modern, independent archives building on Klapka Street, which is still the headquarters of the Bács-Kiskun County Archives, was built, and the town hall archives were given the classification of “Kossuth Square Department”. However, for many people, the City Hall is still the real “archives”, with its antiquated furnishings and distinctive.

FROM THE SWIMMING POOL TO AN ARCHIVES
The birth of the Lángliliom Street Archives in Óbuda
(from conception to delivery)

Our study introduces the history of the realization of the “new” building of the National Archives of Hungary in Óbuda, from the conception to the handover, briefly describing the functions that the work of architect Lajos Tolnay currently fulfils. In Hungary, the last time a new building was built specifically for archival purposes before the establishment of the Lángliliom Street Archives was built before the First World War, so it became a problem of the Hungarian archival sector for centuries that it was forced to move into buildings that were completely alien to its function as a “subtenant”. Various attempts were made in Budapest from the 1970s onwards to remedy this problem, but these plans were either scuppered or resulted in fragmented development phases. The birth and construction history of the archives building, which was created on the site of the former Soviet barracks in Óbuda when it became vacant, is a significant chapter in the history of archives in Hungary for this reason alone. Based partly on previously published literature and newspaper articles and partly on original documentation preserved in the Y section of the National Archives of Hungary, our article describes the realisation of the seven-storey building – more than half of which was hidden underground – and the mechanical technologies essential for the archival functions, not forgetting the problems that arose during the construction.

HISTORY OF THE FERENC DEÁK STREET BUILDING OF THE KOMÁROM-ESZTERGOM COUNTY ARCHIVES (1772–1854)

The building of the Komárom-Esztergom County Archives was not originally built as an archive. It was built as a schoolhouse and in the first period of its existence, i.e. for almost a century (between 1854 and 1952), it was actually a schoolhouse. Then, in 1952, part of it became the property of the archives. The city of Esztergom wanted to erect a new building for its elementary schools, but after eight decades of procrastination the plans were only realised (1770–1854). In the meantime, the plans were modified several times, but the original concept also changed: they had to think of a multifunctional building, one that could house several local educational institutions at the same time: in addition to the elementary schools, it would also house the newly organised secondary school and art school, the Sunday school and the newly renovated teachers' training school. The present study outlines the history of the building, from its design and construction to the present day, in the light of recent research, based on archival sources and, where these were lacking, on information contained in the notices of the schools that once used the building. With the new research results, several questions about the building that had not yet been settled could be clarified. These include, among others, the identity of the designer and/or builder of the building. It is now possible to establish with absolute certainty who oversaw the construction work, and it is also very likely that we can know who to respect in the person of the designer. In our study, we will focus mainly on the history of the building (design, construction, occupation, changes of function, damage, renovation, reconstruction, etc.), and will only deal with the history of the schools to the extent or when it is essential to our understanding of the history of the building.

ESZTERGOM COUNTY AND ITS ARCHIVES DURING THE PROVISIONAL PERIOD (1860–1867)

Esztergom and the neighbouring county of Komárom have suffered several changes of administrative territory – at the expense of each other – throughout their history. This was also the case during the ten years of neo-absolutism. The districts of Tata and Szczecin in Komárom County were transferred to Esztergom, while the district of Parikány in Esztergom County was transferred to Komárom, both administratively and in terms of legislation and taxation. The separation was made possible in the period under discussion on 20 October 1860, following the imperial issue of the October Diploma. The recovery or replacement of archival records, the management of the archives, the servicing of customers, the professional or at least expedient organisation of the archives, the storage of the increased volume of documents, the finding of competent and reliable staff to manage the archives, etc., were all problems that had to be solved and posed enormous challenges to the apparatus of the offices of the vice-ispans, which had long sought to regain their independence. In the light of the above, I will examine the historical events of the period related to the archives, the archival system of the documents that can still be found in the archives and were recovered at that time, the emergence of the concept of documents of historical value above the dominance of administrative aspects, the staff background, the salary, income and housing conditions of the archivists (including a brief biography of the archivists), their job descriptions, the conditions under which the archives were stored, with a brief history of the county hall, plans showing the archives rooms in the county hall, the furnishings in the archives rooms, office furniture and other equipment. The study is one chapter of a broader summary of the archives of Esztergom County, covering a larger time span (from the beginning until 1990).

THE CONSTRUCTION BUDGET OF THE NEW BUILDING OF THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY BETWEEN 1911 AND 1923

Closely associated with the Archivum Regni, the National Archives was the documentary repository of the other centralized seats of authority of the feudal system. Established in 1874, the institution stored documents of historical value and bore fundamental importance for the discipline of history. The earlier location of the archive – the Archivum Regni – was the former building of the Locotenential Council. By then, however, the Ministry of the Interior was the tenant, and the archive had expanded therein. From the beginning, there had been interest in moving the institution to a freestanding building, but these various plans were all abandoned successively primarily because of resistance from the ministers of finance. An adequate building for storing historically valuable documents of the Hungarian state had not been constructed earlier and unlike Western European trends, no site had been set aside for that purpose. Solutions for preserving, placing and storing the documents were in practice born of necessity. In the wake of the Austro-Hungarian Compromise, numerous visions and plans were outlined to remedy the lapse; however, implementation of the aforementioned plans did not ensue until the final stage of the Dualist Era. Lack of funding inherently impeded construction. The new archival palace was put on the agenda in conjunction with the construction of other government buildings. State construction projects were initiated in 1911, and as one of the first buildings planned, it should have been standing by 1914. Construction, however, was severely delayed. The reasons were numerous: world war, then the “temporary” tenancy of one of the departments of the Ministry of Defense in the unfinished building and finally the activities of the Republic of Councils, which significantly delayed the inception of the original purpose of the building. Work on the building culminated once Kuno Klebelsberg, initially Minister of the Interior and then Minister of Religion and Education, embraced the project. Costs concurrently went through colossal change, which was partially blamed on the inflation of the Hungarian korona. As we shall see, however, decision-makers made certain missteps connected with the construction of the building.

THE RELATIONSHIP BETWEEN DR. MÁRIA KISS AND THE ARCHIVES OF THE ERDŐDY FAMILY

The name of Dr. Mária Kiss (1930–2019), historian and archivist, is probably known not only in her narrow region, Vas County, but also in wide professional circles. “As far as we know, she was the only colleague who directed three archives during her professional career”, writes György Feiszt in his obituary. Her research and interests were wide-ranging, both in period and subject. The achievements of her unparalleled career are attested to by her numerous publications and the many notes he prepared for her writings and lectures. After her death, most of them were transferred to the Archives of Vas County, creating the fonds XIV. 101., called the Archives of Dr. Mária Kiss. Any part of Dr. Mária Kiss’s wide-ranging, nationally important archival work would be worth a separate chapter, but in this study, after outlining her professional career, we will highlight only one element of her professional activity at the head of the county archives. The focus of our research is on Dr. Maria Kiss’ relationship with the Erdődy family of Monyorókerék and Monoszló and the family archives. The fate of this material is also extremely fascinating, as the family is divided into several branches and the archives in Monyorókerék are still owned by the family today, having avoided nationalisation: we will also attempt to trace this path.

ZSUZSANNA MIKÓ

TEN YEARS OF THE NATIONAL ARCHIVES OF HUNGARY

The history of the National Archives of Hungary is just over ten years, which does not seem like a significant amount of time, but it is a period of change for the outside world and the archival profession. The emergence of new technologies, changing user expectations and the increasing value of information have brought new challenges to an institution that was built on tradition, slowly changing and innovating. The study lists these changes from year to year and presents several examples of the social use of digital content development between member and partner (governmental and international) institutions, academic and public cultural projects. These examples demonstrate how much our institution is nowadays involved in other types of tasks in addition to its statutory core tasks. The step-by-step unification of functional and professional tasks in the fields of information technology, digitisation, collection protection, training, archival education, research requests, customer service, records management and collection area activities will continue to serve the strengthening of national and local identity, the increase of access to cultural assets and the promotion of Hungarian culture abroad for Hungarians living in and beyond the borders. By adopting a user-centred approach, providing more information in terms of quantity, better information in terms of quality and obtaining it as quickly as possible, our archives have gained significant scientific and social recognition in the first decade of integration.

**HEADQUARTERS OF A COUNTY ARCHIVES
OF NATIONAL HISTORICAL IMPORTANCE
The building of the Veszprém County Archives
in the command building of the former NCO training school
in Jutas**

At the turn of the millennium, the former Veszprém County Archives was operating in rather cramped conditions, scattered in several buildings. Therefore, even though the main building of the archives in Veszprém was housed in the former Piarist monastery in the castle area of the thousand-year-old county seat, the management was looking for a new headquarters. In the former outskirts city, in Jutas, the famous (infamous) Non-Commissioned Officer Training School operated during the Horthy era, but its imposing main building had been vacant and in a state of constant decay since the fall of communism and the withdrawal of Soviet troops. The archives managed to acquire and renovate it after a long process. It has been the home of our institution for almost two decades. In addition to the history of its construction, the paper briefly looks at the history of the institution that built it. It describes the building and the archival spaces created during its conversion/renovation, with an assessment of their archival value. It also emphasises the heritage protection and tradition-preservation tasks arising from the building, which is nationally renowned for its former function. The former, which are not based on the archival records, were initially unusual for an archivist and required special training.

THE INNER CIRCLE
The construction of the National Archives,
with special reference to the internal works

This study describes the relationships between the committees coordinating the construction of the National Archives' Palace on the Bécsi kapu Square and the contractors who carried out the interior work, which is less known to the general public, and the factors that influenced them. It examines, firstly, the criteria and preferences that prevailed in each contract and, secondly, the obstacles that the contractors had to overcome to fulfil their obligations. In parallel, it looks at the crisis management strategies adopted by stakeholders in different critical situations and how these affected the progress of works. The aim of this study is to show, with the help of archival sources that have not yet been processed or have only been partially processed, in particular the documents of the President of the Ministry of the Interior and the minutes of the National Building Committee, that although the building of the National Archives was, for more than a decade, until the move in 1923, was clearly not one of the most significant issues of Hungarian society, there were many people for whom it was associated with disturbing life experiences, serious interests and, in some cases, even serious existential dilemmas.

ONE HUNDRED YEARS SINCE THE START OF THE LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

One hundred years ago, at the beginning of July 1923, the first – double – issue of the *Levéltári Közlemények* (Archival Publications) was published. A professional journal had long been planned in archival circles, but the First World War and the economic hardships of the following years made it impossible to finance the publication. Kuno Klebelsberg, the Minister of the Interior, who also supervised the archives, strengthened the academic character of the National Archives of Hungary, which had difficulties for decades, by providing the financial basis for the journal. Klebelsberg, who was the president of the Hungarian Historical Society since 1917, entrusted its vice-president, Dezső Csánki, the National Chief Archivist, with the task of preparing the details for the publication of the *Levéltári Közlemények*. It was only a year after the submission of his thorough report that Csánki wrote the foreword to the journal, dated 23 January 1923, setting an example for responsible editors of later times. Although the file on the launching of the journal has not survived, the correspondence between Csánki and Klebelsberg - preserved in the files of the Ministry of the Interior - allows us to reconstruct the events. Since the publication of the *Levéltári Közlemények* was suspended for a few years after the Second World War, the 94th issue of the centenary journal will be published in 2023.

ANIKÓ SCHMIDT

GYULA PAULER'S STUDY TRIP ABROAD IN 1899

After the Austro-Hungarian Compromise, the Hungarian government responsible to Parliament was restored. At the same time, as a means of expressing the independence of the Hungarian state, the need arose for the documents previously kept in Vienna and Transylvania to be stored in one place, the National Archives. As early as 1868, the idea of moving the archives to a separate building was raised to bring home and safely store the large quantities of documents found abroad. Following the urging of Gyula Pauler, the head of the National Archives, the government agreed in March 1899 to build a new palace for the archives. To prepare the necessary preliminary studies, Minister of the Interior Kálmán Széll sent Pauler on a European study trip on 7 April 1899, during which he visited archives mainly in Germany. His report on this trip is published here unchanged.

ROOF RENOVATIONS AT THE NATIONAL ARCHIVES

The construction of the building of the National Archives was slowed down by the First World War, and the lack of funds made it necessary to use different solutions and inferior materials for the roof construction. The building was severely damaged in the Second World War, so the main aim of the restoration was to mitigate the war damage. The fire in 1956 caused 15 percent damage to the roof of the building, so again minor renovation and maintenance work was necessary. A complete, comprehensive renovation of the 3,800 m² roof structure took place in the late 1980s. The VERTI-CLEAN, which won the tender, carried out the work partly by scaffolding and partly by industrial climbing, with Zsolnay tiling in keeping with the original roof covering.

100 YEARS OF LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

The Director General of the National Archives of Hungary undertakes in his summary article to present an account of the first 100 years of the oldest and most prestigious journal of archival science, the *Levéltári Közlemények*. The richly annotated study is also a tribute to the great predecessors and to the different generations of the archival community. The unprecedented development of Hungarian archives after the Austro-Hungarian Compromise was due to the work of European-level academics. It was their intellectual greatness and dedication that laid the foundations for the internationally renowned historical and archival scholarship of Hungary in the following decades after the Treaty of Trianon. This new generation of historians and archivists was ready for action by 1923, when, in the spirit of the Klebelsberg cultural policy, professional work began in the new palace of the National Archives on Bécsi kapu Square, and the *Levéltári Közlemények* was launched. While the homage lists the important archivists throughout history, describes their biographies and illustrates their work as historians and archivists with a few outstanding examples, the author is convinced that these scholars, while sometimes maintaining their integrity despite political pressure, considered the archival and historian profession to be the most important. The conclusion of this subjective, yet comprehensive overview up to the present days, is that the secure future of Hungarian archives depends on the right cooperation of experienced, older and well-trained younger generation of archivists.

DOROTTYA SZEPESSYÉ JUDIK

**“THE FORCED POLIMATH”
OF THE RETURNED ARCHIVES
Dr. Miklós Schneider (1933–1981)**

The person of Dr. Miklós Schneider is connected with the county archives that returned to Salgótarján from Budapest in 1968. His life and professional career have been spent under the spell of the archives: he has archivist ancestry on both his mother's and father's side. After graduating in Russian and history at University of Szeged, he began his career in Szentés, working his way up the archival hierarchy (record manager, assistant archivist, archivist), and in 1968 he became director of the Nógrád County Archives. Dr. Miklós Schneider believed that the most important task of the institution, which he called “the memory of the county”, is to be involved in local history research, to build good relations with teachers – including history teachers – and to be familiar with the aspirations of the Hungarian academic life with an international perspective. Instead of professional seclusion, he considered it more important to open the archives to the public. In an interview, he said, “my main interest is the archival material itself, the process by which a dead document becomes a source of historiography. [...] I am interested in archival work, in the publication of sources, and in the study of sources, how they can be best used, what and how archives should collect.” In this paper, we present the biography of Dr. Miklós Schneider and his professional activities as an archivist, based on his personal fonds, studies and contemporary press sources.

FROM TENDERING TO CONTRACTING
Selection and contracting of builders
for the National Archives at the Bécsi kapu square

The paper is based on the archival research of 2022, which was undertaken in connection with the writing of articles regarding the building history for the planned archival history chronicle. The study describes the rules of the tendering process in the early 20th century and its main stages during the construction of a new archival building. The paper describes the rules of the tendering process in the early 20th century and its main stages in the construction of the new archival building, from the preparation of the application forms and the announcement of the tender to the process and the evaluation of the bids, to the conclusion of contracts with the selected companies and craftsmen. It also shows who the main actors in the process were and what was their role.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Kiadványinformációk

Kiadványtulajdonos: A Magyar Országos Levéltár (1923–1946, 1968–2011, 2012–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára), közben a Levéltárak Országos Központja (1954–1967)

Első évfolyam: 1923

Megjelenés: Évi négy füzet két kötetben (1923, 1929–1933), egy kötetben (1924–1928, 1934–1935), évi egy kötet (1936–1939, 1946, 1954–1961, 1983, 1987, 1990–2003, 2008–2010, 2012–), összevont évfolyamok (1940/1941, 1942/1945, 1973/1974, 1977/1978, 1980/1981); évi két szám (1962–1972, 1975–1976, 1979, 1982, 1984–1986, 1988–1989, 2004–2007, 2011)

A megjelenés szünetelt 1947–1953 között.

Kiadó: 1954–1995 között az Akadémiai Kiadó, korábban és utóbb a Magyar Országos Levéltár, 2012-től a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Előfizetés, korábbi számok: Előfizetés és a korábbi számok megvásárlásával kapcsolatban érdeklődjön az lk@mol.gov.hu e-mail címen

A korábbi évfolyamok, valamint az 1923–2004 közötti Mutatók digitalizált változatai a világhálón is elérhetőek:

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mltk_leveltari_kozlemenyek/

A magyar levéltárügy közel egy évszázadának története elválaszthatatlanul összefonódik a hazai történettudomány fejlődésével, a forrásbázis mennyiségi és térbeli kiszélesedésével, a múlt megismerésére irányuló igény társadalmasodásával, de nem utolsósorban a napi politika elvárásainak egyre erősödő kihatásaival. Ez azt is jelenti, hogy csakis az egyre gyorsuló változások fényében lehet és szabad a levéltárosok, a levéltárak munkáját vizsgálni és megítélni.

Gecsey Lajos

A bizottság az esztétikai és reprezentációs megfontolásokon kívül már a tervezés ideje alatt nagy figyelmet szentelt a célszerűség és a funkcionalitás minél teljesebb körű érvényre jutásának, valamint a levéltári szakmai szempontok követésének. Leszögezték, hogy egy olyan, a magyar államot méltón megjelenítő palota felállítása a cél, amely alkalmas az iratok biztonságos megőrzésére és tárolására, valamint rendelkezik a dokumentumok rendezésére, feldolgozására, kutatására, esetleges gyarapítására szükséges terekkel.

Ordasi Ágnes

A büki vasútállomáson az iratokat tartalmazó vonatokat a szovjet parancsnokság mellékvágányra húzatta, majd az iratokat a pályatestre és a terepre szórták, és felgyújtották. A megsemmisült iratok között volt második világháborús iratanyag, a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács jegyzőkönyvei és irattára, 1848-as iratok, vagy az 1921. évi budaörsi csatára vonatkozó ún. zárt iratanyag. A Bécsi kapu téren maradt iratanyagból a III. és a IV. emeleten elhelyezettek szenvedtek bombakárt – így például a császári és királyi General Kommando (1740–1882) iratainak 15%-a semmisült meg.

Germuska Pál

„Városunk székházának díszes levéltára” – így hivatkoztak a kecskemétiak a szép, szecessziós városháza elkészülte (1895) után az épület földszinti jobb szárnyában igényesen berendezett levéltári helyiségre. Itt őrizték ezentúl a török hódoeltság idején és a rác dúlás által ugyan jelentős károkat elszenvedett, de még mindig kincseket rejtő városi archívumot, amelyre méltán büszke volt a levéltár kulcsait hivatali jelvényként őrző polgármester, de még inkább az iratanyag gondozásáért, rendezéséért és költöztetéséért felelős idős levéltáros, Balla János.

Gyenesei József – Tanczos-Szabó Ágota

Schneider Miklós kiemelten kezelte a levéltárszakmai feladatok végzése mellett a különböző szakmai, társadalmi szervezetekkel, tudományos intézményekkel és az iskolákkal való folyamatos és konstruktív párbeszédet, kapcsolattartást, közös rendezvényszervezést, illetve ezekben a szervezeteknél végzett társadalmi munkát. Ahogyan a többi, megyei levéltárban dolgozó kollégájával folytatott levelezésében is olvasható, ez a sokrétű munka hozta létre a megyei levéltárosok körében a „kényszer-polihisztor” attitűdöt.

Szepessyné Judik Dorottya